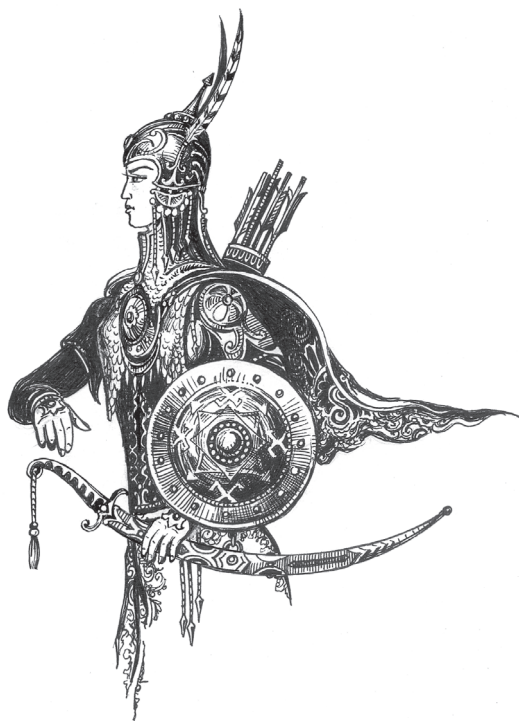

OSMAN ÖDÄÝEW

ALTYNJAN HATYN

Roman
Ikinji jilt

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2012

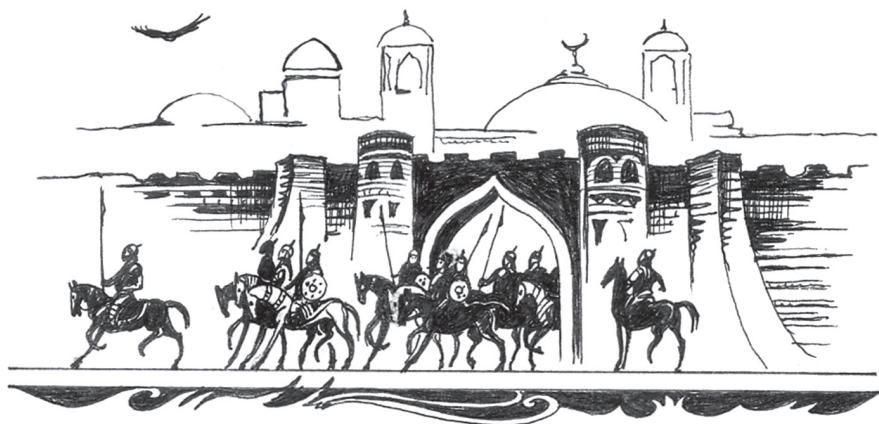
Ödäýew O.

Ö 16 ALTYNJAN HATYN (Roman). Ikinji jilt. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.

„Altynjan hatyn“ romany XI asyrdaky beýik şad döwlet döreden, adalaty, yslamy goramakda Gündogarda dabarasyny dag aşan Togrul beg hem onuň ýakynlary hakda söhbet açýar.

Altynjan hatyn Togrul begiň hatynydyr. Awtor Altynjanyň durmuş ýolunyň, başdan geçirmeleriniň üsti bilen Togrul begiň hem onuň ýakynlarynyň keşplerini açyp görkezýär.

Romanda dartgynly, adaty bolmadyk wakalar teswirlenýär. Şol wakalar gahrymanlaryň keşplerini has inçeden açyp görkezmäge hyzmat edýär. Romandaky dartgynly wakalar göz önünde janlanýar, seni özüne bendi eýleýär. Gahrymanlaryň başdangaçmeleri, beýik gahrymançylyklary hakda okap, ilkinji gezek edebi dolanyşyga giren birgiden taryhy maglumatlar bilen tanyşýarsyň, şeýle hem türkmen halkynyň şöhratly, gahrymançylykly taryhynyň bolandygyna, onda merdana pederlerimiziň öçmejek yz galdyrandygyna guwanýarsyň, romandaky taryhy şahsyýetleriň belent ahlaklylygy, deňsiz-taýsyz gaýduwsyzlygy, mertligi, wepalylygy türkmenidigiňe buýsanjyňy goşalandyryar, şeýle ajaýyp şahsyýetler durmuşyňa nur-many çäýär.

IKINJI KITABYŇ DOWAMY

HEMINZAMAN

Sekizinji hekaýat

BALYGY SUWUŇ ÝÜZÜNE ÇYKARMAGYŇ TÄRI

Soltan biperwaý dälidi, ýok, asla biperwaý dälidi, ol biperwaý bolan bolýardy. Başarsa, seljuklylary derbi-dagyn, tike-tike etjekdi. Musulman döwletleriniň içinde özüne garşy durup biljek ýeke döwletiniň ýok çagty bir oýnam atlynyň özünden rüstendigine namys edýärdi ol. Seljuklylary ýok etmek synanyşygynyň her gezek şowsuz gutarýanlygynyň – olaryň özünden rüstem bolmaklarynyň, garşysyna ugradan goşunyň külpeýekun etmesiniň hikmetine, herçent oylansa-da, teý düşünişip bilmeýärdi. Aslynda welin, ol muňa şeýlebir düşünmek isleýärdi. Seljuklylary derbi-dagyn etmek üçin gije-gündiz düýrmegi bilen çykalga gözleýärdi, sadakalar berýärdi, Allatagala dileg salýardy. Näme üçin her gezek şowsuzlyga uçraýandygynyň, güýçlükä, güýçli goşuny barka biçäreliginiň sebäplerini anyklamakçy bolýardy. Özünde hiç zat bilen düşündirip bolmaýan bir

gorkynyň bardygyna geň galýardy. Görnetin güýçlükä näme üçin gorkýandygyna akyl ýetirip bilenokdy. Şol gorky sebäpli ol goşunyň başynda özi durman, Bekdogdyny salar belläp gön-deripdi. Ol arkaýynsyrasa-da, biperwaýlyk etse-de, seljuklylaryň garşysyna goşun ibermeli bolanda, her gezek tutumy uludan tutup, hiç bir zadyny gaýgyrmady. Soňam goşunyň ýeňişli dolanmagyna irikgä durup garaşdy. Barybir, ýörişler şowsuz boldy. «Soltan Mahmydyň ogly Masut keýpi-sapa, meýlis bilen wagtyny bihuda geçirýär» diýýärler. Wah, ol keýpi-sapany gowy görýärdi, häzirem gowy görýär, ýöne seljuk begleri keýpi-sapada maza-bähre goýmadylar ahyrn! Ol kakasy dirikä ýigrimi iki ýaşynda Hyrada häkim bellenipdi. Kakasyndan uzakda bolansoň, meýlise aşa gyzygypdy. Indi döwür-ýagdaý başga. Ol öň aladasyz bolup meslik edipdi, indi çykalga tapman, öz-özüne teselli bermek üçin keýpi-sapa bilen najagaý bolýardy. Böwürüňe diň salyp, şum habara garaşyp gondalawly oturmagyň hupbaty has aýylganç ahyrn! Asyl wagt geçmez eken. Soltan nätsin?! Ol öz wezir-wekilleriniň ýanynda seljuk begleri baradaky howsalaly gürrüňlere bilgeşleýinden myzaýyk etmedikden bolýardy, öz wezir-wüzeralarynyň: «Wah, soltanymyz seljuklylara geleň bermeyär, geleň berse-hä, derrew olary ýok ederdi» diýen pikirde bolmaklaryny isleyär. Şu maksat bilen biperwaý bolan bolýar ol! Ýogsam öz soltanlygynda bir oýnam bibaş atly garşyňa baş göterse, heý, oňa-da soltan myzaýyk-geleň etmezmi?! Diňe Masut däl, herki soltan hem baş galdyrar, başbozarlary ýok hem eder.

Ynha, indi baş ýylyň içidir, soltan Masut çykalga tapman halysan golawrady. Mahal-mahal Hindistana ýöriş edip, şöhratly ýeňişler, köp-köp oljalar bilen Gazna dolanýar. Şeýdibem özüniň güýçli, beýik soltandygyny öz wezir-wekillerine göz edýär. Diňe bir öz wezir-wekillerine däl, Etekdäki seljuklylara-da, Bagdatdaky halyfata-da göz edýär. Şeýdip, olarda gorky döretmekçi bolýar, şeýdip, olary mugyra getirmäge çalyşýar. Çünki ol özüniň her bir hereketi, her bir ýeňşi barada seljuklylaryň eşidýändigini bilýär. Şu zatlar bilenem öz-özüne teskin berýär. Dagy nätsin?!

Soltan Masut seljuk begleri bilen baglanyşykly ähli zatlary bilýärdi: mundan baş ýyl owalan bary-ýogy ýedi ýüz atlysy bolan seljuk begleriniň bu gün on baş müň atly goşuna öwrü-

lendiginem bilýärdi, Çagry begiň Merwde Melikul-mülük¹ diýen at alandygyny, her juma güni metjitlerde öz adyna hutba okatdyrýandygyny-da bilýärdi.

Bilýärdi.

Örän köp zatlary bilýärdi.

Ýöne bilmeyänden bolýardy, öwsaýsyrady.

Wa-weýleta, bilýän zatларыndan oňa jinnek ýaly-da nepagatgoraw ýokdy.

Seljuk begleriniň Oguz hanyň gylç ýa kepen resimine girendiklerini-de bilýärdi.

Seljuk begleriniň şu däbe girenlerinden soň maşgalalaryny, çaga-çugalaryny Oguz (Garagum) çölüne ugradandyklaryny-da bilýärdi.

Togrul begiň Altynjan atly gaýduwsyz hatynynyň bardygyny, ol hatynyň birnäçe darkaşda ýeniş gazanandygyny, harby tälimlere türgendigini, şeýle hem onuň arap, pars, ýunan dillerine suwaradygyny bilýärdi.

Togrul beg Masut soltany mes öküz hasaplaýardy, Masut soltan bolsa, öz gezeginde seljuklylary ýaraly ýolbars hasaplaýardy. Olar nädip ýaraly ýolbarsa öwrüldiler? Olar nädip jebişlediler? Soltan bu sowallaryna jogap tapdy, ýöne giç tapdy, iş-işden geçensoň tapdy.

Esasy ýalňyşlygyny salgyt hasaplady. Olara, dogry, örän agyr salgyt salyndy. Soltan bu salgydy zada mätäç bolup salmandy. Ýok, ýok, Abywert, Nusay, Etek, Paraw, Dehistan etraplary salgyt tölemänlerinde-de soltanlygyň uly bir ýitirýän zady ýok. Hindistandan getirilýän oljalar bilen ol sebitiň salgydynyň öwezini, bir ýa iki däl, ençe esse dolup bolar. Soltanyň agyr salgyt salmagynyň aňyrsynda seljuklylary başga bir ölkä gaçyrmak maksady bardy. Agyr salgyt salanda Tabarystanyň ilaty ähli zatdan ellibizar geçip gaçypdy. Soltan seljuklylar hem gaçar öýtdi. Indi, yzarlap görse, ol görgülileriň gaçyp-gaçyp in soňky gelen ýerleri Etek eken. Tabarystanlylarda gaçara ýer bar eken, seljuklylaryň welin, ýaraga ýapysaýmakdan başga ýollary ýok eken.

Seljuklylar başda Oguz ýabgulygyndan – Ýaňykentden gaçyp Jende gelipdirler.

Jentden gaçyp, Nur-Buhara gelipdirler.

Nur-Buharadan-da gaçyp Horezmine geldiler, şonda olara soltan Masudyň oňlamagy bilen Altyndaş hossar çykypdy.

Horezminde Şamäligiň aýylganç «Zamahşar gyrgynçylygyndan» soň gaçyp, Horasana – Etege geldiler. Hut soltan Mahmyt Abywerdi, Nusaýy, Farawy birmahal seljuklylara ykta beripdi.

Olar özlerine berlen ýeri talap etdiler.

Seljuklylar hyzmat etmek islediler. Hakyt şeýle: olar Gazna soltanatyna – soltan Masuda sadykat gulluk, hyzmat etmek islediler.

Soltan Masut bu gün käbir görüp, bahyl kişileriň gepine gidip, özüne mutyg hyzmat etjek, özem juda köp peýda getirip biljek hyzmatkärlerini duşmana öwrendigine düşündi. Özem diňe bir özüne däl, olaryň tutuş soltanata howp salýan duşmana öwrülendigine düşündi.

Soltan bar günäniň özündedigine-de düşündi, ýöne muny boýnuna alardan boýny juda-juda ýogyndy. Ol seljuklylaryň garşysyna Jendiň emiri Şamäligi küşgürdi. Soltanyň bu pyrryldagyndan bihabar seljuklylar ýene gaznalylara sygynyp, Balkana geldiler. (Mahmyt Gaznaly – soltan Masut Gaznalynyň kakasy diňe Abywerdi, Nusaýy, Parawy däl, Balkany-da seljuklylara ykta beripdi ahyrn!)² Seljuklylar ýene kowuldy, ýöne indi olaryň gidere ýerleri ýokdy. Şonuň üçinem olar baş göterdiler.

Soltan Masut seljuklylary öz peýdasy üçin ulanmagy başarmady, asyl ulanjak bolmady. Peýdalanmagy başarmasaň, kiçi daş hem бүдredýär

Soltanlygyň bähbidine gönükdirilmeli jemagat soltanlygyň garşysyna, zyýanyna gönükdirildi.

Soltan hyrcyny dişledi.

«Gorkagy kowsaň, batyr bolar» diýilýär, ýöne seljuklylar gorky diýilýän zadyň nämedigini bilmeýän adamlar. Batyry kowsaň, batyrylygy goşalanýan eken! Seljuklylaryň batyrylygy-da goşalandy.

Möjegiň sürüsi-ordasy ýokdur, ýöne garşydaş tapylsa, biri-biri bilen garpysyp-urşup duran möjeklerem birleşýändir.

Möjekler birleşdi!

Özem öz eýesine garşy birleşdiler!

Hawa, hawa, öz eýesine garşy birleşdiler! Bu in eýmenji!

Indi näme etmeli?!

Soltan Masut täzeden geňes geçirdi. «Eger seljuklylar meniň elim bolan bolsadylar, onda men elimi düýbünden çapdyrardym. Eger seljuklylar meniň aýagym bolan bolsadylar, onda men birjik-de säginmezden aýagymy çapdyrardym. Maksadyňa ýetmegiň üçin hiç zat gysganmaly däl. Ähli serişdäni, baýlyklary seljuklylary gormak üçin darkaşa ugrajak goşuna sarp etmeli» diýip, soltan Masut geňesde odukdy.

– Örän parasatly pikir aýtdyňyz, soltanym. Örän dogry. Siziň geçirimliligiňizden, giňligiňizden peýdalanyň, olar juda hetdinden aşdylar. Siz goşunyň başynda dursaňyz, soltanym, seljuklylary Horasandan kowup çykararys – diýip, beýik hoja Ahmet-Abd-as-Samat sesine nazym berip, gözüne ýaş aýlady. Bu pikiri Subaşı, Sury, Bekdogdy dagy hem goldap, nutuk sözlediler. Ariz bilen salar öz goşunlarynyň üpjünçiliginiň seljuklylaryňkydan ýigrimi esse artykdygyny, san babatda-da özleriniň abysyz köpdüginini – seljuk begleriniň on alty mün atlysy bar bolsa, özleriniň atlylarynyň sanynyň elli münden az daldigini, şeýle hem özlerinde üç yüz sany söweş piliniň bardygyny, azyk bilen gulamlary üpjün etmek gorunyň bir ýyla ýetjekdigini nygtadylar.

Ariz bilen salaryň anyk sanlara salgylanyp eden çykyşlary diňe bir soltanda däl, wezir-wekillerde-de ýeňse berk ynam döretdi.

Wezirler diwanynda bolan geňesde Termez welaýatyna gitmek karar edildi. Çünki goşun üçin gulamlar, esasan, Termez, Balh welaýatларыndan – entek seljuklylar bilen garpyşyp görmedik, olardan gorkusy bolmadyk adamlardan jemlenmelidi. In soňky jemlenme Balhda bolmalydy. Termezde, Balhda jemlenen gulamlaryň sany elli-altmyş müňe ýetmelidi.

Alyabat söweşi

Suwuň aşagyndaky balygy nädip awlamaly, nädip suwuň ýüzüne çykarmaly? Dury, parahat suwda balygy tutup bolmaýar. Ony tutmak üçin suwy bulandyryp ugramaly. Suw bulanyp ugra-

sa, balyklaryň rahatlygy gaçýar, dem almasy kynlaşýar. Şeýle ýagdaýda balyklar çyrypynsyp suwuň ýüzüne çykýarlar. Suwuň ýüzüne çykan balygy gypynçsyz tutup bolýar. Soltan Masudy tutmak üçin ony ilki «suwuň düýbünden» – köşgünden meýdana – «suwuň ýüzüne» çykarmaly. Gaznadan çykyp, Horasana gelmegi üçin soltanyň jebegesini daraltmaly, gaharyny getirmeli. Özem gaharyny soňky hetdine ýetirmeli.

Çagry beg bilen Togrul beg öňem bir pähimdar bolmadyk soltan Masudyň gahary gelende ýüpden boşan öküze öwrüljekdigini bilýärdiler. Elbetde, ýüpden boşan öküziň öňünde durmak bolmaýar. Öküzi ýykmaq, öldürmek üçin onuň gapdalyndan, iň gowusy, zyndan baryp itmeli, urmaly, syrtlan tilsimi³ bilen urmaly.

Soltan Masut – öküz, gara güýji köp, oňa derek pähimi az. Duşmany asgyn tarapyna agram berip ýeňmeli. Soltan islese, ýüz müň atly goşunam jemläp biler, ýöne seljuk beglerinde onuňky ýaly mümkinçilik häzir ýok. Seljuk begleri on baş müňden artyk söweşiji ýygnap bilmeyärler. Sebäbi özleriniň ygtyýaryndaky ýerlerdäki söweşmäge döwtalap adamlaryň sany on baş müňden aňry geçmeyär. Onsoňam köplerde entegem gaznaly soltanlygyndan gorky bar. Gaznaly soltanlygynyň güýjüni ähli kişi görüp dur. Ýöne seljuk begleriniň güýji çäkli, olary köpler entek topalaňçy hökmünde görýär. Topalaňçylygyň bolsa soňky ýok. Topalaňçylary soltanyň saýlama goşuny aýylganç gyrýar. Muny Horasanda bir ýa iki gezek däl, köp gezek gördüler. Şeýle bolansoň, seljuk beglerinde gulluk etmäge döwtalaplar o diýen köp däl. Herhal, seljuk begleriniň aýsaýyn artýan owazasyna maýyl bolup, Balkan daglaryndan, Müňgyslakdan, Balh sebitlerinden, Mawerannahrdan türkmenler gelyärdi, olar baýlyk-olja gazanmak maksady bilen gulluk edýärdi.

* * *

Soltan Masudyň yöriş etjekdigi baradaky habary eşiden seljuk begleri dessine soltanyň soňky güýç-goşun jemlejek ýerine – Balha hüjüm edip, başagaýlyk, gorky döretmek hakda karara geldiler.

Soltanyň Balh welaýaty boýunça dikmesi Altyntak diýen ýelemýüwletdi. Togrul beg Altyntagyň ýanyna ilçi gönderdi, ondan söweşsiz-garşylyksyz boýun egmegi talap etdi. Şu talabyň ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda, Balhyň ilatynyň başynyň ölümlü, malynyň talaňly boljakdygyny mälim etdi.

Altyntak Togrul begiň adyndan baran üç ilçini zyndanyna taşlady, soňam öz üstüne seljuklylaryň uly güýç jemläp ýetip gelýändigini habar bermek üçin soltan Masuda çapar gönderdi.

Altyntakdan habar alan soltan Masut desbi-dähil Balha sary at goýdy.

Alyabat düzlüginde soltanyň uly goşuny seljuklylaryň goşunyň yzyndan ýetdi.

Seljuklylaryň soltan goşuny bilen açyk meýdanda darkaş gurmak maksadyýokdy, ýöne olar ät galdylar, üstlerini basdyrdylar, ýogsam, olar Balha ugramazlaryndan burun ýörite mejlis geçirip, söweş tilsimleriniň nähili bolmalydygyny anyk kesgitlepdiler: «öküziň» önünde durmaly däl, açyk darkaşa girmän, Balhdan Merwe gelýänçä – bir ýüz yetmiş iki farsahlyk, ýigirmi menzillik⁴ ýolda garaşylmadyk pursatlarda çar tarapyndan hüjüm etmeli, gapyllykda üstlerini basmaly, gulamlaryň arasynda wehim salmaly, Merwe ýetýänçä soltan goşunyň towşan ýaly titröp duran byzbyldyk etmeli.

Türkmeniň ezeli sabahun urmak atly harby tilsimini ulanmaly: ukynyň iň süýji wagty daňdanlar ýagynyň mesgenine hüjüm etmeli, gyran-ýyran etmeli. Garasaý, soltan goşunyňa aňkalary aşyp huk bolýançalar uky bermeli däl. Şu maksat bilen iki ýüz-üç ýüz atly toparlara bölünmeli. Her toparyň haýsy ýere, nireden, nädip çozmalydygy, soňundan nädip gaçmalydygy, näme etmelidigi anyk kesgitlenipdi. Şeýle hem her topara ýüze çykan ýagdaýa görä erkin hereket etmäge, özbaşdak netijä gelmäge izin berilýärdi.

Maksat Balh – Merw aralygynda gaznaly goşunyň bilini omurmakdy.

Seljuk ýigitleriniň iýip-içjek owkatlary atlarynyň ganjygasyna berkidilendi. Olar söweş günleri az owkat bilen oňnut etmegi başaryrdylar. Olaryň ählisiniň esasy azygy goýnuň içýagydy:

ondan özlerem iýýärdi, atlaryna-da berýärdiler. Içýag iýen esger hem at yssyda suw küýsemeyärdi.⁵

Seljuk begleriniň ýörite dowulçylary bardy. Olar soltan goşunynda gulluga durup, gulamlaryň arasynda ýörite dowul-wehim döredýärdiler. Togrul, Musa, Çagry hakda her hili mahabatly rowaýatlary gürrüň berýärdiler. Ýörite taýýarlanylýan ol mahabatly rowaýatlarda seljuk begleriniň ýeňilmezekdigi, soltan Masut bilen göreş tutup ýeňendigi, ýöne bu habaryň gizlin saklanýandygy, seljuklyary Hudaýtagalanyň goldaýandygy, olara Derwezata aralygynda öz döwletini bagyş edendigi hakda aýdylýardy.

Soltanyň wezirler diwanynda, serkerdeleriň arasynda seljuk begleriniň satyn alan, zygyderli habar iberip durmaga, ýeri gelende, öz taraplaryna geçmäge razy eden serkerdeleri bardy. Seljuk begleri öz ýörite fiskallarynyň üsti bilen soltanatda bolup geçýän her bir möhüm wakany eşidýärdiler.

Altyntagyň kömek sorap çapar gönderendigi, soltanyň Balha barýandygy hakdaky habar hem Merwe ugradylpdy, ýöne Merwe – Balh ýolunda çaparlaryň habary eglenipdi. Olar seljuk beglerini wagtynda tapyp bilmändiler. Bu hem seljuk goşuny bilen gaznaly goşunyň Alyabat düzlüginde açyk darkaşa girmegine sebäp bolupdy.

Seljuk goşuny Ruhhajda⁶ düşläpdi. Soltan goşunyny düşlege ýakyn getirmezlik üçin Alyabat düzlüginde garpyşmaly boldy.

Bu söweşde ýeňiş gazanyp bolmajakdygy görnüp durdy, çünki soltanyň gulamlarynyň sany ýigrimi müňden-de aňrydy.

Goşunyň aman galmagy üçin diňe bir ýol bardy, ol hem belli bir topar ölümünü boýun alyp, ýigrimi müňlük goşunyň önünden çykmalady, söweşmelidi, galan bölek pursatdan peýdalanylýp geçmalydy.

Sekiz ýüz meýletin pidaýy öňe saýlandy, ýakyn dost-ýarlary bilen hoşlaşdy, soňam “Ýa Hu!” diýip darkaşa girdi.

Olar iň soňky demlerine çenli söweşdiler.

Bu pidaýylar türkmeniň merdi-merdana, bahadur, jany-mak gerçekleridi.

Janyňy pida bermek – erkiň hem ynanjyň soňky hetdi. Ol milletiň durmuşynda täze bir döwrüň – söweş meýdany bilen

ýaşaýyş giňişliginiň barabarlaşandygyny aňladýar. Ejiz köpçülik üçin söweş meýdany ýowuz ölüm meýdany hökmünde aňlanylýar. Seljuklylar üçin bolsa söweş meýdany ömrüň täze bir döwrüniň açylmak mümkinçiligi bolup görünýär. Pidaýy öz ölümi bilen milletdeşiniň ömrüni bina edýär. Tutuş göwräniň aman galmagy, ýaşaýşyny dowam etmegi üçin agza özüni pida berýär. Beýle ädim ejizler üçin mümkin däl, onda her bir agza öz gamyny iýýär, her kes özüni halas etmegiň alajyny gözleýär, şeýdibem tutuş göwre heläk bolýar. Pidaýlygyň hikmeti, ölümiň gözüne göni bakyp bilmegiň howalylygy şundadyr. Güýçlülük duşmanyňy – özüň ýaly adam bolan garsydaşyňy däl-de, ölümi ýeňmeklikdir. Ynsan ynsany däl-de, ynsan ölümi ýeňende, geljege sary mümkinçilik, bagta bolan ýol açlýar. Milletiň ýaşaýşynyň beýik dünýä aňrsy manysy diňe şonda ýüze çykyp, açylyp başlaýar. Şeýle ädime ukyply millet öz geljegini öz elleri bilen amal edýän ruhy-beden bitewüligi bolup öňe çykýar. Ölüm bilen ýüzbe-ýüzlükde halkyň adaty mazmunyndaky haýal-ýagallyk, äwmezlik, lellimlik aýrylyp, bularyň deregine gujurgalyrat gelýär.

Seljuklylaryň her biri öňde goýan maksatlarynyň amaly üçin şirin janyny pida bermäge her dem taýýardy...

Sarahs söweşi **1039-njy ýyl**

Alybatdaky gazanan ýeňşine ruhlanan sultan Masut Sarahsa ugrady, aňtawçylar toparynyň beren maglumatlaryna esaslanyp, Talhatanbaba galasynyň ýakynynda seljuk esgerlerini duzaga düşürmegi maksat edindi. Şu maksat üçin ol goşunyna diňe gijelerine ýol ýöretti.

Sultan Masudyň bu maksady-da şow tapdy. Talhatanbaba galasyndan çykan seljuk esgerleri üç tarapdan hüjüme geçen sultan gulamlary bilen ýene mejbury ýagdaýda darkaş gurmaly boldy.

Aýylganç söweş başlandy.

Seljuklylar haýdan-haý guma çekilmek kararyna geldiler.

Ep-esli ýitgi çekip, guma çekildiler.

Sultan ýene ýeňiş gazandy.

Soltan serkerdelerine öldürilen seljuklylaryň göwdelerini depe-depe edip goýmagy tabşyrdy. Şondan soň ol söweş bolan meýdana dähedem-dessemläp aýlandy.

Eý-ho, giden göwde! Alyabatdakydan-a azrak!

Ýigrimi-otuz ýerde seljuklylaryň göwdeleri depe-depe bolup ýatyr.

Edil şonçarak depe gaznaly gulamlaryň göwdelerinden hem dörese gerek.

Soltan Masut göwde depelerini synlap durşuna kakasyny, onuň türkmenler hakda aýdan sözlerini ýatlady.

Soltan Mahmyt özüniň türkmenidine, özem gaýa türkmenlerindendidine, patyşa neberesindendidine buýsanardy. Türkmeniň gyljynyň türkmenegarsy göterilmeli dældigini zol-zol tekrarlardy. Geçmişde içki oňsuksyzlyklar zerarly türkmeniň türkmeni öldüren gezekleriniň köp bolandygyny aýdardy. Eger öz-özünü gymadyk bolsa, onda türkmenler hökman dünýäniň hökümdary bolardy. Soltan Mahmyt türkmenleriň eden ýowuzlyklaryna köplenc gözünü ýumardy, olara diňe ýagşylyk etmäge çalşardy.

Masudyň kakasy seljuklylaryň towakgalaryna hiç wagt ýok diý-meyärdi. Gör, ol seljuklylara näçe ýerleri ykta berdi, gör, näçe begi başbug göterdi. Soltanyň seljuklylar barada anyk pikiri bardy:

– Seljuklylar – kynyklar. Olar Oguz hanyň wesýeti boýunça gaýalaryň hyzmatynda durmaly, has takygy, serhetlerimizi gorap bermeli.

Hut Oguz hanyň wesýeti boýunça seljuklylar – kynyklar gaýalaryň – gaznalylaryň serhetleriniň goragynda durdular.

– Biz seljuklylaryň – kynyklaryň agyzlaryny aşa ýetirdik, mally-mülkli etdik, indem olar patyşa bolmak isleýärler. Indem olar biziň tagtymyza göz gyzdyrýarlar. Bu adamçylykdanmy? – diýip, soltan Masut zol-zol özüne sowal berýärdi. – Ýok, ýok, bular adam däl, bulary gymmaly! Diňe gymmaly! Bular ynsapsyz! Wyždansyz!

Türkmen türkmeni gyrýar.

«Pähim-parasatly soltan duşmany bilen ýaraşar, onuň bilen dostlukly gatnaşyk saklar. Emelsiz soltan wepadar raýatyny özüne duşman ediner».

Soltan Masut tekepbirligi, gopbamlygy bilen öz raýatyndan duşman gazandy.

Duşman döremeyär, duşman gazanylýar.

Soltan Masut hem özüne ýowuz duşman gazandy. Özem ol duşman – ölümini boýun alan, gorky-ürkini bilmeyän duşman, ol degnasyna degile-degile ahyr on alty gary kepene çolanypdyr: «Gylyç ýa kepen» diýip, ata atlanypdyr.

Indi olarda ölmekden ýa ýeňmekden başga ýol ýok.

Indi olar bilen ylalaşyp bolmaýar.

Soltan Masut söweşiň bolup geçen ýerine aýlanyp, kepene çolanyp ýatan seljuklylaryň jesetlerini synladygyça hopukdy. Sebäbi kepene çolanyp ýatan jesetleriň ählisiniň gözleri açykdy. Ol gözlerde, gör, näçe gahar-gazap, gör, näçe arman bardy. Olaryň bolup ýatyslary ýene aýaga galyp, söweşmäge başlaýjaga meňzeýärdi.

Soltan seljuklylaryň nähili söweşýändigini görüpdi, söweş pursady Togrul begi-de görüpdi, gaznaly gulamlary gazap bilen paýhynlaýşyny görüp, hopugypdy.

Soltan söweş gidip duran pursady üç-dört sany pidaýyny ýa-nyna çagyrdy:

– Bar işiňiz, hana, şol egni ak eşikli pählewani serkerdäni öldürmek bolsun. Haýsy biriňiz şol serkerdäni öldürseňiz, men size uly bir welaýaty ykta hem ýigrimi baş müň dinar berjek.

Pidaýylar soltanyň sözünden soň, seljuk beginiň üstüne uly hyjuw bilen topuldylar, ýöne yktaly hemem ýigrimi baş müň dinarly bolmak olaryň nesibelerinde ýok eken, olaryň maňlaýyna şol maksat üçin pida bolmak ýazylan eken.

Soltan söweş bolan meýdanda aýlanyp ýörüşüne özünüň Togrul begi öldürmek üçin ýörite ugradan pidaýylarynyň göwdelelerini gördi, olaryň hem gözleri edil seljuklylaryňky deýin petreşip durdy...

* * *

Sarhasa gelen soltan goşuny ýadawdy. Bir ýyla ýeter diýlen azyk gory hem azalypdy.

Azyk gorunyň azalmagynyň günäkäri ýeke bir adamdy. Ol – goşunyň arizidi. Ariz baýamak maksady bilen goşunyň ähli zat-

laryny deger-degmez bahasyndan satypdy. Adam bende umyda bil baglan ýerinde ýalňyşýar. Ariz hem seljuklylar bilen darkaş uzaga çekmez, olary şatyr-şatur ýeňeris, baýlyklary bize geçer, ana, şonda meniň satan zatlarym bilinmän galar diýip umyt baglady, ähli zat onuň pikiriniň tersine boldy, wagt ýel deýin kowsarlap, onuň eden etmişiniň üstüni açdy, şeýle bolansoň, ol aýbynyň açylmagyna garaşyp durman, seljuk begleriniň gullugyna gaçyp bardy.

* * *

Seljuk goşuny 1039-njy ýylyň iýul aýynyň 27-sinde Sarahsýň günortasyndaky Deh-i-Bazergakan diýen ýerde soltan goşunynyň üstüne hüjüme başlady.

Söweşe Çagry beg serdarlyk etdi. Ol öz adamlary bilen beýik bir depäniň üstünde durdy.

Söweş jylawdar goşunyň⁸ umумы hüjümi bilen başlandy.

Seljuk begleri bu söweşde ilkinji gezek iki kelleli bürgüdiň şekili çekilen öz gara reňkli baýdaklaryny söweşe çykardylar.⁹

Ikikelleli bürgüt şekilli gara baýdak geljegiň umydyndan hem beýikliginden habar berýärdi. Köpler gara reňk yslamyň ilkibaşky reňki diýip düşündirýärdiler. Emma seljuk türkmenleriniň taryhy galkynsy bilen baglanysyklykda, bu pikir hakykatyň diňe ýarydy. Her bir oýanyşyň hem galkynsyň diňe bir täze reňki bolman, eýsem, bu düýpli hadysanyň gaty uzaklara gidýän taryhy esaslary hem bolýar. Özem ol esaslar köplenç tas unudylan, köpçülikleýin aňastyna giden gymmatlyklardan ybarat bolup çykýar. Seljuklylaryň baýdagynyň reňki, bir tarapdan, yslamyň reňkidi, çünki seljuk döwleti geljekde bütin yslamyň syýasy merkezi, onuň baýdagy külli yslamyň baýdagy bolmalydy. Emma, ýene bir tarapdan hem, gara reňk oguzlaryň baryp Oguz handanam öňki baýdagynyň reňkidi. Gara tug götereni üçin, Oguzyň kakasynyň ady-da Gara han bolupdy. Gara reňk Oguzda päkligiň, kesgitliligiň, arkadaglygyň – raýatlaryňyň öz salkyn kölegände ýaşatmagyň, kämilligiň alamaty bolan reňkidi. Gara ähli reňkleriň enesi, ähli reňkleriň jemi hasap edilýärdi.

Ahyrsoňunda ähli reňkler gara döňýär. Oguzlaryň şeýle söýen hem aňk bolan älem giňişliginiň reňki-de garady ahyryn! Älemden beýik zat bolup bilermi?!

Ikikelleli bürgüt seljuk türkmen ruhunyň älemleriň gir-dabyny böwürmäge taýyn bolanlygynyň suratydy. Onuň bir başy ak tarapa – Günüň dogan tarapyna, beýleki başy bolsa gara tarapa – Günüň batýan tarapyna bakyp dur. Bu bakýşda dünýäniň iki böleginem alaryn diýen ynam görüňýär.

Gara ýüpekden edilen baýdak Çagry begiň arkasynda pasyrdady. Ol söweşiň gyzan wagty eginleri jöwşenli iki mün atla baş bolup darkaşa girdi.

Togrul beg jylawdar goşunyň önüne düşüp hüjüme girdi. Ol ölümini boýun alyp, wagşýana gygyryp, elindäki gönderini, mizragyny¹⁰ üzüksiz işledýärdi, soltan gulamlaryny paýhynlaýardy.

Jylawdar goşun ýaňy söweşe gyzanda sagdan hem soldan ylgary goşun hüjüme girdi.

Başynda tuwulganyň, egninde jöwşeniň, çarpaýanyň, aýaklarynda dyzlygyň bardygyna seretmezden, söweşde Togrul begiň ýedi ýerinden gylytz ýara düşüpdü. In erbet ýeri, şol ýaralardan ganyň köp akandygydy: darkaş gidip durka, ganyňy saklamagyň gamyny edip bolanok ahyryn! Şol sebäpli begiň başy aýlanyp ugrapdy. Barybir, ol dört sagada çeken söweşde ganyň duşman bilen nädip söweşmelidigini öz esgerlerine görkezip, olary ýeňşe ruhlandyrdy.

Soltanyň baş mün gulamyny öldüren seljuklylar soltanyň esasy goşuny gelmezinden burun demirgazyga – Horasan (Oguz, Garagum) çölüne jiriň-miriň siňdiler.

Baryýogy dört sagada çeken söweşde seljuklylaryň soltan goşunyna ýetiren zyýany abysryz uludy. Diňe bir wepat bolanlaryň däl, ýaradarlaryň hem sany köpdü.

Soltan goşuny jemläp, diýlen ýere barsa, ol ýerde diňe öz gulamlarynyň baş münden gowragy läş bolup ýatyrdy. Läşleriň içinde seljuklylaryň göwdeleri ýokdy. Olar wepat bolanlaryny alyp gidipdirler.

Soltan güýçli halyna biçäredigine örtendi.

Güýçli halyna özüni ejiz duýdy.

Ol odugyp iki ýana elewredi.

Seljuklylar howada gaýyp ýören ýalydylar.

– Hany, şolar! Hany! Görkeziň maňa! – diýip, soltan gygyrdy.

Seljuklylar, göräýmäge, hiç ýerde ýokdular, şol bir wagtyň özünde-de olar her bir depäniň aňyrsynda öňünden çykyp, wagsylyga başlaýardylar.

Eger seljuk goşunynyň bir ýerde jemlenendigini eşitse, onda soltan şol ýere goşunyny sürüp baryp, maksadyna ýetjekdi. Alyabatda, Sarahsda nätdi? Göwdelerden depe döretdi, ýöne şol söweşlerden soň seljuklylar açyk darkaşa çykmadylar.

Ähli ýerde seljuk goşunyna derek toparjyklar bardy. Ol toparjyklar iki yüz-üç yüz atlydan kän dälidi. Olar soltan goşunynyň üstüne gulanatdy çabgasy bolup inýärdi. Soltan goşuny ýaňy güýjüni jemläp, hujüme sürnüp ugranda bolsa, ol toparjyklar gykuwlaşyp, jiriň-miriň bolýardy.

Seljuk begleri gykylyga aýratyn ähmiýet berýärdiler. Olarda ýörite gygyryan sesi ýiti, şaňňy adamlar bardy. Olar käteler hujüm etmän, görünmän, soltan goşunynyň dumly-duşundan «Ur, çap, öldür!» diýip, aýylganç-aýylganç gygyrysýardylar. Olar käte ýolbars bolup arlaýardylar, haýbat atýardylar.

Soltan Masut ýaşan ýaşyny hiç kimden gorkman ýaşady, ýöne seljuklylara sataşyp welin, rahatlygyny bütinleý ýitirdi, yüreginde wehim-gorky döredi. Wah, Alynyň ala meýdanynda söweşmeli bolsa, şol söweşe soltanyň, ilki bilen, özi çykjakdy ýa öljekdi, ýa ýeňjekdi. Ýok, ol ýeňjekdi. Çünki gara güýç babatda, peýker-symmat babatda onuň bilen bäsleşip biljek ikinji bir begzada ýokdy. Ol muny açyk bilýärdi. Masut tagta çykmazyndan owal soltanlygyň in daýaw pählewany bilen güýç synanyşardy, köplenç olardan üstün gelderdi.

Masut Togrul begi ele salsa, nädip jezalandyryjakdygynyň hem pikirini edipdi: ony bir aýlap, hatyn eşiğinde Gaznanyň baş bazarynda görene göz edip masgaralamakçydy, soňundanam üstünden pil ýöretmekçidi, maslygyny bir aýlap, pilleriň saklanýan ýerine zyňmakçydy. «Goý, piller onuň maslygyny bir aýlap

basgylasynlar! Ýok, ýok, goý, onuň maslygyny piller bir ýyllap basgylasynlar. Soňundan onuň süňküni talhan edip, meýe garyp içjek!» Soltan Masut bu pikirini her gün aňynda aýlaýardy. «Eger şu maksadyma ýetip bilmesem, onda men bu dünýäden gözümi açyp, armanly giderin» diýip, ol zol-zol gaýtalaýardy.

Seljuk begleri balyk ýaly sypjykdy. «Ine, şu gezeg-ä bulary ele saldym» diýeniňde olar eliňden sypyp, gürüm-jürüm bolýardylar.

Olardan ýaňa gijelerine-de rahatlyk ýokdy, soltanyň dync alyp ýatan goşunynyň üstüne süňüp alagykylyk turuzýarlar. Ähli goşun turar. Anyklanyp görülse, seljuk esgerleriniň birki sanysy alagykylyk turzup geçip gidendir. Soň goşun dync – gözünüň awusyny almak üçin ýene başyny çem gelen ýere goýar. At aýaklarynyň dükdürdileri, seljuklylaryň başly-barat gykylyklary ýene eşidilip başlar. Garasaý, hiç kime uky, rahatlyk ýokdur. Tisgine-tisgine daňnyň atyrarsyň. Jahan ýagtylanda, görseň, üç-dört sany gulamyň kellesi çadyryň üstünde ýatandyr. Ya birki kelle jyzanyň ujuna ildirilip goýlandyr. Bu wagşylygy göreniňde iniň tikenekleýär. Özem bu wagşylyk ýeke gezek däl, her gije diýen ýaly gaýtalanýar. Özem bu wagşylyk soltanyň çadyrynyň töwereginde edilýär.

Bir gije seljuk begleri hakyt soltan Masudyň iň gowy görýän, mydama münýän pilini ogurladylar.¹¹ Ýeri, muňa näme diýip, näme aýdarsyň?! Soltanyň gazanyny hem göz güýdüşdirip düňderip gidýär olar. Seljuklylar sebäpli kadaly naharlanyp hem bilenok ol indi.

Seljuk esgerleri soltan goşunynyň ähli zadyna ýetişip bil-diklerinden talaň salýardylar. Özem olar diňe bir gije däl, gündizem talap ýördüler, soltan goşunynyň üpjünçilik bölüminiň zatlaryna talaň salmagy hasam gowy görýärdiler. Ýaňy dync almagy üçin goýlan atlary-da gözüňi güýdüşdirip alyp gaçýardylar. Soltan goşunynyň zatlary göýä seljuk goşunynyň ogurlamagy üçin şu ýerik getirlen ýalydy. Özem olar gaty arkaýynlyk bilen talaň edýärdiler. Talaň edýändiris, ogurlyk edýändiris diýen pikir olarda ýok bolsa gerek.

Seljuklylaryň talaňçylygy, has anygy, ogurlygy gije-gündiz dowam edýärdi. Olar söweşmegi ýatlaryndan çykaryp, öz zatlaryny başga bir ýere eltmäge howlugýan ýalydylar: özlerinde ýarag,

egin-eşik ýetmeýän ýaly, soltan gulamlarynyň ýaraqlaryny alýardylar, egin-eşiklerini sypyryp, gulamlary çuw-ýalaňaç düwdenekledip goýberýärdiler.

Dogrusy, seljuk goşunynyň pisat ogurlyklary soltanyň aňyna hiç syganokdy. Ol her hili söweşi görüpdi, her hili söweş hakda eşidipdi, ýöne seljuklylaryňky ýaly utançsyz, bihaýa söweşi hiç ýerde görmändem, eşitmändem. Beýle alan-aldy, giden-gitdi söweş öňem bolan däldir, indem bolmaz. «Bu towky! Hakyky towky! Bulara söweşiji diýip bolmaz! – diýip soltan odanýardy. – E-eý, bu seljuklylaryňky ýaly, heý, doýmaz-dolmazlyk bolarmy?! Olar özlerine gerek zadam, gerek däl zadam äkidip otyrlar-a Ynsap-iba ýok bularda»

Soltanyň bu örtenmelerini seljuk begleri günübirin eşidýärdiler, onuň bolşuna, sözlerine hezil edip gülüşýärdiler. Soltanyň huguny çykarmak üçin her hili hokgalary oýlap tapýardylar. Ökde-ökde hokgabazlary ýörite çagyryp getirýärdiler, olara köp mukdarda hak-heşdek töläp, gaznalylaryň garsysyna hokga tapdyrýardylar. Hokga tapmaga Kabyl hem ökdedi.

Sarahsnyň eteginde hajyp Subaşy masgaraçylykly ýeňlenden soň, gaznaly emirler, aýratynam Horasanda ýaşaýan, işleýän emirler Horasanyň elden gitjekdigine, has dogrusy, gidendigine göz ýetirdiler. Özem doly göz ýetirdiler. Horasan seljuklylaryň depesinden Gün bolup dogdy.¹²

Seljuklylar gaznalylar üçin wagşy aždarha öwrüldi. Olarda seljuklylara garşy göreşmeli diýen pikir däl-de, tizden-tiz Horasandan gaçyp, başyňy halas etmeli diýen pikir bardy. Emirleri başga düşürýän zat nirä gaçmaly diýen sowaldy.

Nirä gaçmaly?

Nirä gaçsaňam, seljuklylar zyňdan barajjak, öldüräýjek ýaly bolup duýulýardy. Herhal, Gur ýoly bilen Hindiguş daglarynyň aňyrsyndaky Gazna şäherine aşmak olar üçin ýeke-täk çykalga bolup galdy.

* * *

Horasanyň amydy Abul-Fazl Sury bilen Bu Säh Hamduny welaýatyň hazynasyny Nyşapurdan Gazna alyp gitmek barada

soltandan görkezme aldylar. Olar şu maksat bilen diwanyň ähli hazynasyny, baýlyklary Nyşapuryň günorta derwezesinden alyp çykdylar.

Hazynaly kerweniň in soňky düýesi Nyşapuryň Günorta derwezesinden ýaňy çykanda şäheriň Gündogar derwezesinde iki ýüz atlysy bilen Ybraýym Ynanç (ynal) peýda boldy.¹³ Ol şäher diwanyna ýörite ilçi ugratdy. Ilçi ynalyň sözlerini diwana ýetirdi:

– Biz ägirt uly goşun bilen Nyşapura gelyän Togrul begiň, Çagry begiň we Musa begiň ilçileri. Biz şäheriň ilatyna hiç hili garşylyk görkezmezligi maslahat berýäris. Eger garşylyk görkezseňiz, uçdantutma gyrjakdyrys. Biz – yslamyň din gyljydyrys. Kim garamaýak musulmana sütem edýän bolsa, şol biziň duşmanymyzdyr. Biz şerigatyň, adalatyň howandarydyrys. Biziň maksadymyz diňe ýagsylykdyr, sogap gazanmakdyr.

Ybraýym ynalyň bu habaryndan soň şäheriň kethudalary kazy Seyidiň öýüne jemlendiler we maslahat etdiler.

Seljuk türkmenlerine garşylyk görkezmelimi ýa-da görkezmeli däl diýen sowala hiç kim anyk pikir aýdyp bilenokdy. Nämä etmeli?

Nyşapurly adamlaryň Seyit kazynyň ýanyna üýşmekleriniň sebäbi, ol şäheriň parasatly adamlarynyň biridi.

Tekepbirlik şähere gaty gymmat düşjekdi. Onsoňam soltanyň garşysyna durmaga heder etmeyän seljuklylaryň Nyşapury ýer bilen ýegsan etjekdigi hemmä aýandy.

Seyit kazy bu mesele barada köpden bäri oýlanýardy. Ol seljuklylaryň şähere geljekdiklerini-de eşidýän habarlaryndan aňýardy. Şonuň üçin ol öz pikirini aýan eýledi:

– Ýadyňyzda bolsa, soltan Mahmyt Gaznaly Hindistana ýörişe gidende Ilek han Balha çozuş edipdi. Şonda şäheriň ilaty Ilek hanyň garşysyna çykdy, gorandy. Gazaply söweş boldy. Soltan Mahmyt Hindistandan dolanyp gelensoň, Balha bardy. Şonda öz görkezmesi bilen gurlan Bazari-Aşikanyň tozdurlandygyny otlanandygyny görüp dergazap boldy, şäher ilatyny ýygnap, soltanlygyň raýatларыny, şäherlerini, obalaryny goramagyň soltanatyň işidigini, parahat ilatyň soltanatdan bidin baş galdyrmaga, eline ýarag alyp söweşmäge hakynyň ýokdugyny, Balh

şäheriniň otlanmagyna, haraba öwrülmegine diňe balhly ilatyň günäkärdigini, bu weýrançylygy üçin ilata jerime töletjekdigini aýdypdy hemem şäher emirini adamlaryň özbaşdaklyk etmegine, eline ýarag alyp Ilek han bilen söweşmegine ýol berendigi üçin jezalandyrypdy.¹⁴ Balhlylaryň birmahalky kysmaty bu gün biziň başymyzda. Nyşapuryň ilatynyň soltandan perman bolmasa, eline ýarag alyp goranmaga haky ýok. Ilaty goramak soltanatyň wezipesi. Şäherde weýrançylyk bolsa, onuň öwezini soltan Masut şäher ilatyndan talap eder...

Seýit kazynyň bu sözlerini ýerli mülkdarlar, baýlar maku-lladylar. Netijede: «Seljuklylara garşy söweşmeli däl, Gaznadan goşun gelýänçä kysmata kaýyl bolmaly, garaşmaly» diýen pikir makul bilindi.

Nyşapur kethudalarynyň gelen netijesini Ybraýym ynala habar berdiler. Ybraýym ynal bu habary haýal etmän Togrul bege ýetirjekdigini aýtdy.

Şondan soň munadylar (jarçylar) bazarlarda, köçelerde Togrul Seljuklynyň ymgyr uly goşun bilen Nyşapura ýetip gelýändigini, onuň şäheriň ilatyna howandar boljakdygyny, garşysyna çykmary däl digini jar çekmäge başladylar

Şäher ilatynyň arasynda Togrul begiň ýeňilmezekdigini, onuň Allatarapyn serdarlygy, gudratly adamdygy barada gürrüňler ýaýradylýardy.

Nyşapurlylar soltan Masudy mugyra getiren, ýeňen serkerdäni görmek üçin köçä çykdylar, ýöne gelmeli diýlen wagt geçip giden-de bolsa, Togrul beg gelmeýärdi.

Şäherde welin, Togrul Seljuklynyň gelmegine garaşylýardy, onuň göwnüni awlamak üçin taýýarlyk işleri geçirilýärdi. Hurremek bagy al-ýaşyl matalar bilen bezeldi. Bagy-Şadyýah köşgünde Togrul begiň dync almagy, diwan ýöretmegi üçin ähli şertler döredildi. Soltanyň ýatyp-turjak otagy günde üç gezek syrylyp-süpürildi. Begiň hatynyny gowy görýändigini, onuň ýanynda kyrk çilteleniň bardygy hem göz önünde tutuldy.

Şäheriň salar-buzgany¹⁵ ilata düşündiriş geçýärdi: Togrul begiň adyndan şäher ilatynyň ähli hukuklarynyň goraljakdygyny, hiç hili sütemiň bolmajakdygyny, şäheriň ýene öňküsi ýaly para-

hat durmuşynyň ýola düşjekdigini tekrarlaýardy. Hatyp Ysmaýyl Sabuni hemem salar-buzgan şäheriň Bagak mähellesindäki baş metjitde Togrul begiň adyna juma namazynda hutba okamaga howlugýardylar.

Nyşapur Horasanda Merwden soň ikinji uly hem merkezi şäher hasaplanýardy. Şäher Tahyrylar hanedanlygynyň paýtagty bolupdy. Bu hanedanlykdan soň Nyşapury Amr Leýs Saffary öz döwletine merkez edinipdi. Hijriniň 287-nji (milady hasaby boýunça 900-njy ýyl) ýylynda Samanylar Buharany paýtagt edenem bolsalar, Nyşapury Horasanyň Günbatar sebitini dolandyrmak üçin peýdalanypdylar.

«Nyşapuryň ini-boýy bir farsahdy. Suwunyň köpüsi çeşmedendi, onda ýüň, pagta köp, on üç obany we dört hanlygy öz içine alýardy»¹⁶, şeýle hem şäher iki sany etrapdan, bir köne galadan, kyrk sekiz sany mähelleden ybaratdy. Şäheriň dört derwezesi, baş girelge derwezesi bardy. Jülähgäh diýlip atlandyrylýan ortaky mähellede üç ýüzden gowrak köçe bardy. Iň owadan binalary bilen meşhur bolan Foz, Bagabat mähellerinde ulamalar, Bag-Razyýan, Nasrabat mähellerinde söwdagärleri ýaşaýardy, köçeleriň sany bäs ýüzden-de aňrydy. «Gündogaryň derwezesi» atlandyrylýan bu şähere gelyän adamlaryň, söwdagärleriň hetdi-de, hasaby-de ýokdy.

Nyşapuryň ilaty soltan Masut hem onuň Horasan boýunça amydy Abul-Fazl Sury tarapyndan ençe gezek talanypdy. Ilat ýene talanmakdan heder edýärdi.

Togrul beg nyşapurlylar üçin nätanysdy, ertirki günleriniň nähili boljakdygy garamaýak halkyň esasy ünjüsi. Adamlar Togrul beg hakda köpräk maglumat eşitmek isleýärdiler. Ybraýym bilen şäheriň kethudalary adamlary köşesdirmek üçin Togrul begiň şäheriň emlägini gorap saklamaga, ilaty hormatlamaga, hak-heşdeklerini ýokarlandyrmaga, adamlaryň gowy ýaşamaklary üçin ähli mümkin bolan şertleri döretmäge kepil geçýändigini düşündirýärdiler.

Şäheriň ilatynyň yedi günläp gözlerini ýolda goýan Togrul beg ahyryl-ahyr üç müň atly goşunyň önüne düşüp geldi.

Begi garsylamaga ähli nyşapurlylara baş bolup, ymam Muwaffak an-Nyşapury çykdy.

Togrul beg şäher ilatyny haýrana goýdy. Ol özüniň gyr atynyň üstünde otyrды. Ýaýy egnindedi. Üç sany ok guşagyna berkidilendi, begiň köp ýerini lowurdap duran sowut örtýärdi. Şeýle hem egninde mülkamdan¹⁷ edilen kaba¹⁸, başynda tawwaziden¹⁹ peş, aýagynda orayany keçe ädigi bardy.

Nyşapurlylar Togrul begi görüp-eşidilmedik dabara bilen garşy aldylar. Ol şäheriň Tahyr ibn al-Hüseýniň gurduran Bagy-Şadyáh köşgünde atdan düşdi. Onuň adyna juma günü metjitde hutba okaldy.

Togrul beg ymam Muwaffak an-Nyşapurynyň gatnaşmagynda öz döwletini ygılan etdi. Şol günüň ertesi şäher ilaty begiň dergähine ýygnandy, beg olary kabul etdi. Togrul beg Seyit kazynyň çagalary bilen gelenini görüp, ýerinden turup, gadarly salamlaşdy hem oňa öz gapdalynda oturmaga orun berdi.

Duşuşyga ymam al-Kuşaýrynyň²⁰ zyzndan çakylykçy ýolladylar, ýöne ol gelmedi.

Togrul beg soň onuň zyzndan ymam Muwaffak an-Nyşapuryny ýollady.

– Men Togruldan dokuz ýaş uly, goý, onuň özi ýanyma gelsin – diýip, al-Kuşaýry ýene tekepbirlik etdi. Şondan soň, Togrul beg nyşapurly ulamalaryň birnäçesi bilen medresä ugrady.

Togrul beg baranda ymam ýerinden gozganmady, onuň ýanynda ogullary – Abu Sagyt Abdylla, Abu Sagyt Abdylwahyt, Abu Mansur Abdyrähman, Abu Nasr Abdyrähym, Abilfath Ubeýdylla, Abylmuzaffar Abdylmunagtym we müritleri otyrды. An-Kuşaýry Togrul bege oňa gapynyň sag tarapyndan oturmaga ýer görkezdi.

Duşuşyk dartgynly geçdi.

– Eý, Muhammet Togrul, men sen hakda eşitdim. Abylhaýyr Abu Seyidiň saňa döwletlilik patasyny berendigi hakda-da eşitdim. Seniň Nyşapura geljekdigiň hakda indi bir hepde bäri şäheriň köçelerinde jar çekip ýörler. Meniň eşidişime görä, sen hanafy mezhebine uýýan bolmaly. Şu günden başlap, sen meniň uýýan, wagyz edýän şafý²¹ mezhebine munadylar uýmalysyň. Soltan Mahmydy – goý, onuň ýatan ýerini Beýik Perwerdigär jennet etsin! – hem şafý mezhebine uýanlygy sebäpli öz döwründe uly derejelere ýetendir. Sen hem uly derejelere ýetmek

islesen, onda meniň diýenimden çykmaly dälsiň. Meniň her bir sözüme seniň üçin kanun bolmalydyr. Sen şu oturan meniň ogullarymyň, egindeşlerimiň, müridlerimiň önünde maňa ýylgaý sygynjakdygyň, meniň sözümden çykmajakdygyň hakda söz ber, ýogsam Horasan halky seni kabul etmez...

Togrul beg ýerinden turdy.

– Eý, belent mertebeli al-Kuşaýry! Men siziň sözüňizi mukyt diňledim. Indem size şeýle jogap berýärim. Aramyzda hiç mahal düşünişmezlik bolmasyn. Siz biliň, Toгрul ibn Mykaýyl ibn Seljuk diňe bir keramatly güýje ynanýar, ol keramatly güýç hem Beýik Perwerdigärdir. Men Beýik Perwerdigärden başga hiç kimsä sygynmaryn.

– Yzzat özüňe gerek.

– Dogry, ýöne ol yzzat, berilýän zat däl, ony gazanmaly.

– Bu näme diýdigiň bolýar? Horasan maňa sygynýar, meniň yzma düşýär.

Togrul beg medreseden çykyp gaýtdy.

Ol ölse mezhebinden dänjekmi?! Ata-baba döp-dessura wepaly türkmeniň hatda dinini üýtgetse-de, däbini üýtgetmändigini oýlandyryýan zat. Bu aýratynlyk milletiň mazmunynda üýtgemeyän ululyklary üýtgeýän ululyklardan has rüstem gelýändiginiň nyşany. Milletiň uzak ýaşyny şeýle iki hili ululygyň özara gatnaşygynyň mynasybeti kesgitleýär. Türkmenler yslymyň ala-böle hanyfy mezhebini-de şol gatnaşygyň hökmürowanlygy sebäpli kabul edipdiler. Çünki bu mezhep olaryň yslandan öňki urp-adatlaryny aman alyp galmaga rugsat berýärdi.

Heminzamanyň geçmişe öwrülip, gaýyba gitmezligi üçin, ony häzirkiligine galdyryýan durnukly ýaşayş serişdelerini tapmak hemem amala aşyrmak gerek. Türkmeniň urp-adaty, döp-dessury şeýle serişdelerdendir. Olar milli ýaşayş derejesindäki bakylyk dilidir. Olar milletiň özenini emele getirýär. Bu özen durnukly bolanda, halkyň durmuşyndaky täzelikler, daşyndan näçe üýtgeşik hem düýpli görünse-de, bu özeniň daşky reňki bolup galýarlar. Daşky reňk edil elniň kiri ýaly bolýar-da. Ol sähel suw degdigi, ýuwulýar gidýär. Emma ýuwulup gitmände-de, ol özen babatda hemişe hemem diňe ikinji ähmiýetlidir. Ol reňk

milletiň nämedigi hem nähilidigi barada suwytly zat aňladybam, düşündiribem bilmeýär. Daşky reňkiň millet üçin täze taryhy şertlerde ömrüni dowam etdirmek üçin daşky dünýä bilen tas gutulgysyz bir barlyşykdygyna düşünmeli. Ýöne bu daşkynlyk içki özene näçe bap bolsa, şonça-da uzak saklanýar.

* * *

Nyşapuryň Bagy-Şadyýah köşgi seljuk begleriniň hoşuna geldi. Köşgi Leýs Saffarynyň weýran edendigi barada köp gürrüň edýärdiler. Herhal, samanylar bu köşgi öz döwürlerinde täzeden dikeldipdirler. Köşkdäki soltan Masudyň tagtyny hem täjini gören seljuklylar onuň owadanlygyna aňk boldular.

«Soltan Masudyň tylla täji we tagty üç ýylda millionlarça dirhem sarp edilip ýasalypdy. Tagtyň hemem täjiň ikisem sap tylladan bolup, gymmatbahaly göwherler, ýakutlar, dürler bilen bezelipdi, zerlenen zynjyr bilen asylyp, petige birleşip durdy. Tagtda dürli şekiller, ösümlük şahalary ýaly suratlar bolup, hemmesinde däne şekilli göwherler asylypdy. Tagtyň dört tarapynda бүрүнçден edilen dört sany adamyň şekilinde heykel sütüni bardy. Ol heykel sütünleri ellerini we aýaklaryny ýazyp, zerli tagtyň ýokarsyndaky zerli täji onuň agramy patyşanyň depesine düşmez ýaly ýaýyp saklap durdy. Soltanyň başgaby hem-de kellesi bu uly täjiň aşagynda ýerleşýärdi».²²

Tagt bilen täç Togrul begiň hem hoşuna geldi.

Seljuk döwleti yglan edildi. Togrul beg patyşa saýlanyldy.

Şalygyň diwany döredildi.

Togrul begi dabaraly ýagdaýda tagtda oturdylar hemem ony «Esoltanul-muazzam»²³ diýip atlandyrdylar.

Şäherde iň mertebelenýän, Horasan dikmesi Abul-Fazl Surydan köp zulum gören Bu-l Kasym Togrul begiň gullugynda durmaga höwes bildirdi. Diňe ol däl, gaznaly şalygynda hyzmat eden sowatly, barjamly kişileriň ençemesi hem Togrul bege hyzmata durmaga höwes bildirdi. Gaznaly şalygyndaky gulluk edýän gulamlaram topar-topar bolup gaçyp gelip, Togrul begiň goşunynda gulluga durýardylar.

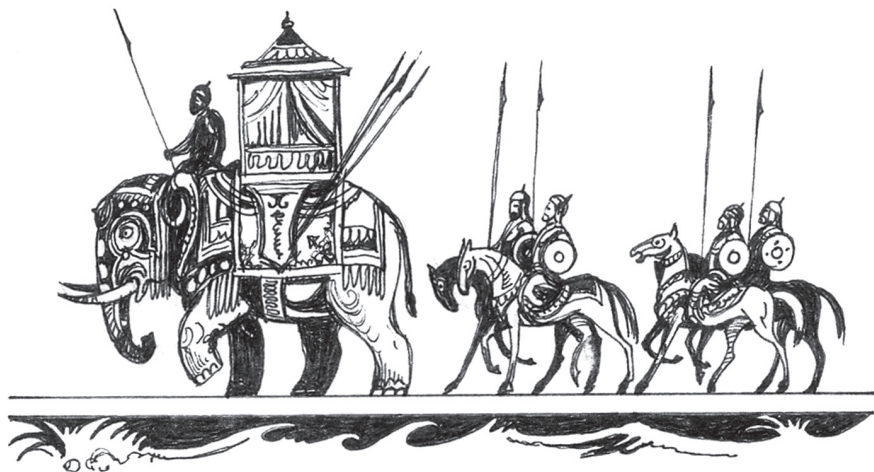

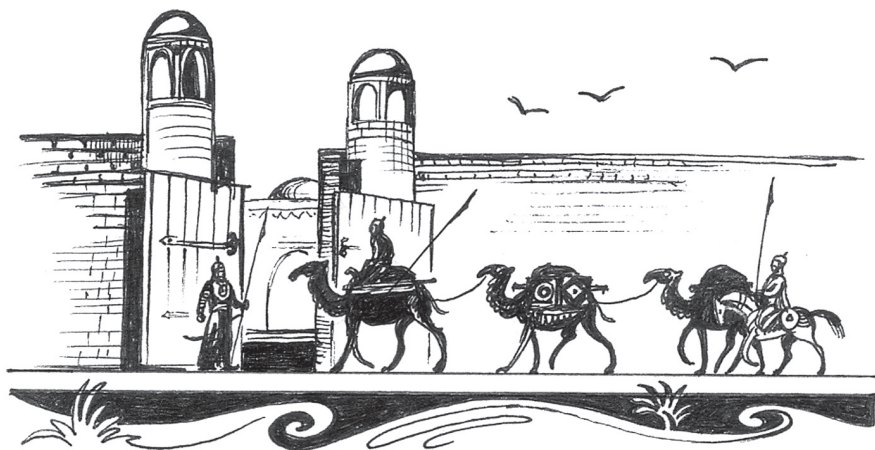

Bu habar soltan Masuda ýetdi.

Sabyr käsesi dolan soltan elli müň atly goşuny, üç ýüz pili bilen seljuk türkmenleriniň üstüne: «Ýa – men, ýa – sen» diýen kesgitli maksat bilen ýola düşdi.

Seljuklylar arzyly maksatlaryna ýetdiler: «balyk suwuň ýüzüne çykaryldy».

Dokuzynjy hekaýat

ULY DÄL-DE, KIÇI DAŞA BÜDRELÝÄR

I.

Nyşapur şäherinden bir menzil gündogarda, Merwe gidilýän ýoluň ugrunda Ryzaguly Par diýen orta ýaşly mülkdaryň – käbir kişi oňa Ryzaguly Türkmen diýip ýüzlenýär – kerwensaraýy ýerleşýär. Bu kerwensaraý Horasanda iň datly togdaryly palawy bilen adygan. Diňe bir bezirgenler däl, bu sebitiň golaý-goltumyndaky barjamly adamlar hem kerwensaraýa togdaryly palaw iýmek, birki gije-gündiz gerdun pelegi unudyp, dync almak üçin daýymyl-wagt gelýärler. Şeýle bolansoň kerwensaraýyň ýetmiş iki otagynyň boş günü seýrek bolýar. Bu ýerde bezirgenleriň düýedir atlaryna-da gowy idi edilýär. Esasy zat – puluňy gysganmasaň bolany.

Kerwensaraýyň hyzmatkärleri gelenleriň önlerinden çykyp, olary dilguşalyk bilen garşy alýarlar.

Töwerekde ygym-sagym çaşyp ýatan zat görünmeýär. Berk tertip-düzgüniň bardygy kerwensaraýyň giň derwezesinden giren badyňa duýulýar.

Bezemen hem birmeňzeş geýnen, dilkeş ýüzli hyzmatkärler salamlaşykdan soňra näçe wagtlyk, nähili dync almak isleýändigini sorýarlar.

Kerwensaraýyň durmuşa çykjak gyzyň aýnasy deýin arassa suwly serhowzy bu ýere gelyänleriň janyna hoş ýakýar. Olar tomsuň jöwzaly yssy günleri naharlanmazdan burun serhowza girip-çykyp tämizlenýärler.

Ýoluň sag gapdalynda ýerleşen bu kerwensaraýyň daşyna on-on iki zirag beýiklikde haýat aýlanypdyr. Gündogar nagşy bilen haşamlanan, iki açylýan agaç derwezäniň iki tarapynda beýik küňre gara görnüm aralykdan magallaklap görünýär. Hütdüjik külbelerden ybarat bolan, obadan baş ýüz-alty ýüz zirag çemesi daşlykda aýratyn duran bu kerwensaraý soňky on ýylyň içinde ençeme gezek talaňa düşdi. Göze ýakymly görnen ýekeje zadyny hem goýman talasalaram, Ryzaguly Par üç-dört aýyň içinde kerwensaraýyny ýene öňki kaddyna getirmegi başaryardy.

Abul-Fazl Surynyň hökmürowanlygynyň soňky günleri hem kerwensaraýy talamak taladylar. Her hili talaňçylyk bolanda-da, Ryzaguly Par kerwensaraýda aňsat-aňsat görünmeýärdi. Ýogsam ony öldürmek islän talaňçylaram köp bolupdy.

Mundan üç aý öň Ryzaguly Paryň kerwensaraýyna görmegeý symmatyna gelişmeýän sal-sal eşikli¹ Ybraýym ynal gelipdi. Ol mundan beýläk Horasan ilinde Togrul begiň patyşalyk etjekdigini aýdypdy. Şonda Ryzaguly Par Ybraýym ynaly ýaňsa alypdy:

– Eşegiň guýrugy ýere ýetendemi?

Ybraýym bu sözi ýokuş görüpdi.

– Eşegiň guýrugy ýere ýetmez, Togrul beg welin, ýene sanalgyja günden Horasana patyşa bolar, Masudy Horasandan kowarys. Şonda ikimiz ýene duşuşarys, aýdan sözüň telekdigini boýun alarsyň. Häzir bu sözüň üçin men saňa hiç hili jeza berjek däl.

Ybraýymyň sözi hak çykdy, eşegiň guýrugy üýtgedi, ýöne Togrul Nyşapura patyşa boldy.

Bu dünýäde hiç bir zady geň görmeli däl.

Bu dünýäde hiç bir zada bolmaz diýmeli däl.

Ryzaguly Par sebitiň barjamly adamlary bilen bilelikde Togrul begi kerwensaraýyň deňinde duz-çörekli garşylady. Uly toý berdi. Şol günün ertesi bolsa, şäheriň abraýly, barjamly adamlary, emirleri bilen Togrul begiň kabul edişligine gatnaşdy. Nähili ýardam gerek diýilse, gaşyny çytmasyzdan eçildi. Şondan bäri sebitde bezirgenler parahat işläp başladylar. Togrul beg bezirgenleriň howpsuzlygyny

öz üstüne alýandygy, olara hyýanat edilen ýagdaýynda özüniň aýga galjakdygy, Horasanyň parahat ýaşayşyny bozýan adamlary jezalandyryjakdygy barada söz sözledi. Bezirgenleriň Nyşapura başga welaýatlardan galla, azyk önümlerini getirmeklerini towakga etdi. Togrul begiň: «Horasanyň ilaty köp zulumlary gördi. Mundan beýläk men bu ülkäniň howandarydyryn. Horasanyň ilatyna zulum edýän adam meniň ganyň duşmanymdyr. Şu günden başlap, bu ülkäniň ilatynyň parahat hem bolelin ýaşamagy meniň gije-gündizki aladam bolar. Perwerdigär maňa bu ülkä hossar çykmagymy tabşyrdy. Men Perwerdigäriň öňündäki parzymy amal etmek üçin gujur-gaýratymy gaýgyrmaryn. Horasanyň ilatynyň bolçulykda, parahatçylykda ýaşandygyny görýänçäm maňa dync almak haram bolar. Perwerdigäriň maňa tabşyran bu mukaddes parzynyň amalýetine päsgel berýän kişi dörese, onda şol kişi meniň hut öz doganym bolsa-da, oňa geçirimlilik edip bilmerin. Meniň üçin Perwerdigäriň ähli bendesi, Muhammet pygamberiň ähli ymmaty deňdir!»

Ryzaguly Par Togrul begiň adamlaryň öňüne çykyp aýdan bu sözlerinden soň, kerwensaraýyna begenjine guş bolup uçup dolandy. Gelse, kerwensaraýy talanypdyr, özem hyzmatkärleriň eşiklerine çenli talanypdyr.

Ryzaguly Par bu talaňçylygy seljuklylaryň edendigini bilip, sesini çykarmady, Togrul bege arz etjek bolmady. Çünki, ýatagan öz gynyny kesmeýär. Togrul beg hem bir kerwensaraýyň sahybynyň sözi üçin öz adamyna jeza berermi?! Belki, talaň Togrul begiň tabşyrygy bilen bolandyr?! Teshyr edilen ýerlerde olja ýygnamak gadymdan gelyän resim ahyryn! Ähli gulamlar diňe olja tamakinçiligi bilen söweşýärler! Ryzaguly Türkmen bu zatlara düşüňär, şonuň üçin-de bolan ahwalaty içine saldy.

Togrul beg: «Maksadymyň amal bolmagyna garsy çykýan öz doganym bolsa-da, men oňa geçirimlilik etmerin, berk jeza bererin» diýdi! Diýmesine, diýdi, ýöne Ryzaguly Par «Bir ýazykdan är ölmez» diýen pikire gol berip, bu bolan talaňçylygy tötänlige ýorup, indi gaýtalanmazlygyny dileg edip, kerwensaraýa ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak, işi ýola goýmak bilen boldy. Arman, talaňçylyk sowulman eken. Şol wakadan ýigrimi gün geçip-geçmänkä Togrul begiň goşunyndan Ahmet hyýlbaşy² atly biri yüz atly bilen geldi:

– Şu günden başlap, maňa her aýda ýüz dinar berersiňiz. Meniň aýdyşym ýaly etseňiz, üstüňizden guş hem geçip bilmez, ýöne meniň aýdanymy etmeseňiz, ýa meni Togrul soltana satjak bolsaňyz, onda günä özüňizdedir. Garşyma çykylsa, mende rehim-şepagat bolmaz. Men göni bir aýdan gelerin.

Ryzaguly Paryň otuz tanap mülk ýeri, alty süri dowary bardy. Onuň kerwensaraýdan görýän peýdasy aýda üç ýüz – dört ýüz dinardan artyk däl. Ol her aýda on dinary zekat, haraç töleýärdi. Onuň rişwet (para) berýän adamlaram az däl.

Ryzaguly Par bir aýlap hyýlbaşydan nädip dynyp boljakdygy barada oýlandy, ýöne anyk çykalga tapmady.

Togrul Nyşapuryň öňki ähli emeldarlaryny diýen ýaly işden boşadyp, öz adamlaryny belläpdi. Öňki wezipesinde diňe Seýit kazy ýaly abraýly adamlar galypdy. Agyr günde Ryzaguly Para mydama Seýit kazy kömek edýärdi. Şeýle bolansoň, Ryzaguly Par ýene kaza içini dökdü. Bu habary eşiden Seýit kazy egnini ýygyrdy. Soňam:

– Men hiç zat bolmadyk ýerden seniň habaryňy Togrul bege aýdyp bilmerin. Sen hyýlbaşyny nädibem bolsa bir gezek razy et. Ana, şondan soň, bu habary, her näçe agyr-da bolsa, gozgap bilerin. Allatagala keremdir, ol bir çykalga tapyp berer – diýdi.

Bu gün Ahmet hyýlbaşynyň kerwensaraýa gelmeli günüdi. Şonuň üçin kerwensaraýyň adamlarynyň howsalalary özlerine ýetikdi. Olaryň gözleri ýoldady, biçak gorkýardylar. Mundan iki gün öň üç hyzmatkär kerwensaraýdan gaçyp gidipdi. Bir hyzmatkär «keselläp» işe gelmändi. Olara-da düşünmeli: hiç kimiň ölesi gelenok.

* * *

Ýassy namazynyň wagty boluberende kerwensaraýa Merw tarapdan ýaşlary duruşan bahadursypat goja hatynak hatyny bilen geldi. Är-aýal uzak ýoldan gelýän bolarly, ýöreýişleri ýadawdy. Zenanyň başyna nykap atylandy.

Är-aýalyň goş-golamy yzlaryndaky gök ýorga ýüklenendi.

Är-aýaly ýigrimi ýaşlaryndaky uzyn boýly, ýylgyryp duran nurana ýüzli hadym garşylady:

– Hoş geldiňiz, saýybym.
– Myhman alarmysyňyz?
– Alarys, alarys. Geliň-geçiň! Biz hyzmata taýýar – diýip, hadym gök ýorganyň rişdesini aldy. – Ýüküňizi nädeýin?
– Maňa berjek otagyňyza eltseňizem bolar, ýogsamam amatly bir ýerde goýaýyň. Yükümüz – ýorgan-düşegimiz bilen gaýry zerur hajatlarymyz.
– Uzak ýerden gelyän ekeniňiz?
– Dogry, Horezminden gelyärim.
– Çagalaryňyzy Horezminde goýup gaýtadyňyzmy?
– Haý, inim – diýip, bahadursypat goja uludan demini aldy.
– Nämde diýeýin men saňa?! Hawa, çagalarymyzy goýup gaýtdyk. Ol ýerde Şamälik diýen ganhor hökümdar döredi. Ol bizde çaga-da goýmady, öý-de. Çagalarymyzy ýere düýnäp, hazzar başymyzy alyp çykdyk.

Hadym agyryly sowal berendigine ökünip, çym-gyzyl boldy:

– Men hata iş etdim: derdiňizi gozgadym, ýüregiňizi agyrttdym. Meniň günämi ötüň, saýybym.

– Şamäligiň günäsiniň ýanynda seniňki günä-de däl, inim – diýip, nätanys hyrcyny dişledi.

Başga bir hyzmatkär är-aýaly göz-göz otaglaryň birine eltdi.

Kerwensaraýyň önünde garşy alan uzyn boýly birinji hadym bilen edil bir almany iki bölen deýin meňzeş ikinji ýigit uly bolmadyk otagda biri uly, biri kiçi iki desterhan ýazdy. (Olaryň ulusy erkek kişi, kiçisi zenan maşgala üçindi).

– Saýybym, biziň kerwensaraýymyz Horasanda iň gowy kerwensaraýlaryň biri hasaplanýar – diýip, desterhançy süýjü dip gürlledi. – Biz myhmanlarymyza nämde tagam islese, taýýarlap berýäris. Käbir bezirgen daga gidip sülgünmidir saýgak awlap gelyär. Onsoň öz awlan awundan islän tagamyny bişirmegimizi buýurýar. Biz myhmanymyzyň isleýşi ýaly edýäris. Eger aw awlaryn diýseňiz, bizde gowy tazylar bar, gowy atlarymyz bar. Aw torlary, ok-ýaý hem bar. Eger wagtyňyz az bolsa, saýgak sürülerimiziň içinden saýlap birine ok atsaňyz, biz size şol saýgakdan hem islän tagamyňyzy bişirip berip bileris. Käbir myhmanlarymyz bizde üç-dört günläp bolýarlar, olaryň bizden gidesleri gelenok. Siz hem bizde birki gün dynç alyň.

– Ýok, ýok, sag bol, inim. Biz sizde birki gün bolup bilme-
ris. Ertir daň bilen ýola düşeris.

– Bu gerdun pelekde nämä howlugýarsyňyz, saýybym?!
Ömür – genji-badawert³, howluksaňyzam, howlukmasaňyzam
geçer gider.

Myhman desterhançynyň bu sözlerini diňläp, esli salym
dymdy, soňam:

– Ertir Nyşapura – Togrul begiň ýanyna barmakçy – diýdi.

Desterhançy nätanşa geň galyp seretdi:

– Togrul begi ýakyndan tanaýarsyňyzmy?

– Togrul begi tanaýarys, ol hem bizi tanaýar, ýöne onuň haty-
nyny has ýakyndan tanaýarys. Çünki meniň hatynym Kalbyna
Togrul begiň hatyny bilen bile ösüp-ulalypdy. Olar ýaşlykda iň
ýakyn joradylar.

– Togrul begiň merdana hatynynyň bardygy hakda me-
nem kän gezekler eşitdim. Basan ýerinden ot çykýarmyş onuň.
Jadygöýmüş ol. Oňa ok kär etmeýärmiş. Endamyna düşen ýara
hem Aýyň ýagtysyna bitýärmiş. Yetmiş iki dil bilýärmiş, söweşe
girse, iki yüz-üç yüz adamy sähel salymda paýhynlaýarmyş diýýär-
ler. Ol Togrul patyşany-da bir elinde ýokary göterýärmiş diýýär-
ler. Togrul begiň hatynyny ýakyndan tanaýan bolsaňyz, günüňiz
gelipdir, saýybym. Siziň möhümiňiz hökman biter.

– Biz Altynjana inçe umyt bilen barýarys, inim. Gawşfinj
şäherimizde-hä durarlyk galmady. Babam pahyr Harur Aksungar
Şamäliğin elinden öldi. Şamälik tutup bilse, hatynym ikimizem
öldürjekdi. Herhal, biz gacyp ýetişdik, ýöne ol biziň öýümüzizi toz-
durdy, otlady, çagalarymyzy, hyzmatkärlerimizi uçdantutma öl-
dürdi. Indem, görşüň ýaly, sopbaş galdyk. Togrul patyşanyň der-
gähine barmakçy, ýalkasa, ýaz, gargasa, gara gys bolar.

– Enşa, ýalkar.

– «Ýalkar» diýip gaty ynamly aýdýarsyň-la, inim? Sen bu sözi
ýöne ýere aýdýarsyňmy ýa bir zada esaslanyp aýdýarsyňmy?

– Ynha, görersiňiz, sizi gujak açyp garşy alarlar.

– Adamlar wagtyň geçmegi bilen üýtgäberýärler. Biz-ä bär-
den barsak, uly umyt bilen, Togrul beg hem: «Biz siz ýaly tu-
maýaklary tanamzok» diýse, nähili bolarka diýen gorky bar içi-
mizde.

– Togrul begiň maksady gowy, ýöne... – diýip, desterhançy pikirini aýtjagyny-aýtmajagyny bilmän biraz dymdy.

– Ýönäň näme?

– Ýönämmi? Togrul patyşanyň tutumy gowy, ýöne onuň wezir-wekilleri gowy däl. Olar Togrul begiň ýanynda ýalym-ýulum edip, ýanyndan gaýdansoň bolsa, başga adama öwrülyärler, baýamak üçin hars urýarlar. Bar sütem ilata düşýär. Togrul patyşanyň... – Desterhançy diňşirgendi.

Daşardan gykylyk eşidilip ugrady. Desterhançy ötünç sorap, daşary çykyp gitdi.

Gökhun ör turup, çala açyk işikden daşaryny synlady.

Daşarda seljuk esgerleri mag berýärdi.

Aýak sesleriniň ýakynlaşyandygyny aňan Gökhun ýerine baryp oturdy.

Işik açyldy, üç-dört seljukly esger içerä göz aýlady:

– Bular kimler?

Hadym gorka dillendi:

– Bular iş agtaryp ýören är-aýal.

– Nireden gelipdirler?

– Balhdan gelipdirler, sahybym. Bularyň ähli dogan-garyndaşlaryny, çagalaryny soltan Masut öldüripdir, öýlerini bolsa otlapdyr. Indi bularda hiç zat ýok, bir döküm tötek üçin iş gözlöp ýörler.

– Eý, goja! – diýip, esgerleriň biri başyny ýerden galdyrman oturan Gökhuna ýüzlendi: – Sen ýönekeý goja meňzemeýärsiň, ýanyňda nämäň bar? Näçe puluň bar bolsa, okla bärlik. Ýogsam içiňden ýatagany geçirerin.

Gökhun goltugyndan bir düwünçek çykaryp, eliniň tersi bilen işige bakan oklap goýberdi.

Düwünçegiň içindäki dinarlary görüp, gözleri nurlanan esgerleriň biri hadyma ýüzlendi:

– Hany, sen bu garry göherdiň hiç zady ýok, bir döküm tötek üçin iş gözlöp ýör diýdiň-ä? Munça dinary bar adam biriniň gapysynda gulluk etmez. Bu goja ýöne-möne goja däl diýdim-ä men.

– Bir ýyl mundan owal biz tütjar baýdyk, bu gün şol baýlykdan galan iň soňky baýlygymyzy – düwünçegimizi size berdik.

Utancızlar! Berlenini az gördüñizmi? Belki size egnimizdäki eşiklerimiz-de gerekdir? – diýip, hatynak hatyn zöwwe ýerinden galdy. – Size belanyň sapy gerek dälmi?

– Eý, eý, heleý, gapyl!

– Heleý-de bolsam, sentetelli erkekden müňessegowudyrn. Eger adam bolýan bolsaňyz, iň soňky ýüz dinarymyzy alman, gaýdyp beriň!

– Eý, heleý, gapyl diýýäriň men saňa! Ýene ýeke agyz gürleseň, içinden ýatagany geçirerin.

– Beýtmäge seniň gaýratyň çatmaz! Ony etmäge syrt gerek, syrt!

– Merhemetli sahyplarym, bu bagtyýatan adamlara rehim ediň! – diýip, hadym esgerleriň önüne böwet boldy.

– Eý, hadym, sen näme samahyllaýarsyň?! Bil, biz bagty ýatan adamlar däl. Bagty ýatan adamlar seniň önüňdäkiler. Bu pälazanlaryň eden etmişlerini biz Muhammet Togrul bege aýdarys, hökman aýdarys.

Esgerler hatyn bilen deň bolmagy özlerine kiçilik bilip, beýleki otaglary barlamak üçin gitdiler. Hadym yzyna öwrülip geldi-de:

– Geplemäň, geplemäň! – diýip özelendi.

– Bular-a etjegini etmeli, bizem dymmalymy? Togrul bege aýdyp, gözlerinde ot ýakarys biz bularyň!

– Gepleme, ýalbarýaryn. Rast, geplejek diýseň, onda kersaraydan çykyp geple. Tä öldürýänçäler gürle. Şu ýerde ölme! Ýogsam, bize maslyklary depin etmegem dert. Myhman otagymyzy gara gana boýajak bolma! – diýip, hadym naýynjar dillendi. – Ganyň ysy syçanyň ysyndanam erbet, birki aýlap aýrylmaýar.

– Sende günä ýok, ýöne bu mahawlara beýle hökmürowanlygy etmäge kim rugsat beripdir?

– Soň aýdaryn, soň! Häzir şular gidýänçä hiç zat diýme, aýal dogan, hiç zat diýme! Bular häzir gidýär. – Hadym Gökhun goja ýüzlendi. – Eý, saýybym, gaýrat edip, bu dilli kelläňe birsellem «Gapyl!» diý! Ýogsam, bu özünüňem, seniňem öldürilmegiňe sebäp bolar. Gaýrat et!

Ryżaguly Par Seyit kazy bilen maslahatlaşan-da, oňa söz beren-de bolsa, hyýlbaşy Ahmede talap eden ýüz dinaryny bermedi. «Ahmet hyýlbaşy gelse, ine, şu ýigrimi dinary beriň. Başga bir hepbämiz-de ýok» diýip, Ryżaguly Par öz hyzmatkärlerine ýigrimi dinar goýup, ambarda gizlendi. Bu talaňçylyk ýüz dinaryň berilmändigi üçin bolýardy. Hyýlbaşy kerwensaraýdaky ýolagçylardan üç ýüzden gowrak dinar jemledi.

Seljuk esgerleri hyzmatkärlerden kerwensaraýyň eýesi Ryżaguly Paryň tapyp getirilmegini talap edýärdiler. Hyzmatkärler bolsa öz hojaýynlarynyň iki gün mundan öň Tusa gidendigini nygtaýardylar.

Hyýlbaşy Ahmet ýene bir aýdan geljekdigini, şol gelen wagty talap eden dinary taýýar bolmasa, onda kerwensaraýdaky adamlary uçdantutma öldürjekdigini, kerwensaraýy bolsa ýer bilen ýegsan etjekdigini tekrarlap gitdi.

Seljuk esgerleri gidenden soň kerwensaraýda ep-esli wagtlap dym-dyrlyk höküm sürdi. Hiç kim gürelemeýärdi. Ähli kişi doňan ýaly bolup durdy.

– Men bu zatlary Togrul soltanyň hatyny, joram Altynjan melikä hökman aýdaryn. Hökman aýdaryn. Bularyň gözlerinde ot ýakdyrarn – diýip, hatynak hatyn otagdan çykyp gygyrды. – Ýerçeken, biziň ähli dinarymyzy alyp gitdi.

– Kalbyna, içeri gir! – diýip, Gökahun başyny galdyrman oturyşyna azmly gygyrды.

Kalbyna içeri girip, adamsynyň gapdalynda aşak çökdi. Gaharyna bäs gelip bilmän özbaşyna hüňürdedi:

– Men bu zatlary Togrul patyşaga aýdaryn, Altynjana-da aýdaryn! Gözlerinde ot ýakaryn men bularyň!

Gökahun doňan ýaly bolup, gozganman oturyşyna hatynyna göwünlik berdi:

– Allatagala bizlikdir. Ähli zat gowulyk bolar, enşa!
Hadym kürsäp içeri girdi.

– Eý, ýaşuly, sen nädäýdiň? Ýüz dinar berip goýberdiň-le sen?
– O zatlar bilen seniň işiň bolmasyn, sen bize owkatlyk getir.

– Sizde indi bir dirhem hem ýok. Owkatlygyňyzy nädip hasaplaşjak?

– Nädip hasaplaşjagym bilen işiň bolmasyn, alamanyňa ýüz dinar beren adam senem boş goýmaz.

Hadym Gökhuna geňirgenme bilen serede-serede çykyp gitdi. Ep-esli wagtdan soň, dört sany epeý kişi içeri girdi.

Gelenleriň arasyndaky mapraç kişi saglyk-amanlykdan soň, Gökhuna ýüzlendi:

– Eý, ýolagçy! Men şu kerwensaraýyň eýesi Ryzaguly Türkmen. Maňa siz barada, Togrul begiň atlylaryna ýüz dinar berendigiňiz barada aýtdylar. Men siz bilen tanyşmak isleýärim. Siz maňa özüňiziň kimdigiňizi aýdyp bilermisiňiz?

– Meniň kimdigim size näme gerek?

– Maňa aýdylarlaryna görä, siz Togrul begiň ýanyna barýan bolmaly. Meniň bolsa, ýurduň abadancylygy, baýamagy, adalaty üçin oňa ýetirmegi parz bilýän zatlarym bar.

– Hadymalaryňyz gaty bilesigeliji oglanlar eken, olar men hakda eýýäm ähli zady bilýärler. Siz näme bilmek isleseňiz, şolardan soraberiň.

– Olar meniň tabşyrygymy ýerine ýetirýärler, ýöne meniň adamlarymdan size ýamanlyk gelmez, arkaýyn boluň.

Gökhun birsellem dymyp, söze başlady:

– Meniň kunýam – Gökhun bin Harur bin Aksungar, Horezminiň Gawşfinj şäheriniň häkimi bolup işledim, ýöne häzirki döwürde häkimem däl, hiç kimem däl. Baryýogy bir harwarlyk ýüküm bar.

– Hatynyňyz Kalbyna Togrul begiň hatyny Altynjan hatynyň ýakyn jorasymy?

– Size dogry aýdypdyrlar: hatynym Altynjan melikäniň ýakyn jorasy. Biz Nyşapura uly umyt baglap barýarys, ýöne ol ýerde bizi nähili garşylajakdyklaryny anyk bilmeýäris.

– Erkeklere görä hatynlar öz joralaryna has wepaly hem yhlasly bolýarlar, biri-birini goldaýarlar. Siziň hatynyňyzy hem Altynjan hatyn goldar. Ol meniň eşiden rowaýatlaryma görä, biçak edenli hatyn bolmaly.

– Rowaýatlary?.. – diýip, Kalbyna gyzyklandy.

– Hawa, hawa, ol hakda köp gowy rowaýatlary eşitdim.

– Rowaýatlar arkaýynçylyk ýeriniň gürrüni – diýip, Gökhun beg rowaýat eşitmek islemeýändigini duýdurdy. – Siz Togrul begi gördüňizmi?

– Hudaýa şükür, gördüm, hakyt ellesip salamlaşdym. Togrul patyşa gaty üýtgeşik kişi eken.

– Nämesi üýtgeşik onuň?

– Gyr atyň üstünde egni jöwşenli, çarainaly, tuwulgaly, dyzlykly, bir elinde ýaý bilen ok tutup oturyşy, gaty haýbatly symmaty teý göz atuwymdan aýrylanok meniň. Ýörände ädimi uludan däl-de, näme üçindir, kiçiden alýan eken. Meni haýran galdyran zat onuň diýýän sözleri. Onuň diýýän sözlerini men öň ýeke patyşadan hem eşitmändigim. Ol gürlände özüne kökerýär. Ol Nyşapura gelen gününüň ertesi uly bir kabul edişlik gurady. Şol kabul edişlige gatnaşdym. Töwereginde adam kändi, şonuň üçin onuň bilen ine-gana gürläşib-ä bilmedim, diňe ellesip salamlaşdym. Murty iki tarapa peýkam ýaly gezelip dur. Kimiň saçy ýogyn hem berk bolsa, şol adamyň polat erki bardyr diýýärler. Togrul begiň gezelip duran murtundanam onuň berk erklidigi görnüp dur. – Ryzaguly Türkmen birsellem böwrüne diň saldy. – Togrul begiň Ybraýym atly bir dogany bar eken.

– Ybraýym diýdiňizmi?

– Hawa, ol patyşanyň dogany. Ol gije-gündiz ylgap, işläp ýören nazarkerde serkerde. Mähriban kişi, nurana kişi. Eşiklerini görseň welin, nebsiň agyrýar. Patyşanyň inisi, serkerde diýer ýaly däl, egin-eşigi hakyt sal-sal, hakyt kir. Men ony kerwensaraýa çagyryp, ýuwundyryp, eşigini tazeläbem biljekdim, ýöne beýtsem, onuň maňa nädogry düşünmegi, gaharynyň gelmegi mümkin. Ondan her hili ýowuzlygyň çykmagy mümkin...

– Ybraýym barada näme üçin beýle pikir edýärsiňiz...

– Men bütin ömrüme adamlar bilen iş salyşdym, şonuň üçin adamlaryň daşky keşmerlerine seredip, olaryň käbir gylyk-häsiýetlerini bilýärim.

– Ybraýymy ýowuz hasaplaýarsyňyzmy?

– Hawa, men ony gaty ýowuz adam hasaplaýaryn.

– Siz onuň ýowuzlygyny gördüňizmi?

– Ýok, görmedim.

– Onda näme?

– Men aýtdym ahyryn ol sal-sal eşikde diýip.

– Sal-sal, kir eşikli adamlar ýowuz bolýarlarmy?

– Bir söz bilen aýtsam, hawa, şeýle adamlar ýowuz bolýarlar. Ybraýymyň üst-başyna geleň etmezligi, sal-sallygy onuň geleňsizligini aňladýar. Geleňsiz adamlar bolsa şowsuzlyklara köp uçraýarlar. Şowsuzlyklar Ybraýym ýaly adamlaryň gaharyny tiz getirýär. Şowsuzlykda oňyn çözügüt tapman köplenç ýowuzlyklara ýüz urýarlar. Onsoňam özüne üns bermeyän kişiniň özgäde üns bermejekdigi düşnüklidir. Ybraýym tekepbir adam bolmaly. Tekepbir kişiler bilen düşünişmek kyn bolýar. Olar ýaly adamlaryň akyl kasesi öz akly bilen doly bolýar, başga biriniň akylyny almaýar, sebäbi akyl kasesinde ýer ýok.

Gökhun kerwensaraýyň eýesiniň Ybraýym hakda mundan artyk gürlmegini islemedik bolarly, onuň sözünü bölde:

– Sen Togrul patyşaga meniň näme habar ýetirmegimi isleýärsiň? Onsoňam ýaňky gelip giden talaňçylar kimler?

– Meniň Togrul patyşaga ýetirmek isleýän möhüm habarlarymyň biri Horasanyň öňki hökümdary Surynyň hazynasy hakynda, ikinji habarym – özüm üçin iň ähmiýetli habarym bolsa, ýaňky talaňçylyk bilen baglanyşykly. Ýaňky talaňçylyk eden serkerdä Ahmet hyýlbaşy diýýärler. Ol Horasanyň köp kerwensaraýyna aýda salgyt salýar. Özem ol salgyt Togrul begiň hasabyna däl, ýok, diňe onuň käbir emeldarlarynyň hasabyna. Men bu zatdan Togrul begiň habarsyzdygyny anyk bilýärim. Begiň ynamyndan peýdalanyp, eden-etdilik edýärler. Beg Horasanyň ilatyny iki ýyl salgytdan boşatdy ahyryn! Ahmet hyýlbaşy bolsa aýda ýüz dinar bermegimi talap edýär. Wah, patyşalyk üçin ýa sogap, haýyr-yhsan üçin gerek diýseler, onda men ýüz dinar berjek, ýöne haramylyk üçin ýeke nohut hem bermek islemeýärim.

Bir hyzmatkär gelip, Ryzaguly Paryň gulagyna çawuş çakdy. Onuň habaryny diňläň Ryzaguly Par baş atyp, Gökhuna ýüzlendi:

– Gökhun beg, eger garşy bolmasaňyz, Kalbyna bibi goňşy otaga geçsin, meniň hatynym siziň hatynyňyz bilen owkat edinmek isleýär. Biz hem siziň bilen aýratyn naharlanaly!

– Ýok, biz häzir gaýtmakçy.

– Siz gije ýatmakçy ekeniňiz-ä?!

– Hawa, başda ýatmakçydym. Indi ýatmakçy däl. Men Nyşapura howlugýaryn. Bu bolan wakany bege tizden-tiz ýetirmegi borjum hasaplaýaryn. Onsoňam hasaplaşar ýaly, mende bir dirhem-de ýok indi.

– Siz beg kişi, ýoluňyz düşende üzülişjegiňize men ynanyýaryn.

– Ýok, ýok.

– Onda gaýrat edip, Togrul patyşaga hyýlbaşynyň eden-etdiliği hakdaky habary ýetiriň. Her kim meni Abul-Fazl Sury ýaly baý hasap edýär, Surynyň baýlygy ýaly baýlygy bardyr öýdýär. Ýöne onuňky ýaly baýlyk mende nireden bolsun?! Meni her aýda, her hepdede talaýarlar. Ähli kişi Ryzaguly Paryň üstüne baýlyk ýagyp durandyr öýdýär, bezirgenden bir dirhem almagyň nähili hupbatlydygyny bilenok adamlar. Men adamlara teý düşüňemok. Talajak bolsa, hyýlbaşy Ryzaguly Paryň kerwensaraýyny däl-de, Abul-Fazl Surynyň Pumba etrabyndaky gizläp goýan hazynasyny talasyn.

– Abul-Fazl Surynyň hazynasy Pumba etrabyndamydyr?!

– Ine, meniň Togrul bege ýetirmek isleýän esasy habarym. Sury Horasanyň hazynasyny Nyşapurdan çykaranda bolsa, ony entek Gazna aşyryp bilenok. Gazna aşyrmak üçin amatly pursada garaşýar ol. Ähli ýerde Togrulyň adamlary seredip duransoň, häzir edip bilýän zady ýok. Wa-daryg-a, meniň janym ýanýar. Elimde goşunym bolsa, göni Pumba etrabyň Mikali galasyna gitjek, ähli baýlyklaram alyp gaýdyp Togrul patyşaga berjek.

– O näme üçin Togrul patyşaga? Arzuw edeniňde beri: «Özüm aljak» diý.

– Ýok, ýok, dogan, ol hazynany men halal ojagyma getirip bilmerin. Ol hazyna – Horasanyň halkynyň gözýaşı. Ol gözýaşı öýe getirsem, meni Allatagala halamaz. Öz gazanjym özüme nesip etse, maňa dünýäde başga hiç zat gerek däl.

– Ýagşy dilegde bol!

Gökhun bilen Kalbyna üsti ýükli gök ýorgany yzlaryna tirkäp, Nyşapura bakan ýola düşdi.

II.

Togrul beg gije dynjyny alyp, aladaňdan oýandy. Hyzmatkärler eýýäm hyzmata gaýym bolup durdular. Beg daşarda ýazylan düşegiň üstünde aýbogdaşyny gurap oturdy. Iki sany inçesagt hyzmatkär bolsa, bege ýasama sakgal oturdýardy.

Begiň egnine dökülip duran buýra-buýra saçy bardy. Elli ýaşa ser uranson, onuň uzyn saçlary altynsow öwüsýärdi. Murt ony haybatly görkezýärdi. Sakgalyň oturdylmagy bilen ol pähimdar goja öwrüldi.

Togrul begiň sakgal oturtdyrmasynyň iki sebäbi bardy. Birinji sebäp belli bir derejede ýüzüni örtmek – özüni tanatmazlyk bilen baglanyşyklydy. Ikinji sebäp – özüniň türkmendigini ýaşyrmakdy. Ine, bu esasy sebäpdü. Çünki köp musulman halklary ýaly, türkmenler gojalyk ýaşyna baraýmasalar, aňsat-aňsat sakgal goýbermeýärdiler.

Elbetde, günde sakgalyňy syrдыrmak – Togrul her juma günü sakgalyny syrдыrýardy – aňsat däldi. Şeýle-de bolsa, Togrul beg murtuna timar berýärdi, sakgalyny syrдыrýardy. Onuň iki sany dellegi bardy.

Iki hyzmatkär öz işine ezberdi. Sebäbi olar bu günki işlerini birinji gezek edenokdylar, olar Togrul begden derwüş-de, gedaý-da, täjir-de, ulama-da ýasapdylar. Olara näme etmelidigi – bu gün begiň kim bolmalydygyny aýdaýmalydy, galan zatlary olaryň özleri oňarýardy.

Iki hyzmatkäriň önünde goýlan bu günki wezipe Togrul begi ötegçi sopa öwürmekdi.

Ötegçiniň goş-golamy bolmaly. Elbetde, ol goş-golam Nyşapurda taýýar edilipdi. Häzirki edilmeli iş bege sopynyň egin-eşigini geýdirmek bilen sakgal oturtmakdy.

Hyzmatkärler diňe sakgal oturtmak bilen çäklenmediler, begiň gaşyna ep-esli ak gaş hem goşdular, soňam kellesine köne bir peşi omrakaý sümürdiler. Ine, saňa gözüňe süweýin sopy. Gözlerine siňe seredäýmeseň, garşymdaky Togrul patyşadyr diýip pikir eder ýaly däl.

Hyzmatkärler bege sag gözünü ýumup gezmegini maslahat berdiler. Ýöne beg sag gözünü ýumsa, sol gözi-de biraz süzüldi.

– Altynjan taýýarlyk görýärmikä? – diýip, Togrul beg garsýsýnda aýbogdaşyny gurup oturan Peýkama ýüzlendi.

Peýkam gozganman oturyşyna jogap berdi:

– Altynjan taýýar, hymasynda saňa garaşýar.

Togrul beg weziri Abylkasym Buýanyny ýanyna çagyrdy. Oňa özüniň maksadyny – etmekçi bolýan işini düşündirdi. Wezir begiň pikirini onçakly oňlamady:

– Begim, häzirkî döwürde deýlemlil⁴ bolup ýat ýere barmak örän hatarly. Şonuň üçin siz özüňizi deýlemlil diýmän başga bir ýerden geldim diýseňiz, gowy bolar.

– Sen howatyrlanma, wezir, maňa hiç zat hem bolmaz. Men ätiýaçly bolaryn. Goý, olar meni bagty ýatan deýlemlil hasap etsinler. Hatynym ikinji betbagtlygym bolsun. Men hatynym bilen Deýlemden Gazna barýaryn. Meniň aslym Gaznadan bolsun. Meni birmahal soltan Mahmyt Gaznaly Deýleme gönderen eken. Men Deýlemde soltanyň tabsyrygyny ýerine ýetiripdirin. Indi meniň halymdan habar alýan ýok. Şonuň üçin ölmänkäm gara göwrämi Gazna atmagy makul bildim. Men mazarymyň dogan-garyndaşlarymyňkydan alynda bolmagyny islämök.

– Togrul beg, Abylkasym örän hak aýtdy, bu gün deýlemlil bolmak örän hatarly. Deýlemlililerden ýaňa jany ýanyp ýören adamlar kän. Asyl deýlemlililerden sütem görmedik adam ýok. Şonuň üçin obanyň adamlary üstüne arlap ýeňseler, biz bärden kömege ýetişip bilmeris. Soňky puşmandan hem peýda bolmaz – diýip, Peýkam howatyrlandy. – On-on baş haşym derwüş eşiginde ýanyňda bolsun.

– Gerek däl. Men halkyň deýlemlilere hem seljuklylara garaýşyny göreýin.

Şunuň bilen gürrüň gutardy.

* * *

Togrul beg aw awlamak üçin mirşikarynyň ýolbeletliginde iki münden gowrak atly bilen Nyşapuryň Bust etraby bilen Turaýsys etrabyň aralygyndaky tokaýlyga geldi. Beg aw awlamak üçin diýip gelen-de bolsa, esasy maksady aw däl, ötegi

sopynyň eşiginde Bustuň etegindäki obalaryň hanakalaryna aýlanyp görmekdi, ol ýerde edilyän gürrüňleri gulagy bilen diňlemekdi, bolýan ahwalatlary, wakalary gözi bilen görmekdi.

Togrul begiň Bustuň etegindäki obalaryň hanakalaryna aýlanyp, ol ýerleriniň ýagdaýy bilen tanyşmak islemeginiň sebäbi mundan bir hepde öň üç kişiniň köşge ýörite arz bilen gelmegidi. Olaryň aýdan sözleri Togrul begi inkişe salypdy, şol aýdylan zatlary ýerinde barlap görmek üçin hem bu ýere gelipdi.

* * *

Argun ibn al-Perhat atly Deýlemeden gelyän sopy öz dogduk mekanyna gitmek üçin ýerinden turdy, egnine içi bir döwüm zagaraly keşkulyňy atdy. Onuň hatyny Gülýüzli hem öz hymanyndan çykdy.

Argun garsysynda duran garry kempiri tiňkesini dikip synlady:

– Kim sen?

– Eý, Argun sopy, halys garrapsyň, öz hatynyň Gülýüzlinem tanaňok, sen.

– Gülýüzlimi sen?! – diýip, Argun güldi.

– Eýsem, kim bolaýyn?! Gülýüzli men.

– Gowuja seredeýin onda, obanyň içinde ýitirip, soňundan «Buý-a meniňki däl» diýip ýörmäýin.

– Sag gözüňe näme boldy?

– Jamedarlar obada görere gowy zat ýok, bar zady görmek üçin bir gözem ýeterlik diýdiler.

– Sesiňiz-ä öňki – diýip, Gülýüzli adamsyna gülüp bakdy.

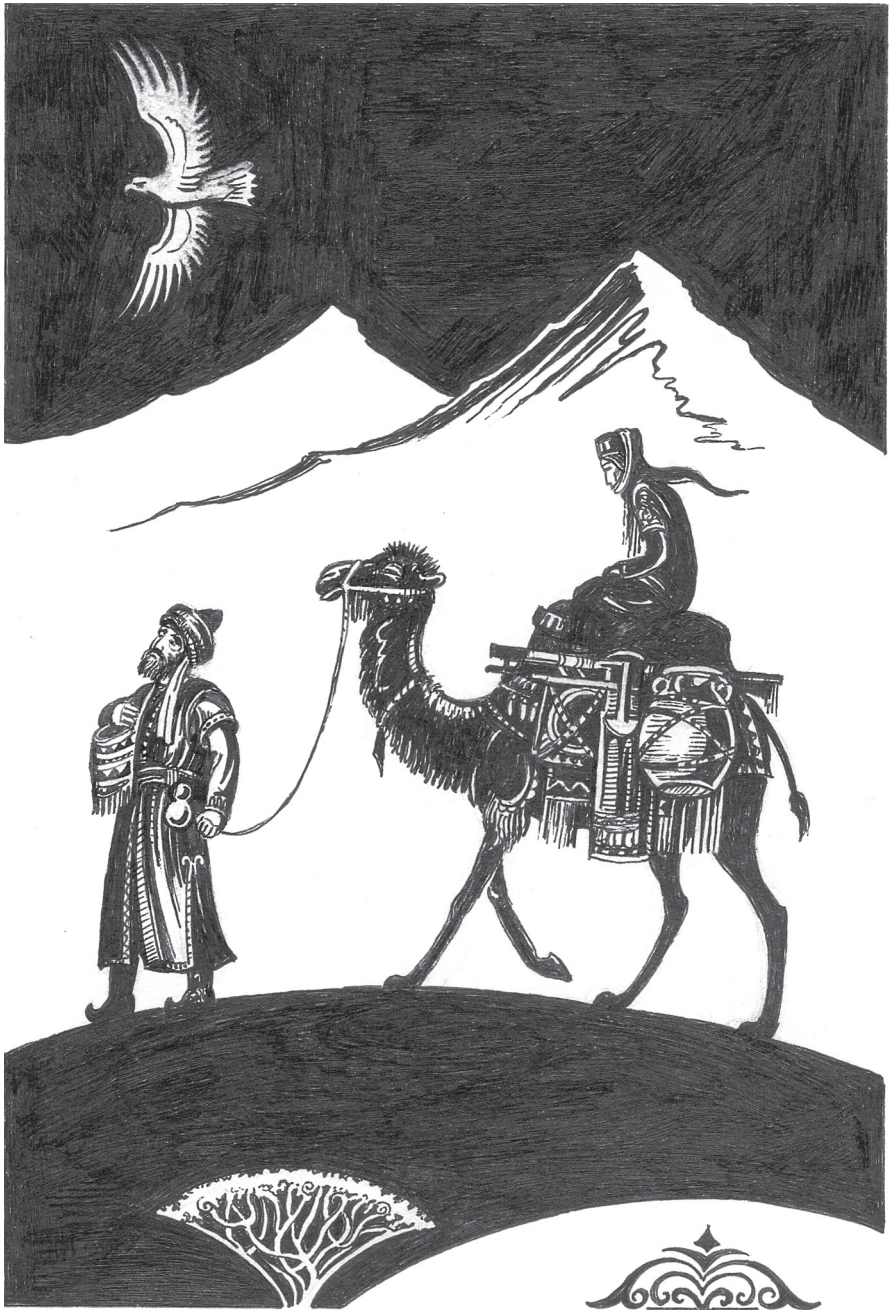
– Onda ugraly, Gülýüzli kempir.

– Hatyndyryn, ärimiň emrine kaýyldyryn.

Argun hatynyny iki örküçli, üsti goş-golamly düýä mündürdi. Soňam düýäniň öňüne düşüp, pyýadalap ýola düşdi.

– Oturyşyň rahatmydyr? – diýip, Argun düýäniň üstünde oturan hatynyndan birki gezek sorady. Hatynyň rahat oturdygyndan kanagatlanan Argun süňňüyeňilik bilen gadam urdy.

* * *

Togrul bu gezek gadymy oguzlaryň durmuşyndaky bir täsinligi ýurdy edara ediş işinde ulanmagy müwessa bilipdi. Bu örän ýerlikli boljakdy. Islendik meseläniň oňyn çözüdine eltýän iş yerlikli iş ahyryn!

Däp halkyň ruhy sypatynyň milli durmuşda ýüze çykmagyndan, onuň durmuşda amal bolmagyndan başga hiç zadam däl. Oguz-türkmen ruhunyň bir sypaty-da keşleşmek, bir närsäniň başga biriniň sypatyna girmegi.

Togrulyň Argun, Altynjanyň Gülýüzli bolmagy oguz ruhunyň oýnundan habar berýärdi. Durmuşyň özünden gizlin hakykatyny açmak üçin, adatça, oýun gerek bolýar. Oýun bolman, diňe dünýäde çyn bolsady, onda ýaşayyş birtaraplaýyn köçe ýaly zat bolardy. Bir reňkli ýaşayyş bolardy.

Şeýle keşbe girişlik Togruldyr Altynjanyň durmuşynda soňam köp gezekler bolupdy. Olar hatda özlerinden bihabaram, gör, näçe gezek özge keşbe giripdiler. Çünki söz bar ýerinde keşp hem bar. Adam geplemäge ukypsyz bolsady, onda başga keşbe, özgäň derisine girmek zerurlygy bolmasa-da bolmazdy. Söz adamy gönümel barlykdan aýrybaşgalasdyrýar, söz adama ýalaňaç dünýäni eşikli, gözeli hem manyly bir zada öwürmek üçin derkar. Söz üýtgäp-özgerip, her hili öwsüp durýar, adamam sözüň yzyna eýerip üýtgäp-özgerip durmak gylygyna eýe bolýar. Muňa diriligiň oýny diýilýär.

* * *

Güýzüň soňky günleridi. Dal-daragtlary tebigatyň Ezraýly – hazan ýeli dalanson, daş-töwerek sarymytl öwüsýärdi. Tokaý daragtlary tyllasow ýapraklaryny ýere düşek edip ýazyppy. Haýsy tarapa seretseň, tokaýlykdy, daglykdy. Dagyň tokaýlyga çümüp oturan giň jülgesi hasyly ýygnalan peller bilen uzap gidýärdi. Töwerekde ünsüňi egleýän zat nazara kaklyşmaýardy.

Aladaňdan iki müň atly toparyň arasyndan çykyp gaýdan düýeli gojany yzarlaýan ýaly, al-asmanda äpet bürgüt pel-pelleýärdi, uzak gitmeýärdi. Ol göýä Argun ibn al-Perhada garawul-

lyk edýän ýalydy, ganatyny käte bir hereketlendirip, al-asmanda gaýyp ýördi.

Ýiti nazarly bürgüt äwmän-telesmän öz beýikliginden ýerdäki bolýan ähli zatlary synlaýardy, howlугanokdy.

– Ýokarda begiň bürgüdi bar – diýip, Gülýüzli bürgütden gözünü aýyrman dillendi. – Görýärsiňizmi, Argun sopy?!

– Görýärin, görýärin, Gülýüzli kempir – diýip, Argun bürgüdi höwes bilen synlady. – Oguz han ýörişe ugranda onuň önüne gökböri düşüpdür, ýol görkezipdir, meniň önüme bolsa, görşüň ýaly, hana, şol bürgüt düşýär. Bu bürgüt Nur etrabyndan çykyp gaýdanymdan bäri meni garawullaýar. Özem, haýran galaýmaly, önüme şu bürgüt düşende işim mydama şow alýar. Bu bürgüt, meger, Alla tarapyndyr?! Bu ýerde bir hikmet-ä bar, ýöne men ony anyk düşündirip bilemok. Men ýörişe ugrajak bolanymda ýokaryma seredip, bürgüdi agtarýaryn. Bürgüdiň yokarda ganat ýaýyp ýörendigini görüp, ynam bilen ýola düşýärim.

Hakykatdanam, bürgüt düýesini iýdip barýan Argundan uzaklaşmady, nirädir bir ýere gitse-de, biraz salymdan dolanyp geldi. Özem ol gökböri deýin Argun sopynyň barýan ugruny görkezýän ýalydy, öňdedi.

Altynjan bürgüde seredip barsyna Tümen daýysynyň: «Men ölsem, ruhum bürgüde öwrüler, sizi goraryn» diýen sözlerini, şeýle hem ýaşlykda her gezek bürgüt görende: «Ber gut!», «Ber gut!» diýip, dileg edip gygyryşyny ýatlady. Bu zatlar hakda «Argun sopa» her näçe aýdasy gepse-de, dymdy.

– Altynjan, biz ýaşkak bürgüt görsek: «Ber gut! Ber gut!» diýip gygyryşardyk hemem oňa näme arzuw edýändigimizi aýdardyk. Sizem şeýdip dileg salardyňyzmy?

– Men häzirem dileg edýärim.

– Näme dileg etdiň?

– Men jan saglygyny diledim, rowaçlyk diledim.

– Onda maňa diňe jahangirlik diläýmek galypdyr-da? – diýip, Togrul beg güldi. Bürgüde ellerini serip, gygyryp dileg etdi: – Eý, bürgüt, ber gut, bagt ber! Jahangirlik ber! Külli musulmana hökmürowanlyk etmäge izin ber!

Argun düýesini iýdip aladaňdandan tä günortana çenli dag jülgesiniň beýikli-pesli depeleriniň arasy bilen ýöredi. Ahyr ýoda burundyk baglyga çümüp oturan uly bir obanyň üstünden eltdi.

Bu oba Kundur⁵ diýlip atlandyrylýardy. Obanyň bu ady götermeginiň sebäbi bu ýerde, esasan, kundur ýetişdirilýänligi we kundur söwdasynyň edilyänligi bilen baglanysyklydy. Täjirler uzak ýerlerdenem bu ýeriniň kunduryndan satyn almak üçin gelyärdiler. Onuň hem sebäbi başga ýerleriň kundurlary bilen deňeşdireniňde bu ýeriniň kundury görnetin gowudy. Onsoňam: «Kundur – sopolaryň hanakasy bar bolan ýedi obanyň biri».⁶

Obanyň bir gyrasyndan gelip giren Argun sopy sopolaryň hanakasynyň nirededigini bilmek üçin oýnap ýören oba oglanlarynyň iki sanysyny ýanyna çagyrdy.

Oglanjyklar sopynyň sowalyňa hiç hili jogap bermän, beýleki hütdük külbelerden tapawutlanyp duran öýe bakan ylgap gitdiler, ol öýden bir juwany alyp geldiler.

Ýüzi-gözi gülüp duran nurana juwan gelip, edep bilen salam berdi, Argun sopyny aýaly bilen obanyň hanakasyna alyp bardy.

Juwanyň bolsy aşa gadyrlydy, ylla ençe ýyldan soň ýegre dostuny tapan ýalydy, geleniň kimdigi bilen asla gyzyklanmaýardy: hanakalaryň birine ýerleşdirjekdigini, iýip-içmekleri, dync almaklary üçin ähli şertleriň bardygyny, bu ýerde dürli şäherlerden gelen derwüşleriň, galandarlaryň, ulamalaryň kändigini, olaryň ylmy pikir alyşmalar gurnaýandyklaryny ýolugra aýtdy.

– Eý, goçgar, sen biziň kimdigimizi, nireden gelip, nirä barýandygymyzy soramadyň-la? – diýip, Argun nurana juwana ýüzlendi.

– Gelen gonagyň kimdigini soramak gelşiksiz bolar. Taňrynyň ähli bendesi deň. Taňrynyň ähli bendesi – gonak. Bizde: «Myhman ataňdan uly» diýilýär.

– Taňrynyň ähli bendesi bu dünýä gonak diýeniň dogry, ýöne ähli bendesi deň diýeniň dogry däl. Adam adamdan parhly. Dünýäniň manysy-da şol parhda. Biler bolsaň, goçgar, baran obalarymyzyň birnäçesinde bizi myhman almadylar...

– Oňarmandyrlar – diýip, juwan gyýyldy.

– Meniň kimdigim seni şindem gyzyklandyranokmy, goçgar?
– Siz bu gün biziň obamyzyň gonagy. Ine, meniň üçin iň esasy zat şu. Diýmek, meniň borjum obamyza gelen kişilere gowy hyzmat etmeli, olaryň biz hakda gowy pikirde bolmagy üçin çalyşmaly. Siz özüňizi maňa ýaramaz adam hökmünde görkezmäge çalyşýarsyňyz, ýöne men adamlary bir görenimde tanaýaryn.

– Meni-de tanadyňmy?

– Tanadym.

– Hany, aýt!

– Siz erenlerden pataly kişi.

– Ýalňyşýan bolaýma?!

– Ýok, ýok, men ýalňyşamok, ýöne meni bir zat geň gal-dyrýar.

– Näme?

– Siziň ýekeliňiz.

– Men ýeke däl, ýanymda hatynym bar.

– Menem şony aýdýaryn: ýanyňyzda hatynyňyzdan başga hiç kimiň ýoklugy meniň akylýma sygmaýar.

– Meniň ýanymda kimdir biri bolmalymy?

– Siziň ýanyňyzda köp adam bolmaly.

– Näme üçin?

– Sebäbi siziň özüňize çekiji, özüňize tabyn ediji içki güýjüňiz bar. Şeýle güýjüňiz barka siziň ýekeliňiz maňa juda syrly görünýär.

– Sen onda men babatda ikinji gezek ýalňyşdyň.

– Ýok, saýybym, men aňsat ýalňyşmaýaryn. Siz begzada neberesinden bolmaly.

– Bu sözüň-ä dogry.

– Siz taýsyz batyr adam. Siz taýsyz pähimdar adam. Siz sopularyň eşigini geýen bolsaňyzam, sopuçylyk bilen günemaňzy dolaýan adama meňzemeýärsiňiz. Ýogsa-da siziň sag gözüňize näme boldy?

– Sag gözüm dogabitdi görenok.

– Gabagyňzyň tirpildäp durşy sag gözüňize bir zat bolandygyndan habar berýär.

Argun syry açylyp barýan ýaly howlukmaç güreledi.

– Synçylygyňa göwnüm ýetdi. Sen şa köşgünde işlemäge mynasyp goçgar ekeniň. Men Deýlemden çykanymda gözüme bir zad-a gaçdy, çala azar berýär.

– Deýlemden diýdiňizmi?

– Hawa, Deýlemden. Näme üçin sägindiň? Meniň aslym Gazna şäherinden. Sen dogry aýtdyň, men begzada neberesinden – soltan Mahmyt Gaznalynyň neberesinden. Men hem edil Mahmyt ýaly Gaýa neberesinden, Men öň soltan Mahmyt Gaznalynyň köşgünde işleýärdim. Ol meni Deýlem welaýatyna işe ugratdy. Men ol ýerde on baş ýyllap gulluk etdim. Indem, özüň bilýärsiň, soltan Mahmyt ýok, Horasana seljuk begleri hökümdar boldular. Deýlemde-de seljuk jemagatlary hökümdarlyk edýärler. Indiki maksadym sag-aman öz garyndaşlarymyň arasyna gowuşmak, Masudyň ýanyna barmak.

– Hä, ýaňky «Baran käbir obalarymda meni myhman almadylar» diýen sözüňiz düşnükli indi maňa. Beýle bolsa, onda Gur ýoluna düşýänçäňiz, siziňki aňsat bolmaz. Men hem raýisimize habar etmän, sizi hanaka ýerleşdirip bilmerin. Siz maňa şu ýerde biraz garaşyň, habar berip geleýin.

– Öz raýisiňe aýtmak hökmanmy, eý, goçgar?!

– Aýtmasam bolmaz.

– Sen bu hakda raýisiňe aýtma, men saňa ýüz dinar bereýin.

– Saýybym, men sizden towakga edýärim, meniň ýanymda öz mertebäňizi peseltmäh. Şu habary siz maňa aýtmadyk bolsaňyz, özüňiz üçin gowy bolardy, ýöne siz ynsabyňyzyň önünde päkligiňizi saklamak üçin hakykaty aýtdyňyz. Indem meni satyn alyp, mertebämi peseltjek bolýarsyňyzmy? Men öz mertebämi herki zatdan ýokarda goýýaryn, ynsabymy, mertebämi hiç mahal dinara, baýlyga çalyşmarn. Eger çalyşsam, onda bu halallyk öýüne gadam basyp bilmerin. – Hoşroý juwan gaty-gaty ýöräp, kileň juwar ak eşikli sopolaryň ýygnanyşan ýerine ugrady. Megerem, ol obanyň raýisiniň ýanyna däl-de, hanakanyň sahybynyň ýanyna gitdi.

Hälki nurana juwan köp wagt geçmänkä peşeneli bir kişiniň yzyna düşüp geldi.

Sahyp sowuk-sala saglyk-amanlyk soraşandan soň, esasy gürrüňe geçdi:

– Eý, Allanyň bendesi! Biziň hanakamyzda edil şu mahal orun-ýer ýok, olaryň ählisi doly. Siz bizden aýyplaşmaň. Biz sizi kabul edip biljek däl.

– Bize köp ýer gerek däl...

– Bizde ýer ýok.

– Biz hanakanyň daşiginde ýatybereris.

Sahyp sypaýyçylyk bilen Arguny kowup bilmejekdigine düşüňdi:

– Eý, goja! Sen meniň dek başymy depirjik äre berjek bolma! Tizden-tiz şu ýerden git!

– Näme üçin?

– Git diýdim, git, gutardy! Git! Gep düşündirip oturmaga wagtyň ýok meniň.

– Siz näme üçin meni Allanyň öýünden kowýarsyňyz? Meniň näme ýazygym bar? Men hem edil siz ýaly musulman. Özüm sünni, hanafy mezhebine uýýaryn. Siz hem şeýle bolmaly. Biziň ählimiz dogan. Biziň ählimiz Allanyň bendeleri. Hanakalar hökümdarlara däl-de, Allatagala tabyn.

– Derrew şu ýerden git! Ýogsamam zor bilen eliňi-aýagyňy güýlöp obadan çykararyn!

– Şu sözleri aýtmaga gaznalylardan iýen duzuňdan utan! Seni şu derejä ýetiren gaznalylardyr.

– Men seniň nagylyňa mätäç däl!

– Men Deýlemden gelyändigimi aýtsam, juda gorkduňyz. Täze seljuk hökümdary şeýle rehimsizmi?

– «Gorkduňyz?» diýip, «Rehimsizmi?» diýip, gysyk gürrüň etme! Hökümdaryň talabyny berk berjaý etmek her bir raýatyň borjy. Men öz borjumy berjaý edýärim. Onuň üçin menden nägile bolmaga hiç kimiň haky ýok.

– Meniň Deýlemden gelyändigimi, Gazna barýandygymy ikiňizden başga hiç kim bilenok, siz maňa ýagsylyk ediň!

– Şu ýigit sizi obadan çykaryp goýberer.

Juwan sypaýy ýylgyrdy:

– Ýörüň, men sizi ugradaýyn.

– Biz gije meýdanda ýatalymy? Bize gije ýatar ýaly ýer beriň.
Daň bilen gideris.

Sahyp Arguna ýigrenç bilen seretdi:

– Äl, kejeňek goja ekeniň!

– Meniň öýle namazyny okamaly wagtym boldy.

– Obadan çykyp oka.

– Oňa ýetişmerin. Onsoňam men nädip täret alayýn?

– Ol seniň öz işiň.

– Günä galýarsyň sen.

– Alajym ýok.

Bu soňky sözdi. Şondan soň Argun sahyp bilen gürleşjegem bolup durmady.

– Ýörüň, men sizi ugradaýýn – diýip, nurana juwan ikinji gezek öz hyzmatyny mürehet edeninden soň, Argun hatyny bilen onuň yzyna düşdi.

Ýolda olaryň önünden ona golaýýedi-on ýaşlar aralygyndaky oglan çykdy. Olar gelip sypaýy juwanyň daşyna aýlandylar. Sypaýy juwan olaryň hersine hoş söz aýdyp, başlaryny sypady.

– Kimiň çagalary bular? – diýip, Gülüüzli sypaýy juwandan sorady.

– Bularmy? Bular meniň ogullarym!

On sekiz-ýigrimi ýaşlaryndaky juwanda on çaganyň bolmajagy bellidi. Bu ýerde bir düşnüksizlik bardy. Ol düşnüksizligiň nämedigini sypaýy juwan-a aýtmady, Gülüüzli-de soramady.

Sypaýy juwan olary öz öýüne eltdi.

– Ine, şu otagda namazyňyzy okaň, gije ýatarsyňyz. Ertir irden men sizi ugradaryn – diýip, ol adaty bir otagy görkezdi. – Size iýip-içer ýaly owkady meniň ogullarym getirip bererler.

Juwanyň aýdysy ýaly boldy, olara iýip-içer ýaly tagamy ýolda önlerinden çykan oglanjyklar getirip berdiler.

Är-aýal halys ajygan eken, hezil edip naharlandylar.

Tokaýda keýik bilen käkiligiň köpdügi baradaky habar dogry bolmaly. Olaryň önlerine goýlan tagam hem käkilik bilen keýik etlerinden taýýarlanan kakmaçlardy. Megerem, ajygandyklary üçin bolsa gerek, iýýän tagamlary aşa tagamlydy, iýdikleriçe iýesleri geldi.

Juwan, aýdysy ýaly, daňdan geldi:

– Ýola düşmeli wagtyňyz boldy.

– Ýagsy, goçgar, sen maňa uly daldaw berdiň, anaýat etdiň. Töwekgellik edip gonak aldyň. Şonuň üçin sen menden şu aklygy kabul et! – diýip, Argun juwana dirhemli düwünçegi uzatdy.

– Ýok, maňa siziň puluňyz gerek däl, ýoluňyz uzak, özüňize gerek bolar – diýip, juwan çürt-kesik garşy çykdy.

– Aýyplaşma welin, senden bir zady soramakçy.

– Soraň, soraň.

– Seniň bizi öýüňde gonak almagyňa – töwekgellik etmegiňe näme sebäp boldy?

– Bir söz bilen jogap bersem, siziň halallygyňyz. Hakykaty – kimdigiňizi ýaşyрман aýtmagyňyz. Siziň bu häsiýetiňiz diňe halatly, ýagsyzada adamlara mahsus. Onsoň şeýle halatly ýagsyzada kişä hemaýatymy ýetirmek isledim.

– Adyň näme?!

– Maňa Abu Nasr Muhammet bin Abu Salyh bin Mansur bin Muhammet Kundury Jerrah diýerler. Men dihkan diýilýän baýlaryň neslinden.

– Sowadyňy çykdyňmy?

– Geçen ýyl Nyşapuryň baş medresesini tamamladym.

– Kimden tälim aldyň?

– Meniň bagtym getirdi: men ymam Muwaffak an-Nyşapuryňyň elinde okadym.

– Beýle atly ymamdan ylym öwrenip, obada wagtyňy öldürüp ýörmäň näme? Köşge barmaly ekeniň. Seniň ýaly müweddepli ýigitler köşge gaty köp gerek. Togrul patyşanyň köşgünde haýyr-hasanat etmegiňe mümkinçilik köp bolar.

Juwan hiç zat diýmän uludan demini aldy.

– Togrul beg köşge işe çagyrsa bararmyň?

– Ýok, barmaryn.

– Şa köşgünde işlemek her kese ýetdirenok ahbetin.

– Dogry.

– Onda näme?

– Agzymy gana bulasym gelenok.

Häliden bäri sesini çykarman oturan Gülyüzli gürrüňe goşuldy:

– Seniň Togrul begden göwnüň galan ýeri bar öydýäriň?! Biz köp obalara bardyk, baran obalarymyzda Togrul bege alkys okaýarlar. Togrul begi halamaýan adama birinji gezek gabat geldik.

– Dogry, men Togrul begi halamaýaryn.

– Ähli kişi oňa alkys okaýarka ala-böle seniň külli musulmana haýyr-hasanat eýläp ýören begi halamazlygyň gaty düşnüksiz – diýip, Argun juwany synap gördi.

– Men: «Nälet okaýaryn» diýmedim, men: «Halamaýaryn» diýdim. Halamazlyk bir ýana, nälet okamak bir ýana. Nälet – ýigrenjiň iň soňky hetdi. Meniň nägileligim entek ýigrenje öwrülenok.

– Seniň nägileligiň nämeden ybarat? «Agzymy gana bulasym gelenok» diýmegiň aňyrsynda näme bar?

Juwan göwünli-göwünsiz dillendi:

– Togrul begiň adamlary teshyr kylan ýerlerini oljalaýarlar. Oljalamak gadymdan gelýär, ýöne Togrulyň adamlary oljalamakda has hetden aşýarlar. Olar diňe gurply adamlary däl, ertirki iýjek bir döwüm tötegi gara gaýgy bolan adamlaryň hem öýlerini çepbe çöwrüp, hiç zat galdyrman talap gidýärler. Garyp görgülileriň eginlerindäki göwşül eşiklerine çenli sypyryp aldylar. Özem sähel garşylyk görkezen adamy öldürýärler. Ine, meniň on iki sany oglum bar. Olar obamyzyň çagalary. Togrul begiň adamlary ol çagalaryň ata-enesiniň egnindäki eşigini almak üçin olary wagşylyk bilen öldürdiler, soň olaryň çagasyna men eýe çykmasam, kim eýe çyksyn? Togrul begiň esgerleri halkyň gözýaşyny döküp, gazanç edýärler. Onsoň adam öldürüp gazanç edilýän ýere men näme üçin barayyn?!

– Begiň emri bilen şeýle akyn bolýarmyka? – diýip, Gülyüzli bir adamsynyň, birem juwanyň ýüzüne seretdi.

– Tapawudy näme?!

– Tapawudy uly. Bu zatlardan begiň bihabar bolmagy mümkin.
– Eger öz tabynlygyndaky esgerleriň näme edýändigini bilmeyän bolsa, onda oňa beg diýmek, patyşa diýmek bolmaz! Beýle patyşa bolandan bolmanyň kän gowy. Bu gowşaklygyň, ýolbaşçylyk etmegi başarmazlygyň alamaty. Bu zatlar üçin o dünýäde hasabat, ilki bilen, Togrul begden soralar.

– Dogry aýdýarsyň, goçgar – diýip, Argun juwany goldady.

– Ýene birki ýyl gaznalylar sütem eden bolsa-ha, bu sözleriňi aýtmazdyň – diýip, Gülýüzli kundurly juwana nägileligini bildirdi.

– Soltan Mahmyt garyp-gasaryň zadyny zor bilen alan, sütem eden gulamy görene göz edip dardan asardy! Soltan Mahmyt külli musulmanyň in beýik soltany boldy. Ol musulmanlaryň arasynda ilkinji soltan. Ol aşa akylly soltan bolupdy. Hiç wagt öz teshyr eýläň ýeriniň ilatyna sütem etmändi. Näme etse, ýerli beglere, hökümdarlara edipdi, olaryň baýlygyny oljalapdy. Özem dogry edipdi. Müň obany oljalap baýlyk ýygmanyňdan bir ýerli hökümdary oljalanyň müň esse peýdaly. Togrul begiň adamlary näme üçin doýmaýar? Sebäbi olar garyplaryň öýlerini talaýarlar. Garyplaryň öýlerinde-de hiç zat ýok.

– Meniň eşidişime görä, Togrul beg ýurtdaky ähli ýetim çagalary öz köşgünde ýörite okadýarmyş, terbiyeleýärmiş. Olardan özi üçin garadangaýtmaz haşymly taýýarlaýarmyş diýýärler. Sen bu çagalary Togrul begiň şol mekdebine tabsyrmaly ekeniň.

Kundurly Arguna şübhelini seretdi:

– Siz kim?

– Bizmi? – diýip, Argun mönsüredi. – Men Argun ibn an-Perhat, hatynymyň ady Gülýüzli. Meniň aslym Gaznadan. Men öň Gaznada soltan Mahmydyň köşgünde işleýärdim. Soň soltan meni Deýlem welaýatyna işe ugratdy. Men Deýlemde on baş ýyl işledim. Deýlem şäheriniň haýsy metjidine, haýsy hanakasyna, haýsy öýüne baryp, men hakda sorasaň, meni tanaýandyklaryna güwä geçerler.

– Ýok, ýok, siz meni aldap bilmersiňiz. Siz bu sözleri ýürekden aýtmaýarsyňyz, ýat tutan sözleriňizi dilujy gaýtalaýarsyňyz. Onsoňam siziň gzyklanýan zatlaryňyz sopynyň gzyklanjak zat-

lary däl. Siziň berýän sowallaryňyz hem sopynyň berjek sowallary däl. Siziň hatynyňyz sopynyň hatyny däl. Ol ýöne-möne hatyn däl. Siz ıçaly bolaýmaň?

– Biziň ýaly garry adamyň üstünden gülmäge utanaňokmy, ogul?!

– «Yşan» diýseňiz yşanan bolaýyn, ýöne siz sopy däl – diýip, Kundury öwhüldedi.

– Islemeseň, sowalymyza jogap berme – diýip, Gülýüzli aýtdy. – Sen Togrul begden gorkup, bize münkür bolýarsyň.

– Men Togrul begden gorkamok. Men diňe Allatagalanyň önünde günäli bolmakdan gorkýaryn.

– Sen «Agzymy gana bulasym gelenok» diýdiň-ä!

– Diýdim. Hakykatdan hem agzymy gana bulamak islemeýärin. Allatagalanyň beren ömrüni halal geçirmek isleýärin. Ýöne Togrul begiň köşgünde oturan käbir emirler, begiň ynamyndan peýdalanyp, halky talaýarlar. Käbir barjamly adamlaryň öýlerine çozup, olaryň ähli emlägini alyp, öýdäki çaga-çugalary, adamlary, hyzmatkärleri uçdantutma gyryp baýlyk ýygnaýarlar. Bu işi bir ýa iki emir dilleşip edip bilmez, munuň aňyrsynda birgiden emir bar bolmaly. Düýn hanakada sahybyň näme üçin titrändiginiň sebäbini bilýärsiňizmi? Togrul begiň adamlary obamyza dökülip, üç sany yktadary tohum-tiji bilen öldürip, ähli emlägini towsa göterdiler. Sahyba-da indi gezek seniňki diýip aýdyp gitdiler.

– Eý, Hudaý, gör, nähili elhençlikler! Bu zatlaryseljuklylaryň patyşasy bilýän däl. Bile, ýol bermezdi – diýip, Gülýüzli gynandy.

Juwan janykdy:

– Ýañam aýtdym, ýene aýdaýyn. Ýurdunda bolýan zady bilmeýän patyşaga patyşa diýip bolmaz. Onsoňam bu zatlardan Togrul patyşa habarly.

– Habarly?

– Hawa, habarly.

– «Habarly» diýip, gaty ynamly aýdýarsyň. Günä gazanma, goçgar.

– Men anyk bilýän zadym hakda aýdýaryn.

– Nireden bilýärsiň?

Sypaýy juwan är-aýala şübheli seredip sözledi:

– Men Togrul begiň dergähine üç sany adam ýolladym...

Olar meniň habarymy patyşaga aýdypdyrlar, ýöne üýtgän zat bolmady.

Gülyüzli bu habary eşidip, Arguna seretdi, Argun düşünýäriň diýen terzde baş atdy. Argunyň baş atmasyny gören Kundury tarsa ýerinden turdy:

– Ine, indi mende şübhe ýok, siziň sopy dældigiňize doly kepil geçip biljek. Ilki görenimden “Bu goja näme üçin özüni gaty oňaýsyz, ýasama duýýarka?” diýip oýlandym, indi jogabyny tapdym. Hany, ýörün, raýisiň ýanyna baralyň. Galan zatlary onuň ýanynda düşünişeris.

– Päliňden gaýt, goçgar, eger bizi raýisiň ýanyna eltseň: «Näme üçin meniň kowan adamymy öýüňde sakladyň?» diýip, saňa käýemek käýär.

– Ýazgydymdyr.

– Sen bizi goýber, biz göni gideli.

– Ýok, goýberip bilmerin, düşüň öňe! Ýörün!

Kundurynyň haýбаты bilen Argun gozganmady. Şeýle bolansoň Kundury ony süýräp daşary çykarmakçy boldy. Argun garsylyk görkezdi, birdenem Kunduryny şakyrdadyp basdy, elini arkasyna daňdy. Soňam onuň üstüne münüp oturyşyna:

– Sen bizi goýberjekmi ýa ýok?! – diýip sorady.

– Ölýänçäm-ä sizi saklajak bolaryn.

Kundurynyň bu sözüne garaşyp duran dek, iki sany hadym kürsäp içerik girdi:

– Obamyza birtopar atly geldi, olar şu iki garry är-aýaly gözleýärler.

Hadymalaryň yzy bilen seljuk ýigitleri güsürdeşip içerä doldular.

Peýkam biraz öňe saýlandy:

– Bir zat bolandyr öýdüp ýüreklerimiz ýaryldy.

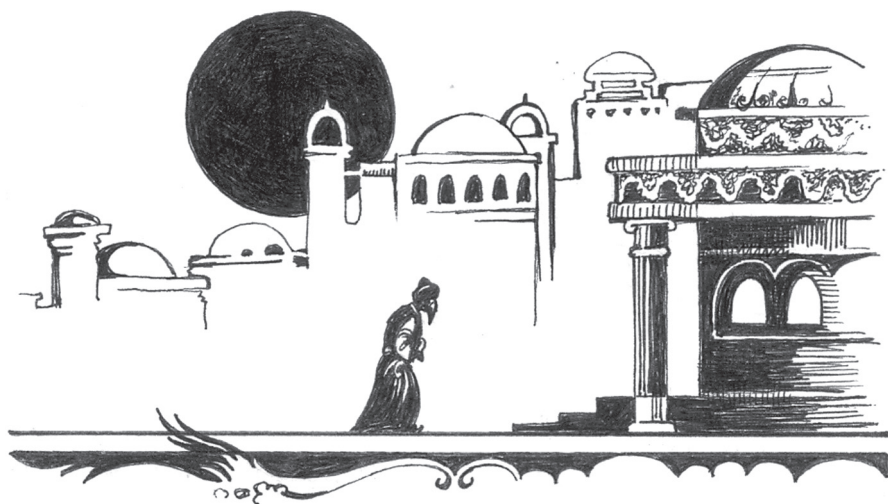

– Peýkam, siz wagtynda geldiňiz, ýogsam bu goçgar biziň el-aýagymyzy güýljekdi.

– Kim bu? – diýip, wezir Abylkasym Buýany juwanyň alkymyna dykylp bardy. Kundury öz öýünde gopan wakany akylyna sygdyryp bilmän gözlerini petredip durdy.

– Bu goçgar Togrul begiň täze hajyp as-baby⁷...

Onunjy hekaýat

ADAM DIÑE BAÝLYGYNÝ DÄL, ÖZ ASGYN TARAPLARYNY-DA ILDEN GIZLIN SAKLAÝAR

1.

Her çarşenbe güni aşşam bir kişi Altynjanyň ýanyna hiç kime görünmän nahan gelyärdi. Altynjan ony her gezek höwes bilen kabul edýärdi, olar bir otagyň içinde esli wagt-lap pýsyrdaşyp gürleşýärdiler. Esasan, nätanys gürleýärdi.

Togrul beg hatynynyň ýanyna bir erkek kişiniň gelyändigini, ony gülerýüz bilen garşy alýandygyny, ikiçäk söhbet edişýändiklerini bilýärdi, ýöne haýran galaýmaly, hatynyny nätanysdan gabanmaýardy. Olaryň duşuşygy gutarýança sabyrlylyk bilen garaşýardy, soňam gelip gideniň kimdigini soramaýardy, ol hakda kelam agyz söz aýtmaýardy. Altynjan hem ýanyna her çarşenbe güni aşşam görer gözden nahan gelip gidýän adam hakda hiç zat aýtmaýardy, sebäbi beg gelyäniň fiskaldygyny¹ bilýärdi, onuň öz ýanyna-da fiskallaryň otuzdan gowragy tas her gün diýen ýaly gelyärdi.

Altynjan fiskal bilen duşuşykdan soň, begiň ýanyna bardy.

Beg hatynynyň ýüzüne seredip, möhüm bir habaryň bardygyny aňdy:

– Náme habar?!

– Şirpenjäni doganym, nedimim diýip ezizleýärsiňiz, ýöne ol siziň hormatyňyza ysnat ýetirýär.

– Dünýäde iň agyr, hupbatly zat ýaşan adamyňdan, dostuňdan tamaň çykmazlygy, ondan ýamanlyk görmek.

– Barlanyp görülse, ähli zatlar Şirpenjeden başlanýan eken, ol inisini talaňçylyga özi ugradypdyr.

– Hany, ol: «Inimiň eden bu gabahat işlerinden habarym ýok» diýip, ant içip, awy ýalady-la?!

– Ol ýalan sözläp, ikinji jenaýata-da yüz urupdyr.

– Eh, Şirpenje, Şirpenje!..

– Haşal oty köki bilen goparyp taşlamasaň, ondan dynyp bolmaýar. Şirpenje inisiniň zyndana atylandygyny, annada jezalandyryljakdygyny eşidensoň, Togrul bege hapa-hapa sözler bilen sögüpdür, özem üç-dört adamyň ýanynda. Ýanyndaky adamlar oňa göwünlik beripdirler.

– Göwünlik beren adamlaram dardan asmaly, goý, görene göz, eşidene sapak bolsun!

– Tabgaçlar jezalandyrylsa, göwünlik berenler akyllaryna aýlanarlar. Bu gezeklikçe, begim, olara jeza bermäň!

* * *

Togrul beg Şirpenjäni dergähine çagyrdy.

Mydama ýylgyrjaklap, gypynçsyz içeri girýän Şirpenje bu gezek başyny aşak salyp, öwran-öwran tagzym edip, içişikde saklandy.

– Şirpenje, sen nä o ýerde dursuň? Náme üçin ýanyma geleňok?

– Siziň ýanyňyza barmaga – hormatyňyza mynasyp däl, men. Doganym Ahmet aýylganç işler edipdir. Gara nebsi üçin ýüzden gowrak adamy öldüripdir, otuz-kyrk sany kerwensaraýy, kerweni talapdyr, men onuň eden bu işlerinden habarsyz galypdyryn. Merhemetli Togrul beg, siz ençe ýyllap

meni özüñize in ýakyn nedim hasapladyňyz, maňa yşandyňyz, men siziñ ynamyňyzy ödäp bilmedim. Doganym Ahmedi-de, meni-de jezalandyrmagyňyzy towakga edýärin. Goý, özgelere sapak bolsun!

– Şirpenje, näme üçin beýle gabahat işleri etdiň? Näme üçin maňa ysnat getirdiň? Seniň kem zadyň ýok ahyryn: alty säherde dükan açdyň. Tus etrabyny men saňa ykta berdim. «Şirpenje, belki, saňa ýene ykta gerekdir?» diýip sorasam, sen: «Bir etrap maňa ýeterlik» diýip jogap berdiň. Näme üçin beýtdiň, doganym?

– Näme üçindigini, dogrusy, özüm hem bilemok.

– Men gynanýaryn, Şirpenje, gaty gynanýaryn. Şerigatyň, adalatyň önünde meniň edip biljek işim ýok. – Togrul beg tagtyndan turup, Şirpenjäniň ýanyna bardy, ony berk gujaklady: – Doganym, mähriban doganym meniň...

* * *

Togrul beg öz eziz dostuny jezalandyrmaly boljakdygyna gynanyp örtenýärdi, bir ýerde durup rahatlygy ýokdy, ilkaşam Altynjanyň ýanyna geldi. Naharlanyp rahatlygy bolmady.

Ol önündäki tagamlary göterip, zyndana bardy.

Begiň gelenini gören Şirpenje zöwwe ýerinden galdy.

– Otur, otur! – Beg elindäki tagamlary Şirpenjä berdi.

– Bulary name üçin maňa berýärsiň?

– Sen aç oturansyň.

– Ýok, men aç däl.

– Sen sypaýysyrama. Hany, ýanymda otur, naharlan.

Beg şol gijäni Şirpenje bilen geçirdi, iki dost tä daňdana çenli geçeni ýatladylar, degişdiler, gülüşdiler.

* * *

Togrul begiň Şirpenjäniň ýanyndadygyny gören Anuşirwan ýarygije Altynjanyň ýanyna gaty arkaýyn geldi, ony ukudan oýardy:

- Náme boldy? Hany, beg?! Oňa bir zat boldumy?
- Oňa hiç zat bolanok.
- Onda name üçin bimahal geldiň?
- Kábäm, saňa örän möhüm sözüm bar.
- Ertir aýtsaň bolanokmy?
- Ertir aýtsam giç bolýar.
- Eýgilikmi?
- Hany, ukudan açyl, özüňi ele al!

Altynjan egnine çenberini atyp, Anuşirwanyň gapdalyn-da oturdy:

- Aýdyber!
- Togrul begiň çagalykdan bäri içen suwy aýry gitmedik razdanlary bar. Dogrumy?
- Dogry.
- Şolar kimler?
- Şolaryň kimlerdigini soramak üçin sen meni ýarygije ukudan oýardyňmy?
- Kábäm, men bu sowaly ýöne ýere beremok. Onuň bir emasy bar. Sen meniň sowalyma jogap ber, ana, şonda meniň aýtmakçy bolýan pikirime ýol açylýar.
- Ýol açylýar?
- Hawa, ýol açylýar. Aýt, kimler?
- Onuň razdany kän.
- Dogry, ýöne razdanlaryň içinde iň saýlanýanlary bar. Ýaşlykdan bäri ýanyndan aýrylman ýörenler kimler?
- Dürnazar, Mübärek.
- Soň?
- Ýusup.
- Soň?
- Ybraýym. Çagry.
- Soň.
- Resultegin.
- Men onuň doganlaryny, garyndaşlaryny soramok, razdanlaryny soraýaryn.
- Özüň aýdaýmasaň, men-ä seniň náme diýmekçi bolýandygyňa düşünmeýärin.

- Şirpenje Tabgaç bilen begiň arasy nähilidi?
- Ikisi ýegana razdandy, ýöne...
- Dur, dur, maňa «ýöne» diýip aýtmakçy bolýan düşündirişiň gerek däl, sebäbi men aýtmakçy bolýan ähli sözüňi ýatdan bilýärim. Ahmet Tabgajyň ýowuz etmiş edendiginem bilýärim.
- Onda Şirpenjäniň hem eli bar.
- Dogrudyr, men seniň aýtmakçy bolýan delilleriň hiç birinim inkär etmeýärim. Bir ýazyk bilen är ölmeli däl, dost dosta geçirimli bolmalydyr.
- Onuň günäsi geçerden has çökder.
- Kábäm, senden towakga edýärim. Şirpenjäniň günäsi geçilsin. Beg bilen Şirpenje razdan. Beg ony öldürse, soňundan özi ýanyp-bişer. Beg diňe seni diňleýär, sen aýtsaň, ol saňa ýok diýmez, bir çykalga tapar. Sen gaýrat et-de, begden haýys et, goý, ol Şirpenjäni jezalandyrmasyn. Şirpenje zyndana girmezinden öň menden bu hakda towakga etdi, men oňa söz berdim.
- Näme üçin?
- Oňa seredip ýüregim gyýym-gyýym boldy.
- Sen Şirpenjäniň baýlygyna göz gyzdyryp, ony goramakçy bolýarsyňmy? Neneň ynsabyň çatýar seniň, Anuşirwan?
- Kábäm, elli gepden belli gep. Biz Şirpenjäni ölümden alyp galmaly, özem ony siz alyp galmaly. Sebäbi beg diňe size gulak asýar. Onuň özem Şirpenjäni jezalandyrmak islänok, ýöne şerigatyň, kazy-kelanlaryň, halkyň önünde özüni adalaty görkezmegiň hatyrasyna diwany kazanyň – höküm çykaryş diwanynyň çözgüdine ýok diýenok. Begiň ýeke agyz sözi gerek. Men senden towakga edýärim, kábäm, Togrul beg özüniň jana-jan dostuny jezalandyrmasyn. Men senden her gün towakga edip ýöremok. Şu towakgamy bitirmeseň, men senden ömür-boýy närazy bolaryn. – Anuşirwan birden ýerinden turdy-da, çykdy gitdi.
- Anuşirwan, saklan, Anuşirwan, seniň diýýän zatlaryň näme? «Saklan» diýýärim men saňa!
- Anuşirwan saklanmady, ol sähel wagtyň içinde gürüm-jürüm boldy. Altynjan Ýatmaz bilen Çyrlagy ýanyna çagyryp, olara nirede bolsa-da Anuşirwany tapyp getirmegi tabşyrdy.

Olar daňdana golaý: «Hiç ýerden tapmadyk» diýip geldiler. Şol gije Togrul beg bilen Şirpenje deýin, Altynjan hem çirim etmedi, gözüne uky gelmedi asyl.

Ol sojap-sojap aglady. Onuň agysyny hiç kim eşitmedi, içki harasadyny-da hiç kimse bilmedi.

Şeýle agyr pursatlarda ol pelsepeçil Akgaýa bilen söhbetdeş bolardy, ol Altynjanyň içki harasadyna dogry düşünerdi, göwünlik bererdi. Beýleki ýigitler welin, onuň dünýäsinden daşdadylar.

Onuň bu mahal näme üçin aglaýandygyna Akgaýa-da düşünmedi. Altynjan Anuşirwany beýik şahsyýet edip terbiýeläp, ýetişdirip bilmändigine gynanyp aglaýardy. Wagt geçdigi-saýyn Anuşirwanyň tapýan hokgalary artyp gidip otyrdy.

Biri tarhan bolsa, Altynjan tarhandy, ýöne onuň tarhanlygy Anuşirwanyň tarhanlygynyň ýanynda hiç zatdy.

Ol ähli kişä ýagşy görünmek, ýagşylyk etmek isleýärdi. Söz bermek onuň edehädidi. Soňundan hem ol beren sözünüň zyznda tapyljak bolup, agyr güne galýardy.

Ol walydasynyň häsiýetine beletdi, özi üçin ömür başyna barmajak zatlamam etjegini bilýärdi. Ol köplenç hem Altynjanyň şu hamraklygyndan peýdalanýardy.

Durmuşda her kim bir zatdan lezzet alýar. Anuşirwan adamlara ýagşylyk etmekden, olara ýagşylyk edip bilýänliginden lezzet alýardy. Özüne minnetdarlyk bildirilende ol gözlerini süzüp, hezil edip diňlärdi.

Ol gije öýüne barmandy, sebäbi Altynjanyň özünü agtarjakdygyny, zyzndan adam ýollajakdygyny bilýärdi. Ol kâbesiniň çykgynsyz güne galmagyny, meseläni oňyn çözmegini isleýärdi.

Ol jalaýdy, aşa jalaýdy. Näçe baýlygy bolsa, ony birki günün içinde tarhandökerlik edip gutarýardy. Birki günden soň onda ýene ýeke dankada ýokdur.

Onuň bir günü hem meýlissiz geçenokdy.

«Soltan Masut meýlisi gowy görýär, gününü meýlisde, şöhwetde geçirýär» diýýärler. Anuşirwan hem onuň bilen bäsleşýän ýalydy.

Onuň aňyrsynda hiç zat ýokdy, köpler bolsa ony tütjar baýdyr öýdýär. Onuň bolsy hakykatdan hem tütjar baýnyka

meñzeyär. Ol köplenç Altynjandan pul soraýardy, eger puly bar bolsa, onda ol käbesini köp ýatlabam ýörenokdy.

Altynjan Anuşirwanyň bu tarhandökerligini Togrul begden ýaşyryardy. Beg käte geňirgenýär:

– Onça puly sen nämä sowýarsyň?

Bu sowaly Altynjan hem Anuşirwana berýär.

Anuşirwanda pul köp bolmasa-da, bahana kän (her kimde bir zat köp bolmaly ahyryn). Altynjan welin, her gezek nämä jogap berjegini bilmän örtener, gowy tarapy, Togrul beg sorasada, jogaba garaşjak, jogaby eşiňjek bolup durmaz.

Altynjan tä daňdana çenli iki oduň arasynda galdy: nämä etmeli? Aýtmalymy ýa aýtmaly dälmi? Bu kiçi-girim iş däl ahyryn!

Daňdan Togrul beg Şirpenjäniň ýanyndan geldi.

– Altynym, nämä, senem uklamadyňmy?

– Uklamadym, begim.

– Nämä boldy?

– Men Şirpenje ikiňiziň dostlugyňyz hakda oýlandym.

– Bu ýerde oýlanara nämä bar? Ähli zat düşnükli.

– Bu ýerde oýlanara zat kän, begim.

– Hany, aýt!

– Aýdaýyn, siz meni diňläň! Ilki bilen, Anuşirwan hakda aýdaýyn.

Togrul beg aýbogdaşyny gurap, Altynjanyň gaşynda oturdy...

* * *

Anna güni. Nyşapuryň Foz mähellesindäki bazar bu gün adatdakylaryndan köp adamlydy.

Togrul beg sebitiň adamlaryna zulum eden, seljuk begliginiň adyna çirk ýetiren dokuz kişini jezalandyrmak maksady bilen Foz bazaryna geldi.

Ine, hataran daragaçlary.

Olaryň her biriniň aşagynda jezalandyryljak kişiler başlaryny dik tutup durdylar.

Beg wezir-wekilleri, nedimleri, hatyny bilen önünden ýörite taýýarlanylýan ýere baryp oturdy, jezalandyryljak kişileri ýeke-ýekeden nazaryndan geçirip çykdy.

Munady beýik bir sekiniň üstüne çykyp, Togrul begiň permanyny okady.

Şol dartgynly pursatda bazara pir al-Kuşaýrynyň ýetip gelýändigini bege habar berdiler.

Al-Kuşaýry mele ýorgasyny dikgirdedip bazara geldi. Yzynda medrese müderrisleri bilen dört ogly bardy.

Ol Togrul begiň ýanyna gelmedi, ýa görmedi ýa-da görmedikden boldy, bazara giren ýerinde durup, jeza beriljek kişilere sesini çykarman seretdi. Megerem, ol ýanyna Togrul begiň gelmegini isledi, ýöne beg onuň ýanyna barmady, oňa tarap seretmedem.

Ulama Togrul begiň ýanyna dähedem-dessemläp geldi.

Togrul beg uly hormat bilen pire tagzým etdi, oturmaga ýanyndan ýer görkezdi.

Pir maksadyny mälim etdi:

– Ahmet ibn Tabgaja jeza berýändiginiň hakda eşidip geldim, çünki Ahmet meniň şägirdim bolupdy. Ol gaty zehinli müritdi. Eşidişime görä, sen onuň agasy Şirpenje bilen içen suwy aýry gitmeýän dost bolmaly.

– Dogry, men Şirpenjäni doganym saýdym, doganym deý eziz gördüm, ýöne ol garamaýak halka sütem edipdir.

– Eý, beg, geçirimlilik hökümdaryň in gowy sypaty bolmalydyr. Geçirimlilik şahylykdyr. Gurhanda: «Eý, garynjalar! Hinleriňize giriň, Süleýmanyň goşuny birdenkä sizi basaymasyn»² diýlendir. Sen geçirimlilik edip, Ahmet biçäräniň günäsini geç-de maňa ber. Goý, ol ömrüni meniň hyzmatymda geçirsin. Men ony täzeden terbiýelärim.

– Eý, merhemetli pir, Gurhanda: «Dogrusy, hökümdarlar bir şähre giren mahallary ol ýeri derbi-dagyn ederler, abraýly kişileri peselderler»³ diýilýär. Men siziň abraýyňzy peseltmek pikirinden daşda. Allatagalanyň önünde biziň ählimiz deňdiris. Eger men öz gara nebsi üçin il-güne sütem eden kişä gözümi ýumsam, onda o dünýäde men bu eden günäme näme jogap bereýin?! Ýa bu işiň günäsini öz boýnuňyza alýarmysyňyz?!

– Sen öz günäni meniň boýnuma atjak bolma, o dünýäde hasabat her kimiň özünden soralar.

Togrul beg şondan soň pir bilen gürrüňi dowam etdirjek bolup durmady, jellatlara başlaberiň diýen terzde ýşarat etdi.

– Eý, beg, sen meniň sözümi almakçy dälmi? – diýip, al-Kuşaýry öýkeli sorady.

– Men sizi diňledim, ýöne hökümdar-da bolsam, siziň islegiňizi kanagatlandyryp biljek däl, çünki men halkyň guly. Ähli kişä deň göz bilen seretmek Beýik Biribaryň öňündäki parzým.

– Meniň gaharym – halkyň gaharydyr.

Togrul beg sesini çykarmady, pir gahar bilen gitdi.

* * *

Togrul beg Tabgaç dagyny jezalandyryp, köşke gelyärkä öňünden hajyp emir Uhjury çykdy. Ol biçak aljyraňnydy, ýanynda sypaýy geýnen bir kişi bardy.

– Begim, hajybyň size aýtjak möhüm bir habary bar ýaly-la?! – diýip, Altynjan ýuwaşja aýtdy.

– Hajyp, näme habar? Hiç wagt ýanymdan aýrylaňokdyň welin, ertirden bäri sen ýok-la? Men bazara-da sensiz gitmeli boldum.

– Günämi ötüň, begim.

– Näme habar? Ýanyňdaky kişi kim?

– Merhemetli begim, bu kişiniň ady Abu Zurga Hannaky.

– Aýdyber!

– Ol Bagdadyň baş medresesini tamamlapdyr. Bu kişi size hyzmat etmek isleýär.

– Näme käri bar?

– Hasap-hesip ugrundan medrese tamamlapdyr. Diwany müstewfimizde işlemäge höwes bildirýär.

– Şirpenjäniň yerinemi? Be, gaty howlugypsyňyz-la?

– Abu Zurga Hannaky düýn ýanyma geldi, şondan bärem ýanymdan aýrylanok.

– Hajyp, sen bu kişä güwä geçýän bolsaň, men saňa garşy çykmaýyn. Goý, ol diwanda başda hasapçy bolup işlesin. Eger gowy işlese, biz ony diwana sahyp belläris. Şirpenje Tabgajyň ýerine seniň özüňi bellemekçi. Házirki wezipäni bolsa sen Kundura tabşyr.

– Gulluk, hökümdarym!

Abu Zurga Hannaky hem bege zol-zol minnetdarlyk bildirdi:
– Taňryýalkasyn, merhemetli hökümdarym. Bütün düýrmegim bilen gullugyňyzda – hyzmatyňyzda bolaryn.

Togrul beg karargähine baransoň, Abu Zurga Hannaky baradaky pikirini daşyna çykardy:

– Hajyp ony gowy tanamaýan bolmaly.

Altynjan begiň pikirini makullady:

– Özem o kişi gowy kişi bolmaly däl, ol hannaka⁴ däl-de, balyga meňzeýär...

* * *

Anuşirwan düýn üç gezek Altynjanyň ýanyna gelipdi, soňky gezek gelende onuň ýanynda Abu Zurga Hannaky bardy. Ol, megerem, düýn Altynjana Abu Zurga Hannaky hakda aýtmakçy boldy, ýöne aýgt edip bilmän gitdi.

Anuşirwan Altynjana aýdyp bilmedik habaryny hajyp Uhjurdydan haýyş eden bolmaly.

Uhjury aňsat-aňsat bege ýüz tutjak, ondan haýyş etjek adam däl. Ol gaty salykatly, utanjaň, az gepli kişidi. Uhjury Anuşirwanyň haýyşyna ýok diýip bilen däl bolsun gerek.

Dogrusy, onuň Hannaky baradaky haýyşyny diňe beg däl, wezir-wekiller hem geňläpdiler.

Altynjan Uhjurny dergähine çagyrdy:

– Hannaky barada saňa Anuşirwan aýtdymy?

Uhjury dym-gyzyl boldy, aljyrady, näme jogap berjegini bilmän dymdy.

– Maňa hakykaty aýt!

– Melikäm, Anuşirwan mertebeli begzada.

– Näme üçin onuň özi haýyş etmedi?

– «Men birki günlükde begden iki zady haýyş etdim. Oňa zol-zol haýyş bilen ýüz tutmagy gelşiksiz görýärim» diýdi...

* * *

«Dawut ýurt talamak hakda Toğrul begden geňes sorady. Emma ol garşy çykdy hemem Remezanyň üçin Dawudyň özi hem bu niýe-

tinden saklandy. Remezan aýy gutaran dessine, Dawut çapawulçylyk etmegi ýüregine mäkäm düwdi. Emma Togrul beg halypanyň iberen ilçilerini we mektubyny (namasyny) delil edip, onuň beýle hereketlerine garşy çykdy. Emma Dawut oňa ähmiýet bermän, talaňçylyga bolan pikirini has berkitdi. Şonda Togrul bilindäki hanjaryny sogrup aldy-da: «Hudaý bar, indi çapawulçylyk etseň, özümi öldürerin» diýdi. Şeýdip Togrul beg doganyny bu pikirinden dänderdi».

Ibn Esir.

Kämil taryh. 1-nji jilt.

Çagry beg dogany bilen ylalaşan-da bolsa, onda Togruldan kine galdy.

Kinäniň üýtgeşik bir häsiýeti bar: içde ýatmagy halamaýar, daş çykmak isleýär. Çagry begiň içindäki kine-de uzak ýatmak islemedi, her gezek amatly pursat gelende daş çykjak bolup urundy. Ahyryl-ahyr bir gün daş çykdy:

– Kimiň gepine gidip maňa garşy çykýandygyňy bilýärim men – diýip, Çagry beg inisine hykarat etdi.

– Náme?!

Çagry beg aýtmasyz sözi aýdandygyna dessine düşündi, ýöne indi giçdi, aýdan sözüni ýumarlamaga çalyşdy:

– Goýaly şu gürrüňi!

Dogry, olar gürrüňi dowam etdirmediler. Olaryň gürrüňine gulak asyp duranlar bar ahryyn. Iki dogan serkerdelere, esgerlere nemuna bolmaly, olar biri-birini hormatlamasa, hatyralamasa, onda serkerdeler, esgerler, gulamlar olary nädip sylasyn?! Sylasaň, sylaýarlar, sylamasaň, seni-de sylamaýarlar. Adamlar seniň özüňi alyp barsyňy öz mizanlarynda ölçäp, baha berip oturandyrlar. Iki dogan biri-birine hormat goýýarmy ýa biri-birine göwnüyetmezçilik edýärmiz? Iki doganyň agzala bolmagyny isleýänlerem az däl.

Birek-birege hormat goýmak, sylaşyk babatda Çagry beg bilen Togrul beg köp pikir alşypdy, anyk bir ylalaşyga gelipdiler: adamlaryň arasyndakaň her näçe gaharyň gelse-de, nägileligiňi bildirmeli däl, diňe birek-biregi sylamaly. Nägile bolsaň, çet, adamsyz ýere çykyp, şol ýerde düşünişmeli. Gygyryşmaly, isle-

seň, ýumruklaşmaly, urmaly, urulmaly, ýöne iki doganyň gykylygyny üçünji biri eşitmeli däl. Eger iki dogan biri-biri bilen arkalaşsa, goja dagdan bir gysym gum hem galmajakdygyna⁵ gowy düşünyär olar.

Togrul beg bilen Çagry begiň çet ýerde biri-biri bilen sögüşen, ýakalaşan gezekleri az bolmandy. «Gylyç öz gynyny kesmez» diýip hak aýdypdyrlar. Dogan dogan bolýar, biri-birine dözmeyär: gahar tüweleýi ýatýansonň, öýke-kineler gar deýin eräp gidýär. Togrul bilen Çagry-da biri-birinden aňsat-aňsat kine saklamaýardylar, biri-birine ýarym sözde, ýarym garaýyşda düşünyärdiler.

Çagry beg dawaly mesele ýüze çyksa, köplenç Togrul beg bilen ikiçäk düşünişýärdi, ýöne talamak babatda köne edähedini saklamady. Togrul begi bilindäki hanjaryny sogrup almaga: «Hudaý bar, indi çapawulçylyk etseň, özümi öldürerin» diýip iň soňky sözi aýtmaga mejbur etdi. Togrul beg çapawulçylyk etmezlik, gazanjy başga ýerden gözlemek barada oň Çagry beg bilen düşünişipdi, ylalaşypdy, şol ylalaşykdan soň Çagry begiň ýene çapawulçylyga dyzamasý Togrul beg üçin düşnüksizdi. Çapawulçylyk zerarly ol özüniň ýegre dosty Şirpenje Tabgajy jezalandyrypdy, onuň ölümüne bagyr awusy Togruldan entek aýrylanok.

Ol Çagry begiň bu pikiriniň ýeke öz pikiri dældigini, onuň pikirdeşleriniň başga-da bardygyny aňdy. Aňmaz ýaly-da bolmady. Çagry begiň ýanynda duran Ybraýym ynal Togrul begiň kesgitli garşy çykmasyny görüp başyny ýaýkady, oňa garşy çykjak, nämedir bir zat aýtjak bolup oňe dyzady. Wezir Abylkasym Buýany onuň egninden çekip, birki gezek saklady.

– Ybraýym, näme aýtmakçy bolýarsyň?

Wezir Abylkasym Buýany bilen Ybraýym ogurlykda tutulan dek gyzardy.

– Akyn etmegi, teshyr etmegi biz tapmadyk. Öňden gelýän kada görä olja bölüşmegiň berk düzgünini-de biz girizmedik, humsy-da biz girizmedik.

– Sen maňa bu sözi näme üçin aýdýarsyň? Näme, Togrul bu zatlary bilýän däldir öýdýärsiňmi? – diýip, Togrul beg Ybraýymyň ýüzüne geňirgenme bilen seretdi.

– Togrul, bize akyl öwredýän köp bolar. Sähel gowşak tutsak, bize hatynlarymyzam akyl öwredip ugrar. Biz hiç wagt hatynlarymyzyň akylyna mätäç bolmandyk. Inň gowusy, öz akylmyz bilen ýaşamakdyr.

Togrul beg Ybraýymdan: «Şu aýdan pikiriň öz pikiriňmi?» diýip kinaýatly soramak isledi, ýöne hyrçyny dişledi. Ol gürrüňiň näme hakda barýandygyna düşündi: akynçylygy bes etmek barada Altynjan köp özelenipdi. Ol bu babatda Çagry begede, Ybraýym begede aýdypdy. Tabgaçlar neberesiniň jezalandyrylmagy-da akyn sebäpli boldy ahyryn! Bu sapak bolmaly dälmi eýsem?!

Altynjanyň pikirini unapdylar, ýöne olara kimdir biri meçew berýän bolmaly.

Kim ol?!

Kim-de bolsa, ol öz sözünü ynandyrmagy başarýar. Bu babatda Altynjanyň öz pikiri bardy. Ybraýymdyr Çagry daga meçew berýän Peýkam bolmaly.

– Ýok, ol däl – diýip, dumly-duşdan Altynjana garşy çykdylar.

Onda kim?!

2.

Gazaply darkaşlaryň birinde seljuklylar ýüzden gowrak gaznalyny ýesir aldylar. Olara bir hepde ýowuz sütem edildi, soňundanam azatlyga goýberdiler. Ýesir düşen ýüzden gowrak gaznaly seljuklylaryň adyny eşidenlerinde titröp durar ýaly edilipdi. Olara beýle sütem edilmegi harby maksat üçindi: olar gaznaly goşunyň arasyna baryp dowul turuzmalydy. Olaryň gorkusyna seredip, beýleki gaznalylarda hem gorky döremelidi. Seljuklylar ugradan ýüzden gowrak gaznalylaryny «ýüzden gowrak dowul» diýip atlandyrdylar.

Ýesirleriň arasyndan diňe ýüz sany gaznalyny alyp galdylar. Ýesir düşen ýüz gaznalynyň serkerdesi ýesir düşenini namys bildi, özüne kast etmekçi boldy. Haýdan-haý ony sakladylar, elinden hanjaryny gaňryp aldylar.

Togrul beg gaznaly serkerdäni içgin synlady. Ol başyny galdyrman dur.

– Elleriniň daňysyny çözüň! – diýip, Togrul beg ýanyndaky haşymlaryna buýurdy.

Togrul beg oňa terjimanyň üsti bilen puşdun dilinde ýüzlendi:

– Kim sen? Aslyň nireden?

Gaznaly serkerde sesini çykarmady. Şeýle bolansoň, terjimanlar oňa arap, türkmen dillerinde sowaly gaýtaldylar:

Gaznaly serkerde ýa seljuk begini geň galdyrmak isledi ýa-da şeýle etmegi parz bildi, özüne berlen sowallara arap, pars hem-de türkmen dillerinde jogap gaýtardy:

– Men soltan Masut Gaznalynyň ýüzbaşysy. Aslym türkmen. Doglan ýerim Balh.

– Türkmençe gürläber – diýip, Togrul beg ýüzbaşy aýtdy. – Näme üçin özüňi öldürmekçi bolduň?

– Mende başga çykalga ýok.

– Ýaragyňy tabşyran bolsaň, öýüňe git. Gaýdyp biziň garyşmyza çykma. Saňa bu hakda aýtmadylarmy?

– Aýtdylar, ýöne men öýe gidip biljek däl, meni öldüriň. Meniň ömrüm şu gün gutarmaly. Hökman! Men şu gün ölmeli. Siz meni öldüriň. Siziň eliňizden ölmek meniň üçin uly mertebe boljak!

– Sen näme üçin azatlyk islemeýärsiň?

– Men öz türkmen adyňa ysnat ýetirmek islemeýärim.

– Ol nämäniň ysady? – diýip, Togrul beg sorady.

– Söweşde ýa ýeňmeli ýa-da ölmeli, üçünji ýol ýok. Men ýeňildim. Diýmek, men hökman ölmeli, men ýeňlip, onda-da ýesirlikde bolup, obama baryp bilmerin. Oba barayanymda-da meni öýe, oba goýbermezler. Maňa: «Näme üçin ýeňildiň? Näme üçin ýesir düşdüň?» diýerler. «Türkmen ýesir düşmeli däl. Ol ölyänçä söweşmelidir» diýerler. Oba barsam, obadaşlarym özlerini masgara edilen hasaplarlar. Meni obadan çykaryp kowarlar. Ol masgaraçylygy görenimden, iň gowusy, ölenim ýeg. Şonuň üçinem meni masgaraçylykdan halas ediň! Towakga

edýarin, meni öldüriň, eger siz kömek etmeseňiz, barybir, men ýolda özümi öldürerin.

– Adyň näme?

– Meniň adym Ylýas Abu Aly ibn Şerip. Ýörgünli adym Abu Aly.

– Haýsy dilleri bilýärsiň?

– Puşdun, pars, arap dillerini doly bilýärin.

– Bu dilleri nirede öwrendiň?

– Eý, gözsüz batyr Togrul! Meniň atam Mahmyt Gaznalynyň köşgünde sahyp bolup işleýärdi. Atam Aly ibn Şerip sowatly adamdy, birnäçe dil bilýärdi. Soltan Mahmyt Gaznaly atama Termez welaýatyny ykta berdi. Atam bizi ýaşlykdan atabege tabşyrdy. Dil, sowat öwrendik. Biz baş dogandyk. Dürli sebäple-re görä häzir iki dogan bolup galdyk. Atam soltan Mahmyt entek dirikä, agyr kesele sataşyp, ýurduny täzeledi.

– Näçe wagt bäri söweşe gatnaşýarsyň?

– Bir ýyl bäri.

– Öň niredediň?

– Köşkdedim. Atamyň işini ýöredýärdim, ýöne Ahmet Meýmendi bilen sözüm azaşdy...

– Ahmet Meýmendi bilen haýsy meselede sözüň azaşdy? – diýip, Ybraýym beg sorady.

Abu Aly dymdy.

– Ýeri, bolýar. Bize sowatly kişiler gerek. Eger ak ýürekden gulluk etsen, Gurhandan wepadarlyk kasamyny içip, wepadarlyk kemendini dakynsaň, biz seni öz aramyza alaly – diýip, Togrul beg kesgitli netijä geldi.

Abu Aly ikilik etmejekdigine Gurhandan ant içdi.

Şondan soň Abu Ala ýatagan hem saý bedew, ýüzbaşylyk kemendini berdiler.

Togrul beg öz adamlaryna ýörite tabşyryk berdi: Abu Aly nähili adam? Ahmet Meýmendi bilen arasynda näme dawa bolupdyr? Bu zatlary balhly, gaznaly fiskallaryň, çawuşlaryň üsti bilen doly anyklamaly.

* * *

1039-njy ýylyň iýun aýynyň 27-sinde Sarahsýň günortasyndaky Dehi-Bazerganan diýen ýerde soltan Masut bilen Togrul begiň serkerdeligindäki goşunyň arasynda gazaply söweş boldy.

Soltan Masudyň goşunynyň sany elli müňden aňrydy. Şeýle bolansoň uzak wagtlap, açyk söweşmek seljuklylar üçin hatarlydy.

Seljuklylar bu söweşde gurt tilsimini ulanmagy – gaznaly goşunyň çar tarapyndan hüjüm etmegi makul bildiler.

* * *

Altynjan dogany Kabyl hemem ogullygy Anuşirwan bilen bilelikde öz çiltene serkerdelik edýärdi. Onuň hatyndygyny eşigine seredip biler ýaly däl: ol ähli seljuklylar deýin ak kepene dolanypdy, başynda tuvalgasy bardy, her gün duşman bilen birki gezek ýüzbe-ýüz bolup söweşýärdi, gaznalylaryň garaşman duran ýerlerinden zompa çykyp, ýetşibildigidinden paýhynlaýardy, gijelerine ýatmaýan günleri-de az bolanokdy. Altynjan akynçylyga gatnaşyp ýörsüne Togrul bege idi-yssywat etmäge-de ýetişýärdi. Elbetde, onuň öz hansalary, hyzmatkärleri, gullary ýeterlikdi. Şeýle-de bolsa, Altynjan Togrul begiň wagtly-wagtynda iýip-içmegine gözegçilik edýärdi, ýogsam beg asyl iýip-içmelidir hem öýtmeyärdi.

Altynjan nobatdaky çozuşlaryň birinde ät galdy: baş ýüz çemesi atly zompa öňünden çykdy. Gaznalylar Altynjan dagyny görüp, gykylyklap olaryň üstlerine gaýtdylar. Altynjan dagy haýdan-haý gaçmak bilen boldy. Sähel salymda gaçyp arany açdylar, ýöne Altynjanyň çiltelerinde gaznaly gulamlarynyň yzyndan hüjüm etmek höwesi döredi. Olar şu pikir bilen yzlaryna dolandylar, gündogara sary barýan gaznaly goşunynyň yzyndan garama-gara ýöräp ugradylar.

Näme üçindir, baş ýüz atly goşundan elli atly bölünip aýryldy. Muny gören Altynjan:

– Olary ýok edeliň! – diýip, batly gygyrdy.

– Bize garsy bir tilsim ulanmakçy bolýan däldir-dä hernä? – diýip, Akgaýa howatyrlandy.

– Akgaýa, sen ähli zatda kölege görýärsiň. Siz şu ýerde biraz garaşyň. Meniň ýeke özüm gidip, şol elli gaznalyny gyran-jyran edip gaýdaýn – diýip, Kabyl badyhowa sözledi.

– Ýok, seni ýeke goýberip bilmeris! – diýip, Çyrlak ýataganyny galgatdy.

Olar elli töweregi gaznalynyň üstüne at saldylar.

Ýaňy darkaşa girenlerinde ýene elli töweregi gaznaly peýda boldy. Gazaply darkaş başlandy.

Darkaşda Altynjanyň atyny naýza urup ýykdylar.

Altynjan pursatdan peýdalanmak, öldürmek üçin ylgap gelen baş-alty gulamyň garsysyna ýeke özi çykmaly boldy.

Ol gaýduwsyz söweşdi, ylgap gelyän gulamlaryň birini ýaý bilen atyp öldürdi. Galan gulamlar bilen başa-baş söweşmeli boldy.

Gulamlaryň seljuklylardan gorkusy uludy, şol sebäpli hem olar gorka gylyçlaşýardylar.

Altynjanda gorky-ürki ýokdy, sähel salymda iki sany gulamyň janyny jähenneme ýollady, daşyna aýlanan üç gulamyň üçüsine-de gaýtawul berdi, olaryň ikisini ýaralady, ýöne özi-de agyr ýaralandy.

Onuň agyr ýaralanandygyny gören çiltlenleriň on-on baş sanysy kömege ýetişdi.

Kabyl atyna Altynjany mündürüp, özi Anuşirwanyň atyna artlaşyp mündi.

Darkaş bolan ýerden derrew arany açdylar.

Çiltlenler Altynjanyň söweş meýdanyndan alnyp gidilmegini ýardam berdiler.

Olar söweşdigisaýyn gaznaly gulamlar köpelyärdi.

Altynjan dagy arany açanda çiltlenleriň garsysyna söweşyän gaznalylaryň sany hasam köpeldi.

– Çiltlenlerim galdy! Çyrlak dagy galdy! Akgaýa dagy galdy! Ýatmaz dagy galdy! – diýip, Altynjan zarlady.

Olar öz bolýan ýerine gelenlerinde Altynjan hatyn özünden gidipdi. Çünki onuň gany köp akypdy.

Aramgähde Togrul begiň özi Altynjana tebiplik etdi, onuň çep tarapyndan – gapyrgasynyň aşagyndan iki gezek ýatagan sokulypdy. Ýataganlaryň sokulan ýerlerinden ýolda köp gan akypdy.

Altynjanyň ganyny sakladylar, tygyň sokulan ýerini Ibn Sinanyň öwredişi ýaly edip tikkiler.

Ol wagty bilen özüne gelmedi. Togrul beg uzynly gijäni onuň ýanynda oturyp geçirdi, özüne gelendigini görüp begendi, gujaklady.

– Altynjan, men seniň ýanyňdadyryn, hiç zatdan gorkmagyn, seni derrew sagaldaryn men.

– Öz ýagdaýyňyz nähili, begim?

– Sen meni gaýgy etme.

– Size hiç zat bolanok gerek?!

– Hiç zat bolanok, Altynjanym, maňa hiç zat bolanok.

Altynjan münkürlük eden bolarly, ol begiň ellerini, egnini sermeläp, barlap çykdy, şondan soň ýeňil dem aldy:

– Hudaýa şükür!..

Ol bir hepde düşekde ýatmaly boldy. Şol günler Togrul beg onuň ýanyndan aýrylmady.

Altynjan onuň bolşundan bir aýylgançlygyň gopandygyny aňdy:

– Näme boldy, begim?

– Hiç zat bolanok, arkaýyn ýat! Kabyl bilen Anuşirwan halyňdan habar alyp durlar.

Altynjan ýatan ýerinden zöwwe galdy:

– Çiltenlerim nirede?

– Ýat, ýat, saňa ýeriňden turmak bolmaýar – diýip, Togrul beg hatynyny düşeginde ýatyrdy.

– Çiltenlerim nirede?

– Esgerler daşarda – diýip, Togrul beg umumy jogap berdi.

– Çyrlak nirede? Akgaýa nirede? Ýatmaz nirede! Anuşirwan, hany Akgaýa! Anuşirwan, hany Çyrlak! – diýip, Altynjan elewräp ugrady. – Hany, olar? Olar näme üçin görünmeýärler? Näme üçin meniň bir çiltenim hem görünmeýär?

– Olar ýörişde.

– Ýok, ýok, olar ýörişde däl! Meniň ýüregim syzýar, olara bir zat bolandyr. Begim, aýdyň, ýalbarýaryn, çiltenlerime näme boldy?

– Sen mert bol, Altynjan.

– Näme boldy, aýdyň!

– Mert bol, Altynjan!

Togrul beg baryny gürrüň berdi: Kabyl bilen Anuşirwan Altynjan hatyny alyp gaýdandan soň, gaznalylar has köpelipdir. Olar çiltenleriň daşyny gabapdyrlar, ýesir almakçy bolupdyrlar, ýöne çiltenler iň soňky demlerine çenli söweşipdirler.

Akgaýa çiltenlere baş bolup, aşak tarapdaky gabawy böwsüp gaçmakçy bolupdyr, ýöne gaçmak başa barmandyr.

Çiltenleriň ýigrimi sekiz sanysy wepat edipdir.

Galan on iki zamahşarla-da ýesir düşmekden başga alaç galmandyr.

– Gylyçlaryňyzy taşlaň! – diýip, gaznalylar gygyrypdyrlar.

Çiltenlerden galan on iki zamahşarly ýesir düşmezlik üçin biri-biriniň döşünden hanjar urup, bu dünýä bilen hoşlaşypdyrlar.

Bu habary eşiden Altynjan ýakasyny çäkläp, gözyaş dökmedi, aklyndan jyda düşene döndi, bir hepdeläp sesini çykarman ýatdy. Ol eşiden habaryna entek ynanyp bilenokdy, göwnüne bolmasa, çiltenler niredendir bir ýerden ýylgyrjaklap geläýjek ýalydylar. Sebäbi ol çiltensiz ömri göz atuwyna getirip bilenokdy.

Altynjan agyr halda ýatan-da bolsa, begiň özüne nämedir bir zat aýtmak isleýändigini aňdy, özem aýdyljak habaryň näme hakdadygyny-da çak etdi. Çakynda ýalňyşman eken.

Togrul beg aýtdy:

– Altynjan, soltan Masut uly goşun bilen üstümize geldi. Biz juda uly töwekgellik edýäris. Men seni şol töwekgellige salmak islemeýärim. Men seni Oguz çölüne – ähli seljuklylaryň maşgalalarynyň arasyna ugradayyn. Sen ol ýerde ýaş oganlardan özüňe çilten taýýarla. Diňe çilten däl, kyrk akgyz hem taýýarla. Men seniň kyrk akgyzly hatyn bolmagyňy isleýärim. Ýusup beg wepat edende men kyrk erene duşdum. Olar maňa patşalyk patasyny berdiler. Nesip bolsa, kyrklaryň, Abu Seyit Abylhaýryň patasy hasyl tapar. Allatagala menlik bolup, Masudy

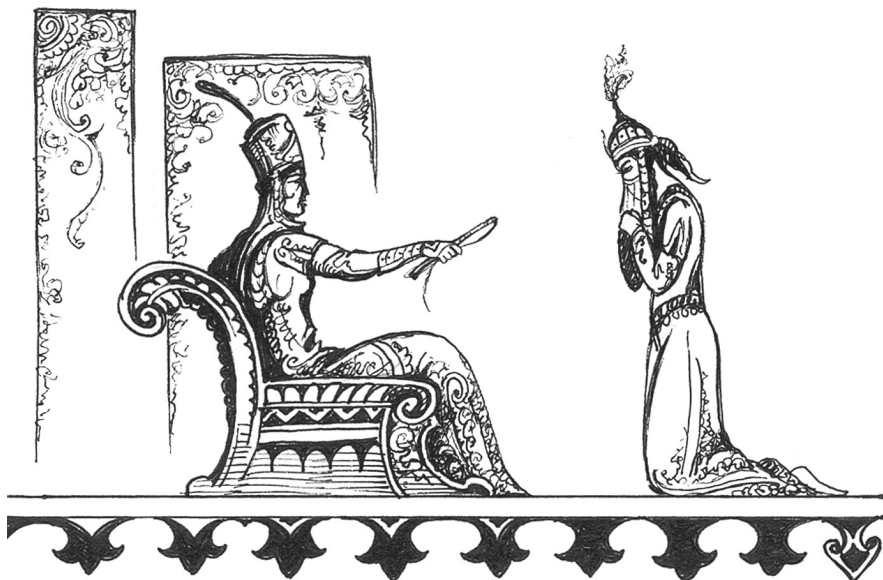

ýeňsem, onda täzeden toý tutarys. Ikinji toýumyz «Zamahşar gijesindeki» ýaly bolmaz. Reý behişi ýer diýýärler. Nesip bolsa, ikinji toýumyz, ýaşajak ýerimiz, ana, şol behişi ýerde bolar. Kyrk gije-gündizläp toý ederis.

Togrul beg bu sözleri aýdanda derledi. Megerem, bu sözleri aýtmak oňa juda kyn düşen bolarly. Özem ol bir ýerde durup bilmän, aramgähiň içinde iki ýana ýöredi. Esli salym dymyp, özüne zor salyp dillendi:

– Talak! Talak! Talak!..

On birinji hekayät

ÖMRÜŇ IÇINDÄKI ÖMÜR

Ýedi gün ýol ýörelensoň, seljuklaryň çaga-çugalarynyň, aýal-ebtalarynyň syrgyn bolup oturan ýerine ýetildi.

Altynjana syrgynyň ortarasyndan hyma taýýar edilen eken.

Altynjan bir hepde hymasyndan çykman ýatdy, ýanyna Gyzbibi bilen Peýkertuwakdan başga hiç kimsäni goýbermedi. Dogrusy, onuň hiç kim bilen gürleşesi-de gelenokdy. Hossarlarynyň, çiltlenleriniň keşbi göz atuwynda janlanýardy, olar bilen gürleşýärdi, olardan ötüňç sorady. Hünübiriýan aglap ugraýardy, akgyzlar ony köşedirjek bolup gara güne galýardylar. Özüne göwünlik berilse, gahary gelýärdi:

– Maňa göwünlik bermäň! Ýok, ýok! Meni uruň! Uruň! Öldüriň! – diýip, ol akgyzlaryň hersini bir ýana zyňşdyrýardy.

Togrul begiň: «Talak! Talak! Talak!» diýip aýdan pursady Altynjanyň göz önünde her gün telim sapar gaýtalanýardy. Ol özüne talak berlendigi üçin däl-de, söweşmäge ejiz hasaplanyndygy üçin ýanyp-bişip örtenýärdi:

– Bilyäňizmi, Togrul beg meni ejiz hasaplady! Hawa, Togrul beg meni ejiz hasaplady! Nämemiş, men hatynmysym, men erkeklerçe söweşip bilmeýärmişim! Hany, aýdyň, men ejizmi?

– Ýok, ýok, Altynjan, sen ejiz däl! Sen baş-on erkege-de taý gelersiň! – diýip, akgyzlar titreşýärdiler.

– Şony näme üçin Togrul beg bilenok? Ä? Näme üçin Togrul beg bilenok! Men başa-baş söweşde Togrul begem ýeňerin. Men ondan ömrümde bir gezek – Zamaşarda birinji gezek duşuşan gezegim ýeňildim. Onuň hem sebäbi gözüne seretdim. Gözi bilen ol meni şonda jadylady! Ýogsam, men ony ýeňerdim. Wadaryg-a, oňarmandyryn, şol gezek men ony öldürmeli ekenim.

– Beýle diýmäň, melikäm!

– Diýjek, ýüregiň darka ýarylýanam bolsa diýjek! Eşitdiňmi?

– Eşitdim, melikäm, eşitdim – diýip, eýjejik akgyz titredi.

– Ýok, ýok, sen eşideňok!

Akgyz Altynjana ýaranmaga çalyşdy:

– Hawa, men eşidemok!

– Togrul beg nejis!

– Hawa, Togrul beg nejis!

– Ol özüne edilen ýagşylyklary bilenok.

– Hawa, Togrul beg özüne edilen ýagşylyklary bilenok...

Altynjan keniziniň ýüzüne geňirgenip seretdi:

– Sen näme üçin meniň aýdan sözlerimi, totuğuş ýaly, gaýtalap otyrşyň?

– Siz dogry aýtdyňyz, melikäm, Togrul beg nejis, gadyrbilmez.

– Näme, näme? Neneň diliň barýar seniň? Ä? Neneň het etdiň sen?! Seniň hakyň barmy Togrul bege dil ýetirmäge?

Altynjan bir bökende akgyzyň depesine gondy, onuň çem gelen ýerine ýumruk saldy.

– Günämi geçiň, melikäm!

– Seniň bege dil ýetirmäge hakyň ýokdur, düşnüklimi?

– Düşnükli, melikäm, düşnükli!

Altynjan, özüne talak berlendigine gynanýardy, ýöne ýönekeý esger hökmünde gaznalylaryň garşysyna söweşmäge ygtyýar berilmeyändigine welin, has gynanmak gynanýardy. Bu onuň şeýle bir degnasyna degýärdi, özüni teý köşeşdirip bilenokdy!

– Năme, men indi yönekeý seljuk esgeri hökmünde söweşip bilemokmy?

– Söweşip bilýärsiňiz, melikäm. Siz ýüz esgere-de taý gellersiňiz.

– Năme, men seljuk beglerinden asgyn söweşýärimmi?

– Siz ähli seljuk beglerinden rüstem söweşýärsiňiz, melikäm. Altynjan ýene kenizine alarylyp seretdi:

– Wa-weýla, men ýene ýalňyşdym öýdýärim, günämi ötüň melikäm.

– Nămede ýalňyşdyň?

Akgyz năme diýjegini bilmän aglap ugrady:

– Bes et agyňy!

Akgyz gözüniň ýaşyny ýeňine syldy:

– Bes etdim agymy!

– Gepleme diýýärim men saňa!

– Indi geplemerin.

– Jogap berme maňa.

– Men size jogap bermerin.

– Năme?

– Men ýene ýalňyşdymmy, melikäm?

* * *

Düşlegde bolan kyrkynjy günü ýarygije Altynjan düş gör-di. Gören düşünden gorkup hasanaklap ýerinden turdy, daş çykdy, soňam aýakýalaň, başaçyk ümdüzine gitdi.

Iki sany keniz ony saklajak boldy, yöne ol saklanarly dăldi. Saklajak bolanlara gahary geldi, hersiniň döşünden batly itdi.

Gürüm-jürüm boldy.

Gün günorta bolýança onuň özüniň gelerine garaşdylar. Hernäçe garaşylsa-da, Altynjan gelmedi.

Öylän onuň gözlegine çykdylar.

Topar-topar bolup gözlege gidenler garaňky düşensoň, «Tapmadyk» diýip, başlaryny aşak salyp geldiler.

Şol gün Altynjany tapmadylar.

Şol günüň ertesem tapmadylar.

Üçünji gün namazsamlar düşlege hoş habar ýaýrady.

– Altynjan tapyldy!

Ol düşlegden juda bir uzakda bolmadyk guýtakda özüni bilmän ýatyr eken. Ony düýä ýükläp getirdiler.

Agzyna suw damdyrdylar.

Altynjan ýene üç gün özüni bilmän ýatdy.

Alty gününň açlygyndan soň, göräýmäge, onda ysgyn-deramat bolmaly däl ýaly, ýöne ol sycrap yerinden turdy. Asyl hiç zat bolmadyk ýaly, şadyýan ol! Altynjan akgyzларыnyň ählisini-de «Gülýüzli» diýip atlandyryýardy, munuň sebäbini düşündirjek bolup duranokdy. Ýüzi gülüp dur:

– Gülýüzlim, biler bolsaň, içim eljuk¹ diýýär. Owkat getiriň maňa! Käbe şerbetini² taýýarlaň! Boluň, boluň! Wagt ýok, biziň etmeli işlerimiz köp.

Altynjanyň bu sözüne akgyzlar, çorular çikgerilişip, biri-biriniň ýüzüne soragly seretdiler.

– Içinizde janyňyz ýokmy, näme, mölterilişip dursuňyz! Janlyrak boluň! Men ähli zatdan burun suwa düşeyin.

– Gyzgyn suw taýýar, melikäm!

Altynjan suwa düşdi. Onuň bolsy öňki boluşlaryna asla meňzemeýärdi. Ol öňki Altynjan däl, düýpden başga meliked. Ony häzirki ahwalatda öň hiç kimse görmändi.

Gyzbibi bilen Peýkertuwagy çagyryp getirdiler. Altynjan olar bilen saçak başyna geçdi.

– Ganymatlaşýarsyňmy, Altynjan? – diýip, Peýkertuwak şüb-heli sorady.

Altynjan hiç zat bolmadyk ýaly, gaty arkaýyn jogap berdi:

– Meniň ýagdaýym gowy.

Peýkertuwak bu jogap bilen kanagatlanmady:

– Saňa näme boldy? Hiç kime aýtman çykyp gidiberipsiň-le? Altynjan başdansowma jogap berdi:

– Men düşý gördüm...

– Uky – Hudaýyň dili, düşý – sözi...

Altynjan Gyzbibiniň bu sözüne geň galdy:

– Gyzbibi, dogrudanam, uky Hudaýyň dilimi?

– Şeýle! Allatagala ýetmiş iki dil döredip, bendeleriniň arasynda paylapdyr. Soň ýetmiş üçünji dili bendeleri bilen gürleşmek üçin ýaradypdyr. Allatagala bendeleri bilen diňe ýetmiş üçünji dilde – ukuda gürleşýär.

– Men düşümde Tümen daýymy gördüm. Ol maňa Hudaýyň sözünü aýtdy. «Alla adama diňe güýjüniň ýetjek möçberinde ýük ýüklär»³ diýdi...

Altynjan, näme üçindir, sözünü soňlaman goýdy.

Düşde ýşarat köp. Habarly, manyly, derekli düşse türkmen «oraşan düş» diýýär. «Oraşan» röwşen-ýagty sözünden bolmaly. Diýmek, geljegi-boljagy ýagtyldyp, aýdyň, aýan edip görkezýän düş bolýar-da. Düşse geljegi geçmişniň üsti bilen ýşarat edip görkezmek mahsus. Şu güne degişli düş, köplenç, ýalan bolup çykýar.

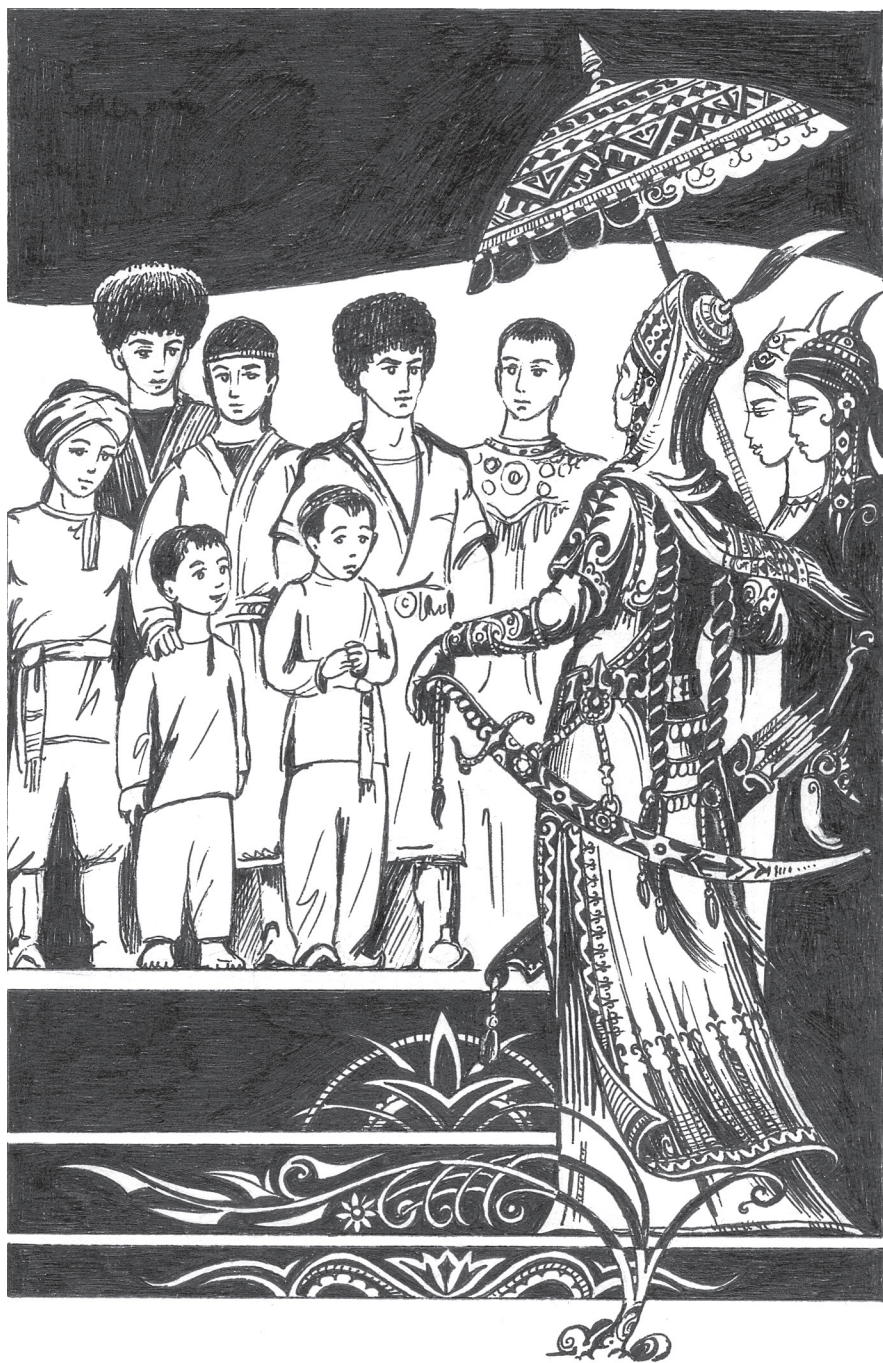
Düş öz dünýäsiniň täsinligi bilen haýran galdyrýar. Düş, göräýmäge, şu dünýäniň bolan ýa boljak günlerine degişli ýaly. Emma düşde başga dünýäniň howasy hemem ruhy bar. Adamlar düş görmäge ukypsyz bolsadylar, onda olar o dünýäniň bardygyny gümanam edip bilmezdiler. Düşüň giňişligi giňişlikden aňyrda, düşüň wagty wagtdan aňyrda.

Düşdäki hereketler edil agramsyzlyk halatynyň täsinligini ýatladýar. Munda hiç bir zadyň agyrlygy ýok, garyňky ýaly aklyk, tämizlik, terlik hem serginlik bar, demirgazyk gijesiniň garaňkylygy, nämälimligi hemem alyslygy bar, älem giňişlikleriniň biserhetligi, ýürek gopduryjy elýetmezligi, bigäne şemallaryň ýürege gorky salyjy owazlary bar.

Altynjan düşlerinde çagalygyna gaýdyp barardy. Şeýdip, ol çagalygyň ýitirilen dünýäsini başga dünýä bolan düşlerinde yzyna gaýdyp alardy. Diňe hyýalda hem düşde wagt yzyna akyp bilýär. Ýöne hyýal – bu bary-ýogy pikir, düş bolsa pikiriň janly surata geçmegi. Diňe düşi görüp, ýagny synlap, tomaşa edip bolýar. Şonuň üçinem ol ýaşayş diýen ada mynasyp närese.

Altynjan düşlerinden maza hem many alýardy. Huşunyň ýetmedik, huşunyň natuwan galan pursatlarynda ol özüne geregi düşlerinden tapýardy. Perişdeleriň dünýäsine meňzeyän düşlerden perişdeleriň ýşaratlary hemem sözleri gelýärdi. Olar

Altynjan üçin gujur, ynam, hereket çeşmesidi. Zemini Asman dolandyrýar diýen gep ýene çyn bolup çykdy. Eýse nä, Zeminiň özi serhetsiz Asmanyň goýnunda aýlanyp dur ahyryn. Huş baryýogy düýşüň birje pursatjygy ahyryn.

* * *

Şol günden soň Altynjan Togrul bege nälet okamasyny goýdy. Asyl, onda boş wagt hem bolmady. Ol uzynly gününü iş bilen geçirdi. Üç müňden gowrak ýetim galan dürli ýaşdaky oglanjyklaryň arasyndan özüne çilten saýlady.

Anuşirwana gelinlik saýlamagy-da unutmady ol. Çünki bu ýerde Seljuk begleriniň ýetişen, owadandan-owadan gyzlary bardy. Gyzlaryň haýsy birisi üçin söz aýtsa-da, Altynjan özüne «Ýok» diýilmejekdigini anyk bilýärdi.

Ine, Hatyja, Çagry begiň gyzy. Ol biçak owadan, edaly, asyly, eli çeper.

Ýusup Bazyrganynyň Güljemile atly gyzyny-da görmäge göz, wasp etmäge söz gerek. Ýöne düşlegde Ýusup Bazyrganynyň maşgalasyny «Gelmişek» diýip biraz çetleşdirýärler. Aslynda welin, Ýusup Bazyrgany Seljuk begiň daýysy. Ýusubyň kakasy Ýyldyz söwdagär eken, ol Bazyrgan şäherine göçip gidipdir, Ýusup dünýä inensoň, Ýyldyz aradan çykypdyr. Eklenjisini ýitiren maşgala seljuklylaryň jemagatyna dolanyp gelipdi, Ýusubyň şondan soňky ýaşlygy Togrudyr Çagry dagy bilen bile geçipdi.

Dürnazaryň Dilber atly gyzy özüniň yhlasy bilen özge gyzlardan parhlanýardy. Ol Altynjany şeýlebir ezizleýärdi, uzynly gün hyzmatynda durýardy.

Altynjan bu üç gyzyň haýsysyna Anuşirwan üçin söz aýtjagyny bilmän kösenýärdi.

Wagt Dilberiniň peýdasyna işledi, Altynjan ähli gyzlaryň içinden Dilberini saýlady, onuň bilen ysnyşdy. Bir günem pikirini beýan eýledi:

– Dilber jan, nesip bolsa, sen meniň gelnim bolarsyň. Meniň halanymy Anuşirwanym hem halar. Ol seniň jemalyňy görse, derrew saňa aşyk bolar.

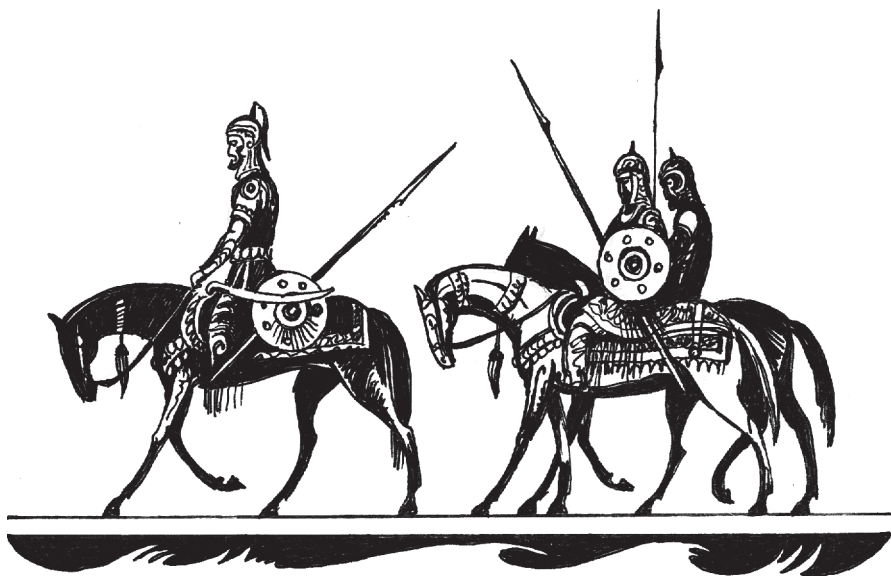
Altynjanyň bu sözi düşlege ýaýrady. Şondan soň, Hatyja Altynjan melikeden, näme üçindir, gaça durdy.

Düşlegdäki ähli kişi Horasandan hoş habara garaşyp ýaşayardy. Düşlege çapar gelse, ähli kişi onuň daşyna üýşerdi.

Gumdaky jemagata Musa ýabgu ýolbaşçylyk edýärdi.

Bir ýyl geçensoň ol öz ornuny Altynjana doly tabşyrdy.

On ikinji hekaýat

BÜRGÜT HÜJÜMI

1. Mäne söweşi

Soltan kelebiň ujuny ýitirensoň, wezirlerine geňeş saldy: Seljuklylardan nädip dynmaly?! Olary nädip ýok etmeli?! Soltanyň bu sowalyna beýik hoja Ahmet-i-Abd-as-Samat bilen Bu-Nasr Mişkan: «Şalygyň goşuny Hyratda bir ýyl dync alsyn, dync alnan döwürde seljuklylary derbi-dagyn eder ýaly ýene goşun jemlemeli» diýip, jogap-maslahat berdiler. Olar soltana özleriniň pikirini ýeke-täk dogry pikir hökmünde ynandyrmagy başardylar.

Elli müňlük atly goşunyň bir ýyllap Hyratda bikär durmagy soltanatyň bähbidine bolmady. Goşuny saklamak üçin köp mukdardaky azyk ýerli ilatyň boýnuna düşdi. Bu welaýaty geday düşürdi. Açlyk nägilelik bolup aýaga galdy. Eden-etdilik bilini guşap, hökmürowanlyk etdi.

Bir man çöregiň bahasy bir dirhemden üç dirheme çenli ýokary görterildi. Puluň gymmaty bir dirhemden bir danka (altydan bir dirheme barabar) çenli pese düşdi.

Ýerli ilat topar-topar bolup Hyrat welaýatyndan başga parahat welaýatlara göçmäge – gaçmaga başlady. Köçelerde açlykdan ýaña ölüp ýatan adamlar barha köpeliýärdi.

Açlyk diňe bir Hyratda däl, Horasanda hem agalyk edip ugrady. 1040-njy ýylyň başynda bir man çöregiň bahasy on üç dirheme ýetdi.

Ekerançylyk ýerleriniň bahasy hem aşak düşdi. Iki ýyl mundan öň bir mün dirhem bahasy bolan bir žuftar ekerançylyk ýerini bir man bugdaýa hiç kim çalşanokdy. Güýç-güýç ýeteniňkidi. Bir döküm tötek üçin adam öldürmek adaty zada öwrülip barýardy. Dehistanda bir dinara on man bugdaý ýa on baş man arpa satyn alyp bolýardy.

Uly goşun bilen bir ýerde uzak durup bolmajak eken. Hyratda hem durarlyk galmady.

Soltan Masut mejbury ýagdaýda Hyratdan çykyp, seljuklylaryň üstüne ýörişe ugrady.

* * *

Abywertden uzakda bolmadyk Mäne galasynyň ilaty soltan goşunyna urfis ýardamyny¹ bermekden ýüz öwürdi, soltan goşunyna boýun sunmaýandygyny mälim etdi: derwezesini açmady. Galada görnükli allama Abu Sahyt Abylhaýyr (Mäne baba) ýaşaýardy. Ol soltan Masudyň Horasanyň halkyna edýän süteminden nägiledi. Ol özbaşdak Horasan döwletini gurmagyň tarapdarydy. Hut şu maksat bilen seljuklylara Murgabyň kenarynda öz döwletlerini döretmeklerine ak pata beripdi.

Mäne galasynyň gabawy kyrk güne çekdi. Kyrk gije-gündiziň dowamynda soltan Masudyň elli münlük goşuny galany boýun egdirip bilmedi.

Kyrk gije-gündiziň dowamynda Mänäniň kyrk bir sany ussat ýaýçysy soltan goşunynyň münläp gulamyny öldürdi.

Soltan ahyr galanyň ilatyny mugyra getirmegiň ýoluny tapdy: dagdan gelyän iki çeşmäniň ikisiniň hem öňüne böwet basdy. Şeýdip, galany suwsuz goýdy.

Galanyň adamlary teşnelik zerarly derwezelerini açmaga mejbur boldular.

Soltan özüniň köpsanly görnükli serkerdesini, münläp gulamyny ýaý bilen atyp öldüren mäneli ýaýçylaryň kyrk biriniň sag elini gaýdyp ýaý atyp bilmez ýaly kesdirdi².

Bu jeza beriřlikden soň eline ýarag alyp soltana garşy çykjak horasanly bolmaz öýden soltan Masut ýalňyşandygyna bir menzil geçip-geçmänkä göz ýetirdi: mäneli ýaýçylaryň gününe düşmek isleýän ýaly, dumly-duşdan soltan goşunynyň üstüne atyýan keymir oklar köpelip ugrady.

Ölümden gorkmaýan halky mugyra getirip bolmaýar. Seljuklylary ýaran edinen horasanly türkmenler hem ölümdende, soltandan-da gorkmaýan güýje öwürdiler. Soltan Masut bu ahwalaty duýdy, şonuň üçin hem Mäneden Nusaya gitjek bolmady. Seljuklylaryň iň köp jemlenen ýeri bolan Merwe ýöriş etdi. Nusay bilen Merwiň aralygy baş günlük ýoldy³.

Mäne söweşi seljuk türkmenleri tarapyndan bürgüt hüjümi boldy. Seljuklar onda Oguz handan galan harby gurluşy täzeden dikeldiler. Bu gurluş şertli-suratly göz önüne getirmede ganatларыny ýaýyp, öz awunyň üstüne eňip barýan bürgüdi ýatladýardy. Seljuklaryň baýdagynda iki kelleli bürgüt şekiliniň bolmagy-da özüni gapdaldan görşüň şo hilinden alnandy.

Bürgüt, aslynda, harby aňlatma. Seljuklaryň öz harby güýç-kuwwatyny aňmasy. Harby güýjüň tugda şekile getirilmegi syýasy jähete geçip, täze döräp gelýän türkmen döwletiniň harby-syýasy göwredigini alamatlandyryýardy. Munuň özi türkmenleriň milli-syýasy barlygynyň ähli mazmunyny özünde jemleýän şekili boldy. Şu ýerdenem türkmen döwletiniň nähili esaslara daýanyandygy, haýsy gymmatlyklary ileri tutýandygy, nähili dolandyrylýandygy aýdyň görünýärdi. Birinjiden, döwlet, ilkinji nobatda, harby gurluşdy, döwlet gurluşy-da, ozaly bilen, harby-goşun gurluşydy. Bu hili gurluşda döwlet bilen goşun aýny bir barlyk hökmünde göz önüne gelýär. Döwlet milletden kemala gelýär, goşun bolsa, öz gezeginde, döwletden kemala gelýär. Oguz han eýýamynda goşun bilen millet aýny bir zat bolsa, seljuk eýýamynda goşun bilen döwlet bir aýnylyk boldy. Şu hili görnüşe, aňlanylyşa laýyklykda döwletini ilkinji hem esasy wezipesi harby gurluşyk, harby ýaşayyş bolup, aňyýet, medeniýet, ruhyýet wezipesleri hemem görnüşleri harby esaslardan gelip çykýardy. Harby kesgitlemäniň esasy bolmagy, şu ugurda milli türkmen düşüňjelerine daýanylmagy döwlet gurluşynyň

beýleki – aňýýet, ruhyýet, medeniýet meselelerinde şu döwletiň gurluşyna gatnaşýan eýranly, arap hem gaýry milletleriň öz taryhy tejribesini orta goýmagyna ýol açýardy. Şeýdibem, bitewilikde alanynda, sap türkmen esaslary bolan, emma gaýry musulman halklarynyňam döwlet tejribesini özüne siňdiren täze musulman imperiýasy kemala gelip ugrady. Bürgüt şekilli döwletiň esasy awy bolsa möwriti öten azgynlyk, meslik hemem nalajedeýinlik boldy.

2. Hakykaty boýun almak juda kyn

Togrul beg soltan Mahmyt, onuň ogullary bilen içgin gyzyklanýardy. Olar hakda bir ýa iki gezek eşideni bilen çäklenmeýärdi. Söbüktegin nesilşalygy bilen baglanyşykly söhbetleri, onuň «Pentnamasyny» gaýtalap-gaýtalap diňleýärdi. Soltan Masudyň Baýhaky atly debiriniň⁴ parasatly kişidigi hakda eşidensoň, onuň ýazgylaryny ele salmagyň ugruna çykdy.

Togrul beg Söbüktegin nesilşalygyndan Mahmyt soltandan özge hiç kimi görmese-de, ol ähli neberäni baş barmagy ýaly, örän takyk bilýärdi. Aňynda olar bilen ýaşaýardy.

Megerem, Söbüktegin nesilşalygyny Toгрul begden başga şeýle bir takyk bilýän, olar hakda şeýle içgin gyzyklanýan ikinji bir adam ýokdur?

Soltan Mahmyt özünden soň ogly Muhammediň soltan bolmagyny wesýet edipdi. Şeýle hem edildi: Muhammet Jüzjandan⁵ Gazna geldi. «Susak sapy» eline ýeten Muhammet soltanlyk möhletiniň bary-ýogy ýigrimi baş gün boljagyny öňünden aňan ýaly, haýdan-haý tagtyň eşretini görmäge – aýşy-eşretde, şöwhetde bolmaga girişdi, yöne köşkdäki wezir-wekiller oňa bahyllyk etdiler: soltanyň dogany Masuda nama gönderdiler. Özleriniň soltan tagtynda Masudy görmek isleýändiklerini nygtadylar. Masut il-günüň bähbidiniň hatyrasyna agyr hem asylyly wezipäni öz gerdenine almak baradaky pikiri unady. Onuň emri bilen Muhammet tussag edildi. Görgülini Guruň Mendiş galasyna ugratdylar. Birden özüne garşy çykmağyndan heder eden Masut Muhammediň gözüne nil çekdirip, görejini mynjyradyp, kör etdi⁶.

Bagdat halyfy soltan Mahmyt Gaznaly bilen dil tapyp bil-mänden soň onuň ogly Masuda umyt baglady: ony Merkezi Aziýanyň patyşasy diýip ykrar etdi, oňa «El Muntakym agda Allaha»⁷ diýen unwan bilen ýüzlendi, ony karamyta⁸ atlandyrdy.

Masut edil Muhammet ýaly köşk – atabeg terbiýesini alan sowatly-düşünjeli kişidi, türkmen dilinden başga dari, arap, pars dillerini suwara bilýärdi. Edebiýaty gowy görýärdi. Ulamalar, şahyrlar bilen dürli mowzuklarda jedele girmekden lezzet alýardy.

Soltan Masut daýaw göwreli, dolmuş kişidi. Ýaşlygynda pälwanlar bilen göreş tutardy, daş götermek bäsleşiklerine gatnaşmagy gowy görerdi.

Ol rehimsizdi, sähel bir zat üçin hem öz wezir-wekillerini jezalandyryýardy. Başda göwni ýetip, taryplap ýören başarjaň, tejribeli serkerdesi Emir Ýusup bin Mahmydy, serkerde Aly Kazby, serkerde Är Ýarygy, serkerde Gazyny, Hindiň goşunbaşysy Ahmet Niýaltegini ýok etdi. Özem olary wagşyýana jezalandyryp öldürtdi. Hyradyň emeldary Abu Talha Şibliň derisini sypymagy emr etdi. Bu emriniň amal edilişinden lezzet aldy.

Ýaşayşyň manysy lezzetde, ýöne bu lezzeti her kim bir zatda görýär, her kim bir zatda tapýar. Adamyň ähli okgunlylygy, yhlasy – durmuşdan almak isleýän lezzetini tapmakda, kanagatlandyrmakda. Lezzet adama ýaşayşda kanagat, gujur-gaýrat, ertirki güne hyjuw berýär. Soltan Masudyň gullugyndaky wezir-wekiller oňa hyzmat edip, onuň göwnüni awlap, özlerine ýaşayş eşretlerini, bolçulygyny döretmek isleýärdiler. Soltana hyzmat etmek, onuň göwnüni awlamak – gazaç etmek. Lezzetiňe, maksadyňa ýetirýän zat – soltanyň göwnüni awlamak. Onuň göwnüni awlap bilseň, ol tarhandökerlik bilen eçilýär. Şeýle bolansoň, soltanyň ýanynda ölüp-öçüp hyzmat edýän wezir-wekiller kändi.

Soltan Masut köşk dabaralaryna, şeraba aşa gyzygýardy. Onuň hemdemleri sekizden on iki satgine⁹ çenli şerap içenlerinde ysgyn-deramatdan gaçýardylar. Soltan Masut welin, ýigirmi ýedi satgin şerap içýärdi, şonda-da özüni ýitirmeýärdi, täret kylp gelse, ýene sersagdy.

Ol şerapdan, neşeden keypini köklöp, köşkdäki ähli emeldarlaryny nyzama durzardy. Olaryň önünden eýläk-beýläk geçip, olara özüniň suhanwerlik ussatlygyny görkezdi. Her hili mowzuklardan nutuklar sözlärdi.

Herhal, suhanwerlikde nedimi Abu Nagyma aýratyn sarpa goýardy. Şonuň üçin soltan Abu Nagyma bir kurur dirhem baýrak berdi. Bir gije soltan Alawy şahyra bir kurur dirhem bagyşlady. Bir baýramçylykda soltan söýgüli şahyry Unsuram mün dinar, beýleki ýüz elliden gowrak şahyryň her birine ýigrimi mün dirhem, aýdymçylaryň, sazandalaryň, masgarabazlaryň, rakysçy gyzlaryň hersine otuz mün dirhemden baýrak berdi. Ol täjir Mutyga bir gijede on alty mün dinar açıldı, şeýle hem soltanyň on alty mün dowaryny bakýan, elli mün dinar bergisi bolan öz iş dolandyryjysy Mank Aly Meýmuna hem ýigrimi mün dinar peşgeş berdi.

Köşkde soltanyň göwnüni awlap bilýän wezir-wekiller baýaýardy. Uly emeldarlaryň ählisiniň ekerançylyk ýerleri, baglary, mülkleri, süri-süri mallary, gulam-kenizleri bardy. Soltanyň kätibi Tahyryň Balh welaýatynyň Şarystan galasynda biçak owadan sarayy bardy. Bu saray ýokary hilli bezegler bilen bezelendi. Tahyr 1032-nji ýylda Reýde özüniň wezirlik döwründe şerap içilýän otagyň içini gül ýapraklary, tylla we kümüş teňneler bilen düşedi. Özi gülden ýasalan täji başyna geýip oturdy, köplenç ýüpek gaply tylla hem kümüş şerap gaplaryny (jam, bulgur, şenňil) biline daňyp, özüniň meslekdeşleri, hemdemleri bilen rakys oýnaýardy. Soltanyň nedimi Abu Bakr Hasyrynyň şeýlebir baýlygy bardy welin, Ahmet Meýmendi ondan şa üçin üç ýüz mün dinar tylla isledi¹⁰.

Hasanak weziriň alty ýüz sany şahsy gulamy, ummasyz köp mukdarda emlägi bardy. Bir gezek ol Nyşapurdan Balha soltan üçin engam-hedýe getirdi welin, ony baş ýüz düýe çekýärdi. Meýmendiniň özüniň altyn-kümüş baýlygy otuz kurur dirhemden hem köpdi. Ol Kelejar zyndanyndan azat bolandan soň tä Balha çenli tagtyrowana münüp geldi. Şonda gulamlar ony çölde, düzde, dagda öz gerdenderinde göterip getirdiler. Elbetde, ol pile münübem Balha rahat baryp bilýärdi, ýöne wezir özüniň hemem baýlygynyň güýjüni il-güne mazamlamak isläpdi. Tä Balha

gelyänçä gullaryň gerdenindäki tagtyrowanda gaýşaryp oturyppy, owkatyny hem täretini tagtyrowanda oturyp edinipdi.

Horasanyň häkimi Abul-Fazl Sury bir gezek soltan Masut üçin baş ýüz düýe hedýe-engam iberdi. Bu hedýe-engamlaryň dört kurur dirhem gymmaty bardy. Hedýe-engam gulamlardan, kenizlerden, gap-gaçlardan, müşklerden, kafurdan¹¹, merweritden, mahfur düşeklerinden, halylardan, zerli lybaslardan, unnaplardan¹², sary, ýaşyl, gyzyl haltalara salnan tyllalardan we kümüşlerden, içgilerden ybaratdy. Soltan Horasan dikmesiniň iberen hedýelerini görende ony taryplady: «Meniň Abul-Fazl Sury ýaly ýene iki-üç emirim bolsady, onda men älem-jahanyň hökümdary bolardym» diýip¹³. Soltan Suryny beýleki emirlere göz etmäge çalyşdy. Aslynda welin, Abul-Fazl Sury zalym hem ýowuz adamdy. Bu hedýeler Surynyň Horasan halkyndan zor bilen alan baýlyklarydy. Halk Surydan gan aglaýardy. Müňläp kişiniň ahy-pygany soltanyň şatlygyna öwrüldi.

Soltan sowgat almagy, sowgat bermegi gowy görýärdi, ýöne hernäçe tarhandöker hem bolsa, sähel baýlyk üçin alagykylyk edýärdi, bir piliniň ölendigi üçin Gaznanyň pilbanlarynyň boýnuna ýüz müň dirhem jerime salypdy. Gaznada döwlet pillerini saklamak üçin üç müň sany meýdança bardy.

Soltanyň köşgüniň şahyrlarbaşysy Unsurý kümüşden tagan hemem çörek mejimesi, arassa altyndan gap-gaçlary ulanýardy¹⁴.

Masudyň çakyza tutgaýy¹⁵ bardy. Bu keseli onda çagalykda döräpdi, ýöne bu dert on ýyl bäri azar bermändi. Seljuklylar soltanyň bu derdini ýygy-ýygydan gaýtalanyp duran derde öwürdiler oturyberdiler. Belki, bu derdiniň gozgamasy seljuklylardan dälse däldir, ýöne Masudyň özem, onuň tebiplerem, wezirwekillerem bu derdiň gozgamasyny Togrul begden gördüler.

Masudyň çakyzasy tutan wagty giň dünýä inňäniň gözi deýin daralýardy. Şol mahal oňa hiç kim hemaýat edip bilmeyärdi. Bu derdiň garaguş kakyn keseline sapýandygy hakdaky myş-myşlar Masudy hasam howsala salýardy. «Eý, Hudaý, men çakyza bilen garaguş kakyn derdiňi çekeyin, ýöne meni seljuk derdinden daş edeweri» diýip dileg edýärdi. Juma namazynda okalýan hutbalarda hem soltanyň çakyza tutgaýynyň dep bolmagy dileg edilýärdi, ýöne soňky günler ol dileg seljuklylaryň derbi-dagyn

edilmegi hakdaky dileg bilen ornuny çalşypdy. Soltan Masudyň sagalaň-meýlisleri öwsele edinmeginiň bir sebäbi özüniň çakyza tutgaýynyň gozgamazlygy üçin kellesine «dync bermegidi». Bu dert onda gahary gelende, lapykeç bolanda tapylýardy. Şeýle bolansoň onuň ýanynda aýy habarlary aýtmakdan eýmenýärdiler. Zerurlyk ýüze çykanda soltana şum habarlary aýdyp bilýän adamlar sanalgjady.

Wezir-wekilleriň, köşk emeldarlarynyň baş maksady soltanyň göwnüni götermekdi, begendirmekdi.

Ýylda iki gezek – nowruz hem mehrjan baýramçylyklarynda ýurduň Horezm, Gürgen, Balh, Kerman, Bulujystan, Sistan, Horasan ýaly welaýatlaryndan soltan Masuda her hili gymmatbaha harytlar, altyn teňňeler hedýe-engam iberilýärdi. Masut bu hedýe-engamlara aýratyn ähmiýet berýärdi. Ol dabaralary, toylary geçirmegi, özüniň sahylygy bilen barjamly adamlary aňk etmegi gowy görýärdi.

Soltan Masut Gürgen welaýatynyň häkimi Bakalanjaryň gyzyna öýlenende bir bukjalık daragt getirtirdi¹⁶. Tagtyň düşegi kümüşdi, miwesi ýakutdan, ýapraklary pöwrizeden hemem zümmerretten bolan otuz agaja eýedi. Bu agaçlaryň daş-töwereginde ýigrimi sany bezelen kümüş, dürli göwherler nerkesdany¹⁷ goýlup, her birinde tylladan, kümüşden edilen bir sany sipergam¹⁸ bardy.

Soltan dört müň gulam saklaýardy. Olaryň tylladan edilen gurgurma guşaklary, gulakhalkalary, bileklerine, dyzlaryna daňynýan söweş garujyklary, dyzlyklary bardy. Gulamlaryň bir toparý jöwher bilen bezelen guşak hem gylç dakynýardy. Ýene bir toparý bolsa kümüş guşaklydy, kümüş gulakhalkalydy, gürzülidi. Soltanyň saý atlarynyň hemmesiniň jöwhere hem altyna bezelen eýer-esbaplary bardy. Ol ýörişe çykanda ýany bilen segsen sany ätiýaçlyk saý at äkidýärdi. Onuň otuz atynyň jöwherden, elli atynyň bolsa tylladan eýer-esbaplary bardy.

Diňe bir garamaýak halk däl, hyzmatyndaky wezir-wekiller hem soltandan nägilediler. Sebäp soltan olaryň pikirini diňlemeýärdi. 1032-nji ýylda Masut iki gezek wezirler mejlisiniň kararynyň tersine Hindistana goşun çekdi. Seresiti, Hansi ga-

lalaryny basyp aldy. Wezirler Ahmet Hasan Meýmendi, Hoja Abd-as-Samat, Bu-Nasr Mişkan dagy soltanyň eden-etdiligin-den, jalaýlygyndan, äsgermezçiliginden has nägilediler. Ýöne seljuklylaryň özünden rüstemligi, hiç kimden göwün çotunyň çykmazlygy soltany bellibir derejede mugyra getiripdi. Öň wezirler mejlisiniň pikirini pitiwa almadyk Masut indi köplenc wezirler diwanynyň pikirine bil baglaýardy. Sarahsda geçiren wezirler diwanynyň mejlisinde wezirleriniň pikirini unap, şolaryň diýeni bilen boldy. Şolaryň pikiri bilen gysy Hyratda, Nyşapurda geçirdi. Ýöne wezirleriň pikirem ýurdy halas edip bilmedi. «Men size ygtyýar berýärim. Näme diýseňiz, garşy çykamok. Seljuklylary ýok ediň-dä! Başaryp bilmeleşiz, onda maňa göni aýdyň, olary özüm ýok edeyin» diýip, Masut zol-zol wezirlerine igendi.

Wezirler diwanynyň pikirine gulak asyp ýurduň ýagdaýyny has hem aşak gaçyran, seljuklylaryň eden-etdiligine möwç beren Masut indi gaýdyp wezirler diwanynyň akylyna gulak gabartmajakdygyny, öz akyly bilen ýöriş edip, ýurdy tertibe saljakdygyny, seljuklylary derbi-dagyn etjekdigini aýdyp, hyjyl tartýardy. Ol bu ýörişiň ykbal çözüji ýöriş boljakdygyna berk ynanýardy.

Masut nämede aldansa-da, bu ynamynda aldanmandy...

Onuň Horasana gelmegi bu seljuk begleriniň maksadydy: «suwy bulandyryp, balygy suwuň ýüzüne çykardylar, indi balygy tutmalady!»

3. Seljuklylar yslamyň din gyljy bolar

Togrul beg soltan Masudyň Sarahsa ýakyn gelendigini eşidip, geňeş çagyrdy.

– Daşabatda¹⁹ soltan goşuny garsy almaly. Şonuň üçin hem Daşrabadyň özündäki hemem töweregindäki ähli guýulary gömmeli. Goý, soltan goşuny, ilki bilen, suwsuzlykdan kösensin!

– Galadaky hemem galanyň töweregindäki ähli galla, arpa, bede gurlaryny guma äkitmeli. Goý, soltanyň goşuny, atlary açlykdan ölsün!

- Seljuk goşuny diňe soltanyň hasabyna iýip-içmeli: gijelerine soltan goşunynyň azyk üpjünçiligi bölümine duýdansyz çozuş edip, azyklaryny talamaly.
- Olaryň suwly meşiklerini deşmeli.
- Üç ýüz dowulçy soltan goşunynda gulluga durmaly.

* * *

Sarahsyň ilaty soltany şähere goýbermek, haraç tölemek islemedi²⁰. Bu habary eşiden soltan gazabyna tutdy: ilaty gyrmak gyrdy. Şondan soň Sarahs – Merw ýoluna düşdi. Ýoluň ugrundaky Daňdanakan galasynda inlär siňek ýokdy²¹.

Galanyň dym-dyrslygy, adamsyzlygy soltany inlise goýdy: eşidişine görä, seljuklylar Nusaýda-da şeýle edipdiler: galany boşadyp, guma gaçypdylar. Şo gezek salar Begdogdy on ýedi müň atly gulamy bilen seljuklylaryň üç müň atlysyndan ýeňlipdi. Eý, Hudaý, bu gezek nähili bolarka?!

Soltanyň howsalasyna täze howsala goşdular: oňa ähli guýularyň gömlendigini habar berdiler.

Baharyň soňky aýydy. Howa onçakly yssy bolmasa-da, suwsuz oňnut edip boljak dälidi.

Goşun Daňdanakan galasynda düşledi. Nirelerde guýylaryň bardygyny anyklamak üçin çar tarapa topar-topar atly ugradyldy, ýöne ugradylan atlylaryň galabasy yzyna dolanyp gelmedi, olar gürüm-jürüm boldy. Kâbir topardan diňe birki atly dolanyp gelip, seljuklylaryň köpdügi barada dowul turuzdy.

* * *

Togrul beg on alty müň atly bilen soltanyň elli müňlük goşuny başa-baş söweşde ýeňip bilmejekdigine, diňe hile-al bilen ýeňip boljakdygyna akyl ýetiripdi. Şonuň üçin ol esasy ünsi soltan goşunynda dowul-gorky döretmäge, goşunyň huguny çykarmaga jemledi.

Gijelerine soltan goşunyna birjigem uky berilmeyärdi, garaşmadyk ýerinden hüjüm edip, alabasgy döredýärdiler. Aýyl-

ganç-ayylganç gygyrýardylar. At aýaklarynyň dükürdisini edip bilýän, ýolbars ýaly arlap gygyrýan ýörite adamlar gündizlerine dynç alyp, gijelerine soltan goşunynyň kä ol ýerinden, kä bu ýerinden gykylyk-basgy döretmäge girişýärdiler.

Başga bir topar gijelerine soltan goşunynyň gulamlaryny öldürýärdi: olar gaznaly gulamlar deýin geýinýärdiler, duşman düşlegine barýardylar. Garaňkyda kimiň-kimdigini saýgarmak kyn düşýärdi. Her kim garşysyndaky garany duşman hasaplap hüjüm edýärdi. Şeýle ýagdaýda seljuklylara gaznalylaryň özlere biri-birini gyryp, kömek berýärdiler. In esasy zat dowul döretmekdi.

Bir aýyň içinde soltan goşunynyň hakyt hugy çykarylady.

Togrul soltan Masudy ele salmak isleýärdi, ýöne soltan öz ýüpek hymasyndan daşlaşmaýady.

Togrul beg iki gije soltanyň ýatýan hymasynda barjak bolup synanyşdy. Iki synanyşygy-da şowsuz gutardy. Çünki soltanyň hymasynyň daşynda dokuz hatar gorag bardy. Birki hatar goragy ät galdyryp geçäýeniňde-de galan hatar goraglary geçmek mümkin däldi. Gijelerine wezirlerem soltanyň ýanyna aňsat aňsat baryp bilenokdylar.

Soltan goşuny titreyärdi, çünki olar ençeme gün bäri uklandylar. Olaryň bar aladalary seljuklylardan aman gutulmakdy.

* * *

Soltan goşunynyň ýagdaýynyň egbarlandygyna, gury sandyklaryna göz ýetiren Çagry beg bilen Toгрul beg on alty müňlük atly goşuny söweşe salmak kararyna geldiler.

Baharyň soňky aýynyň ýigrimi ikisinde başlanan söweş seljuk begleriniň soltan goşunynyň ýagdaýy baradaky pikiriniň dogrudygyny äşgär etdi. Soltan öz baş ýüzden gowrak gulamynyň on-on baş sany seljuklydan gaçmasyna teý akyl ýetirip bilenokdy²².

Juma günü – maý aýynyň ýigrimi üçünde seljuklylar dört tarapdan hüjüme geçdiler. Olar «Gurt oýny» diýip atlandyrylan öz

milli söweş usulyny ulandylar, soňra gollara bölünip söweşdiler. Bir gol belli bir wagt duşman bilen söweşýärdi, ýadarçalyk wagt geçenden soň goşun bir gyra çekilýärdi-de, öz ýerini täze gola berýärdi. Bu söweş usulynyň adyna «kurdus» diýlip at berilýärdi.

Diňe bir kurdus däl, seljuklylaryň ulanyan söweş usullary dürli-dürlüdi, esasan, ýagdaýa görä söweş usulyny ulanýardylar.

Gurt oýny, syrtlan oýny, urha-gaç urşy, sabahun – tenahun uruş usullary in köp ulanylýan uruş usullarydy.

Çagry beg sabahun uruş tilsiminde söweşmegi gowy görýärdi. Bu usulda söweşmekde, ol hakykatdan hem taýsyz ussatdy.

Ybraýym ynal²³ bilen Musa beg syrtlan oýny tilsimini gowy görýärler.

Arslan ýabgu söweşde gurt oýnunyň tarapdarydy. Bu usuldan aýratyn lezzet alardy. Resultegin beg söweşde köplenc kakasynyň gowy gören söweş tilsimini ileri tutýardy.

Togrul beg hem gurt oýnuny gowy görýärdi, ýöne onuň has lezzet tapýan, alýan söweş usuly tenahun usulydy.

Tenahun uruş usuly – duşmanyň goşuny bilen duşmany ýok etmekdi.

Söweş wagty gaznaly goşunundan üç ýüz ýetmiş kişi seljuklylara goşuldy. Hindi, arap, kürt esgerleri çar tarapa gaçyp başladylar.

Söweş meýdanynda oňly goşun galmanyndan soň, gaçmak gezegi soltana ýetdi: ol pilinden düşüp, atyna münüp düw gaçdy. Üç günde on sekiz aty çalşyp, yzyna garaman gaçdy.

Garagum çöli duşman bolup gelenleriň metdi-masgara bolup yeňilýän pellehanasy!

Syrak atly bir padyman öz halkyny gyrmak, boýun egdirmek üçin gelen lek-lek goşunly ahemeni şasy Darini: «Men size öz halkymyň gizlenýän ýerini görkezeyin» diýip, Garagumuň jümmüşine aldap eltip, ahemenileriň goşunynyň suwsuzlykdan gyrylmagyna sebäp boldy²⁴.

Garagum çöli – Hydyr atanyň synag mekany!

«Türkmenleriň hossary – enesi-de, atasy-da çöl».²⁵

Ol türkmen halkyny duşman bolup gelenlerden goraýar.

Bu gün soltan Masut amana gelip, Garagum çölünüň içi bilen gaçyp barýar.

Garagum çöli nire, «balyk» nire!

Çölde «balygyň» uzak durup bilmejekdigi köre hasa!

Soltan Masut hem öz betbagtlygynyň üstüne öz aýagy bilen geldi.

Adyndan başga Masut (Bagt) galmady onda!

Soltan Masudyň söweşe gözegçilik eden depesi – bargähi, hymalary ähli zady bilen birmeydan eýesiz galdy.

Ýeňiş depesi!

Ol depeden gazzalarynyň baýdagy aýrylyp, seljuklylaryň gara baýdagy dikildi.

Depä seljuk begleri geldi!

Söweşiň üçünji günü aýyň ýigrimi dördünde seljuklylar doly ýeňiş gazandy!

Ahyryl-ahyr söweş gutardy!

Ahyryl-ahyr maksada ýetildi!

Seljuk goşuny ýeňdi, indi olaryň garşysyna çykjak goşun-da, döwlet-de ýok. Garşysyna çykjak soltan, hana, garadere batyp, zut gaçyp barýar!

Seljuk begleri begenip, dikine gygyrýarlar:

– Ýedi yklym biziňki!

– Dünýä biziňki!

– Biz dünýäniň hökümdary!

Seljuk begleri, esgerleri sesleriniň yetdiginden zowlatdylar. On alty münlük goşun üç seljuk serkerdesiniň – Togrul begiň, Çagry begiň, Musa begiň atларыny gaýtalap gygyrýardylar:

– Togrul beg!

– Çagry beg!

– Musa beg!

– Seljuklylar! Seljuklylar!

Soltan Masudyň ýüpek bargähinde tagt lowurdap durdy. Ol tagtda indi hiç wagt Masut oturmaz. Ol tagt indi Togrul begiň, hawa, hawa, Togrul begiň tagty bolar.

– Ýedi yklyma öz şalygymyz barada fethnama (ýeňişnama) göndereliň!

– Ilki bilen, soltan Masuda fethnama göndereliň, Gutulmysy zyndandan boşatmagyny talap edeliň!

Dünyä geçirijidir, ebedi dälidir, Jemşidiň döwletinden beýik döwlet ýokdy.

Belent asman ony aýak astyna taşlady, jahana başga serdary getirdi.

A. Firdöwsi. «Şanama».

504 sah. 19-20 setirler.

– Bagdat halypasy Kaýym Bemryllaha fethnama göndereliň. Goý, ol bizi ykrar etsin hemem bize ykrarlyk baýdagy bilen teşribini (halat) ibersin!

– Basyl kaýsaryna, Müsür mukawkysyna, Hebeş nejaşisine, arap raýislerine, Garahan ilhanyna ýeňişnama göndereliň!

– Jürjaniýa fethnama göndereliň!

– Bu depäniň üstünde öz şalygymyzy berkarar edeliň – gurultay²⁶ geçireliň. Goý, ähli ýerlerden türkmen wekilleri gelsinler. Ähli şäherlere häkimleri özümüz belläris.

Jahan seljuk begleriniňki boldy!

Gurultayyň önüsrasy Togrul begi, Çagry begi, beýgu Kelany zeýtun ýagyna ýuwdular.

Ýedi günläp zeýtun ýapragyny tüsseletdiler, daşlaryndan zümerret daşlaryny aýladylar. Şeýdip, seljuk beglerini göz degmeginden goradylar.

Şondan soň seljuk begleri gojalaryň, pirleriň pata bermegi birle eginlerindäki kepenlerini aýryp, patyşalyk egin-eşigini geýdiler.

Gylyç ýa kepen däbi bilen maksada ýetilendigi mynasybetli toý tutuldy.

Ähli seljuk esgerleri kepenlerini otlap, eşik geýdiler.

Seljuk beglerine aýry-aýrylykda täze egin-eşikler geýdirilip, billerine altyn guşaklar dakylady.

Gurultayda il kethudalarynyň oňlamagy bilen patyşa, beg göterilen kişilere sadykatlyk bilen boýun sunjakdyklaryna ähli seljuk kethudalary, begleri, esgerleri Gurhandan, desterhandan wepadarlyk kasamyny içdiler.

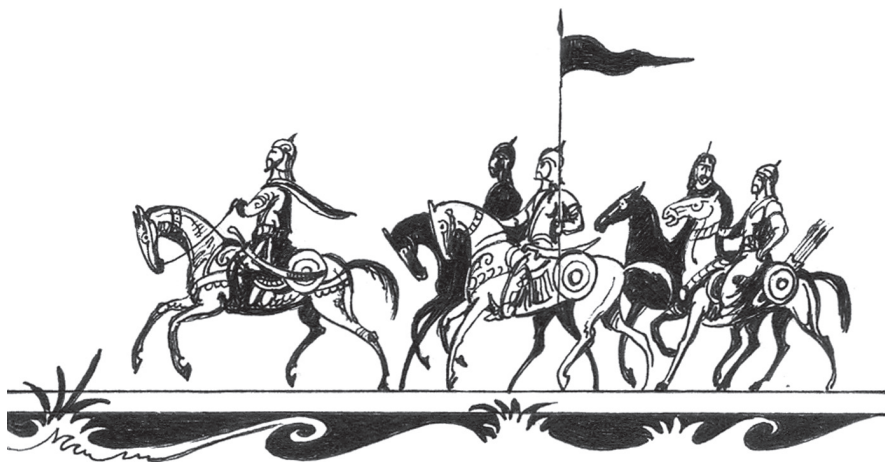
* * *

Şol gün çöle seljuk begleriniň maşgalalarynyň yzyndan çapar ugradyldy.

Seljuk begleri öz maşgalalaryna gowuşdylar.

Talak berlen hatynlara täzeden nika gyýyldy, täzeden toý toýlandy.

On üçünji hekaýat

RAHATLYKDA RAHATLYK ÝOK

1. Keseden seretseň, ähli zat aňsat

Täze durmuş başlandy.

Dawut Çagry beg Merw şäherinde ornaşdy, Horasanyň galaba bölegini – Jeyhundan Nyşapura çenli aralygy özüne degişli etdi.

Musa ýabgu Heramy özüne ýurt tutundy, sebitdäki şäherleri, ýene näçe ýeri teshyr edip bilse, özüne almak barada seljuk begleri bilen ylalaşdy.

Çagry begiň uly ogly Gurt (Kawurt) Kerman sebitlerine patyşa boldy.

Ýurt bölünişigini gurnan Muhammet Togrul beg seljuk beglerini öz küýsän, saýlan sebitlerine gönderdi. Enebir dogany Ybraýym bütün ömrüni Togrul begiň ýanynda geçirjekdigini, ondan aýrylyp hiç ýerik gitjek däldigini tekrarlady, ýöne dörtbäs aýdan soň özüne ykta isleyändigini bege ýañztydy.

Togrul beg Ybraýyma Ebher hemem Zengan sebitlerini berdi. Ybraýym ol sebitlerini kabul edip alsa-da, tizden Togrulyň ýanyna dolandy:

– Dogan, meni öz ýanyňdan aýyrma. Bir aý senden aýry boldum welin, tas ýüregim agzymdan çykypdy. Allatagala her kimi bir maksat üçin dogurýar, meni Çagry ikiňize göz-gulak bolmak, hyzmatyňyzy etdirmek üçin ýaradan bolsun gerek. Onsoňam men diňe söweşde rahatlyk, lezzet tapýaryn, adaty durmuşda içim gysýar meniň.

Köşkde Ybraýymyň gelmegini unamadyk kişiler köp boldy:

– Allatagala al-ha-al-da almadyga ahyrýetde-de hiç zat berýän däldir. Beýle mümkinçilik adam ömründe örän seýrek bolýar. Köp kişi bir döwüm tötege mätäç. Saňa bolsa, Allatagala giden ýurdy hökümdarlyk etmegiň, ýaýnap ýaşamagyň üçin berip dur. Sen bolsa, Allatagalanyň, Togrul patşanyň beren şol nygmatlaryndan ýüz öwürýärsiň. Allatagala seniň bu ýüz öwürmäni halamaz. Murtar jezalandyrmagy-da mümkin...

Ybraýym telim ýola nygtalan bu sözlerden soň, ýene Zen-gana gidermen boldy, şu pikir bilen Togrul begiň ýanyna bardy.

Ybraýymy ynandyrmak aňsatdy. Şeýle bolansoň, ol bir pikire ygrarly däldi, üýtgäp durýardy. Togrul beg onuň şu häsiýetinden mydama howatyr edýärdi.

Togrul beg onuň pikirini oňlady:

– Ybraýym, byradarym, men saňa Abu Alyny wezir belläýin. Goý, ol saňa diwan işleriňi ýöretmäge ýardam bersin.

– Abu Alynymy? – Ybraýym birsalym dymdy.

– Näme, göwnemejek bolýarsyňmy? Men-ä ony saňa sowatlydygy hem işeňňirdigi üçin bermekçi bolýaryn. Ol seniň ähli işiňi eder.

– Dogry...

– Sen menden hiç zat gizleme. Islesen, başga birini saýla.

– Göwnüm emir Dodurga Merwezini küýsedi.

– Goý, emir Dodurga Merwezi bolsun!

Ybraýym derrew başky pikirini üýtgetdi:

– Ýok, ýok, Togrul, sen Abu Aly diýdiň. Goý, seniň diýeniň bolsun. Sen bu babatda gowy oýlanansyň. Onsoňam sen olaryň ikisini-de menden gowy tanaýarsyň.

– Sen Abu Alyny näme üçin göwnemediň? Byradar, maňa ýüregiňdäkini açyk aýt.

– Togrul, meniň senden ýaşyryn zadym ýok. Men näme pikir etsem, ony hökman saňa aýdýaryn. Abu Aly barada-da aýdaýyn. Ol aşa sowatly. Men onuň akyl öwretmeginden gorkýaryn. Maňa akyl gerek däl. Onsoňam onda adamlara göwnüýetmezçilik bar. Ýanynda kimiň gürrüňi edilse: «Aý, olmy?» diýip içýakgynç ýylgyrýar. Men şuny halamaýaryn. Dodurga Merwezi sowatly bolsa-da, dymma. Bir zat soraymasaň, aňsat-aňsat gürelemeýär. Akyl öwretjek bolup dyzamaýar. Hiç kimiň gürrüňini etjek bolmaýar. Men Abu Aly bilen düşünişip işlärin. Ol Horasana belet...

* * *

«Minarany ogurlamazdan burun, ony nirede gizlejekdigiň hakda oýlan» diýen pähim bar.

Togrul beg döwletini ygılan etmezinden owal döwleti edara etmek barada köp oýlanypdy, ol samanlylaryň, gaznalylaryň döwleti edara edişlerini gaýtalaman, öz täze döwleti edara ediş ulgamyny döretmek isleýärdi. Geçen şalaryň ýoluny gaýtalamak, Togrulyň göwnüne, birki ýıldan olaryň gününe düşmek howpuny döredýärdi. Seljuklylar güýçli hasaplanylýan gaznaly şalygyny ýeňdiler. Rast, elli müň atly goşunly şalyk on alty müň atly goşundan ýeňilýän bolsa, oňa näme üçin güýçli döwlet diýjek?!

Täze döwlet gurmak üçin edilmeli işler kändi, juda kändi.

Her kimiň etmeli işi anyklaşdyrylmaly.

Şalygy, elbetde, patyşa dolandyrmaly bolar. Oňa wezirler gerek.

Döwlete girdeji nireden gelmeli?! Ine, esasy zat.

Ýer-mülkden – haraçdan geler.

Ýerleri ykta¹ bermeli.

Yktany yktadara² muktada ýaşayan daýhanlar bilen bilelikde bermeli. Yktadar öz daýhanlaryndan ýylda iki gezek haraç ýygناسын. Döwlete salgyt tölesin, döwleti esger bilen, azyk bilen üpjün etsin.

Yktadar, goý, ýerlerini ülüşçilere – barzigarlara paýlasyn.

Ykta şahadatnamasyny diňe patyşa goşursyn!

Diwany wezaraty³, onuň gulluklaryny döretmek, işlerini ýola goýmak Togrul beg üçin hupbatly boldy. Birnäçe wezir wezipeleri döredildi. Wezirleriň etmeli işleri aýdyňlaşdyryldy.

Dogrusy, seljuk diwany, Horasany edara ediş diwany Daňdanakan söweşinden iki ýyl öň – Sarahs söweşinden soň döräpdi.

Şondan bäri dolandyryş edaralary işleýärdi.

Wezir ýurduň maliýe dolanyşygyny alyp barýardy, ýolbaşçy adamlary wezipä bellemäge-de, wezipeden aýyrmaga-da hukuklydy. Salar – goşunyň baş serkerdesi. Tugraýy – döwletiň möhürine eýelik edýär, patyşanyň, weziriň ygtyýar bermegi bilen resminamalara, permanlara möhür basýar. Amil – ýerli emeldar. Ol, esasan, ilatdan haraç ýygnaýar. Amiller ýygnan harajynyň belli bir bölegini etraplaryň edaralaryny saklamaga harç edip bilýärler. Welaýatlara şihneler ýolbaşçylyk etmeli, olara kazynyň hukugy berilýär. Şihneler, esasan, maldarçylyk bilen meşgullanýan welaýatlara bellenilmeli. Üstaduddar – hazynanyň girdejisinden, salgytlaryndan belli bir mukdaryny aşhanalara, köşkdäki işlere sarp edýän, aşhanany, köşk hojalygyny dolandyryan adam. Mutassarif – etraplarda, welaýatlarda çykdaýlaryň-girdejileriň hasabyny ýöredýän emeldar. Ýerlerdäki maliýe dolanyşygyny mutassarifler ýa-da mustaufi-hazynadar alyp barmaly. Ariz – goşunyň maliýe üpjünçiligini alyp barmaly. Kazy – şerigatyň kanunlary esasynda adalaty goramaly, günäkärleri, jenaýatçylary jezalandyrmaly. Muhtasyp – şäherlerde düzgün-tertibe gözegçilik etmeli, bazarlaryň tertip-düzgünü, ahlaklylygy muhtasybyň jogapkärçiliginde bolmaly. Raýis – ýerli kethuda: şäherleriň hem obalaryň ýolbaşçylary. Emir-i-haras – türmeleriň, jellatlaryň ýolbaşçysy. Jandar, mufrat, çawuş – patyşanyň janpenasy. Ahursalar – athananyň hojaýyny. Köwüşberdar – patyşanyň köwüşini göterýän, saklaýan kişi. Dabir – mürze, kätip. Atabegler – köşkde patyşanyň çagalaryna edep hem sowat öwretmeli mugallymlar, terbiýeçiler. Gulam – hakyna tutulan esger. Oglan – atly esger.

Her kimiň etmeli işi belli, şeýle-de bolsa işler şow tapyp gidibermeýärdi. Elbetde, ähli zadyň başlangyjy kyn. Togrul beg ýuwaş-ýuwaşdan ähli zadyň ýola düşjekdigine ynanýardy, her bir meseläni ünsden düşürmezlige çalyşýardy. Her bir ugruň kadaly işlemegi üçin diňe bir ýa iki hünärmen bilen maslahatlaşyp oňman, telim hünärmen bilen maslahatlaşýardy. Ýönekeý görnen zat hem käteler begiň üç-dört gün wagtyny alýardy. Onuň ukusyny karam edýän gijeleri az bolmaýardy. Şol günler, şol gijeler beg hatyny Altynjanyň çydamlylygyna, ýatkeşligine, işine çulumlygyna haýranlar galypdy. Asyl Altynjan ýormak diýen zadyň nämedigini bilmeýän ýalydy. Biri çydamly bolsa, Togrul beg çydamlydy, ýöne Altynjanyň çydamlylygy begiňkiden rüstem geldi. Togrul beg uzynly gün işläp lüti çykyp golawrasa-da, Altynjan ýa-ha muny begden ýaşyrýardy ýa-da hakykatdan hem ýormaýardy, öjemeldi.

Ol haçan görseň, dynjyny alyp, ýaňy aýak üstüne galan ýalydy. Özem onuň gama batyp oturan pursadyna Togrul beg eger-eger gabat gelmeýärdi. Ol mydama göçgünlidi. Özem mydama gowy zatlaryň gürrüňini edýärdi, lapyňy keç etjek gürrüňlerden gaça durýardy. Asyl, onuň durmuşynda lapyňy keç edýän zat ýok ýalydy.

Köşkdäki diwan işleri pars dilinde alnyp barlansoň, Togrul beg her bir diwanyň, her bir gullugyň işini, baglaşylýan şertnamalary, çykarylýan permanlary gözden geçirmegi Altynjana ynanýardy. Onuň oňlan permanlaryna Togrul beg turgasyny basardy. Köşkde diwan işlerini pars dilinde ýöretmegi Tahyrylar hökümdarlygy başlapdy⁴, şondan bärem dowam edip gelýärdi. Ýogsam köşk diwanyny türkmen dilinde ýöretjek bolup soltan Mahmyt Gaznaly-da köp yhlas edipdi, ýöne onuň bu islegi amal tapmandy. Togrul beg hem köşgüň diwan işleriniň türkmen dilinde alnyp barylmagyny isledi, talap etdi, ýöne bu iş başa barmady.

Döwlet işinde, köşkde kimler işlemeli?!

Oguz kowumyny ir ertirden giç agşama çenli bir jaýda – köşkde oturdyp bilmersiň. Bir otagda ertirden agşama çenli

oturmak onuň üçin zyndandyr. Ol oturmaly bolsa atyň üstünde oturar, ýöne bir otagyň içinde uzak wagtlap dümtünip oturyp bilmez. Ýüregi agzyndan çykaýjak ýalydyr. Sebäp onuň asly nurdan – otdan, ot durmaýar, ot mydama hereketde. Oňa hereket gerek. Hereket gerek! Derlemek gerek! Oňa ýanmak, nur saçmak gerek. Onuň üçin rahatlykda rahatlyk ýok. Oguz kowumy diňe hereketde rahatlyk tapýar. Oguz kowumy diňe aldym-berdimli darkaşlarda rahatlyk tapýar.

Seljuk begleri oturmak islemeýän bolsa, onda köşkte kim oturmaly? Döwlet diwanyny kim ýöretmeli? Bir-iki adamyň aljak galasy ýok. Uly döwleti dolandyrmak üçin ýüzläp-ýüzläp hat-sowat bilýän adamlar gerek? Özüňde adam bolmasa, ýagdaýa görä çäre görmeli. Özem bu aýbyňy hiç kime bildirmeli däl. Başarsañ, kemçiligiňi ile geçirimliliğiň, artykmaçlygyň, ynsanperwerligiň hökmünde görkezjek bolmaly. In gowusy, kemçiligiňi ýaşyrmak, ol hakda hiç zat gürlmezlik. Täze döwlet döretjek bolsaň, meseleler kemçilik, nogsanlyk hökmünde ýaz kömelegi deýin köpeliş, ähli ýerden ýüze çykar durar eken. Şeýle-de bolsa, Togrul beg ruhdan düşmedi, goşuny, häkimligi öz eline aldy.

Ol her bir patyşa ýaly, öz döwletiniň diňe bir ýolbaşçysy, önbaşçysy däl, eýse bu döwletiň bir şahsyýetde aňladylmasydy, ýagny onuň nyşanydy. Bu döwlet iş ýüzünde harby wezipeleri çözmek arkaly kemala gelen döwletdi. Indi hem bu harby-syýasy şalygy sap syýasy, aňyýet, ruhyýet hem medeniýet mazmuny bilen doldurmak gerekdi. Bu wezipeleri amala aşyrmak üçin döwlet gurmagyň köpçülikleýin tebigy işi däl, eýse Togrul begiň aň-düşünjesi, maksat-niyetleri bilen baglanyşykly şahsy başlangyjy hem zerurdy. Togrul begiň syýasy akyldarlaryň döwlet barada pähim-parasatlaryny ürc edip öwrenmegi-de şunuň bilen baglanyşyklydy. Seljuk döwleti harby-syýasy jähette bişişen, taýýar edilen, kemala gelen barlyk bolsa-da, döwlet gurluşynyň beýleki ugurlarynda ol tarp ýeri ýada salýardy. Tarp özleşdirmek üçin sap harby gymmatlyklar bolan türkmen taryhy tejribesinden başga-da köp zatlar gerek boldy. Şonda seljuklar özge halklaryň syýasy tejribesine ýüzlendiler. Şeýdip, seljuk döwle-

ti özüniň döwlet diwany, syýasy-edara ediş usullary boýunça pars syýasy medeniýetiniň gazananlaryny özüne siňdirdi. Ruhyýet, medeniýet, aňyýet ugurlarda bolsa ol arap-musulman, hatda grek syýasy pelsepesiniň düşüňjelerini öz kemalyýetinde ulandy. Türkmen özeniniň daşyna özge halklaryň gazanan gymmatlyklary gat-laklanyp, bütin musulman dünýäsiniň gazananlary ulanylyp, dünýä derejesindäki täze bir döwlet kemala geldi. Ähli halklaryň bu beýik taryhy gurluşyga öz pikiri, tejribesi bilen gatnaşmaga mümkinçilik almagy agzybir, dostlukly bir döwleti kemala getirdi. Onda hemmeler özüni doly bahaly adamlar, döwletiň eýesi bolan adamlar hökmünde duýýardy. Seljuk türkmen döwletiniň adylygy-da, rahatlygydyr amatlylygy-da, hiç kimiň munda özüni keseki duýmaýanlygy-da şonuň üçindir.

* * *

Halyfa ýeňişnama göndermek aňsat düşmedi. Göräýmäge, bu ýerde hiç hili müşgillik ýok ýaly: Samarkant, Merw kagyzy gerekmi, Çyn kagyzy gerekmi, baş üstüne, ähli görnüşinden bar. Arap dilinde ýazjak debir hem taýýar. Altyn syýa-da taýýar. Altynjanyň ýogy ýok, ol näçe gezek ýazmaly bolsa-da ýüksünmän ýazyp otyr. Özem ol sünnälöp, biçak owadan ýazýar, ýöne bir adam bilen döwlet diwanyny ýöredip bolmaýar.

Bu ýerde göze görünmeýän kynçylyk bar. Çünki halypa ýazylyjak fethnama täze döwletiň baş syýasaty bolmaly. Şol nama täze döwletiň syýasy ýüzüni kesgitlemeli.

Nama üç-dört gezek, ondan hem köp gezek ýazyldy.

Ahyryl-ahyr bir nusgada duruldy:

«HALYPA, MÖMINLERIŇ EMIRI KAÝYM BEMRYLLAHA

Biz, Seljukogullary – siziň gullaryňyzdyrys, mukaddes pygamberlik huzuryňzyň we döwletiniňiziň mydamalyk tarapdarydyrys we boýun egen türkmenlerdiris. Myda-

ma gazawat söweşini alyp baryp, Käbä zyýarat ederdik. Biziň aramyzda halkyň hormatlap sarpa goýan Ysraýyl ibn Seljuk atly kethuda doganymyz bardy. Ýemineddöwle Mahmyt ibn Söbüktegin hiç hili günäsi bolmasa-da, ony tussag edip, Hindistandaky Kelejar galasyna iberdi. Ol ony bu ýerde ýedi ýyl bendilikde saklamaga höküm berdi. Netijede, ol bendilikde wagty aradan çykdy. Ýeminedöwle Mahmyt ibn Söbüktegin biziň garyndaşlarymyzdan we tarapdarlarymyzdan ýüz otuz adamy, bigünä bolsalar-da, galalarynda sakladylar. Masudyň goşuny üstümize çozdy. Aramyzda hüjümdir yza çekilmeler, ýeňiş we ýeňlişler boldy. Ahyrsoňy, bagt bize gülüp bakdy. Soňky gezek Masut leşger çekip, biziň üstümize çozanda, Taňrynyň ýardamy we pygamberimiziň arassa we mukaddes huzurynyň ykbaly bilen biz üstün çykdyk. Masut ýeňlip, köp zyýan çekip, döwletini bize tabşyrdy. Şeýle dana söz bar: «Taňra boýun egmedik hökümdar arzuwynyň gyltymyna kowalaşyp heläk bolar». Taňrynyň berenine we ýardamyna şükür edip, adalatly we ynsaply hereket etdik. Zulum we adalatsyzlyk ýolundan ýöremedik. Indi biz adalat hem ynsaplylyk esasynda külli musulmanlara howandar hem arkadag boljak döwletimiziň işiniň din ýoly bilen – halypanyň buýruklarynyň we görkezmeleriniň esasynda ýöredilmegini isleýäris. Ýene bir dana söz bar: «Hökümdarlygyny dinine hyzmat etdirene her bir soltan boýun eger, dinini hökümdarlygyna hyzmat etdireniň hökümdarlygyna ähli kişi göz diker»⁵.

Fethnamanyň soňunda Togrul ibn Mikaýylyň, Çagry ibn Mikaýylyň, Musa baýgu Kelan ibn Seljugyň atlary bardy.

Fethnama ynamdar adamdan – Abu Yshak el Fukkadan Bagdada ugradyldy.

* * *

Halypa Kaýym Bemryllah seljuk beglerini gutlap, ýörite sowgat iberdi⁶.

Halypa sowgadynyň sanawy:

1. *Togrul beg, Çağry beg, Musa beg üçin üç sany ýörite tesriň (halat). Bu halatlaryň gyralary ownujak göwher daşlary bilen jäheklenen di.*

2. *Her biri üç jübütten ybarat bolan iki sany sowgat. Birinji sowgat: ak ýüpek matadan tikilen köýnek-balak; peş, omuz gaşyşy, gymmatbahaly daşlar bilen bezelen hindi gaşyşy, ädik. Ikinji sowgat: geým, telpek, agarçäkmen, gymmatbahaly daşlar bilen bezelen kemer, gymmatbaha daşlar bilen bezelen, ýüzünde aźdarhanyň şekili çekilen «garaçury» diýlen altyn gylç.*

3. *Sahaby altyn bilen haşamlanan üç sany Gurhany kerim.*

4. *Asly bambuk agajyndan ýasalyň, altyn bilen haşamlanan üç sany şalyk hasasy.*

5. *Bir altyn jyga.*

6. *Bir altyn jya.*

7. *Ýüzi gymmatbaha daşlar bilen bezelen galkan, ýüzünde kyrk sany ýakut we ortasynda uly gymmatbahaly daş bar.*

8. *Üç saý at. Bu saý arap atlarynyň esbaplary sap altyndan. Atlaryň toýnaklaryna ýüz dinar bahaly halkalar nallanylyň berildi.*

9. *Iki totuğu.*

10. *Otuz arap aty. Bu atlaryň üstünde gorag örtgüleri we rum keçeleri bardy. Her bir atyň boýnuna dakylan ýüpek jylawda altmyş sany halypalyk dinary bardy. Bu atlar bilen birlikde otuz sany seýis hem berilýärdi.*

11. *On hindi pişigi.*

12. *On elguş. Elguşlaryň başlyklary gymmatbahaly daşlardan nagyşlanyň bezelen.*

13. *Otuz top ak reňkli ýüpek mata, otuz top atlaz mata.*

14. *Bir halypa tuga.*

15. *Gotazlary gymmatbahaly daşlar bilen bezelen tagtyrowan (Dört tarapyndan göterilip äkidilýän tagt).*

16. *Patşanyň hatyny üçin zerugeýimleri.*

17. *Patşa hatyny üçin göwher gaşly altyn jyga..*

Halypanyň iberen ýörite ilçisi getiren zatlaryny Seljuk beglerine ýeke-ýekeden dabara bilen görkezýärdi.

* * *

«1044-nji ýylda Abu Kalyjar Bagdada girdi. Halypa Kaýym Bemryllah ony garsylamaga çykmady. Abu Kalyjar patyşalyk howlusynda düşledi we Jaleddöwläniň aýalyny, çagasyny we goş-golamlaryny ol ýerden çykardy. Baş rakat namaz wagty gapysynyň agzynda zaň kakdyrdy. Oňa öňki adat bolşy ýaly, diňe üç wagt namazda zaň kakdyrmagy, zaň kakylyş dowamlylygyny gysgaltmagy towakga edip ilçi iberildi. Abu Kalyjar welin, Halypanyň ilçisiniň töwellasyny diňlemedi, baş wagty-na zaň kakdyrmagyny dowam etdirdi»⁷.

* * *

Iki hili söweş bolýar: göze görünýän – daşky hem göze görünmeýän – içki söweş. Göze görünýän daşky söweş: goşun jemläp: «Ýa Biribar, özüňden medet!» diýip, ýagynyň üstüne dökülmek hem ýeňmek. Bu ýerde söweş nagt. Güýçlümiň, bolany, ýeňiş seniňki, ýöne ikinji, göze görünmeýän – içki söweşde nagt zat ýok, gara güýjüň aljak galasy-da ýok. Bu söweşde gaty hüşgärlik gerek, ýiti pähim-parasat, ugurtapyjylyk gerek.

Togrul beg bu söweşleriň ikinjisinde – pähim söweşinde ät galmazlyk, musulman halklarynyň göwünlerini awlamak, olaryň pikir-düşünjelerine doly düşünmek üçin yslymyň döreyiş taryhyny, Muhammet alayhyssalamy, pygamberleri, mezhepleri, kelam ylmyny⁸, hululylary⁹, azanyň soňundan goşulan: «Haýyr işleri etmägi howlугyň!» diýen sözüň¹⁰ aňyrsynda ýatan hikmeti jikme-jik öwrendi. Aristunyň «Tasawwuratyny»¹¹, Eflatunyň «Döwletini», Farabynyň «El-Medine el-fazylasyny» ulamalaryň teswirli okamagynda diňledi. Yslymyň gysyp çykaran gadymy buddaýy, brahmany, mitraýy, zertoşty dinlerini-de öwrendi.

Yslam näme üçin sünni, şaýy, howaryj mezheplerine bölündi?! Näme üçin fykh buýruklarynyň amalynda agzalalyklar bar?! Näme üçin fykh birnäçe mezheplere bölünipdir?!

Seljuk döwletiniň döremegi bilen Horasanda Gurhana hem hadysa esaslanýan mäliki we hanafiýa mezhepleri ýör-

günlüdi. Bu iki mezhebiň aralygynda durýan şafygy mezhebi Horasanyň käbir şäherlerinde kabul edildi. Ol köplenç aşgary usulynda medreselerde okadylýardy. Aşgary mezhebi Abu Musa Aşgarynyň (878-935 ý.) nesli bolan Abul Hüseyin Aly bin Ysmaýyl tarapyndan X asyrdaky ýüze çykypdy. Ol belli bir döwür içinde mugtazylalylardan bölünip, öz aşgary tarykatyny döredipdi we mugtazylanyň duşmany hökmünde özüni tanadypdy. Aşgarylar müjebbire¹² we kadaryýe¹³ ynançlarynyň arasynda şöhratlanmak isleýärdiler. Olar: «Bende işi kesp edijidir. Allatagala bolsa işi ýerine ýetirijidir. Çünki Hudaý mälikdir, her bir zat etse-de, ol zulumdan uzakdadyr» diýen pikiri öňe sürýärdiler.

Her hili garaýyşlar, toparlar döreyärdi. Her bir ulama öz pikirini ykrar etdirmek, taglymatyny medreselerde sapak hökmünde girizmek isleýärdi. Mezhepleriň, garaýyşlaryň aşa köplügi – adamlaryň dini ynanjyny berkitmän, gaýtam, gowşadýardy. Togrul beg dini garaýyşyň birligini, bitewüligini gazanmak üçin her bir mezhebi düýpli öwrenmeli boldy, şonda musulman dünýäsinde munapyklaryň¹⁴ köpdüginde göz ýetirdi. Bekdaş bilen Dürnazara olara garşy berk göreşmegi tabşyrdy.

Mugtazyla mezhebi¹⁵ karmaty we ysmaýyly atlary bilen medreselerde öz hökmürowanlygyny gazanypdy. Ýöne mezhepler öz aralarynda oňuşmaýardylar, biri-birine kapyrlyk günäsini ýöňkäp, biri-birini metdi-masgara etmäge, şeýdip biri-birinden rüstem gelmäge çytraşýardylar.

Mugtazylalylaryň we mütekellimleriň¹⁶ garşydaşy bolan fykhlar we aşgarylar topary öňe saýlanyp ugradylar, olar hanafy, mäliki, şafygy, hanbaly mezheplerinden özge mezhepleri küpür, zyndyk diýip yglan etdiler, olary ýok etmäge çagyrdylar. Zyndyklar aslynda maddy pikire uýup, sygynyp, dinlere, ylahy kitaplara, pygamberlere münkür bolýardylar.

Hanafylar, esasan, mugtazylalylara eýerdiler. Bu mezhep ylymdyr pelsepeden rüstem geldi. Ulamalar öz ylymlaryny din bilen baglanyşdyrmaga mejburdylar.

Mütekellimler Hudaýyň barlygyny, ýeke-täkligini tekrarlap: «Ähli zatlarda Haktagalanyň yhlasy akyp dur» diýärdiler. Sopusu-

lar hem edil mütekellimleriň şu pikirine sygynýardylar: «Ähli zatlarda Haktagalanyň barlygy akyp dur».

Sopular «hakykata» ýetmek üçin şerigat basgançaklaryndan tarykat basgançaklaryna geçýärdiler, özem olar baýlygy, maddy gymmatlygy inkär edýärdiler, mazlumlary goldaýardylar, baýlary ýigrenýärdiler, näletleýärdiler, baýlara ähli zatlaryny garyplara paýlap, garyp ýaşamagy wagyz edýärdiler.

Sopuçylyk birinji şerigat basgançagynda başlangyjy şerden hem umytdan başlan bolsa, ikinji tarykat basgançagynda adamlary toba etmäge, terkidünýälige, ýoksullyga, sabyrlylyga çagyrdylar. Üçünji hakykat basgançagynda bolsa sopular dünýewi we şerigat buýruklaryny ýerine ýetirmekden boşadylýardy, sebäbi şerigat we sopuçylyk mukaddes hasaplanýardy...

2. Reýde geçen ikinji toý

Reý şäheri, Reý dagynyň gerişleri, owadan-owadan ymaratlar Altynjana biçäk ýarady. Haremhanadaky göz-göz otaglar, hyzmat edýän gelin-gyzlar welin, onuň birbada sustuny basdy.

Bu ýerde toýa taýýarlyk görülýärdi.

Toýa bir aý önünden gelyärdiler.

Toý Mawlid an Nabiniň doglan günü – rabi al-awwalda¹⁷ başlanmalydy. Gelyänleriň ählisini ýatyp-turar ýaly ýatakhanaly etmek, olaryň owkatyna esewan bolmak üçin ýigrimi müň adam hyzmata durdy.

Çyn-Maçyndan, Wizantiýadan, Kawkazdan gelen myhmanlaryň sowgatlary Altynjany haýrana goýupdy.

Muhammet Togrul begiň aýdysy ýaly boldy: patyşanyň tagtynyň çep gapdalyndan Altynjan üçin ýörite kaşaň tagt goýuldy.

Muhammet alayhyssalamyň dünýä inen günü toý başlandy.

Gelyän myhmanlaryň yzy üzülenokdy, olar çatynjalara – Togrul beg bilen Altynjana tagzym edip geçip durdylar.

Her gelen öz sowgatlaryny görkezýärdi, gowşurýardy.

Her şalyk, her beglik özünüň rakysçylaryny, aýdymçylaryny hem ugradypdy.

Daşary ýurtlaryň köp şasy öz wekillerini ugradypdyr. Hytaý, rum, rawwat, salar-musafir, bawan, zaýýr, şaddat, buid, kaku, saffar şalyklaryndan wekiller geldiler.

Gelenleriň arasynda Beýik Kiýew Rusundan gelen wekiliň Ýaroslav Mudrynyň¹⁸ adyndan aýdan ýakymly gutlag sözleri, gowşuran sütükli possunlary Altynjanda hasam ýakymly täsir galdyrdy.

Uzaga çekse, toýam ýadatjak eken.

Toý kyrk gije-gündizläp dowam etdi.

Uzaga çeken şagalaň-zyýapatyň ýadawlygy gara zähmetiň ýadawlygyndan çökder boljak eken.

Soňky günler-ä toý geçmejek, gutarmajak ýaly bolup duýuldy.

Ýöne kyrk gije-gündize çeken toý-şagalaň diňe bir Altynjany ýa Togrul begi däl, ahryyl-ahyr seljuk beglerinem ýadatdy, usur gatdy.

Muhammet Togrul beg ýol küýsedi.

Darkaş küýsedi.

Kyrk gije-gündiziň içinde çözülmeli meselelerem ep-esli ýygnandy.

* * *

Togrul beg Altynjana beren talagyndan soň oňa ikinji gezek öýlenmeli boldy. Köne türkmen adatynyň talaby şeýledi. Adat bu meselede göräýmäge şerigat bilen deň gelýän ýaly hem bolsa, daşdan seredýäniň gözüne ilmeýän ownuk tapawutlar bardy. Şerigat aýala talak berlenden soň, öňki är-aýalyň ýene birleşmegine göni ýol bermeýär, aralykda öňki aýalyň, ilki bilen, başga biri bilen nikadan geçmegini, diňe şondan soň ozalky är-aýalyň täzedan birleşmegini talap edýär. Türkmen adaty bolsa beýle zatlary artykmaç hasaplap, ol şerti aradan aýyryr we gönüden-göni täze nika rugsat berýär. Togrul beg, hemişe edişi ýaly, ýene türkmen adatyna eýerdi.

Ol ikisine gaýtadan nika gyýdylar. Ikisiniň bagtyna göz dikäýjek ýaramaz päl-niýetleri gyýyp taşlamak manysynda, nika

gyýlýarka, gaýçy işletdiler. Göze görünmeyän belalary göz görnüp duran gaýçy bilen gyýyp taşlanylmagy Togrul begiň gözüne hem geň-taň bolup, hem juda manyly bolup göründi. Ol baş salynýarka, garry mamanyň ýom okaýsny ilkinji gezek görýän ýaly geň galmak hem gyzklanmak bile syn etdi.

Ak, gök geýdirme,
Arpa çörek iýdirme,
Toýnakla depdirme,
Agyzla gapdyrma...

Ak hem gök reňkleriň ýas eşiginiň reňkidigini ol oňat bilýärdi. Garry mama ikisine uzak ömür arzuwlaýardy. Şu günki nika bolsa täzeden başlanýan ömrüň täze binýadydy. Nika Togrul begiň şahsy ömrüniň binýady, täze döwlet bolsa onuň taryhy ömrüniň binýadydy, şol sebäpden ol taryhy ömrüni şahsy ömründen ilerde goýup, toý etmek işini uzaga çekdiripdi. Bu gün ol adam hökmünde Altynjan bilen nikalaşan bolsa, patyşa hökmünde täze bir döwlet bile nikalaşypdy. Onsoň garry mamanyň ýokarky pentleri onuň gulagyna külli türkmeniň öňündäki borçlarynyň kesgitlenmesi bolup eşidildi.

Alla bendesini ýalkajak bolsa, oňa mynasyp ýar berýär. Alla patyşanyň işini oňuna etjek bolsa, oňa dogumly hemem pähimparasatly nedim berýär. Togrul beg ynsan hökmünde-de, patyşa hökmünde-de ýalkanydyr. Döwletli ojagyň aýaly, ilkinji nobatda, ýanyoldaşynyň syrdaşydyr. Adalatly patyşanyň nedimide onuň syrdaşydyr. Maşgalany-da, döwleti-de saklaýan güýç syrdaşykdyr.

Syrdaşlyk – ikiniň birligi, bu birligiň bozulmazlygy üçin ruhy ýakynlyk gerek. Togrul begiň bagtlylygy öz nedimi bilen diňe bir ruhy däl, eýse tebigy birligiň oňa Alla tarapyn miýeser edenligindedir. Iki göwrede bir jan, iki göwrede bir payhas bolmak Togrul begiň geljeginiň ýagty umydynyň binýady boldy.

Ikinji gezek nika gýýlansoň Togrul beg Altynjan bilen tas ýedi ýylyň aýraçylygyndan soň gowşan aşyk-mağsuk ýalydy, öz

köşk aladasyndan sähel sypyndygy Altynjanyň ýanyna gelerdi. Onuň aýagyna kellesini goýup, süýnüp ýatardy. Altynjan bolsa öňünde ýatan begiň murtuny sypardy, diňe bir murtundan däl, onuň ýüzünden, kellesinden sypardy, käte murtundaky ak gylary ýolup bererdi.

Altynjanyň aýaklary gursar giderdi.

Onuň sypawlary Togrul begi gyjyndyrardy: ol dünýäni unudyp, köwende, aýşy-eşretde bolardy. Göwni joşa gelerdi. Beg etmek isleýän zatlaryny Altynjana joşup-joşup gürrüň bererdi:

– Seljuklar Horasanyň, Ajamyň, Yragyň – Günbataryň din gyljy bolmaly, köp-köp sogap gazanmaly. Dine duwlanyp, diňe baýlyk ýygnaýan hannaşlaryň depesinden Ezraýyl bolup inmeli.

– Bagdady Büweýh soltany al-Mälik ar-Rahym Husrau Firuzyň elinden almaly.

– Jibal sebitini soltan Masut Gaznalydan almaly.

– Kaku şalygyny syndyrmaly, soltan Abu Kalyjary dyza çökermeli.

– Külli Turan Togrul patyşanyň elinde bolmaly.

– Ähli musulman şalyklary Togrul patyşaga tabyn bolmaly.

Togrul patyşanyň baş maksady külli musulman ymmatyna baş bolmakdy, halyfyň hem öz garamagynda bolmagydy.

Ol Haktagalanyň özüni bu maksadyna ýetirjekdigine ynanýardy. Baş rakat namazyny, nähili çykgynsyz ýagdaý bolanda-da, sypdyrman okaýardy.

* * *

At çapysygy geçirildi. Oňa, adatça, Altynjan-da gatnaşdy.

Aralyk iki milden-de gowrakdy, atgaýtarym uzaklykdy.

At çapysygy her anna güni geçirilýärdi. Çapysyga her gezek Abu Zurga Hannaky eminlik edýärdi.

Altynjanyň bedewi biçäk ýyndamdy, owadandy, çapysyklarda köplenç birinji bolup gelyärdi.

Altynjanyň bedewini Togrul bege Dehistanda sowgat beripdiler, beg hem ol bedewi Altynjana beripdi.

Altynjan bu bedewi-de Akgar diýip atlandyryppy.

Emir Mübärek bilen Hapban Endikäni Altynjanyň çapysyga goşulmagyny islemeýärdiler, ýöne dymýardylar. Çapysykda Altynjandan öňe geçjek bolup gaty yhlas etdiler. Barybir, Altynjanyň aty ähli atdan saýlandy.

Emir Mübärek ikinji, Ybraýym ynal üçünji bolup pellehana geldi.

– Altynjan melike birinji geldi! Melikämiziň aty çykdy! – diýip, emin Abu Zurga Hannaky begenjine zol-zol gygyrýardy.

Togrul beg bu gün çapysyga beýik bir depäniň üstünden tomaşa etdi.

* * *

Togrul beg bilen Altynjanyň dergähine Anuşirwan geldi. Ol ýeke däl, zynda başyna bürenjek atylan bir gelin hem Abu Zurga Hannaky bardy.

Anuşirwan Togrul bege ýüzlendi:

– Geldiler, begim!

– Pah, pah, bolaýypdyr! Berekella! – Togrul beg tagtyndan turup, Anuşirwany gutlady, oňa bagtyýarlyk diletti, soňam Altynjana ýüzlendi: – Altynjan, sen nä otyrsyň? Gelni kabul et!

– O nähili gelin?! – diýip, Altynjan ör-gökden geldi.

– Altynjan peri, biz saňa üýtgeşik hedýe etmek isledik, seni birden begendirmek isledik – diýip, Togrul beg Anuşirwanyň ýanyndaky gelni görkezdi.

– Anuşirwanyň tabşyrygy bilen men bir kerwene baş bolup, merhemetli Altynjan melike, size Horezminden, Buruntak diýen obadan bir peri-peýker gyzy gelinlik getirdim – diýip, Abu Zurga Hannaky ýyrş-ýyrş etdi.

Altynjan esli salym böwrüne diň salyp durdy, megerem, nämäniň nämedigine düşünen bolarly, Anuşirwanyň ýüzüne gazaply seretdi, gahardan ýaňa çala saňnyldady. Soňam:

– Gözüme görünme! – diýip, Hannakynyň üstüne gygyrdy.

Sagbolsun hantama Hannaky boz-ýaz bolup yza çekildi.

– Mähriban walydam!.. – diýip, Anuşirwan ýylgyrjaklady.

– Bu näme etdigiň?

– Men bütün ömrümi müjerret geçirmeli däldirin-ä! Halan gyzyma öýlenmegime garşy çykyp durmarsyňyz-a, walydam!

– Sen durmuşa gatyüzleý çemeleşýärsiň, gatyüzleý. Kelläňe näme gelse, edip goýberýärsiň, soňy hakda oýlanmaýarsyň... – Altynjan hyrçyny dişledi.

– Sen maňa ýalan sözläpsiň – diýip, Togrul beg Anuşirwana nägilelik bildirdi. – Sen: «Walydam begener» diýip, meni ynandyrdyň.

– Meni begendirdiňiz, gaty begendirdiňiz. – Altynjanyň bu sözi ynandyryjylykly eşidilmedi, sowuk eşidildi.

Togrul beg hatynynyň içki harasadyna düşündi, ýöne düşünmedikden boldy:

– Onda toý edeliň!

– Dogry aýdýarsyňyz, begim, toý edeliň!

– Pederlerimiz her süňňüne bir hatyn – jemi on iki hatyn alypdyrlar. Yslam bolsa: «Dört hatyndan artyk almaly däl» diýýär. Bir döwür gelip: «Bir hatyndan artyk almaly däl» diýmekleri-de mümkin – diýip, emir Peýkam şelaýyn ýylgyrды, ýöne hiç kim onuň pikirini oňlamady.

Altynjan welin, ony ýigrendi. «Gör, nähili nejis adam. Ol bu sözleri bilen bege gyjalat berýär, onuň birki aýal almagyny isleýär» diýip, içini gepletди.

Altynjan hatyn Bekdaşa özüni bege ýamanlanyň Peýkamdygyny, sonuň sözüne ynanyň begiň gahar-gazap atyna atlandygyny, özüni urandygyny hemem çagasynyň düşmegine sebäp bolandygyny aýdypdy, şonda Bekdaş gynanmak-gynanyпdy, göwünlik beripdi.

Altynjanyň, barybir, Peýkama bolan ýigrenji, gahary kiplarlanokdy.

Toý başlandy.

* * *

Sadylla Altynjana al-Kuşaýrynyň medresesinde işe durmak isleýändigini üçin bir aýlap hiç ýere çykman şafy-aşgary tarykatyny öwrendi, ibn Furagyň, al-Isfaraininiň, Abu Aly al-Dakkakyň, al-

Aşarynyň kitaplaryny – ýedi makamyny¹⁹ ürc edip okady. Şondan soň sähetli gün Altynjan bilen ýola şaýlandy.

Al-Kuşaýry huzuryna Sadyllanyň Altynjan bilen gelmegini halamady. Pir bu pikirini ýaşyrjagam bolup durmady.

– Näme üçin hatyn bilen geldiň?

– Altynjan – Togrul begiň hatyny. Ol siziň bilen tanyşmak, söhbediňizi diňlemek isledi.

– Men hatynlar bilen tanyşmaýaryn. Men seniň bilen söhbet gurup biljek däl.

Bu sözi eşitmek Altynjana agyr degdi. Onuň üstesine Sadylla-da oňa azgyryldy:

– Sen meni işsiz goýduň! Men onuň ýedi makamyny bir aýlap, yhlas edip öwrendim, ýat tutdum. Bary köydi!..

– Sen işsiz galmarsyň. Nyşapurda medrese bir däl, ýedi. Ýör, häzir ymam Muwaffak an-Nyşapurlynyň dergähine baraly. Ol seni öz medresesine muderris edip işe alar. Hajyp as-bab Kundury hem ymam Muwaffak an-Nyşapurynyň şägirdi. Abu Seyit Abylhaýyr oňa gaty uly baha berdi.

– Kabul etse, men onuň medresesinde müderris bolup işlemäge taýýar.

* * *

Ymam Muwaffak an-Nyşapury olary gülerýüz bilen garşy aldy, Sadyllany işe kabul etdi.

Altynjan ýolda Sadyllaga ýüzlendi:

– Damulla, ömrüňde işiňi bitirmän, öýüňe boş baran gezegiň boldumy?

Sadylla uýasynyň bu degişme sözüne hezil edip güldi:

– Ýanymda sen barkaň, heý-de, işim bitmezmi meniň?

– Onda nä başda meni ýanyň bilen alyp gitmejek bolduň?

– Bilgeşleyin aýtdym men ony. Eger galan bolsaň, onda hökman: «Ýör, bileje gideli» diýip ýalbarardym.

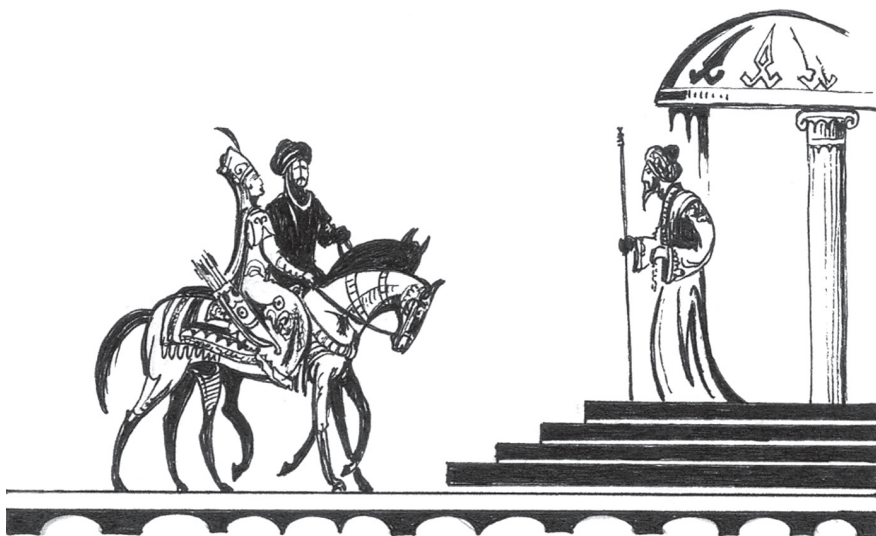
– Şu sözüň ýalandygyny bilsemem, şeýle bir yşanasym gelyär.

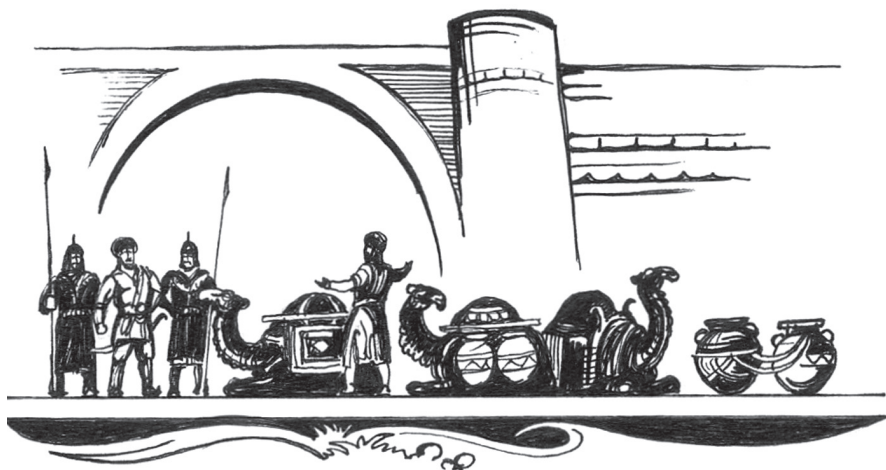

– İň gowy hakykat – içine ýalan goşulyp, görke getirilen hakykatdyr.

– Bu kimiň pähimi?

– Bумы? Bu pähimi aýdan ulama Sadylla ibn Abdylmälik ibn Bugrajyk ibn Abdal diýýärler.

On dördünji hekaýat

TÖWEGELIŇ ATY ÝYNDAM

Bezirgenler döwrüň iň baý adamlary hasaplanýar. Çünki olar töwegelligi ýaran edinen adamlar. Olaryň her bir günü töwegellik. Üstlerine haýsy depäniň aňyrsyndan alamanlaryň çozjagy belli däl, jany mydama üzüläýjek-üzüläýjek bolup duran gylyň üstünde. Ertirine ynamlary berk däl. Olar işsiz-ä oturyp bilenoklar, baýlygyň albaýy öýlerinde rahat oturdanok olary. Şeýle bolansoň, baýlyk gazanmagyň hatyrasyna gara başlaryny töwegellige salyp, uzak-uzak şäherlere argyşa ugraýarlar. Töwegeliň aty ýyndam.

Togrul beg Ajama patyşa bolansoň, ýaşı bir çene baranlar ýa janyny töwegellige salmaktan gorkup bezirgençilik pişesini goýanlar täzedən ýola çykdylar. Sebäp Togrul begiň döwleti ähli bezirgenleri öz ganatynyň aşagyna jemläp, olara howandarlyk etmäge başlady. Ähli söwdagärler, bezirgenler iki ýyllyk salgytdan boşadylypdy. Köpleriň niýeti salgydyň ýatyrylan iki ýylynda lomaý gazanç etmekdi. Hana, haýsy ýola çyksaň, kerwenleriň zyyi üzülenokdy. Hökümet garaňky gijelerde kerwenlere ýol ýöremegi gadagan edýärdi, ýogsam olar gijelerine-de ýatman ýol aşmakçydy.

Reý şäherinden Horasana gidýän ýoluň sag tarapyndaky Taberek dagyny etekläp oturan Taberek galasynyň derwezesiniň öňi – galada bary-ýogy ýeke derweze bar – çökerilen, ýüki düşürilen düýelerden doly. Bezirgenler, dellallar, alyjylar gaýda-gaýmalak.

Bu ýerde Reý şäherinde satmak üçin haryt getiren bezirgenleriň, söwdagärleriň kimlerdigi, harydyň mukdary hasaba alynýardy.

Şäherde lomaý söwda edýän söwdagärler bardy. Olar bezirgenlerden getiren harytlaryny ylaşan bahalary boýunça lomaý alýardylar.

Taberek galasy durşuna kerwensaraýdy. Bu ýerde bezirgenleriň dync almaklary, söwda etmekleri üçin ähli şertler bardy, özem bu ýerde dünýäniň köp ýerlerinden bezirgenlere, söwdagärlere duşmak bolýardy. Ýöne gala girmek üçin muhtasybyň¹ resminamasyny doldurmak köp wagtyňy alýardy. Seniň kimdigiň baradaky anyk maglumatlary alýança, getiren zatlaryňy gözden geçirýänçäler galanyň içine goýbermeýärdiler.

Galanyň derwezesiniň önünde ýigrimi-otuz töweregi sakçy durdy. Olar gelenleri muhtasybyň razylygy bilen galanyň içine goýberýärdiler.

* * *

Günortanlar galanyň derwezesiniň önüne gelip, giden örküç-örküç depe bolup duran düýeleri, yükleri esli salym synlan iki atlyny sakçylar uly haýbat bilen atlaryndan düşürdiler.

Saklanan iki kişi ýaşlary duruşan är-aýaldy. Olar gawşfinjli Gökahun bin Harur bin Aksungar hem onuň hatyny Kalbynady. Olardan näme üçin bu ýerik gelendikleri soraldy:

– Biz iş gözläp, Reý şäherine barýarys, ýöne şähere barmazdan burun siziň galaňyzda ýürekselik edinäýsek diýdik.

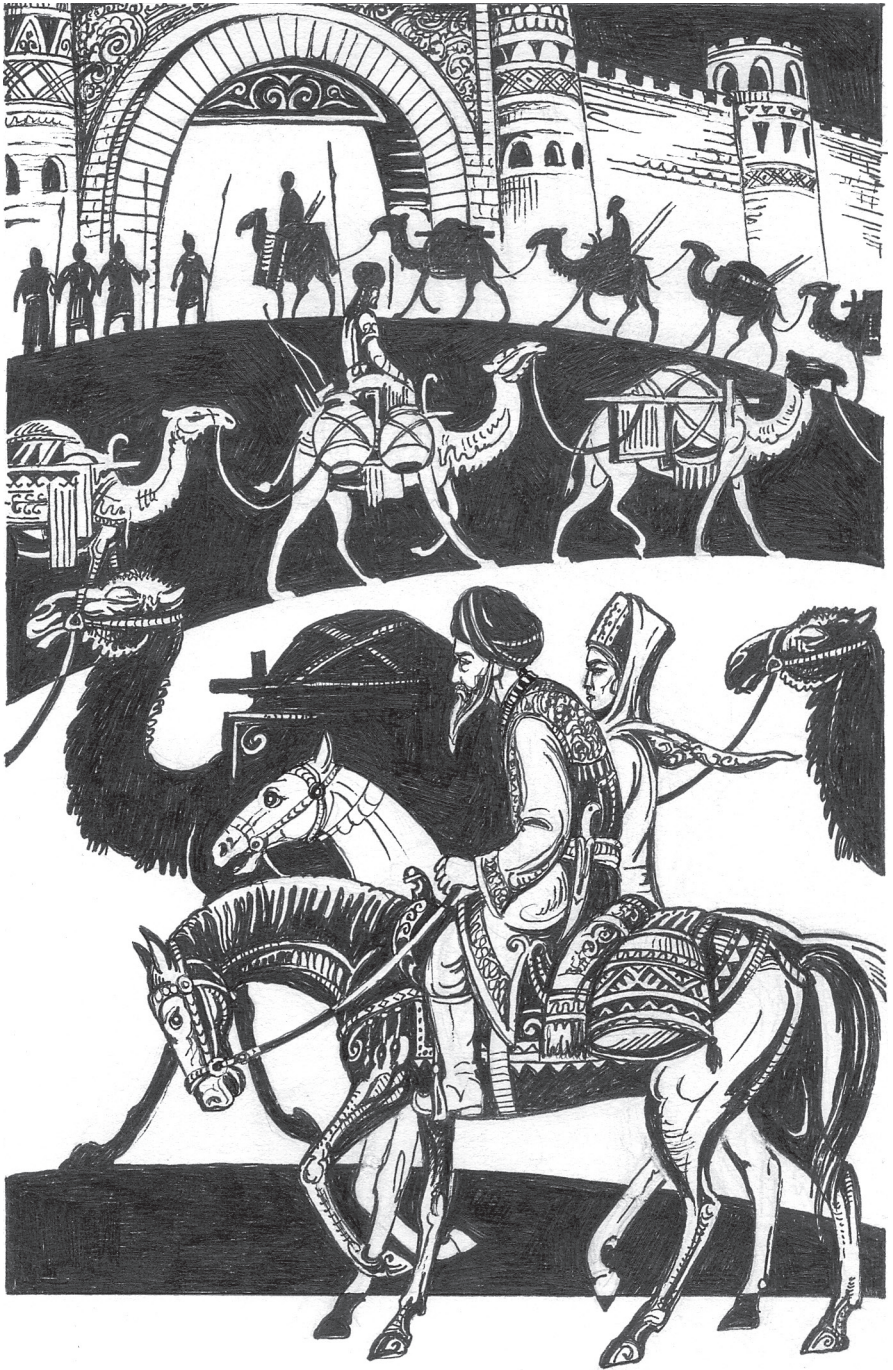
Döşüni ýapyp duran sakgally, ýüzi repide deýin tegelek sakçy Gökhuna asla garaşmadyk sowalyny berdi.

– Siz atabeglik edip bilmisiňiz?

Gökahun sakçynyň sowalyna başdansowma jogap berdi:

– Edip bileris.

- Hatynyňyz öz dilinden – pars dilinden başga dil bilýärmisi?
- Hatynymmy?.. Ýunan dilini bilýär.
- Iki dil bilýär eken, örän gowy.
- Diňe iki dil däl, arap dilinem bilýär. Oguz dilinem bilýär. Sakçy bu sözleri eşidip çaga deýin begendi:
- Ýörüň, häzir muhtasybyň ýanyna baralyň.
- Ogul, biz iş sorap gelmedik, naharlanmak üçin geldik.
- Ilki muhtasybyň ýanyna baryň.
- Bir döwüm tötek iýmek üçinem muhtasyba ýüz tutmalymy?
- Muhtasyba aýtman bir döwüm tötek iýilýän ýere-de men sizi eltip bilerin – diýip, sakçy hyjyl tartdy.
- Şeýt, goçgar, şeýt!
- Bolýar, elteýin, ol ýerde Alauddauläniň agtygy al Mälik ar-Rahym razdan tapman otyr.
- Bize tapawudy ýok.
- Eý, goja, tapawutly tarapy bar onuň. Size öňünden aýdaýyn. Meniň ol diýýän ýerimden – zyndandan bir salanlaryndan soň, aňsat-aňsat yzyna çykaranoklar.
- Şeýlemi asyl? Alla ýalkasyn, dili senaly goçgar, bize o ýagşylygyň gerek däl. Biz muhtasyp bilen düşünişeris. – Gökhun sakçynyň yzyna düşüp barsyna ýene sowal berdi: – Goçgar, mesele çözüşiň-ä nagt eken. Ýene bir zat soramakçy bolýaryn men. Sen bu ýerde köp wagt bäri işleýänmi?
- Onuň size näme geregi bar?
- Üýtgeşik bir geregi-hä ýok, men bu ýere Alauddauläniň häkimlik eden döwrem, Gyzylyň häkimlik eden döwrem gelip gördüm, ýöne olar döwründe beýle köp täjiriň gelenini görmändim. Onsoňam öň naharlanmak üçin muhtasypdan rugsat almaly diýýän adam ýokdy.
- Eý, goja, düşün, öň beýle köp kerwen bir aýyň dowamynda gelyärdi. Indi bolsa, her gün on-on baş kerwen gelyär. Bir adam resminama ýazyp ýetişip bilenok.
- Resminamalary, goý, üç-dört adam doldursyn.
- Haý, pählewän goja, göwräň uly bolsa-da, mäsirigiň köp zatlardan bihabar, şonda-da akyl berýärsiň. Men sizi, iň gowusy,

zyndanymyza äkideýin. Şol ýerde oturanlar kileň akyl berilmegini küýsâp oturan kemakyl bendeler. Siz aklyňyzy şolara beriň.

– Şolara berjek aklymyň muhtasyba peýdasy degmez.

– Muhtasyp siziň aklyňyza mätäç däl.

Gökhun sakçynyň egninden çekdi:

– Eý, akyl dan doýgun goçgar! Bir dem aýak çek!

– Akyl bermekçimi?

– Aý, ýok, maslahatam, akylam sende ýetik eken. Şonuň üçin, alsaň, men saňa akyl däl-de, ýigrimi dirhem bereýin. Soňam göni Reýe gideýin. Başdaky niýetimiz bu ýerde owkat edinmekdi. Biziň, näme üçindir, işdämiz bütinleý tutuldy, hiç zat iýesimiz gelenok indi. Muhtasypdan tötek iýmäge rugsat alyp, soňundan hiç zat iýmesek, gowy bolmaz. Görýärim welin, muhtasybyň aladasy ýetik, bir döwüm tötek üçin oňa elem bolman, iň gowusy, biz gidibereli.

– Ýok, ýok, siz bize elem däl, siz bize engam. Ýörüň, ýörüň! Siziň bilen muhtasybymyzyň möhüm gürrüňi bar.

– O nähili möhüm gürrüň?

– Ýanyna baranyňyzda özi aýdar.

– Alauddaule döwründe-hä beýle däl...

– Adyny tutmaň onuň! Deýlemlilerden döwranyň geçdigi bolsun, ylaýym, ýörüň. Indi döwran seljukly türkmenleriňki.

– Özüň-ä bir pazlyatly goçgar ekeniň, ýöne öz peýdaňy bilmeýän ekeniň. Men saňa päkize ýigrimi dirhem berjek bolup durun.

Sakçy är-aýaly muhtasybyň kabulhanasyna eltdi.

Muhtasybyň kabulhanasy derwezededen onçakly uzakda däl eken. Derwezäniň ýüz-ýüz ýigrimi zirag günbatarynda ýerleşen bir uzyn otagly jaýdy. Kabulhanada muhtasybyň dergähine girmek üçin on-on baş bezirgen garaşyp otyrdy. Olaryň içinde peşlerini ýassyk edinip ýatanlaram, aýbogdaşyny gurap oturanlaram, özara gürlleşip duranlaram bardy. Ýatanlardan gürlleşänler köpdi. Bezirgenler ikibir, üçbir bolup, öz dillerinde gürlleşýärdiler. Olaryň arasynda türkmençe, parsça gürlleşýänlerem, ýunança, darice, hindçe gürlleşýänlerem bardy. Gökhun goja hatyny bilen içeri girende bezirgenler olara bir göz aýladylar-da, ýene öz

gürrüňlerine gümra boldular. Sakçy içerdäki sakçynyň gulagyna pysyrdap, Gökhun goja hakda bir zatlar aýtdy-da, çykyp gitdi.

Gökhun goja türkmençe gürlüşän iki sany täjiriň ýanyna baryp saklandy. Täjirler oňa o diýen üns bermän, söhbetlerini dowam etdiler. Mapraç täjir soltan Masut döwründe Hyrat bilen Nyşapurda bir man bugdaýyň on iki dirheme ýetendigini, açlyk zerarly köp adamyň ölendigini ýatlaýardy. Beýleki hortap täjir Togrul patyşanyň Jibal, esasan hem, öz tabynlygyndaky ýerlerinde haraç salgydyny iki ýyllyk ýatyrandygy, şondan soň ilatyň ýaşayşynyň ganymatlaşyp ugrandygy, häzirki günlerde bir dirheme ýedi man bugdaý satyn alyp bolýandygy, köp şähere aýlanandygy, baran ýerlerinde bazarlaryň nyrhy bilen tanşandygy barada aýtdy.

– Siz ýüpek mata getirdiňizmi? – diýip, hortap täjir Gökhuna ýüzlendi.

– Biz täjir däl, biz hiç zat getiremezok.

– Onda muhtasybyň ýanyna girmek nämä gerek?!

– Men näbileýin?! Men bu ýere öň Alauddaule döwründe gelipdim. Şonda hiç kim meni idenekledip muhtasybyň huzuryna getirmändi. Meniň niýetim galada bir döwüm tötek iýip, Reýe barmak. Görýän welin, täze patyşa adamlar işsiz oturmasyň diýip, her kime bir wezipe eçiläýipdir. Ine, indem olar işlilere, işlejeklere, bir ýere barjaklara ýol berenoklar.

Kabulhanada oturanlar nätanys gojaga ynamsyzlyk-şübhe bilen seretdi, ýöne hiç kim ony goldap dillenmedi. Gökhun pikirini dowam etdirdi:

– Bezirgenler ýaly erkana halk ýok. Olar bu gün Reýde bolsa, ertirki gün Merwde ýa Kairde, ýa Gürjüstanda. Ýöne sizem gürlmäge gorkýan bolsaňyz, täze patyşa hakykatdanam gazaply, rehimsiz bolmaly. Erkin bezirgen hele-müçük zatdan gorkmaýar.

– Haý, goja, biz seniň kimdigiňi tanamaýarys – diýip, mapraç täjir garysyna galdy. – Seniň pikiriňe hä bermezligimiz Togrul begden gorkýandygymyzy aňlatmaýar. Bu biziň Togrul bege goýyan hormatymyz.

– Täge patyşanyň bezirgenlere harwar-harwar dinar bermedigin-ä bilýärimen.

– Haý, goja, sen kejrlik edýärsiň. Hiç patyşa-da işleri küşat bolsun diýip bezirgenlere harwar-harwar dinar beren däldir. Patyşa işlemegiňe şert döretse, seni herki alamandan gorasa, şonuň özi harwar-harwar dinar berdigidir. Döwlet arkamyzda dursa, ilatyň arasynda söwda etmäge ejaza berse, harwar-harwar dinary, enşa, özümüz taparys. Togrul beg bolsa, ähli bezirgenleri iki ýyllyk paçdan boşatdy. Biz bary-ýogy gorag pajyny töleýäris. Gorag paji hem öňki ýaly däl, ähli täjirler üçin deň².

– Patyşa paji ýatyrsa, goşunyny, köşgüni nämäniň hasabyna saklasyn?

– Eý, goja, o zatlaryň pikirini patyşanyň özi edýändir. Togrul soltanyň öz tabynlygyndaky ýerleriň ilatyndan salgyt-paç almagy ýatyrandygy-ha hak. «Täge döwlete paç töledim» diýen adama gabat gelemezok biz-ä. Onsoň şeýle patyşadan nägile bolan kişi pälinden tapar, betbagt bolup, garagy gapylar.

– Siziň işiňize Ýusup Bazyrwany diýen emir ýolbaşçylyk edýärmiş diýýärler – diýip, Gökhun goja kabulhanadakylaryň ýüzlerine seredip çykdy.

– Eý, goja, dogry eşidipsiňiz.

– Yusup Bazyrwany Togrul patyşanyň ynagymy ýa söwda diwanynyň sahybymy?

– Goja, şu zatlary bilip sorayarsyňmy ýa bilmän? – diýip, söweden kişi Gökhuna şübheli seretdi.

– Doly bilmänim üçin sorayaryn.

– Onda bil, Ýusup Bazyrwanyňky häzir oňuna. Ol begiň ynamynda. Şonuň üçinem ol häzir begiň hem ynagy, hem sahyby, hem weziri.

– Meniň bir bezirgen goňşym bar. Şol gürrüň berdi: «Ýusup Bazyrwana ýüküň ondan birini rişwet berýärim» diýip. Onça rişwet berilse, bezirgene hiç zadam galanok. Şonuň üçin meniň goňşym-a söwda etmesini goýdy.

– Goja, seniň goňşyň nalajedeýindir, ýogsam goýmazdy. Ýusup Bazyrwany hakyna kany, bizem kany. Barybir, bizrazy.

– Men bolsam-a Ýusup Bazyrwana rişwet bermezdim.

– Siz bezirgen däl, ýogsam bu gürrüni aýtmazdyňyz. Ýusup Bazyrwany töleýän rişwedimizi biz başga döwlete barsak, paç diýip, salgyt diýip, ýolhaky diýip, kerwensaraý haky diýip, iki-üç esse artygy bilen töleýäris. Bize Togrul begiň tabynlygyndaky ýerlerde söwda etmek amatly, kän amatly. Ýusup Bazyrwana berilmeli üleş biziň üçin gaty ujypsyz zat. Bermeliye rişwediňi bereniňden soň bu ýerde ähli işiň çalt bitýär.

– Bezirgenler – syýasatçylar. Patyşalar öz syýasatlaryny bezirgenlere ynanmaly – diýip, söwedini kişi agzynyň daşyny taýly gezek süpürdi. – Bezirgenler şalygy güýçlendiribem, tozdurybam bilýärler. Şonuň üçin patyşa tagtynda rahat oturmak islese, halkyň özüni alkışlanmagyny gazanmakçy bolsa, onda bezirgenlere hoşamaýlyk etmeli.

– Togrul beg siziň göwünleriňizi awlamagy başarypdyr.

– Eý, goja, dogry aýdýarsyň – diýip, söwedini Gökahuny goldady. – Togrul beg ederini bilýän parasatly soltan. Onuň şalygy, nesip bolsa, ýedi yklyma dolar.

– Köşkde rişwet alýan köpdür-le – diýip, Gökahun ýene kabulhanadakilere seredip çykdy.

– Köşkde rişwet alýan öňem bolupdyr, indem bolar, ýöne Togrul begiň köşgünde Tabgaçlar dardan asylansoň, ýagdaýyň gowulaşandygy hak.

– Togrul beg adalaty dostlukdan ýokarda goýup, hak iş etdi – diýip, mapraç kişi howlukmaç dillendi. – Şirpenje Togrul begiň oglanlyk dosty eken. Olaryň içen suwlary aýry gitmeýän eken. Şeýle ýakyn, jana-jan dost bolsa-da, beg onuň günäsine göz ýummandyr, jezalandyrypdyr. Şondan soň köşkde tertipdüzgün gowulanypdyr. Sebäbi Togrul begiň ýüz görmejekdigine köşkdäkiler akyl ýetiripdirler.

– Siziň bilmeýän zadyňyz yok. Edýän gürrüniňizden çen tutsaň, bütin ömrüňizi köşkde geçiren adamlara meňzeyärsiňiz – diýip, Gökahun güldi.

– Eý, goja, dünýäniň ýarym gürrüni, habary bezirgenlerdedir. Olar harytlaryny satýarlar, çuwal-çuwal gep-gybaty bolsa, harytlarynyň ýany bilen mura-mugt berýärler. Habarlary ýaýradýanlar çaparlar, askudalar däl, bezirgenler – diýip, ýaşy bir çene baran bezirgen gürrüňe goşuldy.

– «Togrul begiň bar maksady halkyň gowy ýaşamagy hemem söwdany ösdürmek» diýýärler – diýip, Gökhun mapraç kişi seretdi.

– Dogry, dogry! – diýip, mapraç kişi Gökhuny makulady. Togrul patyşanyň üç sany maksady barmyş. Birinjisi, gedaýçylygy ýok etmek, ikinjisi, her hili ýokanç keselleriň öňüni almak, üçünjisi, parahat ýaşamak. «Ýurtda şu üç meseläni amal etmesem, maňa meýlis haram» diýýärmiş. Özem ýumşak düşekde däl-de, hiç bir zat düşelmedik yzgarly ýerde hokgasyny ýassyk edinip ýatyberýärmiş. Özem hepďäniň iki gününde – agyz bekleyärmiş – diýip, kabulhananyň içindäki sakçy joşgunly gürlledi.

– Ýok, Togrul patyşanyň baş maksady düýpden başga – diýip, söwedin täjir sakça garşy çykdy. Sakçy öýkeli gürlledi:

– Nämesi başga onuň?

– Ol kapyr döwletleriň üstüne jihat edip, baran ýeriniň ilatyna musulmançylygy kabul etdirýär. Olara salgyt salýar, paç salýar. Şeýdip, patyşa goşunyny, köşgüni saklaýar, öz ilatyny bolsa salgytdan boşatdy.

– Deýleml, büweýh, kaku hanedanlyklary musulmanlardy...

– Dogry, ýöne olaryň soltanlarynyň gäbi azmak azdy. Şerigata, kowahata gelişmeýän işleri edip ugradylar, Hudaýdan daş düşdüler. Öz raýatlarına zulum etdiler. Onsoň Perwerdigär: «Yslama din gyljy bol!» diýip, Togrul begi ýedi yklyma jahandar belledi.

– Eşidişime görä, täze patyşa hatynynyň sözünden çykmaýarmyş. Oguz hanlary hatynlarynyň hakylyna gulak gabardan ýerlerinde bagtlarynyň ýatandygy barada maňa ýaşlykda gürrüň beripdiler.

Gökhun begiň bu gürrüňine hortap täjir garşy çykdy:

– Wizantiýada Mihail başinjiden soň Konstantin yedinjiniň gyzy Zoýa³ ýurtda melike (şa hatyn) diýlip yglan edildi. Men iki aý mundan öň Konstantinopolda boldum. Şonda melikäniň bazarlara aýlanyp ýörendigini hakyt gördüm. Ol täjirleri aýratyn gowy görýän eken. Olaryň rowaçlygy üçin birnäçe perman çykarypdyr: paçlary azaldypdyr. Melike orta daýhanlaryň, ilatyň

birnäçe salgydyny ýatrypdyr. Wizantiýada melikäniň abraýy juda ýokary. Ähli halk melikä alkys okaýar.

– Zoýanyň jany sag bolsa, Wizantiýa şalyk etmek gezegi bize – bezirgenlere-de ýetsin gerek – diýip, söwedin täjir hortap täjiriň ýüzüne kinaýatly ýylgyrdy.

– Bu näme diýdigiňiz bolýar?

– Munuň sebäbini Konstantinopola barybam bilmediňmi?

– Ýok, bilmedim.

– Onuň bilmez ýaly syry ýok. Zoýa görgülide är uzak duranok. Ol üç gezek äre çykdy, üç ärinem tagtda oturtdy. Barybir, ol ärleri dürli sebäplere görä uzak ýaşaman ölýär. Konstantin IX Monomaham uzak ýaşaman öler, şýdip, Zoýanyň ärleri ölüberse, ahyr gezek bize-de ýeter-dä!

Söwedin täjiriň bu sözüne kabulhanada oturan täjirler hezil edip gülüşdiler.

– Täze patyşa ýörişe gidende zynda hatyny Altynjany nedim belläp gidýärmiş. Men bu sözüň çyndygyny-ýalandygyny-ha anyk bilmeýärim – diýip, Gökhun bin Harur meniň bu sözüme näme jogap berip bilerkäňiz diýen terzde töweregine garanjaklady.

– Altynjan hatyn, eşidişime görä, yöne-möne hatyn bolmaly däl. Begiň oňa ikinji gezek öýlenmeginde-de hikmet bar.

Gökhun hortap täjiriň şu sözi aýdaryna garaşyp duran ýaly, söze başlady:

– Togrul beg Ýusup ýabgunyň wepatyndan soň beýik bir seňneriň üstüne çykyp, üç gije-gündiz Allatagala mynjat okapdyr. Şonda oňa bagzy erenler beýik bir şadöwlet gurmagyna jahandarlyk patasyny beripdirler. Erenler oňa kyrk ýaşa çenli öýlenmezligi wesýet edipdirler, kyrk ýaşda bolsa bir ýanyoldaş iberjekdiklerini aýdypdyrlar. Togrul beg hem kyrk ýaşa ýet-ýänçä öýlenmändir. Seljuk jemagaty gysyny Dargan, Hezarasp sebitlerinde, ýazlagyny Nur ýaýlasında geçirýän döwürleri Horezmşanyň gyz agtygy: «Kim-de-kim maňa Togrul begiň kellesini getirip berse, men şol merdana ýigide äre çykjak» diýip habar ýaýradypdyr. Ana, şonda özüne göwni ýetýän üç sany goçgar Togrul begiň gaşyna barypdyr. Togrul beg ol üç goçgaryň biriniň hem raýyny ýýkmandyr. «Eger küşdüňiz-muşduňyz meniňkiden

rüstem gelse, meniň kellämi alyp gidiberiň. Biziň ýekme-ýek söweşimize hiç kim päsgel bermez. Siz ýeke geldiňiz, men hem siziň garsyňyza ýeke çykaryn» diýip, beg üç ýigit bilen başa-baş söweşipdir. Ol üç ýigidiň ikisi-hä amanadyny tabsyrypdyr, üçünjüsem ýeňlendigini boýun alypdyr, soňundan onuň bilen dogan okaşypdyr. – Gökahun maňlaýyna omrakaý sümren peşini biraz ýokary galdyrdy. – Togrul beg erenleriň: «Kyrk ýaşda seni bir zenana gowşurarys» diýen zenanyň Altynjandygyny, onuň hem öz kastyna çykandygyny şol wagt nireden bilsin?!

Gökhunyň aýdýan zatlary kabulhanadakylaryň ählisini gyzyklandyrdy. Täjirler onuň daşyna egele bolup, aýdýan sözlerini diňlemäge durdular.

Muhtasybyň oturan otagyň gapysy açylyp, iki sany daýaw täjir ýylgyrjaklap çykdy. Olar kabulhanadan çykyp ötägitmän, edilýän gürrüňi diňlemek üçin aýak çekdiler. Hiç kim ýanyna barmandan soň, muhtasyp hem oturan otagyndan çykdy.

– Altynjan hatyn näme üçin Togrul begiň kellesini getirip berene durmuşa çykjak diýdikä? – diýip, mapraç täjir gyzyklandy.

– Onuň sebäbi bar.

– Siz bileňzokmy onuň sebäbini?

– Bilýärim. Altynjan hatynyň özem kiçeňräk goşun jemläp, Togrul begiň kastyna çykypdyr, ýöne şol wagt Togrul beg Nur etrabyna giden eken. Meniň, menden owal babam Harur Aksungaryň häkimlik eden Gawşfinj şäherine oň Akhun (afri-git) nesilşalygyndan bolan Bugraýk Abdal häkim eken, ýöne Mamunlar tagta geçensoň, Bugraýk Abdalyň ykbaly küle çökdü. Sebäbi onuň diňe gögeleje ogly bilen özüni diri galdyryp, beýleki ähli kowum-hyşdyny öldürdiler, häkimligini elinden aldylar, Bugraýk Abdaly mülküne – Zamahşar galasyna kowdular. Agyr kysmaty, ölüm-ýitimi ýüregi göterip bilmän, ol öldi, galada ogly Abdylmälik galdy. Şonda Bugraýk Abdalyň köne dosty Tahyr Afrasýap Zamahşara gelip, ýaş Abdylmälige hossar çykdy, oňa özüniň on ýedi ýaşly gyzyny äre berdi. Olardan üç ogul bilen Altynjan dünýä indi. Altynjan – Togrul begiň hatyny şol!

– Altynjanyň Togrul begde näme kasty bolduka?! – diýip, mapraç täjir başky sowalyny gaýtalady.

Gökhun göwünjeň jogap berdi:

– Kimdir biri Tahyr Afrasýabyň Tümen diýen ogluny öldürdi. «Tümeni Togrul öldüripdir» diýen myş-myş ýaýrady. Ýöne, özüňiz bilýärsiňiz, Ýusup pygamberden bäri möjegiň agzy iýse-de gan, iýmese-de⁴. Altynjan daýysynyň agsyny aglady, öýünden çykmady. Soňam ar almagy – Togrul begi öldürmegi maksat edindi. Ana, şonda ol özüne aşyk bolan ýigitlere bakyp, kim-de-kim Togrul begiň kellesini getirip berse, şol gerçege äre barjakdygyny mälim etdi. Gerçekler bu habara begenmek begendiler, Togrulyň kellesini getirmek üçin gitdiler, ýöne olaryň hiç birisi hem Togrul begiň kellesini getirip bilmedi. Togrul beg öz kellesiniň söwdasyny edýän arjanak zenany görmek isledi, şu isleg bilen göni Zamahşar galasyna bardy. Altynjana gözi düşen Togrul beg bada-bat oňa aşyk boldy. Ol Altynjana garap: «Eý, altyn gyz, – Togrul beg şonda Altynjanyň adyny bilmeyän eken – Sen meniň kellämi idegläpsiň. «Kim-de-kim Togrul begiň kellesini getirse, men şol merdana gerçege äre barjak» diýipsiň. Ynha, men ýumşuňy bitirdim – Togrul begiň kellesini elin getirdim. Indi sen sözünde durup, meniň hatynym bol!» diýdi. Togrul bege öň owadandan-owadan gyzlary hödürläpdiler. Ol welin, ýeke gyzyň ýüzüne-de garamandyr, ýöne Altynjandan welin, asla gözüni aýryp bilmän, äpet göwresini saňnyldadyp durmuş. Beg şol duşuşykdan soň, Zamahşara sawçy ýollapdyr. Ýöne toba ýaşy⁵ dolýança – iki ýyldan gowrak wagtlap öýlenmändir – diýip, Gökhun beg töweregindäkilere seretdi. – «Zamahşar gijesi» hakda eşitdiňizmi?

– Ýok, ýok, bilmeyäris, aýdyber – diýip, bezirgenler Gökhun begiň gyzykly wakany gürrüň berjegini aňyp, söhbediniň soňuny diňlemäge howlukdylar. Ýöne gürrüňçilikde käbir kişi özüni görkezmek, özüniň ony-muny bilýändigini aýdyp öwünmek isleýär. Şol maksat bilenem gürrüňe goşulýar. Gökhun begiň mylaýymlyk bilen gür bermesi hortap bezirgeniň hoşuna gelip, ol öz bilýän zadyny göçgünli gürrüň bermäge başlady:

– Men Togrul beg bilen baş-alty gezek duşuşdym. Ol Altynjan hatyna talak berende şeýle diýdi: «Ýa men ölerin ýa-da sol-

tan Masudy ýeňip, Horasana hökümdar bolaryn. Şu maksadyma ýetýänçäm men saňa nämynasyp. Şu günden başlap, men gylç ýa kepen däbine girip, soltan Masudyň garşysyna çykjak. Ölsäm, idde möhletin⁶ gutararyna garaşyp-örtenip ýörmän, meniň ölen digimi eşideniňden soň äre bar, ýöne Allatagala menlik bolup, soltan Masudy ýeňsem, onda men saňa täzedden öylenerin. Ikinji toýumyz «Zamahşar gijesindeki» ýaly bolmaz. Reý şäherinde ýedi yklymda entek görnüp-eşidilmedik toý tutaryn».

Hortap bezirgeni uzak gürlemäge goýman, onuň al-petinden aldylar:

– Eý, sen nä gürleýärsiň? Seniň bu aýdýan zatlaryňy ähli kişem bilýär. Sen, nä, bu gojanyň sözünü kesýärsiň? – Häliden bäri ýekedyz oturyp Gökhun begi diňlän söwedin täjir ellerini hereketlendirip gaharlandy. Söwedin täjiriň sözünü oňlap, hortap täjire ýerli-ýerden igendiler.

– Gohlaşmaň, gohlaşmaň! – diýip, muhtasyp haýbatly selendi. Gökhun begiň alkymyna dyklyp bardy – Saýybym, siz näme maksat bilen nireden geldiňiz?

– Men bady-şütür şemaly bilen at alan şäherden geldim. Maksadymyz işe, gulluga durmak. Şu niýet bilen Reýe barýarys. Bu ýerde garbak-gurbak edinmekçi bolduk.

– Näme käriňiz bar?

– Goçgar, meniň bir döwüm tötek iýmegim üçin şu zatlary bilmegiň hökmanmy? Men bu ýere Alauddaule döwri hem gelipdim. Şonda bir döwüm tötek iýmek üçin hiç zat soramaýardylar. Ýa garbak-gurbak edinmek üçinem Ýusup Bazyrgana rişwet bermelimi?

– Siz kim?

– Meniň adym Gökhun ibn Harur ibn Aksungar. Aslym ho-rezminli. Şamälikden öň – Altyndaş döwründe Gawşfinj şäheriniň häkimidim. Soň ykbal şemaly meni Badhyza⁷ taşlady. Başga näme aýdaýyn?

– Saýybym, siz maňa nähak gaharlanýarsyňyz. Bir döwüm tötek iýmegiňiz üçin biz sizden hiç zat soramarys, Ýusup Bazyrgana-da rişwet bermeli däl. Sakçylar sizi meniň tabşyrygym bilen ýanyma getirdiler. Alauddaule döwri hem men şu ýerde

işleýärdim. Hernä, şol döwrüň – deýlemlilerden döwranyň geçdigi bolsun. Ol döwür nan atlydy, biz pyýadadyk. Togrul soltanyň ömri deraz bolsun. Agzymyz aşa ýetip ugrady. Ol her bir musulmany, her bir gelen täjiri myhmana goýulýan gadyr-hormat bilen garşylamagy, doganlarça gürleşmegi bizden talap edýär. Onsoňam Taberek galamyz indi kabalä⁸ öwrüldi. Ynha, görüň, birgiden kerwen galada söwda edýär. Alauddaule döwründe bir aýda gelyän kerwen bu gün bir günde gelyär. Patyşamyz täjirleri salgytdan boşatdy, paçdan boşatdy. Gorag pajyny bolsa, ähli täjirler üçin deň etdi. Her bezirgen hakda alada etmek biziň borjumyz. Ine, şu bezirgenlerden sorap görüň, içinde bizdenem, patyşadanam nägilesi ýokdur. Sebäp, bar aladamyz raýatlarymyz. Sizi nähak saklapdyrlar. Häzir sizi çayhana elterler. Size hyzmat ederler, arkaýyn boluň. – Muhtasyp içişikde duran sakça buýurdy: – Bar, bulary çayhana eltip gaýt. Çaypuruşa aýt, gowy hyzmat etsinler. – Muhtasyp Gökahunyň ýakynyna gelip, müňli gürledi. – Siz biziň günämizi ötüň. Men öz adamlaryma: «Atabeglik eder ýaly är-aýal görseňiz, meniň ýanyma alyp geliň» diýipdim. Sakçylar sizi bu ýerik meniň şol sözüm üçin getiripdirler. Ýogsam nahar iýjek adamy içeri goýbermän duramazok biz. Allatagala maňa ogul bermedi, diňe bir akylyja gyz berdi. Ýaňy baş ýaşyny doldurdy. Men gyzyma atabeg tutup, birki dili öwretmek işleýärim. Togrul begiň hatyny ýetmiş iki dil bilýäرمىş. Saklablaryň⁹ hem ähli dilini bilýäرمىş. Dünýäniň haýsy yerinden ilçi gelse, olaryň öz dillerinde gürleşip otyrmyş, ol.

– Ynamyň üçin taňryýalkasyn... – Gökahun syrly dymdy.

– Siz razymy?

– Ilki bilen, çagaňzy görel. Onuň bilen gürleşip görenimizden soň, biz bu sowalyňyza jogap berip bileris. Özümüz atabeglik etmesegem, gowy atabeg tapyp berip bileris.

Muhtasybyň begenýändigini ýylgyrjaklap iki tarapyna bakyşyndan açyk duýulýardy.

– Men näçe diýseňiz, hakyňzy tölärim. Siz menden nägile bolmarsyňyz. Men size ýatak jaýyny bererin, mugt iýdirip-içirerin.

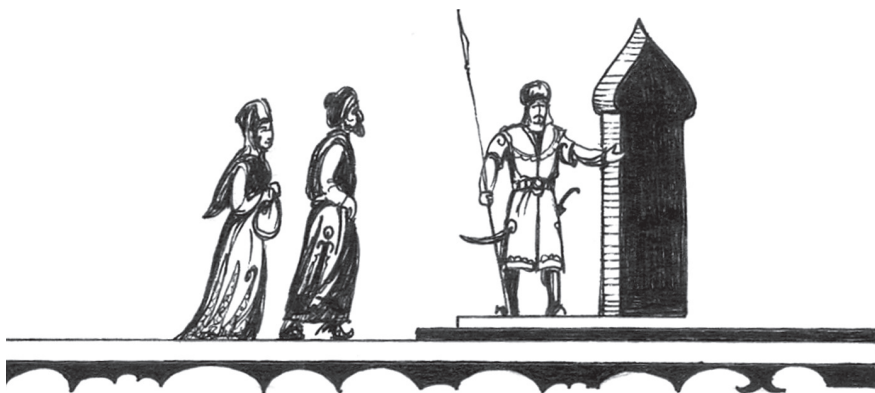
– Teşneligimizi gandysak, owkat edinsek...

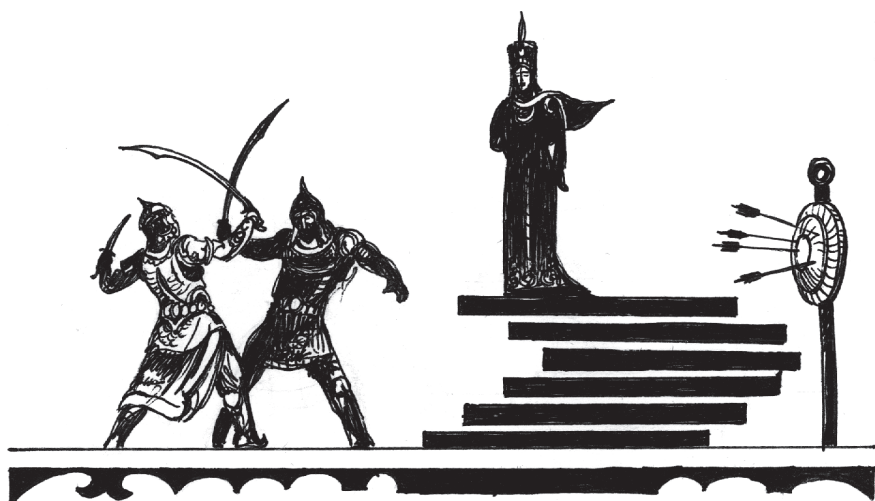

– Duruň, duruň! – diýip, muhtasyp Gökhunuň sözüni böl-di. – Siz häzir göni meniň öýüme baryň. Ol ýerde siziň teşneligiňizem gandyrarlar, owkadam bererler. Ýusup! – Muhtasyp gapynyň agzynda duran sakça ýüzlendi: – Bu gojany hatyny bilen meniň öýüme elt. «Altynjanyň atabegleri» diýip aýt. Gowy iýdirip-içiriň. Bular uzak ýoldan gelipdirler. Dynçlaryny al-synlar. Sowal berip, ýüreklerine düşäýmäň. Şeýle diýibem öýdä-kilere aýt.

Muhtasybyň öýi uzakda däl eken.

Är-aýal giň otagda ýazylyp-ýaýrap naharlandylar. Baş ýaşlyja Altynjan bolsa Kalbyna bilen tiz öwrenişdi.

On bäşinji hekaýat

HER KIM ÖZ MAKSADYNA DAŇLAN

Alparslanyň harby tilsimleri öwrenjekdigi Togrul begi-de, Altynjany-da biynjalyk edip duranokdy. Çünki ol pälwansypat, daýaw, erjel jahyldy, harby tilsimleri öwrenmäge höwesekdi. Iň esasy zat, onuň döwrüň ylymlaryndan ýüküni mas ýetirmegidi. Pars hem ýunan dillerini öwrenmegidi: musulman halklarynyň arasynda bilim dili – arap, syýasy dil – pars, köçe dili – türkmen dilidi. Ýunan dili aşa sowatlylygy aňladýan begzadalyk dilidi.

Togrul beg alada-endişesi her çent köp-de bolsa, iki ýylyň dowamynda Alparslany ünsden düşürmedi: onuň bilen gylyçlaşyk türgenleşigini geçmäge, puta – ýaýdan hem hanjardan nyşana urmaga wagt tapdy.

Tas her gün garadere batyp türgenleşdiler.

Birder türgenleşik geçip, ýadap, dynç almak üçin oturanlarynda Altynjan hatyny çagyrmak Togrul bege edehäde öwrülipdi.

– Náme üçin Altynjan ýok?! Çagyryň-a ony.

Bu söz her gezek gaýtalanýandygy üçin, Togrul patyşa bilen Alparslan türgenleşige başlasa, hyzmatkärleriň biri Altynjan hatyny çagyrmak üçin ugrardy.

Alparslan lalalary Togrul soltany, Altynjany aýratyn hatyralaýardy. Olaryň göwnüni götermäge çalyşýardy. Togrul soltana «babam», «lalam», «walydym»¹, Altynjan melikä «enem», «lalam», «walydam» diýip ýüzlenýärdi.

Alparslan Togrul beg bilen Altynjany hernäçe ezizlese-de, kakasy Çagry begi, ejesi Gyzbibini ýadyndan çykarmaýardy, kä gijeler ejesidir kakasy, doganlary Gurt (Kawurt), Süleýman, Ýakut düýşüne girýärdi, olar bilen basalaşyp oýnasy gelyärdi. Merwe bakan seredip, doganlary bilen basalaşyp oýnan günlerini ýatlaýardy. Onuň gündogara bakan seredip oturandygyny görüp, Altynjan melike ýanyna gelderdi:

– Öwez, sen näme üçin ýüzüňi aşak salyp otyrsyň? Nämäni gaýgy edýärsiň?

On dört-on bäş ýaşly Alparslan näme jogap berjegini bilmän cykgynsyz güne galardy:

– Men hiç zady gaýgy edemok...

– Ýeri, ýene Merwi ýatlaýarsyňmy?

Alparslan boýun almaýardy. Ol alawuz gylygyň gowy däldigini bilýärdi, ýöne hakykaty aýtsa, lalasy halajak däldi. Şonuň üçinem ýalany saýlap alanyny ibaly görýärdi.

Togrul beg gylyçly türgenleşiklerden soň, Alparslan bilen bile naharlanýardy. Özem köplenç sazandalaryň pessaý sazyny diňläp naharlanýardylar.

Togrul soltan nahar başynda Alparslana ýüzlendi:

– Saňa näme bolýar? Nämäni oran edýärsiň?

Alparslan sowala açyk jogap berdi:

– Iki gije mundan öň düýş gördüm, lalam. Şol gören düýşüm teý ýadymdan çykanok.

– Pygamber ýorgudy bolsun, nähili düýş ol?

– Düýşümde walydym hassa ýatyr, ol maňa gyzyl ok² berdi. Walydam bolsa ol oky elime almagymy islemedi.

– Walydyň bu mahal Balhda bolmaly. Ol Möwduddan³ ýeňläýdimikäň? Näme üçin meni däl-de, seni kömege çagyryň? Eger zerurlyk ýüze çyksa, maňa habar göndererdi, ýöne ondan hiç hili habar ýok...

Şunuň bilen gürrüň gutardy.

* * *

Gyzyl okuň – çakylygyň ugradylmagyna Reýde ähli kişiden beter Altynjan howlugýardy. Çünki iki dogan – Çagry beg bilen Togrul beg patyşalygy ýola goýup, güýç ýygnap Horezmine – Şamäligiň üstüne çozmagy ähtleşipdiler. Şol ýörişe taýýardygyny mälim edip, Çagry beg Togrul bege ýörişe çakylyk ibermedidi. Şamälikden ar almak diňe bir Altynjanyň däl, ähli seljuk begleriniň maksady ahyryn. «Zamahşar gijesiniň» awusy seljuk neberesiniň jigerlerinden çykarly däl. Ol gijede diňe toý ýasa öwrülmedi, sekiz mün seljukly wepat boldy, gyryldy! Ol gijede, gör, näçe çaga, näçe naçar öldürildi.

Şamäligiň elinden Altynjanyň hossarlary – ata-enesi wepat etdi.

Şamäligiň elinden Altynjanyň dogany Habyl wepat etdi.

Şamäligiň elinden wepat eden adamlar kändi, juda kändi, ýatlasa, Altynjanyň jigeri gyým-gyým bolýardy.

Altynjan Şamälikden aryň alynmagyna gününü sanap garaşýardy.

Merwden Altynjan hatynyň paltasyny daşa degdiren habar geldi: «Şamäligiň üstüne ýöriş edildi, yöne ýöriş şowsuz gutardy⁴».

* * *

Togrul soltan Alparslanyň gören düýşüniň yönekey düýş dældigini aňyp, ony on mün atly goşun bilen Merwe ugratmagy makul bildi, Alparslana daňdan Merwe ugramalydygyny aýtdy.

Çagry beg: «Şu gün sagalaryn, ertir sagalaryn» diýen inçe tama bilen şindem nähoş ýatyrdy. «Çagry beg sarygetirme keseli bilen keselläpdi, şol dert ony gaty ynjdýardy»⁵. Ol Balha ugramak barada perman beripdi. Goşun taýýardy, yöne ol ýola düşmek hakynda pikir hem etmeyän ýalydy.

Ol Alparslanyň gelenine begenmek begendi. On baş ýaşly ogluny ýörişe taýýar bolup duran goşunyna baş edip, Balha sary ugratdy.

Togrul bege Alparslanyň Balha salar bolup gidendigi, Möwdudy ýeňip, seljuk serhedini giňeldendigi, bu habary eşiden Çagry begiň keselinden açylandygy hakdaky habar bilen gyzyl ok getirdiler⁶.

Gyzyl ok alan Togrul soltan birleşen güýç bilen Balha, Horezmine ýoriş etmek üçin elli müňlük atly: jylawdar hem ylgary goşun bilen Merwe ugrady. Merwe esgerleriň sany ýüz müňe ýetmelidi.

Iki dogan Merwe duşuşdy.

Şol gün Gaznadan hoş habar gelip gowuşdy: üç ýyllap edilen talapdan soň, gaznalylar Gutulmyş ibn Ysraýyl Arslan ýabgu ibn Seljugy zyndandan boşatdylar. Mundan üç aý öň Resultegin ibn Ysraýylyň serkerdeligindäki Gutulmyşy alyp gaýtmak üçin ugradylan topar ahyr maksatlaryna ýetdiler, Gutulmyşyň Hindiguş daglaryndan aşyp Merw sary ugrandygyny, birigün Merwe geljekdigini habar berdiler.

«(Seljuklar) Soltan Masutdan Gutulmyşy zyndandan çykaryp, özlerine iberilmegini talap etdiler. Talaplary ýerine ýetirilenden soň soltan Masut bilen ýaraşdylar we öz aralaryndaky şertnamany berkitdiler. Şertnama görä, Sistan, Gazna we Hindistan ülkeleri soltan Masuda degişli bolmalydy, ol Horasandan we beýleki ýerlerden el çekmelidi. (Seljuklylar) tä soltan Sanjar (511 – 552 h.ý., 1118 – 1158 ý.) döwrüne çenli soltan Mahmydyň neberesiniň üstüne çozmadylar».

Kerimeddin Mahmyt Aksarayly.
Musameretul ahbar.
(Habarlaryň mejlisi)

Iki dogan Gutulmyş derejeläp garşylamak maksady bilen, ýörişi bir hepde soňa goýdular.

Gutulmyşa mynasyp gelinlik tapyp goýdular. Has takygy, Ahmet Dehistanynyň gyzyna guda boldular.

Gutulmyş geldi.

Ýigrimi ýylyň aýraçylygyndan soň doganoglanlar didarlaşdylar.

Toý toýladylar.

Uzak gije meýlis gurap, serden geçdiler.

Ertesi Gutulmısy öýerdiler, oňa bir hepde dync berýändigilerini aýtdylar.

Bir hepde dync alyşdan soň, doganlar Gutulmısy maslahata çagyrdylar, oňa ýagdaýy düşündirdiler, özleri bilen ilki Balha, soňam Jürjaniýa ýörişe gitmegi teklipl etdiler.

Gutulmısy bu teklibe kes-kelläm garşy çykdy: özüniň ýigrimi ýylyň horlugyndan soň rahat ýaşamak, özem bolçulykda, hökmürowanlykda bigam ýaşamak isleýändigini mälim etdi:

– Maňa bir patyşalygy – ölkäni beriň. Men ol ýurtta hiç bir zadyň aladasyny etmän rahat ýaşayyn. Men indi ýaş däl. Ömrümi ikinji gezek töwekgellige salmak islemeyärim.

Togrul beg-de, Çagry beg-de Gutulmışdan beýle söze garaşmandylar. «Elbetde, Taňry ýagşy amal edijileriň azabyny zaýa etmeyär»⁷. Mundan beýlägem şeýle bolar, ýöne Gutulmışyň jogaby bu iki dogan üçin garaşylmadyk jogapdy.

Näme etmeli?!

Balha, Horezmine ýörişi soňa goýmaly. Gutulmısy haýsy sebite häkim bolmak isleýän bolsa, şol ýere gidip, şol ýerini teshyr edip, onuň ygtyýaryna tabşyrmaly. Ikinji ýol ýok: sebäbi Togrul begiň hem Çagry begiň hem ýigrimi ýyllap horluk çeken Gutulmışyň garşysyna gidesleri gelenokdy. Her nähili ýagdaý bolanda-da, ony razy-hoşal etmeli. Ol dogry aýdýar: goý, galan ömrüni göwnühoşlukda geçirsin. Ol: «Men patyşa boljak. Sizem meniň wezirlerim bolarsyňyz» diýenog-a! «Men soltan boljak!» diýmäge-de haky bar onuň. Sebäp ol Arslan ýabgunyň ogly. Arslan ýabgu ähli seljuklylaryň patyşasydy, ýabgusydy. Ýabgu ölse, yzyny ogly dowam etdirmeli!

Iki dogan özara maslahatlaşdy. Şondan soň olar Gutulmışyň ýanyna bardylar:

– Gutulmısy dogan, sen çar ýana ynamdar jahankeşdeleri gönder. Goý, olar iň gőzel, iň baý ölkeleri, patyşalyklary görüp gelsinler. Onsoň haýsy ýerini diýseň, ilkinji nobatda, şol ýerini saňa petihläp bereýin. Seni razy edip, ana, şondan soň men Horezmine ýörişe gideýin.

Gutulmısy Togrul bege nagt jogap berdi:

– Dogan, onuň üçin hiç ýere adam, jahankeşde göndermegiň derkarlygy ýok. Meniň göwnüm – eger maňa rowa bilsen! – Tabarystany – Ziýar patysalygyny isleýär. Şol ülke meniň tabynlygymda bolsa, maňa bu dünýäde başga hiç zat gerek däl.

– Eh, byradar, heý, men saňa ol ýerleri rowa bilmerinmi? Ondan köp ýer isleseň hem musahhar kylyp bererin.

– Ýok, ýok, maňa şol ýerleri ýeterlik.

– Islemek seniň bilen, amaly biziň bilen.

* * *

Togrul beg Tabarystana – Ziýar patysalygyna iki ýüz aňtawçy ýollady. Olaryň wezipesi Toгрul begiň çyn howandardygyny, onuň goşunynyň çäksiz köpdügini, baran ýerinde nähili güýçli goşun bar bolsa-da hökman ýeňýändigini, garsylyk görkezilse Toгрul begiň halamaýandygyny, gaty berk jezalandyryandygyny, ýerli ilaty iki ýyllap salgytdan boşatjakdygyny, täze metjitleri gurljakdygyny, mazlumlara, ähli ilata çyn hossar çykjakdygyny wagyz etmekdi.

Wagyzçylaryň ýerli ilata düşündiriş geçmegiň hötdesinden nä derejede gelendiklerini bilmek kyn däl: seljuk goşunynyň nähili garsylanýandygy aňtawçylaryň yhlaslarynyň görkezijisidi.

Käbir galalar hiç hili garsylyk görkezmesizden derwezelerini açyp, seljuklylary duz-çörekli garsylady. Toгрul beg bu sebitlerde özüne garsy çykyp biljek uly güýjüň yokdugyna göz ýetirdi. Ol ilki Merdawij ibn Bessunyň häkimlik edýän Gürgen şäherine sary ugrady, şäheriň golaýynda özüniň gara ýüpekden edilen «bargähi soltanatyny»⁸ dikende ýerli ilat gala derwezelerini giňden açyp, oňa boýun egýändiglerini aýtdy. Toгрul beg dabara bilen şähere girdi. Ýarasyk üçin şäheriň ilatynyň ýüz müň dinar tölemeklerini talap etdi. Toгрul begiň bu talaby bir ýarym günüň dowamynda ýerine ýetirildi. Beg Jürjan (Gürgen) şäheriniň ilatyny ýygnap, şäheriň, tutuş Gürgen welaýatynyň Gutulmyş bege ykta berilýändigini yglan etdi⁹.

Togrul beg Gürgene (Jürjana) gelip, Ziyar patyşasy Bakalanjary dardan asyp jezalandyrmakçydy, çünki onuň eden etmişleri kändi, etmişleriniň biri parawly Parawbibiniň ölümine sebäpkärligidi.

Bakalanjar hiç ýerde ýokdy, onuň Elbrus dagynda, uçut bir gaýada gurlan galada gizlenýändigini habar berdiler.

Onuň yzyndan gitmek, tapmak, jezalandyrmak üçin bir aý wagt gerekdi. Togrul begde welin, wagt ýokdy. Ol Horezmine gitmelidi, Şamäligi tapmalydy hemem ony jezalandyrmalydy, Horezmini Seljuk şalygynyň tabynlygyna geçirmelidi. Şonuň üçin hem Togrul beg Bakalanjary tapmagy hemem jezalandyrmagy ýene bir gezege goýup, möhümden möhüm işleri etmegi makul bildi.

* * *

Togrul patyşa Gutulmysyň islegini amal edip, günbatardaky ýagdaýdan kanagatlanma tapyp, Reýde naýyplygy etmegi baş wezir Ahmet Dehistana tabsyryp, Merwe, ol ýerden hem Horezmine ugramak üçin ikinji gezek azymat etdi.

Horezminde entegem Şamäligiň hökmürowanlygy ýöreýärdi. Öňki hökümdar Harun ibn Altyndaşyň ogly Ysmaýyl bilen hadymy Şükür bolsa, şindem Merwde Çagry begiň gullugyndadylar. Soltan Masut aldaw bilen öldürileninden¹⁰ soň, Şamälik Gazna tagtyna geçen Möwdud ibn Masut ibn Mahmydyň tabynlygyna giripdi.

* * *

Horezmine ýörişe gidilýändigini eşiden Anuşirwanyň hatyny Göwheraý ýaňy dünýä inen ogluny bagryna basyp, Altynjan hatynyň ýanyna geldi, sojap-sojap aglady.

– Náme boldy, Göwheraý?

– Merhemetli melikäm, eşidişime görä, Horezmine ýöriş edilýärmiş.

– Hawa, ertir ugraýarys.

– Merhemetli melikäm, Anuşirwan meni ýany bilen äkitmek isleyär.

– Äkitse, ata-eneňi görersiň-dä!
– Ýok, ýok, meniň olary göresim gelenok, merhemetli melikäm. Towakga edýäriň, meni goýup gidiň, ýolda meniň çagam heläk bolar.

– Sen çagaň ýolda heläk bolmagyndan ätiýaç edip galmakçy bolýarmyň ýa Buruntaga barmak islemeyänligiň üçin?

– Buruntaga barmak islemeyänligim üçin.

– Onuň näme sebäbi bar?

– Babam maňa: «Men senden geçýäriň, gözüme gaýdyp görünme» diýdi. Men hem babama: «Gaýdyp Buruntaga gelmerin» diýip äht etdim.

– Näme üçin? Ýa babaň Anuşirwana äre barmagyňy islemedimi?

Göwheraý näme jogap berjegini bilmeyän bolarly, aljyrady:

– Hawa, islemedi.

– Onuň özi başda seni Anuşirwana gelinlik berýändigini meniň babama aýdypdy ahyryn!

– Hawa, aýdypdy! Towakga edýäriň, merhemetli melikäm, meniň hökümdarym bilen gürleşiň, goý, ol meniň köşkde galmagyma izin bersin.

– Ýöriş bir ýyla çeker. Bir ýyllap Anuşirwan küwensiz oňup bilmez-ä?

– Goý, ol ýene bir hatyn alaýsyn. Dürnazar sahybyň gyzy Dilbere öylensin, ony ýany bilen äkitsin! Dilber biçäk owadan gyz. Merhemetli Anuşirwan ony gowy görýär. Men gördüm: bir gezek Anuşirwan Dilberini geçip barýandygyny görüp, atdan düşdi, tä öýüne girýänçä onuň zyndan seretdi durdy.

– Ol seni ähli peri-peýkerlerden agla görýär.

– Towakga etseňiz, size «Ýok!» diýip bilmez!

Altynjan Göwheraýyň towakgasy boýunça Anuşirwan bilen ýörite gürleşdi, ýaş çaganyň uzak ýolda horlanjakdygyny tutaryk edundi.

Anuşirwan walydasynyň bu sözünü asyl diňlemek hem islemedi:

– Ömrümiň ahyryna – iň soňky demime çenli hatynym Göwheraý ýanymda bolar, bizi hiç bir güýç aýry salyp bilmez!

Anuşirwanyň bu sözünden soň, Altynjan sesini çykarmady, Göwheraý bolsa, aglamak aglady.

Göwheraýyň gözyaşy, agysy Anuşirwanyň pikirini üýtgedip bilmedi.

Dünýäniň ähli suwundan zenanlaryň döken bipeýan gözyaşy köp bolsun gerek!

Eh, zenanlar, zenanlar!

* * *

Zamahşar! Altynjan on ýyldan soň dünýä inen galasyna geldi. Ine, tanyş ýerler! Gör-ä nähili gowy! Altynjan begenjine uçaýjak-uçaýjak bolýardy. Ol Zamahşaryň derwezesiniň ýanynda atdan böküp düşüp, ýere üç mertebe togap etdi, derwezäni, galanyň diwaryny sypap-sypap ogşady. Altynjan üýtgeşe-de gala üýtgemändir. Ine, birmahalky aýakýalaňaç ylğan ýerleri, gijelerine düşsüne giren zowkuly ýerleri üýtgeşsiz saklanypdyr.

– Men geldim, men geldim – diýip Altynjan möňňürüp aglady, derbanlar bilen ýekän-ýekän salamlaşyp, hal-ahwal sorasyp çykdy, zamahşarlylara sahylyk bilen dinar paýlady.

Altynjanyň maksady Tümen daýsýyndan galan tyllalary zamahşarlylara paýlamakdy, ýöne ol hazynanyň üstüni açmanda-da, ýeterlik tylla-teňňe tapyldy.

Seljuklylaryň ýüz müň atly goşun, üç manjanak bilen ýetip gelyändigini hakda eşiden Şamälik hazynasyny alyp, gaçyp gitdi, özüni Dehistan sähralygyna atdy. Soň ol ýerden hem Tabasa göçdi¹¹... Şamäligiň wezir-wekilleri-de zut gaçypdylar. Gyssagarada olar ähli hazynalaryny ýanlaryna almaga ýetişmediler. Jan – hazynadan şirin. Şamäligiň wezir-wekilleri, şeýle hem öz döwründe seljuklylara garşy çykan barjamly adamlar gaçdylar. Olardan galan hazynalaryň bellibir bölegini Togrul beg Altynjana berdi.

Hatyn hazynalary zamahşarlylara paýlamak paýlady. Razzak damulla Altynjanyň dinar paýlamasyna kömek etdi. Ähli hojalyklara aýlanyp, iki ýüz dinardan paýlap çykdy.

Altynjan ýaşlykda bir oglanyň ýüzüne gylç bilen şikes salypdy, ikinji biriniň bolsa üç sany gapyrgasyny döwüpdi. Üç gyzyň ikisiniň elini döwüpdi, üçünjisiniň ýüzünü persala edipdi.

Altynjan, ilki bilen, ýaşlykda şikes ýetiren şol üç gyzy bilen iki oglanynyň öýlerine bardy.

Ol bu bäs şikesliniň bässem garyplykda, pukaralykda ýaşayandyrlar öydüpdü, yöne beýle däl eken. Olaryň bäsisiniň ýaşaysam oňuşmazça däl eken. Eli döwlen gyzlaryň biri durmuşa çykyp, birinji çagasy dünýä injek bolanda aradan çykypdyr. On-dan bir ogul galypdyr. Äri başga birine öýlenipdir.

Altynjan birmahal şikes salan kişilerine eçilmek eçildi.

Bäs kişi birmahal Altynjanyň biçak gaharyny getiripdi. Olar:
– Eprikogullary – Hudaýyň garganlary! – diýipdiler.

Altynjan Hudaýyň gargan gyzy bolmak islänokdy, bu hakda eşitmek hem islänokdy. Ol Eprikogullary neberesiniň pajygaly kysmaty hakda kän gezekler eşidipdi, atasynyň süteme döz gelip bilmän ölendiginem, kakasynyň ýedi ýaşda on ýedi ýaşly ejesine öýlenendigi hakda-da eşidipdi.

Zamahşarly oglanlar, gyzlar Altynjanyň «Eprikogullary – Hudaýyň garganlary» diýen sözi halamaýandygyny, bu sözi aýtsaň, öň seni nähili gowy görenem bolsa urýandygyny, maýyp edýändigini bilýärdiler, şonda-da käteler kejrlik bilen aýtmaly däl sözi oňa aýdýardylar, şondanam lezzet alýardylar, şondan soň olary urup Altynjan hem içini sowadýardy.

Abdylmälik han gyzyny gahar-gazaba mündüren sözüň nämedigini biljek bolup köp kişiden osmakladyp sorap görüpdi, Altynjanyň birden eşidäýmeginden ätiýaç edip, hana hiç kim hakykaty aýtmady.

Bu gün urlanlar, şikes ýetenler jem bolup oňa:

– Altynjan, Eprikogullary – Hudaýyň halanlary! Hudaý sizi gaýtadan arşa – mertebä göterýär! – diýdiler.

Razzak damulla Altynjanyň gelendigine begenip, bir ýerde duranokdy, içki joşgunyny öwran-öwran gaýtalaýardy:

– Men: «Altynjan entek gaty beýik-beýik derejelere ýeter» diýipdim. Gördüňizmi, meniň aýdanym bolandyr! Men näme diýipdim? «Altynjan halkyň hak howandary bolar. Altynjan biziň göz-guwanjymyz bolar» diýmedimmi? Diýdim men! Hakyt diýdim! Men diýdim! Men Altynjanyň şeýle beýik derejelere ýet-jigini bildim-ä men! Altynjana men öwüt berýärdim. Ol meniň öwütlerime eýerdi. Ýadyňyzdamy meniň öňünden aýdanlarym?!

Altynjan damullasyna açildi.

Damulla zamahşarlylaryň önünde agzyny giňden açdy, birmahalky mährap döwen Altynjan bolsa onuň agzyna dinar guýdy.

Damulla agzyna dinaryň köp guýulmagyny isledi, şu isleg bilenem agzyny has uludan açdy, tas äni ýazypdy, barybir, Altynjan Zamahşardan tä gaýdýança äniniň agyrysyndan ýaňa gepläp bilmedi, asyl agzyny açyp bilmedi. Görgüli bir aýlap, änini sarap, hiç zat iýip bilmän gezdi. Görgüliniň ömründe beýle köp engama ýüzi düşmändi ahryr! Ol bir zada göz ýetirdi: dünýäde iň çökder jeza işere zadyň känkä iýip bilmezlik eken. Aňryň-a eljuk diýýär, ýöne agzyň içi zer-zaw.

Wah, göze doýma ýok...

Zamahşarlylar Altynjan hatynyň gözüne şeýlebir mähriban görünýärdiler. Melike olaryň ählisini depesine täç edinäyesi gelýärdi. Ählisini bagryna basayasy gelyärdi, önünden çykan her bir hatyny gujaklaýardy, hal-ýagdaýyny sorayardy.

* * *

Altynjan öýüne bardy.

Ine, şol tanyş howly! Giň howluda, göz-göz otaglarda hiç kim ýok. Megerem, Şamäligiň hökmürowanlygynyň uzak wagtlyk dældigini, Sadylla, Kabyl dagynyň öz öýlerine dolanyp geljekdiklerini aňan bolsalar gerek. Bu howluda ýaşamaga hiç kim het edip bilmändir, ýöne indegsiz howlyny talamak talapdyrlar: oturar ýaly ýekeje düşegem ýok. Hany, birmahalky depe-depe bolup duran halylar?!

Zamahşarlylar Altynjanyň bu sowalyny eşiden ýaly, haly getirip ugradylar:

– Altynjan, düşekleriňiz ogurlanaýmasyn, talaň salnaýmasyn diýip, ygtybarly ýerlerde gizläp goýduk. Biz siziň ähli zatlaryňyzy gözümiziň göreji deýin gorandyrys.

Altynjan olaryň ählisine minnetdarlyk bildirdi. Ol ylgap ejesiniň otagyna bardy.

Hiç kim ýok!

Gülyüzliniň otagyna girdi.

Hiç kim ýok!

Soň ol kakasy Abdylmälik hanyň dynç alýan otagyna girdi.
Giň otag borram-boş!

– Altynjan, näme agtarýarsyň? – diýip, Kabyl sorady.

Altynjan näme jogap berjegini bilmän egnini ýygyrdy.

Aslynda, ol geçen günlerini agtarýardy. Ejesiniň şebis-tanyndan ejesini, akgyzynyň otagyndan Gülyüzlini, kakasynyň salamlygyndan hem, elbetde, kakasyny agtarýardy. Onuň göwnüne bolmasa, işik açylyp, olaryň içinden «Altynjan, sag-aman geldiňmi?» diýip, mähribanlary çykaýjak ýalydylar.

Mähriban öýünde bu gün ne kakasy, ne ejesi, ne-de akgyzy bar.

Onuň mähriban öýünde atgan ýeke mähribany-da ýok!

Altynjan ejesiniň otagyna ýene bardy. Dälirän dek, gözleri-ni elek-çelek edip:

– Ene, ene! – diýip, pessaý seslendi.

Onuň sesi boş otagda: «Ene, ene!» diýip gaýtalandy.

On ýyl geçenden soň ol wagsylyk bilen öldürilen, ejesiniň, kakasynyň, dogany Habylyň, akgyzy Gülyüzliniň agysyny aglady. Bagyryp-bagyryp aglady...

* * *

Altynjan Göwheraýyň ýanyna bardy:

– Yör, men seni Buruntaga – babaň-eneň ýanyna alyp gi-deýin. Olar entek agtyklarynyň bardygyny bilýänem däldirler. Tümen jany ýanyaňa al!

– Ýok, ýok! Men gitmäýin, siz hem gitmäh!

– Ata-eneňden öýke etmek aýyp bolar, unut öýke-kinäňi!

– Men-ä haýran Göwheraýa! Babasynyň adyny tutsaň, elewräberýär. «Buruntaga hiç mahal barjak däl» diýip ant içdi. Antdan soň men ony äkitjek bolup durmaýyn. Ol meniňem git-megimi islänok – diýip, Anuşirwan müýnli dillendi.

– Onda senem gitjek dälmi?

– «Git!» diýseň giderin.

– Men saňa hiç zat diýjek däl. Janahyr Geçdeki babamyň ýeg razdandy, onuň halyndan habar almak meniň borjum.

Altynjan Kabyl bilen ýola düşdi. Janahyr halwaçynyň ýanya-na bardy. Ol Janahyr halwaçynyň öýüniň otlanmasynda, näme

üçündür, özünü günäkär duýýardy. Näme üçindigini welin bilmeýärdi. On ýylyň içinde Janahyr halwaçynyň bili bükülipdir, näsag ýatan eken.

Janahyr halwaçy Altynjanyň salama gelendigine çoh minnetdar boldy.

– Men size biçak guwanýaryn, Altynjan melike. Siziň uly derejelere ýetjekdigiňizi men sizi ilkinji gezek görenimde aňypdym. Biziň sebitimiziň uludan-kıçisi bu gün siziň adyňyzy senalaýar. Sebäp, siz olara hak howandar çykýarsyňyz. Ine, biziň obamyzdanam ýüzden gowrak adam siziň ýanyňyza delalat islöp gidip, köp-köp baýlyga eýe bolup dolandylar. Siz Zamahşar sebitinden diýip baranlaryň ählijesine eýe çykyp, olaryň işleriniň şow almagyna hemaýat edipsiňiz. Oglum Imanyň ölümi üçin siz özünüzi müýnli saýyp ýörmäň, Altynjan melike. Ýok, onuň ölmeginde siziň günäňiz ýok. Onuň ölmegine bir haramzadanyň zäheri sebäp boldy. Meniň duşmanym Imana çalynmaly dermanlyk ýaga awy garypdyr. Bizem muny bilmändiris...

Altynjan Iman hakda uzak gürrüň edilmegini islemedi:

– Enşa, ähli zat gowulyk bolar.

– Ýok, ýok, näme bolsa bolar, ýöne biziň öýümizde gowulyk bolmaz! Haýsydyr bir ýaman pygylly kişi biziň neberämize betdoga okapdyr. Şonuň üçin biziň neberämiziňki diňe gaýtgynyna. Bu pelekde adalat ýok. Hana, Keski Kelew! Gör, ol öz döwründe näçe kişä ýamanlyk etdi. Siz toý edeniňizde Şamäligiň öňüne düşüp gelen, sekiz mün bigünä bendäniň ölümüne sebäp bolan hem Keski Kelew bolmaly. Seniň babaň ölümüne-de şol sebäp boldy. Mundan bir hepde öň ol meniň ýanyma gelip gitdi. Afrasýap şalygynyň emiri eken, wezir eken ol. Baýamak baýapdyr. Keski tetelliler-ä baýaýar, bizem dişimiziň suwuny sorup otyrys. Ol maňa ýigrimi çelek çakyr getiripdir, getirensoň, men onuň çakyrларыnyň baryny hendege dökdüm. Men bilýän, onuň getiren çakiry – zäherli bolmaly. Ol meni öldürjek bolýar.

– Ol siziň dostuňyz ahyryn!

– Men onuň bilen hiç wagtam dost bolan däldirin. Ol Abdylmäligiň dostudy.

Altynjan durmuşa çykanda Keski Kelewiň getiren çelek-çelek şerabyny ýatlady. Ol çelekleri Abdylmälik han Janahyr

halwaçynyň islegi boýunça ýere gömüpdi. Ol çelekler şindem gömülgi ýatan bolmaly.

– Gazanpar Takyň güni nähili?

Halwaçy uludan demini aldy:

– Meniňkiden başgalaryňky gowy.

– Ýogsa-da, Janahyr daýy, Anuşirwan dagy köpeldi. Göwheraýyň ýagdaýy, çagasynyň ýagdaýy gowy.

– Hany, olar?

– Nesip bolsa, şu gün ýa ertir gelerler.

– Ýok, ýok, gyzym gelmesin. Men gyzymdan geçýärim. Maňa onuň ýaly gyz gerek däl, gelse, diňe giýewim gelsin!

– Wa-weýla, näme boldy?

– Näme bolandygyny bilýänsiň, aýdandyr ol aýjyn.

– Ýok, Göwheraý aýdanok.

– Aýdandyr, aýdandyr.

– Nämäni?

Halwaçynyň birden ýüzi ýagtyldy:

– Nämedigi ýadymda ýok häzir meniň. Garrasaň, huş galmaz eken.

– Ogul agtygyňyz boldy. Adyna Tümen daýymyň adyny dakdyk.

– Kimiň?

– Tümen daýymyň adyny dakdyk: Tümen.

Janahyr halwaçy sesini çykarman, başyny aşak salyp esli salym durdy.

Altynjan hatyn gaýtjak bolanda Janahyr halwaçy kän-kän alkyşly sözler aýtdy:

– Altynjan melike, ömrüňiz uzak, işiňiz rowaç bolsun! Siziň gelendigiňizi, Şamäligi kowandygyňyzy eşidip çoh hursant bolduk. Men bütin ömrüme halwa ýasap satdym. Düýn siziň gelendigiňizi eşidip, size niýetläp ýörite halwa taýýarladym. Çoh süýji halwa bu, iýseňiz, hezil edinersiňiz. Biraz garaşyň, men häzir size şol halwaňyzy getirip bereýin. Özüňiz geldiniz – gowy boldy. Ýogsam özüme baryp, elin gowşuraýyn diýip otyrdym.

Janahyr halwaça jan-gaýrat geldi, süňni ýeňil gopdy, yh-çohlap duran goja ylgap diýen ýaly gitdi. Sähel salymdanam ak düwünçekde halwa getirdi.

– Towakga edýärin, Altynjan melike, iýiň, hökman iýiň!
Agzyňyzda erär durar. Goý, giýewim Anuşirwan bilen Gõwhe-
raýam iýsin. Agtygyma-da dadyryň, hezil ederler.

– Taňryýalkasyn, halwaçy daýy!

– Çoh süýjüdir, çoh datlydyr. Bir iýseňiz, soňam iýesiňiz ge-
ler durar. Isleseňiz, men soňam ýasap bererin.

– Taňryýalkasyn! Anuşirwan daga-da bererin!

– Beriň, hökman beriň. Hökman dadyp görsünler.

– Siz meni rahatlandyrdyňyz, halwaçy daýy. Menden kine
saklap ýörensiňiz öýtdüm.

– Ýok, men kine saklaýan adamlardan däl!

Altynjanyň aty tebil tapdy. Halwanyň ysy, megerem, ata hoş
ýakan bolarly, ol halwaly düwünçege bakan boýnuny uzatdy,
jylawdan berk çekilýändigine seretmezden zol-zol agzyny açyp,
halwaly düwünçege bakan omzady.

Altynjan halwaly düwünçeği Kabyla berdi. Şondan soň ýola
düşüldi.

Janahyr halwaçynyň keşbi Altynjanyň aňyndan ýolboýy
aýrylmady. Näme üçindir, halwaçy Altynjana syrly görüni. Ýog-
sam arada üýtgeşik gürrüň-de bolmady.

Zamahşara gelenlerinde Altynjanyň münüp gelen bedewi
ýene halwaly düwünçege boýnuny uzadyp, zol-zol hokrandy.

– Kabyl, meniň atyma bir tokga halwa ber – diýip, hatyn at-
dan düşdi.

At wagşyýana ses edip, halwany iýdi.

Halwanyň ýakymly ysy bardy. Bu ys hoşuşna gelyärdi, işdäni
açýardy.

Ata bir tokga halwa beren Kabyl özi hem iýmek üçin düwün-
çekden ikinji tokgany eline aldy.

Ol halwany ýaňy agzyna ýetiriberende Altynjanyň aty pasyr-
pusur ýatdy.

Bu ahwalaty gören Altynjan Kabylýň eline kakdy:

– Saklan! Iýme!

– Näme boldy?!

– Halwa zäherli!

Halwadaky awy gaty güýçli bolmaly, at janawer aýagyny birki gezek hereketlendirip, hokranyp, derrew jan berdi.

Altynjan tas uly betbagtlyga elten halwaly düwünçegi Kabylyň elinden kakyp aldy-da, honda zyňdy.

– Eý, Hudaý, bu nähili ahwalat boldy? Teý akylma syganok meniň. Teý ynanyp bilemok. Wa-weýla, men adam tanamaýan ekenim. Men halwaçyny bütün ömrüne perişde ýaly hasaplaýardym. «Hydyr diýenim hyrs çykdy» – diýip, Kabyl hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady.

– Menem tanamandyryn ony – diýip, Altynjan Kabylyň sözünü makullady.

Janahyr Geçdekini tutup getirmek üçin emir Dürnazar ýola düşdi.

* * *

Janahyr halwaçyny derýadan aňry geçjek bolup durka tutup, Altynjanyň ýanyna getirdiler.

Janahyr Geçdeki häлки sypaýy halwaçy däl: gözünde wagsylyk, ýigrenç bardy.

– Eý, halwaçy, bu näme etdigiň seniň?!

– Bagty çüwen ganjyk diýerler saňa!

– Meniň bagtymyň çüwmeginden size zyýan gelenog-a?! Gaýtam, peýda gelýär!

– Bagty çüwen, kellesi şemally ganjyk! Näme üçin sen menden, meniň neberämden, meniň ogullarymdan mertebeli bolmaly?! Näme üçin?! Öýümde seniň ýaly urkaçydan dördüsi bar. Näme üçin olar seniň ýaly mertebeli däl? Näme üçin Abdylmälik sebite han boldy? Tümenjik näme üçin meniň üstüme ggyrdy?! Ä? Näme üçin? Sebäp onuň bagty çüwdi. Ol menden baý boldy. Näme etsem, jezasy bolmaz öýtdi. Eden etmiş üçin jezasyny alandyr ol menden.

– Äh-ä, daýmy öldüren, gör, kim eken?!

– Näme, onuň eden etmiş jezasyz galmalydymy?

– Siz oňa töhmet atypsyňyz.

– Sebäbini bileňokmy?

– Bilemok.

– Ol mençe akylly dälidi. Men arap dilini bilýärim. Men sogd dilini bilýärim. Tümeniň welin, bilýän dili ýokdy. Hudaý näme üçin sizi gowy görýär? Näme üçin? Näme üçin siz mertebeli hem baý ýaşamaly? Men bütin ömrüme işledim. Bütin ömrüme! Gazanan zadym bolmady! Sen welin, adamlara haltalap dinar paýlaýarsyň. Ýigrenýärim men seni! Ýigrenýärim!

– Eprikogullary neberesiniň başyna düşen kysmaty – betbagtlygy az gördüňizmi?

– Az, az! Wa-weýla, hasrat-a, Alla näme üçin Bugrajygy aman goýdy?!

– Ol size ýamanlyk etdimi?

– Ýamanlyk etdi!

– Näme?

– Onuň ýamanlygy neberesiniň işleriniň küşatlygy!

– Başga?!

– Näme, şuny az görýärsiňmi?

– Biz size hiç wagt azar bermedik ahyryn!

– Menden bagtly ýaşadyňyz. İşleriňiz mydama şow tapdy.

Dürnazar Altynjan melikä ýüzlendi:

– Altynjan, sen näme üçin munuň bilen gürlleşip dursuň?

– Dur, dur, men düşünmek isleýärim.

– Ähli zat düşnükli. Tümen begi öldürende: «Men – Togrul!» diýip gygyranam şu halwaçy bolmaly.

– Men gygyrdym! Men! Öldür öldürýän bolsaň! Wah, men armanly ölmeli boldum. Armanym galdy, armanym! Anuşirwan bilen şu urkaçyny öldüren bolsadym, onda bu dünýäde armanym galmazdy.

– Indi gyzyň Göwheraýy näme üçin ýigrenendigiň, ondan geçenligiň düşnükli: sen gyzyňa Anuşirwany öldürtmek isläpsiň. Göwheraýam seniň bu islegiňe garşy çykan bolmaly – diýip, Kabyl Janahyr Geçdekiniň alkymyna dykylyp bardy.

– Eýsem näme! Siz ýaly nejisler bilen guda bolmak isländir öýtdüňmi?

– Biz näme üçin nejis?!

– Nejis siz, nejis! Siz gyzymy azdyradyňyz. Ol öň meniň sözümden çykanokdy. Başda ol maňa söz beripdi. Soň sözün-

den dändi, heleýligini etdi. Wah, ol Altynjan bilen ärsumagyny öldüren bolsady!..

– Öldüriň! – diýip, Kabyl haşymlaryna buýurdy.

– Ýok, ýok, saklanyň! Muny öldürmän!

– Näme, näme? Altynjan, saňa näme boldy?

– Maňa bolan zat ýok.

– Onda näme üçin: «Öldürmän» diýýärsiň?

– Muny biz öldürmeli. Muny halkyň näleti öldürsin. Bu öz-özünü öldürer. Sen munuň gepläp duranyna bakma! Bu eýýäm öli.

– O nähili öli?!

– Munuň ruhy bireýýämle ölüpdir. Teniniň ölmegine-de azajyk wagt galypdyr.

– Men-ä saňa düşünyän däldirin, Altynjan.

– Sen meniň aýdanymy et, Kabyl! Halwaçyny goýber. Goý, gitsin. Öz etini özi iýibem öler bu.

– Sen munda ynsap-iman bardyr öýdýärsiňmi?

– Kabyl, meni diňle! Halwaçyny goýber! Goý, gitsin! Galadagan dönülmesin!

Altynjan Janahyr halwaçynyň bolsuna gaty haýran galdy hem ömründe, megerem, ilkinji gezek ynsan ýüreginiň aýrylmaz kiri bolan görüplik barada çyndan hem çuňdan pikir etdi.

Eýse nä, adamyň ýaramaz häsiýeti bolan görüpligiň ýaşayş, rysgal, dereje ugrundaky göreşde tas tebigy esaslary bar. Durmuş adamlaryň biri-birinden kem galmazlyk üçin edýän talaplaryna esaslanýar. Günüň aşagyndaky orun üçin alnyp barylýan göreş adamdaky basdaşlyk duýgusyndan uç alyp gaýdýar. Megerem, basdaşlyk diňe ynsana däl, eýse külli janly-jandara mahsusdyr. Her kim ýaşajak, her kimiň hut özi Günüň edil önünde orun edinmek isleýär. Islegleriň şeýle umumylygy, her kime-de degişlilik, deňligi Alla tarapyn berilýän rysgalyň hem mal, wezipe, dereje, mertebe paýynyň deň dældigi bilen çapraz gelýär. Şeýdibem basdaşlyk – tebigy göreş, ýaryş duýgusy görüplige ýazýar. Onsoň yzda galan, kem galan ynsanlar özleriniň şeýle ýagdaýyny – kysmatyny adalatsyzlyk hasaplap, öňe çykanlara ýaramazlyklar edýärler. Bu juda ýaramaz netijelere, uly erbetliklere alyp barýar.

Adamlaryň biri-birine edýän ýamanlyklarynyň bary görüplikden. Durmuş – paý, paýlaşylýan närise. Paýlaşyk bar ýerinde basdaşlyk hem görüplik gutulgysyz zat. Özgä görüplik etmeýän adamdan hiç mahal erbetlik çykmaz. Görüpden bolsa gowulyga garaşma. Adam arasyny dil däl, gara ýürekler bozýar. Durmuş dowam etse, ýaryş bolar, ýaryş bar ýerinde basdaşlyk bolar, basdaşlygam görüplige geçmän bilmez. Eý, Alla, bu erbetlik gowulyk ýaly hemişelik diýmek bolýar!

* * *

Halwaçy yzyna garaý-garaý gitdi.

Göwheraý gözüne ýaş aýlap, Anuşirwan bilen Altynjanyň duran ýerine geldi:

– Men ähli zady eşitdim. Bu zatlardan soň men ýaşamak islämok. Maňa in soňky hemaýatyňyzy ediň! – diýip, Göwheraý goltugyndan çykaran hanjaryny Anuşirwana uzatdy.

Howlynyň içinde adam kändi, olaryň galabasy mufratlardy, serkerdelerdi, hyzmatkärlerdi. Olaryň ählisiniň nazary Anuşirwan bilen Göwheraýdady.

Göwheraý gujagynda saklap duran ogluny eda bilen ýerde goýdy, soňam kybla bakyp, kelemesini öwürdi.

Anuşirwan Asmana seredip biraz salym durdy, birdenem aýylganç gygyryp, hatynynyň towakgasyny bitirdi.

Ýerde ýatan çagajyk aýylganç bir zadyň bolandygyny aňan dek aglamaga başlady.

Altynjan çagajygy ýerden göterip elewredi:

– Çagajyga – Tümen daýyma el degirme!

– Ýok, ýok, lalam! Siz maňa bu gezek garşy çykmaň! Men siziň pendiňizi tutman, uly ýalňşlyk goýberdim. Indi şol ýalňşlygy düzedeyin. Şol ýalňşlyk bilen baglanyşykly arada hiç bir zat galmasyn!..

* * *

Togrul beg Horezmini öz tabynlygyna geçirip, Çagry beg bilen Merwe dolandy. Iki dogan bir aýlap meýlisde boldy.

Çagry beg Alparslanyň üç ýylda lalalykda bolup, kämil çykandygy üçin Togrul bege minnetdarlyk bildirdi.

Togrul beg Merwde diňe bir dynç almady, ol ýerden söwda ýollaryny gowulandyrmak, olary peýdaly bolar ýaly etmek üçin nämeleriň zerurdygy hakda Çagry beg bilen pikir alyşdy. Birnäçe anyk netijä geldiler: nirelerde rabat, kerwensaraý gurmalydygynyň geňesini etdiler. Bu ugurdan üç ýüzden gowrak adamyny wezipä bellediler.

Merwden günorta gidýän ýoluň ugrunda – Balhda, Murgabyň kenary boýunça Faz Mehbiabatda, Karineýnde (häzirki Ymambabada); Merwiň töwereklerindäki Ashabatda, Oguz handa; Kasr-Ahnafta, Merwerrudda; Merwden Jürjaniýa gidilýän ýoluň ugrunda – Hurmuz, Farra (häzirki Kişmandepe şäherçesi) şäherinde, Saýfina sährasynda; Jeýhun derýasynyň Amuldan soňky akym ugrundaky şäherlerde – Wizada, Mardusda, Asbasda, Saýfinada, Tahyriýada, Jigerbentde, Darganda, Sadywarda, Hazaraspda; Jürjaniýadan Ýewropa gidilýän ýoluň ugrunda – Kätde, Jürjaniýada, Zenjanda (Bab-at-Türkmen), Habapda, Üstýurtda, Çinkde, Embuda; Merwden Dehistana barýan ýoluň ugrunda – Mehmede, Abuwertde, Nusayda, Şähristanda, Dehistanda; Merw – Nyşapur ýolunyň ugrunda – Sarahsda, Uşturmaganda, Tilsitanedide, Daňdanakanda, Genigirdde; şeýle hem Merwden bir menzillik uzaklykdaky Diwan, Tahmalaj, Mansaf, Ahsa, Osman, Akyr şäherçeleridir kentlerinde, galalarynda täze kerwensaraýlary, kabaleleri – söwda merkezlerini gurmak karar edildi. Bu gurluşyklara sahyplyk etmek degişli häkimlere tabsyryldy.

Şalygyň umury sedaratynyň sahyplygyna bellenen Dodurga Merweziniň asly Merwendendi. Merwde onuň mülki, ümürsin baglyga çümüp oturan köşgi bardy. Togrul beg Merwde bolan günlerini Dodurga Merweziniň kaşaň köşgünde geçirdi.

Dodurga Merwezi – sowatly, ylymly adamdy, agrasdy, dymmady, kanunçyldy. Kanunçylygy üçinem ony käbir wezirekiller halap baranokdy. Ol söhbetdeşliklere-de goşuljak bolmazdy, toý-meýlisde, söhbetdeşliklerde hiç kime goşulman başyny aşak salar oturardy.

Onuň ümi alyşýan ýeke bir adamy bardy, ol Togrul begdi. Ol bege düýrmegi bilen berlendi, edýän işine, Togrul bege we-palydy, köşkde iň owadan ýazýan hatdat hasaplanýardy.

Dodurga Merwezi begzada neberesindendi, hatyny hem begzada neberesindendi. Olaryň iki ogly bilen dört gyzy bardy.

Altynjan olarda bolan günleri sahybyň hatyny, gyzlary bilen ýakynan tanyşdy. Ol bir gün sahybyň üçünji gyzy Güläýymyň elinden şapba tutdy:

– Güläým, meniň saňa synym oturdy, sen meniň oglumyň gelni bolarsyň.

Derrew Anuşirwany tapyp getirdiler.

– Oglum, men saňa gelinlik tapdym.

Anuşirwanyň aňyndan Göwheraý aýrylanokdy, öýlenmek hakda entek pikir hem etmändi. Özüne galsa, Dürnazar sahybyň Dilber diýen gyzyna öýlenmekçidi, ýöne kâbesine: «Ýok!» diýip garşy çykyp biljek däl-di, ol näme etse, näme diýse ylalaşjakdygy gaty çynydy.

Anuşirwan özüne zor salyp gürlledi:

– Kâbäm, gaty owadan gyz saýlapsyňyz.

– Saňa ýaradymy?

– Ýarady, kâbäm, ýarady.

Altynjan Togrul beg bilen Dodurga Merwezä Güläým üçin söz aýtdy.

* * *

Toý uludan tutuldy. Ol ýedi gije-gündizläp dowam etdi.

Altynjan eden işindenrazydy.

Ol Allatagalanyň özüne eçilen ýazgydyndan hem çäksizrazydy. Merwden Reýe gaýdylanda Zamahşarda bolan wakalary ýolboýy hakydasynda aýlady. Zamahşarlylara nepiniň degendigine, hemaýat edendigine, ata-enesine degsin edip sadaka berendigine öz ýanyndan buýsandy.

Altynjan bimahal teblehananyň demirgazyk tarapyndaky sütüniň aşagyna gömen gamçysyny-da tapyp aldy, ony bege görkezdi. Togrul beg gamçyny gören dessine tanady:

– Şonda sen bu gamçyny menden näme üçin aldyň? Urmak üçinmi?

Altynjan utançly baş atdy:

– Başky pikirim ar almakdy, ýöne gözleriňize gözlerim düşende süňňüm lağsady gitdi.

Är-aýal gülüşdi.

Olar geçen günleri ýatlap, «Niredesiň Rey?» diýip ýola düşdüler.

Altynjan hatyn bedew atyny Togrul begiň sol tarapyndan sürüp barýardy.

Indi onuň durmuşynda täzeçe ýaşayş başlandy.

Ýa Hudaý, özüňden medet!

On altynjy hekaýat

TALAŇ SAÇAGY

Bu gün nowruz!
Bu gün täze ýyl!

Her ýyl hutuň¹ girmegi bilen nowruz – täze gün, täze ýyl başlanýar.

Täze ýylyň başlanýan günü – şalykda, esasan hem, köşkde köp-köp täzelikleriň başlanjak, yglan ediljek günü!

Köşk emirleri, wezir-wekiller bu güne barmak бүкүп sanap garaşdylar. Çünki Togrul beg öz öýünde her ýylyň nowruz günü ähli ýakynlaryny, köşk emirlerini çagyryp, uly toý berýär: talaň saçagyny toýuny² geçirýär.

Wagt geçse-de, döwür-döwran özgerse-de, Oguz handan başlangyç alan talaň saçagy toýy üýtgänokdy, özgerenokdy, ýöne ikinji münýyllygyň başynda ynsan tebigatynda üýtgän, özgeren zatlar köp boldy.

Döwür görnetin üýtgeýär. Şu güne çenli adam adamyň guludy. Indi adam baýlygyň guluna öwrülýär. Adam adamdan tapýan wepasyny baýlykdan taparmykan?!

* * *

Bu gün täze ýyl!

Täze ýyl – maksadyňa, ömrüňe ser salynýan gün!

Altynjan geçen nowruzdan bäri durmuşynda bolan özgerişlikleri birin-birin göz atuwyndan geçirdi.

Geçen nowruzdan bäri onuň durmuşynda nämeler boldy?!

Ol Zamaşsara dolandy!

Zamaşsara!

On ýyldan soň Zamaşsar galasy ýene Abdylmälik ibn Bugrajiygyň neberesiniňki, has takygy, Eprikogullary neberesiniňki boldy, ýöne indi ol ýerde ýaşara Abdylmäliklerden hiç kim ýok. Kim ýaşasyn?! Kabylmy? Ol Togrul begiň ýanyndaky ýaşasýsny gowy görýär. Sadyllanyň öz dünýäsi bar. Ol Zamaşsara barmak islänok. Şamälik kowlandan soň, Sadylla Nyşapurdan Jürjaniýa gitdi. Ol ýene öňki medresesinde mederrislik edýär.

Tüweleme, ol üç ogluň, iki gyzyň atasy boldy. Bir aý mundan owal ol ikinji hatyn edinmek isleýändigini aýtdy. «Oguzlar – ot, olary bir hatyn kanagatlandyrmaýar, olara iki hatyn gerek!» Altynjan muňa garşy çykmady,

Goý, şeýle bolsun!

* * *

Altynjan bir ýylyň içinde köp darkaşa gatnaşdy. Özem samsam ýatagany bilen gönüden-göni darkaşa girdi. Gör, näçe ganymyň janyny jähenneme ýollady.

Megerem, Togrul patyşa talaň saçagy sebäpli hatynym Altynjan gynanar öýdýän bolarly, bir ýylyň içinde edilen işleri birki gezek sanap berdi. Görüp otursa, bir ýylyň içinde örän köp iş bitirilipdir!

Togrul beg gaty kän sebitleriň, welaýatlaryň, şäherleriň, kentleriň, galalaryň seljuk şalygyna tabyn bolandygyny, şeýle hem beýtilmalda näçe kurur dinaryň, dirhemiň bardygyny aýdýar welin, şükürler edýärsiň. Bu diňe Perwerdigär ýalkanda şeýle bolýar.

Beg: «Eger talaň saçagy toýuny etmedik bolsak, Allatagala bize beýle jomartlyk bilen eçilmezdi» diýip nygtaýar. Bu pikir Altynjana makul görünýär.

Adam pahyr hemişe öz paýyna düşeni az görýär, özgäniňki özüniňkiden has köpdür öýdüp pikir edýär. Tas her bir ynsa-

na mahsus bolan bu gylyk edil özge adam häsiýetleri ýaly, häkimlige täsir edýän zatlaryň biri. Häkimlik diňe bir adamlaryň jemgyýetçilik gatnaşyklaryny däl, eýse olaryň häsiýetlerini hem çyl-para açýar. Islegler, niýetler, päller, hyýallar hem duýgular häkimlige gatnaşykda aýan bolýar, onuň ykbalyna oňat hem ýaramaz tarapdan täsir edip durýar. Gadymy oguzlar şu hakykata uly ähmiýet berip, adamlaryň içki niýetleriniň, boluşlarynyň jemgyýetiň ýaşayşyna edýän ýaramaz täsiriniň önüni almak üçin, talaň saçağy diýen dessury oýlap tapypdyrlar: ýylyň belli bir gününde han önünden yglan edip, öz öýüni adamlaryň ygtyýaryna berýär. Adamlar ol öýden öz alyp bilen zadyny alybermeli. Megerem, her gezekki talaň saçağyndan soň, adamlar-ä öňküden rahat, han bolsa öňküden öz häkimligine has ynamly bolýandyr. Sebäbi mähelläniň: «Maňa az ýetdi, maňa az ýetdi» diýip urýan ýüregi hanyň zadýndan özüne-de paý ýetensoň, ynjalýandyr. Allatagala patyşa berýär, patyşa-da adamlara berýär. Şeýdip, Allanyň bermedigini adamlar handan alýarlar. Ýürekleri ynjalýk tapýar, duýgulary köşeşýär.

Talaň saçağy oguzlarda halk bilen hanlygyň biri-birine düşünişýänliginiň, ynanyşýanlygynyň alamaty, dessury bolupdy. Togrul beg bu däbi doly berjaý edýärdi. Adamlaryň patyşadan öz paýyny alyp galmak islegi ýerine ýetenden soň, häkimligiň öňküdenem berkejekdigini ol oňat bilýärdi. Şonuň üçin her gezek talaň saçağyna ol öz patyşalygyny berkitmek işine taýýarlyk gören ýaly taýýarlanýardy. Altynjan bu işe Togruldanam işjeň, içgin hem gyzyklanma bile taýýarlanýardy. Ol hem Togrul ýaly adamlara ýagşylyk etmekden çäksiz lezzet alýardy. Zat berip, onuň deregine has uly zeruryýeti – ynamy alsaň, bu söwdada utdugyň bolmazmy?! Püçek berip, ýüpege eýe bolmak akyllýlykdan ahbetin!

* * *

Daňdan Togrul beg Altynjana ýüzlendi:

- Altynjan, täze ýyl düşümlü bolsun! Allatagala saglyk bersin, rowaçlyk bersin!
- Agzyňyzdan Hudaý eşitsin, begim! Alla uzak ýaş bersin!
- Seniň bu ýylky altyn-kümüş şaý-sepleriň öňki ýyllardakydan, eger ýalňyşmaýan bolsam, has köp boldy.

– Geçen ýyl iki sandykdy. Her sandykda hem iki batman³ şaý-sep bardy. Hudaýa şükür, bu ýyl diňe hedýe-engam berlen altyn-kümüş şaý-sepler alty sandygy doldurdy.

– Gynanýarsyňmy? – diýip, Togrul beg ýylgyrjaklady.

– Dogrymy aýtsam, gynanmanam duramok.

– Allatagala ýene, enşallasa, biriňi iki edip berer.

– Ylaýym, şeýle bolsun!

Her ýylyň nowruzynda edişleri ýaly, ár-aýal öýlerindäki zatlary birin-birin gözden geçirmäge başlady. Özem jamehanadan başlady.

* * *

Günortandan tä ýarygijä çenli dowam etjek toý üçin taýýarlyk görülýärdi.

Gassaplar mal soýmaga ýarygije girişipdiler.

Ýüzden gowrak gassap ýetişibildiginden бага bakylan öküzleri, goýunlary soýup, hansalara tabşyrýardylar. Kakmaç-dyr çişlik bişirmäge, et gowurmaga, başga-da dürli-dürli etli tagamlary taýýarlamaga ökde adamlar bardy. Hansalar bilen emir çaşnigiriň ygtyýarynda müňe golaý adam işleýärdi. Olar soltanyň şu günki zyýapatyna geljek myhmanlaryň gowy iýip-içmegi üçin dürli tagamlary taýýarlamak bilen başagaýdy.

Bu günki zyýapata üç müňden gowrak myhman gelmelidi. Mundan-da başga şäheriň alty ýerinde sadaka bermek üçin taýýarlyk görülýärdi.

Bu gün tutuş Reý şäheri toý toýlaýardy.

Jarçylar köçeme-köçe aýlanyp, şu gün Togrul soltanyň talaň saçagy toýuny, ýagny rysgal toýuny berýändigini, bu toýa uzak ýerlerden myhmanlaryň gelendigini, hiç kimiň bu toýdan çetde galmaly dældigini jar çekýärdi.

* * *

Bu mahal Togrul beg bilen Altynjan melike özleriniň iň ýakyn adamlaryny yzlaryna tirkäp, öz öýleri – otaglary, goş-golamlary bilen tanyşdyryp ýördi.

Altynjan hatynyň ýanynda soltanyň wezirleriniň hatynlary, şeýle hem Kabylyň, Anuşirwanyň hatynlary, akgyzlary bardy, ol olara özüniň jamer-jüpbelerini⁴, altyn şaý-sepleriniň nirelerde durandygyny birin-birin görkezýärdi.

* * *

Günortanky namazdan soň toý başlandy.

Giden açyk meýdan toýa gelen myhmanlardan ýaña myg berýärdi.

Adamlar jem bolup, buýsançlaryny mälim edýärdiler:

– Togrul bege salamat bolsun!

– Togrul bege salawat bolsun!

– Togrul bege sahawat bolsun!

Myhmanlary öz gulluk derejeleri boýunça aýry-aýry düşeklerde oturdýardylar. Togrul beg üçin taýýarlanan sypanyň ýakynyndaky düşeklerde wezir-wekiller, ilçiler, sahyplar oturmalydy.

Saçaklaryň üsti her hili nazy-nygmatlardan doludy. Togrul begiň gelip: «Nahara başlaberiň!» diýen sözüne garaşýan myhmanlaryň köpüsi hyrydar gözlerini saçakdan aýranokdylar.

Togrul beg köşgünden çykyp, uzakdan gelen myhmanlar bilen ýeke-ýekeden salamlaşyp, hal-ahwal soraşmaga başlady.

Myhmanlar, toýda hyzmat edip ýören hyzmatkärler, tertip-düzgüne gözegçilik edýän jandarlar birsyhly gygyrýardylar:

– Togrul bege salamat bolsun!

– Togrul bege salawat bolsun!

– Togrul bege sahawat bolsun!

Togrul beg hatar bolup duran adamlar bilen salamlaşyp, özüniň oturmagy üçin niýetlenilen ýere bardy.

Togrul begiň hatyny, nedimi, naýyby Altynjan melikäniň gelýändigini jar edildi.

Myhmanlar Altynjan melikäni hatyraladylar:

– Altynjan hatyna salamat bolsun!

– Altynjan hatyna salawat bolsun!

– Altynjan hatyna sahawat bolsun!

Altynjan melike lowurdap duran gyrmyzy zer eşikde yzyna kyrk akgyzyny düşürüp, begiň garaşyp duran ýerine bardy.

Togrul beg hatynyny gülerýüz bilen garsylady, onuň oturmaly ýerini görkezdi.

Togrul begiň egin-eşigi juwar akdy.

Altynjan hatynyň eşigi goýy gyrmyzydy, aldy.

Togrul begiň ak, hatynynyň gyzyl eşikdeligi olara biçak gelişýardi, olara seretdigiňçe seredesiň gelyardi. Toýa gelen myhmanlar Togrul bege, Altynjan hatyna buýsanç bilen seredýardiler.

Togrul beg hatyny bilen beýik sypada jaýlaşykly oturansoň, ýanyndakylara ýüzlendi:

– Başlabereliňmi?

– Siziň rugsadyňyza, nahara «bismilla» edip bermegiňize garaşýarys – diýip, dumly-duşdan seslendiler.

– Byradarlar, toýa uzakdan-u-ýakyndan gelen myhmanlar! Hoş geldiňiz! Bu gün hijri-kamaryň hutuna ýetdik. Täze ýyl. Täze ýylda her kişi geçen nowruzdandan bäre eden işlerini Allatagalanyň mizanyna goýmaly. «Geçen nowruzdandan şu güne – şu nowruza çenli nähili sogap işleri etmäge ýetişdim?!» Ine, şu sowaly her kim, ilki bilen, özüne, soň çagalaryna, hatynyna, öz garamagyndaky adamlara bermeli. Biz geçen geňşimizde wezir-wekiller bilen jemlenişip, döwletimiziň bitiren sogap işlerini gözden geçirdik. Byradarlar, geçen nowruzdandan bäre bitiren sogap işlerimiz az bolmandyr. Men ol bitirilen işleri birin-birin sanap, tagamy garaşdyryp oturmaýyn. Şu günki saçağyň başynda ýat adam ýok. Ählisi seljuk döwletiniň rowaçlygy üçin bütin başarnygy bilen yhlasly işläp ýören byradarlar. Bu ýerde oturanlar şalygymyzyň bitiren uly-uly işlerine gönüden-göni gatnaşan, ýolbaşçylyk eden adamlar! Bu ýerde oturan adamlar geçen bir ýylyň dowamynda köp-köp sogaplary gazanan adamlar! Bu ýerde oturan adamlar seljukly döwletiniň rowaçlygy üçin gerek bolsa şirin janyndan geçmäge taýýar adamlar! Agzymyzyň birligi, bir sünni maksady ugrundaky işlerimiz Allatagalanyň dergähinde ýalkaw alýar. Biziň baş maksadymyz gäwürleri toba getirmek, olary musulman eýlemek, öz aralarymyzdaky

ilata zulüm edýän käbir kişileri bet pygyllaryndan saklamak, şeýdibem Allatagalanyň eçilen baş günlük ömründe her bir raýatyň parahat, erkin, bol ýaşamagyny gazanmak. Ähli ýerlerde biziň bu tutumlarymyzy oňlaýarlar. Biziň bitiren işlerimizde şu oturanlaryň her biriniň belli bir paýy bar. Goý, önümizdäki ýyl has pazylatly ýyl bolsun. Häzir umury sedaratyň sahyby Gurhan okasyn, soňundan nahara başlalyň.

Umury sedaratyň – döwletiň ýolbaşçylaryny taýýarlaýan hem olaryň işleýişlerine, kämillik derejelerine jogap berýän gullugyň sahyby Dodurga Merwezi tagamyň hormatyna Gurhan okady. Şondan soň Togrul begiň bissimillasy bilen nahara başlanyldy.

Toýuň beýemçileri üstaduddar Ärdeşir Magmarany bilen Anuşirwan ibn Tümeni. Olary beýemçiliginiň gowudygy, ähli kişiniň etmeli ownuk işlerine çenli önünden anyklaşdyrylandygy görnüp durdy. Her kim öz etmeli işi bilen gümrady.

Ojar syhyna düzülen kakmaçlar, kebablar şol durşuna saçağa äberilýärdi.

Hana, Togrul begiň önüne eti böleklere bölünmän, bitewüliginde bişirilen bir goýun getirildi. Etiň ýekeje-de köýen ýeri ýokdy. Özem ol şeýlebir gyzaryp öwşün atýardy welin, seredip ýuwduňmazça däl. Dok bolsaň, iýmän keypine seredip oturmalydy.

Köşgüň sazandalary saz çalýardylar, pessaý sazda aýdym aýdylýardy.

Togrul begiň üstadudary, şerapdary⁵ bir ýerde duranokdylar, olar saçaklardaky ýeter-ýetmezçilige esewanlyk edýärdiler. Nirede şerap, nygmat, iýip-içer ýaly zatlar azalsa, hyzmatkärlerine dessine habar berip, şol ýere gerekli zady getirdýärdiler.

Iýip-içmek uzaga çekdi.

Aýdymçylar gowudan-gowy aýdym aýdýardylar.

Seljuk begleriniň saçak başynda köplenc, aýdyan ýörgünli aýdymy başlandy. Bu aýdymy köşgüň aýdymçysy Säherhyz Burgan aýdýardy:

– Kazgurt tagdan öňer taşny ýugarlatdy,
Salur Gazan ötrüw baryp garbap tutdy.

It bejene görüp any essi gitdi,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Oturan myhmanlar soňky setiri öz ýanlaryndan gaýtalap, gapdalynda oturana gözlerini tegeläp seretdiler. Myhmanlar beýle adamy görmändiklerini aýdyp, başlaryny ýaýkadylar, gygyryşdylar.

– Gazan kibi alp olmaz!
Aýdymçy aýdymyny dowam etdirdi:

– Bir gazanga kyrk bir atnyň etin saldy,
Ol gazanny sag elgi birle aldy.
Sag elgi birlen illerge üleşürdi,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Myhmanlar ýene başky hereketlerini gaýtaladylar: başlaryny ýaýkaşyp, gapdalynda oturanlara ýüzlendiler. Ähli kişi Gazan kibi äri önde-soňda görmändigini tekrarlady:

– Gazan kibi alp olmaz!
Säherhyz Burgan barha joşup aýdýardy:

– Otuz-kyrk müň leşger birlen Gazan baryp,
It bijene illerini keldi gyryp.
Birnijesi gutuldylar köp ýalbaryp,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Toýa gelen üç müňden gowrak myhmanyň ählisi aýdyma goşulýardy. Diňe bir myhmanlar däl, wezir-wekiller hem goşulýardylar. Bu aýdyma Togrul beg bilen Altynjan hatyn-da goşuldy.

– Gazan kibi alp olmaz! – diýip, Togrul soltanyň goşulmagy bilen üç müňden gowrak myhman, müňden gowrak hyzmatçy sesiniň ýetdiginden zowlatdy.

Säherhyz Burganyň ýanyna Togrul begiň ynagy Ýusup Bazrgany bardy. Ol aýdymy özüniň dowam etdirjekdigini mälim edip, myhmanlara birlaý seredip çykdy. Soňam aýdymy öz düzen setirleri boýunça dowam etdirdi:

– Alplar alpy Gazan begden pata algan,
Masut birle Şamälikni zut gaçyrgan,
Horasanda, Ajamda şalyk döretgen,
Alplar, begler, görgen barmu Togrul kibi?

Myhmanlar biygytyýar ör turdular, biri-birlerine buýsançly bakyp, sesleriniň ýetdiginden gygyrdylar:

– Togrul kibi alp olmaz!

– Togrul kibi alp olmaz!

Ynak Ýusup Bazyrwany ýene dowam etdi.

Ol Seljuk begden terbiýet alan, Allatarapyn kalbyna pazylatlyk guýlan, Derwezata şalygyny döredip, ýedi yklyma patyşa bolan, goýun bilen gurdy bir ahyrdan suw içiren Togrul begden başga soltan barmy diýip sorayýar.

Myhmanlar ýene jem bolup Togrul kibi başga şanyň ýokdugyny, bolup-da bilmejekdigini, Allatagalanyň Togrul begi külli musulmana bagtyýarlyk üçin gönderendigini tekrarlaýardylar.

Ýusup Bazyrwanyň göçgünli çykyşyndan soň rakys oýny başlandy.

Günüň ýaşyp gelýän çagy Togrul beg Altynjana ýüzlendi:

– Hatyn meniň, garaňky düşmezden burun myhmanlara izin bersek, niçik bolar?

Altynjan begiň sözüni unap baş atdy.

Soltan ör turdy:

– Byradarlar! Nowruza, täze güne ýüzümüz düşdi. Biribar bizi mydama öz ýalkawynda ýene kän-kän nowruzlara ýetirsin! Allatagala ryskymyzy boldan eçilsin. Men – Perwerdigäriň Ýerdäki wekili. Perwerdigäriň eçilen nygmatlaryny size paýlamak – meniň parzym. Elbet, Taňrynyň bereni doýumlyk, bendesiniňki – dadymlyk. Perwerdigär size doýumlygam, dadymlygam boldan eçilsin. Biziň her birimiz özümüzizi Perwerdigäriň ýalcaýandygyny oraşan duýýarys. – Togrul beg sözüne biraz dyngy berdi. – Eý, byradarlar, hany, aýdyň, Perwerdigär bir ýylyň içinde eçilen nygmatlaryny, baýlyklaryny bermänem – rysgal eçilmänem bilerdimi?

Seljuklylar bir demde jogap berdiler:

– Bilerdi!

– Rysgal eçilmedimi?
 – Rysgal eçildi, Alla bizi ýalkady!
 – Nahanlykda üstümize ýagy gönderip, ähli zadymyzy weýrana salyp bilerdimi?
 – Bilerdi!
 – Weýrana saldymy?
 – Weýrana salmady, ýalkady!
 – Öýümüzäki zatlarymyzy bir näkes towsa göterdip bilerdimi?
 – Bilerdi!
 – Towsa götertdimi?
 – Towsa götertmedi, ýalkady.
 – Sil-harasat gelip, öýümüz ýumrulyp bilerdimi?
 – Bilerdi!
 – Sil-harasat geldimi?
 – Ýok, Alla bizi ýalkady.
 – Ýer goduklap, öýlerimizi hopduryp, başymyza betbagtlyk getirip bilerdimi?
 – Bilerdi!
 – Ýer godukladymy?
 – Ýok, ýer goduklamady, Alla bizi ýalkady.
 – Bir tötänlik bilen öýümüz ýanyp, sähel salymda ähli zadymyz küle öwrülip bilerdimi?
 – Bilerdi!
 – Ýangyn boldumy?
 – Ýangyn bolmady, Alla bizi ýalkady!
 – Meniň eziz raýatlyrym. Ýurduň ähli günä-sogaby patyşanyň gerdenindedir. Şalykdaky raýatlaryň her bir etmişiniň hasabaty Mağşar günü patyşadan soralyandyr. Ýurduň rysky – patyşadadyr. Ýurduň bereketi – patyşadadyr. Oguz han hak aýdypdyr: Hudaý-tagala haýsy halky ýalkajak bolsa şoňa gowy patyşa berer. Rysky goşalap berer. Mallar gowy tohum berer. Ýerler gowy hasyl berer. Siziň özüňiz görýärsiňiz, men öz raýatlyrymyň bolçulykda, parahatçylykda ýaşamaklary, tutumlarynyň rowaçlanmagy, ysalam dünýäsiniň giňemegi üçin ýaşaýaryn. Özüm üçin däl, men siziň bagtyýarlygyňyz üçin ýaşaýaryn, byradarlar. Siz hursant bolsaňyz

– bu meniň hursantlygymdyr. Men siziň has gowy ýaşamagyňyzy isleýärim, eziz byradarlar.

Togrul begiň sözi bölüندی, adamlar gygyrmaga başlady:

– Beýik Muhammet Togrul bege salamat bolsun!

– Beýik Muhammet Togrul bege salawat bolsun!

– Beýik Muhammet Togrul bege sahawat bolsun!

Seljuklylar bu üç alkysyny üç meretebe gaýtaladylar.

Togrul patyşa sag elini ýokary göterdi. Seljuklylaryň arasyndaky gowur kiplary. Patyşa sözünü dowam etdirdi:

– Meniň eziz byradarlarym! Perwerdigär maňa, meniň raýatlarym bolan size gülüp bakdy. Geçen ýyl Perwerdigär bizi ýalkady, her hili bela-beterlerden daş eýledi. Gazanjymyz duşmanlarymyza däl-de, özüme siňdi. Goý, täze ýylda-da rysklarymyz goşa-goşadan gelsin, özüme siňsin! Ýeneki ýyllarda-da şeýdip talaň saçagy toýlaryny geçirmek nesip etsin! Duşmanlardan gormanmaga Allatagala bize ägirt uly güýç-kuwat bersin! Täze ýylymyzy beýik Haktagala berekete, sahawata doldursyn. Rowaçlygýň, sahawatyň, salawatyň, bolçulygýň alamaty bolan talaň saçagyny geçirmäge Taňry berk jan saglyk, ömri-deraz bersin. Saçaklaryňyz doly, bereketli bolsun! Bu günki toý her biriňize rowaçlyk getirsin! Talaň saçagyndan alan her bir zadyňyz rysgal-döwletiniňize joş bersin. Şa saçagyndan alan her bir zadyňyz her biriňiziň öýüňizi şa ryskyna, şa sahawatyna beslesin, münlesin! – Togrul patyşa Altynjana seretdi. – Byradarlar, öyi öý edýän hatyndyr. Öý-ojak üçin iň köp alada, yhlas edýän hatyndyr. Guş bir ganat bilen uçup bilýän däl. Guşuň uçmagy üçin iki ganatyň gerek bolsy ýaly, maşgalanyň maşgala, öýüň öý bolmagy üçinem ikinji ganat – hatyn gerekdir. Ýalňyz kişi bagt tapyp bilmez. Ýekelikde bagt ýokdur, bagt jübütligе barýandyr. Bagt jübüt ýaşalyan gapa barýandyr. Ýanyoldaşy gowy kişi uzak ýaşar. Talaň saçagy toýuny geçirmek diňe bir meniň däl, hatynym, nedimim Altynjan hatynyň hem pikiridir. Resime başlamaga ygtyýary Altynjan hatyn bersin!

Altynjan hatyn ör turdy. Adamlara bakyp, çala baş egip, tagzym etdi:

– Adamlar, her bir adamda üç sany mukaddeslik bolýar. Olaryň birinjisi, Allatagaladyr. Ikinjisi, seni dünýä inde-

ren ata-eneňdir, üçünjisi, ýurduň patyşasydyr. Adamyň nähili adamdygyny şu üç mukaddeslige goýýan hormat-gadyry bilen kesgitlep bolar. Şu üç mukaddeslige sygnan, gadyr-yyzat goýan kişi hiç wagt hiç zada hor-zar bolmaz. Muhammet Togrul beg – beýik patyşa, Allatagalanyň nazar salan, ýalkan patyşasy! Bu beýik patyşaga sygnan adam ýalkanar, döwlet tapar. Biziň mertebämiz (bagtymyz), ryskymyz patyşamyza goýýan sylagymyzdadyr.

Seljuklylar Altynjan hatynyň sözlerine goşuldylar:

- Beýik Muhammet Togrul bege salamat bolsun!
- Beýik Muhammet Togrul bege salawat bolsun!
- Beýik Muhammet Togrul bege sahawat bolsun!

Bu alkış üç meretebe gaýtalandy.

Altynjan:

– Razy – diýdi.

Togrul beg:

– Razydyrys. Başlaberiň! – diýdi.

Är-aýal tirkeşip ýöräp ugrady.

* * *

Togrul beg weziri Abylkasym Buýany bilen Bekdaş Rudbara ýüzlendi:

– Daňdana çenli gözegçiligi gowşatmaň! Hiç hili dawa-jenjel bolmasyn!

Umury istihbarat sahyby Bekdaş ähli zadyň gülala-güllük boljakdygyny nygtady. Wezir Abylkasym Buýany:

– Rahat dync alyň! Bu ýyl geçen ýyldaky säwlige ýol bermes – diýip, sahybyň sözünü goldady.

Olaryň ýanlarynda diňe haşymalary bardy.

Geçen nowruzdaky talaň saçagynda iki emir zadyň üstünde dawalaşyp biri-birine tyg çekipdi. Şonda olaryň biri wepat etdi, beýlekisi agyr ýaralandy, ömürlik maýyp boldy. Biri-biri bilen ýakalaşan adamlar hem kändi, dawalaşan hatynlar-a hasam kändi. Diňe bir adamlar däl, nireden gelendigi belli bolmadyk ýigrimi-otuz it, şonçarak-da pişik daşışikde tä daňdana çenli alazenzele bolup garpysypdy.

Uruş alan-aldy edilen baýlyklar üçin turupdy.

Baýlyk – kim öň alsa şonuňky.

Sähel salymlyk alan-aldylykda sylaşyk ýityär.

Adam adamyň üstüne topulyar. Her kim aljak, özem köp aljak. Her kimiň diňe özüne gerek, özem ähli zat gerek. Adamyň ýaradylyşy şeýle. Hut şonuň üçin hem şalyk döredilýär. Şalygyň emeldarlary adamlaryň baýlyk üçin biri-birini öldürmezliklerini ýola goýmaly. Şalyk kada-kanun çykaryp, adamlary şol kada-kanunyň çäginde ýaşadyar. Şalyk – boýuntyryk.

Togrul beg her nowruzda şol boýuntyrygy bilgeşleýinden aýyryar. Şeýdibem boýuntyryk – hökümet bolmasa, ýaşayşyň nähili elhençlik boljakdygyny görene göz edýär.

Elbetde, her kime bir zady paýlap berseň, ýakalaşyk-da, uruş-da boljak däl. Ýöne Toгрul beg Oguz handan şu güne gelen bu resime täzelik, özgerişlik girizmekden saklanýardy. Oguz han döwründe talaň saçagynda adamlar baýlyga, zada häzirki deýin açgöz topulmaz ekenler. Wagt geçdigisayn adamlar wagsylaşyan ýaly görünýär. Göräýmäge, döwür-döwran geçdigiçe adamlar durmuşa çuň düşünyän ýaly, ýöne tersine...

Togrul beg adamlaryň bolşuna seredýär.

Ertirki gün gürrüňini edere nämedir bir zatlar bolsun!

Goý, ýakalaşsynlar!

Tomaşa bolsun!

Altynjan hatyn başda talaň saçagyndaky tarhandökerlige, dogrusy, gynanmak gynanardy. Indi welin, bu resime öwrenişip gidipdir. Talaň saçagy bolmasa, bir ýylda şeýle köp işler bitirilmejek ýaly duýulýar.

Allatagala her günde her bendesiniň kalbyna ýetmiş gezek seredip görýärmiş. Ol içiňe ýetmiş gezek seretse, seniň näme pikir edýäniňem oraşan biler, Altynjanyň, Toгрul begiň her bir işi ýürek bilen edýändiginem oraşan görer. Eýsem näme! Altynjan on ýyllap gursagynda göteren maksadyna ýetdi. Bu dünýäde maksadyna ýetip bilmän ýurduny täzeleýänler köp ahyryn! Ol welin, maksadyna ýetdi. Onda-da aňryýany bilen ýetdi.

Togrul beg bilen Altynjan Anuşirwanyň öýüne bardy. Olar talaň saçağyndan çykyp bu ýere gelmek babatda öňünden gürleşipdiler, öýde gerekli taýýarlyk görnüpdi.

Öýde hyzmatkärler bardy. Anuşirwan bilen hatyny Gülaýym begiň öýünde talaň saçağyna galypdy.

Togrul beg Altynjana seretdi-de, bilindäki syrma ýatagany-na el ýetirdi. Altynjan soltanyň maksadyna düşündi: ýataganyny eline aldy.

Gylyçlaşyk başlandy.

Olar gazap bilen gylyçlaşýardylar. Öýdäki hyzmatkärler näme etjeklerini bilmän öweli, seredip durdylar.

– Sag bykynyň goragsyz dur, ony meniň üçin goragsyz gal-dyrdyňmy? – diýip, beg gylyçlaşyp durşuna hatynyna habar gatdy.

– Göräýmäge, begim, goragsyz ýalydyr. Aslynda bolsa, Tog-rul begiň hatyny Altynjanda goragsyz zat ýokdur.

– Ony häzir görkezäýerin.

– Begim, ýok zady görkezip bolmaýar.

– «Ýok zady görkezip bolmaýar» diýýärsiňmi? Ynan, go-ragyň ýok.

– Men bütin ömrüm goragly.

– Mugyra gelen ýeriň bolmadymy?

– Ýeňlen ýerim boldy, bir gezek bir pählewana gerçekden ýeňildim.

– Kimkä ol sizi ýeňen gerçek?

– Oňa Muhammet Togrul beg Seljukly diýýärler.

– Şeýlemdir asyl?!

– Hut şeýledir, begim.

Ýataganlardan ot çykýardy. Aýagy nämedir bir zada ilteşen beg hazzar ýykylman saklandy. Altynjan hujum etjek bolman, begiň aýagyna ilteşen zady aýyrdy, soňam hujume garaşdy.

– Sen näme üçin pursatdan peýdalanmadyň?

– Begiň hatynyna onuň ýaly pursatdan peýdalanmak uslyp-mydyr?!

– Siz begiň hatynymysyňyz?

– Ýeke-tägidirin, begim!

– Aperin, aperin!

– Goragsyz sag bykyn diýeniňiz şu ýerimi? – diýip, Altynjan bir towsanda ýataganyny begiň sag bykynyna çala dürttdi. Beg ýataganyň önünden sowulyp ýetişdi, iki-üç ädim gapdala çekildi:

– Niýetiň-ä erbet däl.

– Begiň hatynynyň erbet zady bolmaz.

– Şeýlemidir?

– Şeýledir.

Gazaply darkaş ýitileşdi. Iki tarap hem bar güýji bilen gylçlaşýardy.

(Ikinji kitabyň soňy).

DÜŞÜNDİRİŞLER

Sekizinji hekaýat

1. **Melikul-mülük** – patyşalaryň patyşasy.
2. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler.
3. **Syrtlan tilsimi** – syrtlan haýsy jandary awlajak bolsa, mydama onuň syrt, arka tarapyndan duýdansyz gelip topulýar. Atababalarymyz syrt tarapdan gelip awa topulýandygy üçin bu ýyrtyja syrtlan diýip at beripdirler.
4. Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlügi. (Türkmen obalary)
5. Bu maglumat Muhammet ibn Aly ibn süleýman Rawendiniň “Göwünleriň rahatlygy – şatlyklaryň ganaty” atly kitabyňyň birinji jildinden alyndy.
6. **Rahhaj** – Käbiliň (Kabulyň) golaýynda ýerleşýän şäher.
7. Abu Nasr Faraby. Makalalar ýygyndysy: «El-Medine El-Fazyla».
8. **Jylawdar goşun** – merkezdäki atly goşun.
9. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
10. **Mizrak** – gönder, naýza, jyza. Uzyn saply, süýri demirli uruş guraly.
11. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
12. **Horasan** – «Günüň dogýan ýeri» diýen manynya aňladýar.
13. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
14. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
15. **Salar-buzgan** – şäheri goraýan goşunyň serkerdesi.
16. Bu maglumat awtory näbelli meşhur «Hududyl-älem» (X asyr) atly kitapdan alyndy. «Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Türkmenistanyň, Merkezi Aziýa we Gündogar halklarynyň medeni mirasy döwlet institutynyň işleri». TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

17. Mülkam – Maryda dokalyan ýokary hilli ýüpek mata.

18. Kaba – üstden geýilýän geým.

19. Tawwizi – Maryda we Samarkantda dokalyan ýuka ýüpek mata. Bu matadan köplenç peş, ýagny selle edinýärler.

20. **Abylkasym Abdylkerim Hawazyn bin Abdylmälik bin Talha an-Kuşaýry** (986-1072) – görnükli hadysçy ulama. Barjamly maşgalada dünýä inip, gowy bilim-terbiýe alýar. On bäş ýaşda öz obasyna salynýan salgydy azaltdyrmak maksady bilen Nyşapura gelýär. Ol özüne aşa göwni ýetýän, tekepbir, aşa zehinli ýigit eken. An-Kuşaýry Nyşapurda dini ylym bilen gyzyklanyň, görnükli sopy Abu Aly ad-Dakkakyň müridi bolýar. Dakkak şol döwürde medrese mekdebine ýolbaşçylyk edýärdi. Kuşaýry Dakkakyň gyzyna öýlenýär, Dakkak 1015-nji ýylda ýogalanda onuň ýolbaşçylyk eden medresesine eýe bolýar. Elbetde, onuň ömri hem döredijiligi hakda köp zatlary aýtsa bolar, ýöne biz onuň şafygy mezhebine uýandygyny we bu mezhep boýunça okuw kitabyny ýazandygyny aýtmak bilen çäklenmekçi. (Knys A.D. Musulmanskiý mistisizm. Moskwa – Sankt-Peterburg. DILÝ., 2004).

21. **Şafy** – sünnülere girýän müsürli belli ymam Abu Abdylah Muhammet ibn Idris aş-Şafy (767-820) tarapyndan döredilen mezhep. Şafylaryň kanunçylyk garaýyşlary hanafylaryň, mälikileriň, hanbalylaryň garaýyşlaryndan düýpli tapawutlanmaýar.

22. Tarih-i-Baýhaky. MITT, Tom 1. L.-M., 1935.

23. **Soltanul-muazzam** – at-owazaly, şöhratly soltan.

Dokuzynjy hekaýat

1. Tarih-i Baýhaky. MITT, Tom 1. M.-L., 1935.

1. Gurhanyň 93-nji süresiniň 5-nji aýaty.

2. **Hyyłbaşy** – atly goşunyň serkerdesi.

3. **Genji-badawert** – şemal getiren baýlyk. Hysrow Perwiziň sekiz hazynasynyň ikinjisi. Rowaýata görä, göýä Rum patyşasy Hysrow Perwiziň hüjüminden gorkup, özüniň altyn-kümüşlerini gizlemek üçin gämä salyp bir ada ugradýar. Emma

deňizde güýçli tupan turup, gämileri Perwiziň şalygyna alyp gelýär. Perwiz ol baýlyklary ele salyp, köp mukdarda hazynaly bolýar we bu hazyna «Ýel getiren hazyna» – genji-badawert diýip at berýär. Orta asyrdan ömri genji badawerde deňemek şahyrlaryň arasynda ýörgünli bolupdyr.

4. **Deýlem** – Eýranyň günbatarynda ýerleşýän şäheriň ady. Deýlemliler Buweýh, Kaku şalyklaryny döretdiler. Yslam şalyklarynda esasy wezipeleri Deýlem şäherinden bolan adamlar eýeläpdirliler. Buweýh şalygynyň synmagy – bu deýlemlilerden hökmürowanlygyň geçmegi.

5. **Kundur** – ladan, dini dessurlar geçirilýän wagtynda ýakylp, tütedilýän ýakymly ysly, şepbeşik jisim.

6. «Kundur – sopylaryň hanakasy bar bolan ýedi sany obanyň biridir» – Abu Sagt Abdylkerim Samgany Merwezi. Şejere kitaby, 10-njy jilt.

7. **Hajyp al-bab** – şa bosagasyň eýesi. Gürrüň Abu Nasyr al-Kundurý hakda barýar. Kundurý Togrul begiň inň soňky baş wezidir. Ol «Amydylmülk» – şalygynyň sütüni diýen ada mynasyp bolýar. Nyzamylmülk Togrul soltanyň wepatyndan soň Kundurýny Alparslana ýamanlap, oňa agyr zulumlar etdirýär, ony biçdirdýär, soňundan hem öldürdýär.

Onunjy hekaýat

1. **Fiskal** – habar beriji.

2. Gurhan. Ýigrimi ýedinji süräniň on sekizinji aýaty.

3. Gurhan. Ýigrimi ýedinji süräniň otuz dördünji aýaty.

4. **Hannak** – Andalusda balyk satýan adamlara «Hannak» diýen nisbe berilýär. Abu Sagt Abdylkerim Samgany Merwezi. Şejere kitaby. 11-nji tom.

5. Abulkasym Firdöwsi. Şanama. 608 sah.

On birinji hekaýat

1. **Eljuk** – aç. Bu sözüň sözköki arap dilindendir. Juk – aç diýmekdir, «el» bolsa arap dilinde atlaryň öňünden goşulýan goşulmadyr.

2. **Käbe şerbeti** – kofe. «Kofe» sözi Käbe sözkökündendir. Kofäniň ilki dörän ýeri hem Arabystandyr.
3. Gurhan. 2-nji süräniň 286-njy aýaty.

On ikinji hekaýat

1. **Urfis** – patyşa goşuny haýsy obanyň deňine barsa, şol obanyň ilatynyň goşuny azyk önümleri bilen üpjün etmek borjy.

2. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

3. **Nusay bilen Merwiň aralygy** – bu aralygyň baş günlük ýoldugy hakdaky maglumat Ýakut Hamawynyň «Ýurtlaryň sözlügi» (Türkmen obalary) atly kitabyndan alyndy.

4. **Debir** (kätip, münşi) – kätip, (mürze, göçüriji).

5. **Jüzjan** – Owganystanyň demirgazygynda ýerleşýän bir welaýat. Köp taryhçylaryň Jüzjana Jürjan diýip düşünyändiklerini, munuň ýalňyşdygyny Baýhaky gaty janagryly nygtaýar.

6. Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.

7. **El Muntakym agda Allaha** – Allatagalanyň duşmanlaryndan ar alyjy.

8. **Karamyta** – karmaty mezhebine uýýanlara garşy söweşýänleriň baştutany.

9. **Satgin** – şerap içmek üçin jam, şakäse.

10. Muhammet ibn Aly ibn Süleýman Rawendi. Göwünleriň rahatlygy – şatlyklaryň ganaty. 1-nji jilt.

11. **Kafur** – hoşboý ysly ösümlük.

12. **Unnap** (arnap) – ösümligiň ady, Köýtendagda häzirem arnap jeňňeljigi bar.

13. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

14. Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.

15. Masudyň çakyza (miningit) keseliniň bolandygy hakdaky maglumaty Muhammet ibn Aly ibn Süleýman Rawendi «Göwünleriň rahaty – şatlyklaryň ganaty» atly kitabyňyň 1-nji jildinde Baýhaka (662 sah.) salgylanyp ýazypdyr.

16. Tarih-i-Baýhaky. MITT: Materialy po istorii turkmen i Turkmenistana. Tom 1, M. – L. 1935.

17. **Nerkesdan** – nerkes güli salynýan güldan, küýze.

18. **Sipergam** – 1.Hoşboý ysly ösümlik. 2.Reýhan. 3.Miwe. 4.Ösümlik.

19. **Daşrabat** – Daňdanakan galasynyň ikinji ady.

20. Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.

21. Togrul begiň bu harby söweş tilsimi 1812-nji ýylda görnükli rus serkerdesi Kutuzow Fransiýanyň imperatory Napoleon bilen eden söweşinde gaýtalaýar. Kutuzow Moskwa şäherini boşadyp, gyra çekilýär we fransuz goşunynyň başyna Togrul begiň görkezen gününü salýar.

22. Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.

23. **Ynal** (ýynal) – mirasdar. Abu-Abdullah al-Horezmi. «Mafatih al-ulum». Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.

24. Syrak padymanyň Darini aldap çölünň jümmüşine äkidişi we çölde ahemeni goşunynyň teňnelikden ýaña gyrlandygy baradaky rowaýat.

25. «Türkmenleriň enesi-de, atasy-da çöldür» – Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1937.

26. **Gurultay** (gurultoý) – Bu sözün sözköki «gurulyş toýy» diýen düşünjeden dörändir, gadymyýetden başlap türkmen halky täze döwlet gurjak bolanda «gurultoý (gurulyş toýy)», ýagny gurultay geçiripdir.

On üçünji hekaýat

1. **Ykta** – mülk ýeri. F.Engels özüniň «Anti-Dýuring» atly eserinde seljuklylaryň Merkezi Aziýada ilkinji bolup feodalçylyk gurluşyny girizendikleri, şalygyň döremeginiň in esasy ähmiýetiniň Aziýada feodalçylyk gurluşyny girizendiginden ybaratdygy hakda ýazypdyr.

2. **Ykdadar** – ykta alan adam. **Ülüşçi-barzigar** – iktadardan kärendesine ýer alyp işleýän daýhan. **Barzigar** eken ekininden alan hasylynyň ylalaşylan ülüşini iktadara berýär, şeýle hem ha- raç töleýär.

3. **Diwany wezarat** – wezirlik diwany; diwany mürstewfi – salgyt, girdeji we hasap-hesip baradaky diwan; **diwany owkaf** – wakflar diwany; **diwany kaza** – höküm çykaryş diwany; **diwany**

risaýyl – hat-petek, resminamalar, ýazgylar diwany; **diwany şert** – şertnama diwany; **diwany berid** – çaparlar, aragatnaşyk diwany; **diwany yhtysap** – hasap-hesip diwany; **diwany müşrif** – çykdajylara gözegçilik edýän diwan; **umury sedarat** – dini ýolbaşçylary taýýarlaýan we olaryň işleýişlerine, kämillik derejelerine jogap berýän gulluk; **wezaraty derbar** – köşk wezirleri; **umury maliýe** – maliýe işleri gullugy; **umury owkaf we arazyýý döwleti** – wakflar we döwlet ýerleri baradaky gulluk; **umury adly** – adalat (kazyýet) işleri gullugy; **umury tahyraty şahy** – şa ýazgylary işleri gullugy; **umury haryja** – daşary ýurt işleri gullugy; **umury istihbarat** – döwlet howpsuzlygy gullugy; **umury muhabyrat** – aragatnaşyk işleri gullugy; **umury yhtysap we beledi** – hasap-hesip we şäher işleri gullugy; **umury emeniýeti şähri** – şäher howpsuzlygy gullugy.

4. Arap basybalýjylarynyň ähli köşk işini arap dilinde alyp barmagy ýola goýandygyna seretmesizden, Tahyrylar (821 – 873-nji ýyllar) taryhda ilkinji bolup köşk diwan işlerini pars dilinde alyp barmagyň başyny başlapdyrlar. Şondan soňky Eýranda, Merkezi Aziýada dörän türkmen patyşalary-da diwan işlerini pars dilinde ýöredipdirler. Munuň sebäbi ýörelen ýoldan ýöremegiň aňsatlygy üçindir. Onsoňam başga dili, başga milletiň wekilini özüniňkiden ileri tutmak türkmeniň zandynda bar.

5. Bu hat Muhammet ibn Aly ibn Süleýman Rawendiniň «Göwünleriň rahatlygy – şatlyklaryň ganaty» atly kitabyndan alyndy. Şeýle hem bu hat «Terjimeýi tarikaty Nasry» atly kitap-da hem bar. 132 sah.

6. Tarih-i-Baýhaky. MITT, M.-L., 1935.

7. Ýusup ibn Taňryberdi Atabeg. Röwşen ýyldyzlar.

8. **Kelam ylmy** – Gurhany düşündirýän ylym.

9. **Hululylar** – ylmy dilde yslamdaky bu akymyň taglymaty «panteistik yslam» diýip atlandyrylýar. Olaryň pelsepesine görä, tebigat bilen Hudaý bir zatdyr, tebigatdan daşary Hudaý ýokdur. Hululylar dine garsy däl, ýöne olar: «Tebigatdaky hadysalar tebigatyň öz kada-kanunlaryna laýyklykda bolup geçýär. Älem-jahany hiç kim ýaradanok» diýen pikirdedirler.

10. Şaýylar azan okanlarynda özlerinden: «Haýýe alä haýryl amal!» (Haýyr işleri etmäge howlугyň!) diýen sözleri goşýarlar.

11. Aristunyň «Tasawwurat» kitaby – Aristoteliň «Metafizika» kitabynyň musulmançalaşdyrylan nusgasy.

12. **Müjebbire** – jeberiyé tarykaty bolup, adamlaryň ähli özygtyýarly hereketlerini ret edip, haýry, şeri, küpüri, imany, takwalygy we erbetligi ezeli hasaplaýarlar.

13. **Kadaryýe** – jeberiyé tarykatynyň gös-göni tersine bolan garaýyşly tarykat. Bu mezhebiň adamlarynyň pikiriçe, adamlar öz amallaryny, edýän işlerini öz ygtyýarlary bilen edýärler, olara Allatagala hiç hili goşulmaýar. Kadarylar Allatagala şeri takdyra ýazmaýar, ony ynsanyň özi edýär. Çünki Allatagala özüniň isläp ýaradan zadyny ýigrenmeýär. Ol musulman bendesiniň Taňrynyň emrini berjaý etmegini isleyär. Şeytan Allatagalanyň erkine gabat gelmeýän hereketleri edýär. Şeytanyň erki tamam bolýar. Allatagalanyň erki bolsa tamam bolmaýar. Allatagala mahluklary özüniň parasadyny aýan etmek üçin ýaratdy. Eger ol mahluklary ýaratmadyk bolsa, onuň parasatlylygy mälim bolmazdy» diýip nygtaýarlar. Emma bu mezhebe garşy emele gelen «Terbiýe mezhebi» adama ähli edýän işinde mejbury bolup, hiç hili ygtyýary ýokdur diýýär.

14. **Munapyklar** – ikiýüzlüler, ýagny daşy musulman, içi kapyr bolan adamlar.

15. **Mugtazyly mezhebi** – bu sözüň «dinden çykanlar», «dinden uzaklaşanlar» diýen manysy bar. Bu akym yslandaky akymalaryň ilkinjisidir. Ol Wasyl Ibn Ata (699-748 ý.) tarapyndan esaslandyrylýar. Bu mezhebe uýanlar gadymy döwrüň pelsepesini özlerine ýarag edinipdirler.

Mugtazyly wekilleri düşüňjeli, akyl-paýhasly, antik döwrüň filosofiýasyndan habarly adamlar bolupdyr. Olar ysalam dogmatlaryna garşy erkin pikir ýöretmek bilen, paýhasy dine köre körlük bilen ynanmaga garşy goýupdyrlar. Mugtazyly Alla baradaky antropomorfik göz önüne getirmeleri, Allanyň atributy, önünden kesgitlenenlik hakdaky ynanjy inkär edipdirler. Olar erk azatlygy, adamyň öz hereketi we pikirleri üçin doly jogapkär-

digi baradaky taglymaty goldap çykyş edipdirler. Emma olar paýhasy tutuşlygyna dini dogmalara garşy goýmandyrlar. Olar birhudaýlylyk we o dünýäde ýalkanmak baradaky dini dogmalary esaslandyrmaga synanysyk edipdirler.

Mugtazyly taglymaty pessimistik düşünelere ýugrulandyr. Olar adamyň durmuşy gözellikden, eşretten, şatlykdan mahrum edilendir diýip düşündiripdirler. Şu ýerden hem olaryň dünýäniň işinden çetleşip, terkidünýälige ýüz urandyklary görünýär. Mugtazyly Hudaý hakdaky, onuň nämeden ybaratdygy baradaky meseleleri öwrenmegiň esasyny goýupdyrlar. Halyflaryň üçüsiniň agalygynyň döwründe, ýagny IX asyryň birinji ýarymynda mugtazyly taglymatynyň ýaýradylmagy ugrunda dürli çäreler geçirilen-de bolsa, onuň doly kabul edilmegi gazanylyp bilinmändir. Tiz wagtdan yslam dinine dogmatiki ynanmagyň tarapdarlary ýene üstün çykypdyrlar we mugtazylylaryň wekilleri yzarlanyp başlanypdyr. Şeýle-de bolsa, mugtazyly taglymaty sünni mezhebi üçin esasa öwürlip, yslamyň içinde bir akym bolup galypdyr. (Gysgaça ateistik sözlük. «Türkmenistan». A., 1985).

Mutawekkim halypalyk eden döwründe (847-861-nji hijri ýyllary) olaryň akymy başga dinleriň hatarynda görnüp, wekilleri yzarlanýar. Netijede «haryjy», «hurramy» ýaly akymlaryň gozgalaňlary bolup geçýär. Onuň Bäbek, Hurramy ýaly ýolbaşçylary jezalandyrylyp öldürilýär (Ýakut Hamawy. Ýurtlaryň sözlügi).

16. **Mutakellim** – bu söz kelam we usul ylmyny (kelam – Gurhanyň manylaryny düşündirýän ylym, usul – diniň düýp taglymaty) bilýän adama degişlilik aňladýar. Muňa «kelam» diýilmeginiň sebäbi ilkinji gapma-garşylyk «Allatagalanyň sözi ýaradylan zatmy ýa-da ýaradylan zat däl?» diýen sowalyň üstünde jedeliň orta düşmegi üçindir. Alymlar bu sowal barada sözlediler. Bu sebäpden ylmyň bu görnüşine «Kelam ylmy» diýildi.

Mukakallimiň görnükli wekilleri musulman dogmatikleri we fanatikleri Al-Aşary (873 – 935) bilen Sel-Maturdy (X asyr), yslam jemgyýetçiliginiň meşhur ulamalaryndan Nasifi, Abul-Lais Samarkandy, Termizi, Sadeddin Taftazali, Zamahşary,

Burhaniddin Marginony, Ismaýyl Buhary hem mutakellimiň uly wekilleri hasaplanypdyr.

Mutakellim mutazillizm taglymatyny inkär edip, onuň wekillerine garsy göreş alyp barypdyr. Mutakellim öz taglymatynda Gurhany esas edinip almak bilen, yslamyň esasyň keramatlydygyny subut etmäge we düşündirmäge çalyşypdyr. Mutakellimler göýä Allanyň birligi, ýeke-täkligi (absolýutlygy), onuň sypatlary, Allanyň dünýä we adama bolan gatnaşygy, dünýäniň döredilendigi we ýok boljakdygy (ahyrzaman), uçmah, dowzah, Gurhanyň Hudaý tarapyn berlenligi, Muhammet pygamberiň Allanyň wekilidigi baradaky yslamyň esasy dogmalaryny dini sholastika we pifagorçylyk filosofiyasy nukdaýnazaryndan täzeden işläp düzüpdirdiler we wagyz edipdirdiler. (Gysgaça ateistik sözlük. «Türkmenistan». A., 1985).

17. Mawlid an-Nabi – Muhammet pygamberiň doglan güni. 11-12 rabi al-awwalýa – 20-21-nji aprele gabat gelýär.

18. **Ýaroslav Mudryý** – 978 – 1054-nji ýyllar arasynda Beyik Kiyew Rusunda hökümdarlyk eden knýaz.

18. **Naýyp** – orunbasar. Naýyp patyşa ýörişde, köşkde ýok mahaly köşgi, şalygy dolandyrýar.

19. **On hal we ýedi makam** – bu al-Kuşaýrynyň sopusçylyk älemindeki taglymatydyr.

On hal – güwädarlyk, Hudaýa ýakynlyk, söýgi, gorky, umyt. hyjuw, terkidünýälik, ynamlylyk, synçylyk, rahatlyk.

Ýedi makam – toba, garyplyk, sabyrlylyk, kanagatlylyk, erkililik, terkidünýälik, Hudaý üçin pida bolmak.

On dördünji hekaýat

1. **Muhtasyp** – şaheriň, galanyň tertip-düzgünine gözegçilik edýän ýolbaşçy.

2. Täjirleriň dini ynançlaryna esaslanyp, paç töletdirilipdir. Mysal üçin, musulmanlar harytlarynyň bahasynyň 2,5 göterimini, boýun egdirilen döwletlerde ýaşayan täjirlere 5 göterim, daşary ýurtly täjirler 10 göterim paç tölemeli bolupdyr.

3. **Makedonlar hanedanlygy** (867 – 1028 ý.) Konstantin VIII-iň aradan çykmagy bilen gutarýar, çünki ondan mirasdüşer

perzent galmaýar. Gyzy Zoýa Roman III-e (1028 – 1034 ý.) durmuşa çykýar, ony tagta geçirýär, soň Mihail IV Paflagona (1034 – 1041 ý.), ondan soň bolsa Konstantin IX Monomaha (1042 – 1055 ý.) durmuşa çykýar, olaryň ählisi tagta çykýar.

4. **Ýusup pygamberden bäri möjeginiň agzy iýse-de gan, iýmese-de** – Ýusup pygamber baradaky meşhur rowaýatda onuň doganlarynyň öz inilerine görüpligi, şol görüplik sebäpli-de Ýusuby öldürdim edip, bir gurruk guýa taşlap gidişleri, soňundan hem doganlaryň öýlerine baryp: «Ýusuby möjek iýdi» diýip aglaýýşlary, wagtyň geçmegi bilen bu etmişniň üstüniň açylyşy beýan edilýär. Şol wakadan soň «Möjeginiň agzy iýse-de gan, iýmese-de» diýen pähim döreyär. Bu nakyl häzirki döwürde-de ýörgünli.

5. Toba ýaşı – kyrk ýaş.

6. **Idde möhleti** – Adamsy ýogalandan soň dul galan zenanyň äre çykman oturmaly möhleti.

7. **Badhyz** (badgys) – köp ýel ösýän ýer.

8. **Kabale** – söwda galasy (merkezi).

9. **Saklab** – slawýan.

On bäşinji hekaýat

1. **Walyt** – kaka, walyda – ene.

2. **Gyzyl ok** – serkerdelere, başga goňşy döwletlere gyzyl ok ugradylmagy – bu söweşe başlanjakdygynyň, goşun kömeginiň gerekdiginiň habary hasaplanýar.

3. **Möwdud ibn Masut ibn Mahmyt** – Gaznaly soltany.

4. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

5. Al-Hüseýni. Zubdat at-tawaryh. (Taryhlaryň gaýmagy).

6. Al-Hüseýni. Zubdat ata tawaryh (Taryhlaryň gaýmagy).

7. Gurhan. Dokuzynjy «Toba» süresiniň 120-nji aýaty.

8. **Bargähi soltanat** – Togrul beg ýörişe çykanda gara reňkdäki ýüpek matadan çadyrda bolýardy.

9. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

10. Soltan Masudyň öldürilişini Baýhaky şeýle gürrüň berýär: «Emir Muhammediň dilinden Geri galasynyň kutwalyna: «Emir Masudy öldürip, onuň kellesini bize iberiň» diýen

ýalan nama getirýärler. Kutwal şol ýalan hatyň esasynda emir Masudyň kellesini kesip, emir Muhammede gönderyär...»

11. Ibn Esir. Kämil taryh. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

On altynjy hekaýat

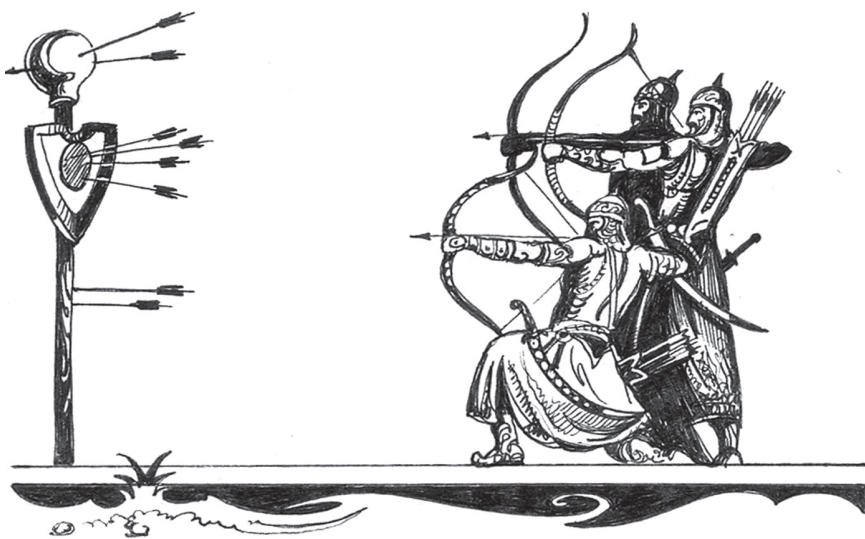
1. **Hut** – balyk ýyldyzlar topary, şemsi ýylyň soňky aýy. Her ýylyň nowruzy hutuň girmegi bilen başlanýardy. Çagry begiň agtygy Mälikşanyň jedweli boýunça nowruz hamalyň (guzy ýyldyzlar topary, şemsi ýylynyň birinji aýy) başlangyç nokady hasaplanyp başlandy. Hijri-kamary aý hasaby boýunça hut aýy – fewral aýyna gabat gelyär.

2. **Talaň saçagy toýy** – bu döp hakda «Oguznamalarda» nygtalýar. Faruk Sumer özüniň «Oguzlar – türkmenler» atly kitabynda şeýle ýazypdyr: «Türki kowumlar Ýakyn Gündogar ölkelerine gelenlerinde beýleki döp-dessurlar bilen bir hatarda talaňly toý däbini hem getiripdirler. Parsça şygry we kyssa eserlerinde duş gelyän «Han-i ýagma» (Talaň suprasy) aňlatmasy hem bu talaňly toýdan gelip çykandyr. Seljuklylardan başga-da Siriýa Atabegleri döwletinde (Zeňniler) we Osmanlylarda hem bu däbiň dowam edendigi bellidir» 353 sah.

3. **Batman** – takmynan 20 kilograma barabar agyrylyk ölçegi.

4. **Jamer-jüpbe** – egin-eşik.

5. **Şerapdar** – ustazdaryň garamagyndaky işgär. Ol köşgüň sakysy, soltanyň şeraphanasynyň sahyby, müdiri.

ÜÇÜNJI KITAP

GEÇMIŞ

Birinji hekaýat

DIÑE ISLEGDE ÇÄK ÝOK

I.

«Der çykça – gan çykmaz» diýen söz seljuk goşunynda her gün telim ýola gaýtalanýardy. Çünki şu ynanç bilen harby türgenleşik geçýärdiler. Diňe bir esgerler däl, Togrul begiň salarlygyndaky ähli seljuk şazadalary hem wagtlarynyň galaba bölegini harby türgenleşikde geçirýärdiler. Her gün irtirden birder (der çykýança), namazsam ikider gylçlaşmak hökmanylykdy.

Her bir esgeriň, her bir serkerdäniň her günki etmeli anyk işleri bardy. Harby düzgün-nyzam gaty berk saklanýardy. Onuň bozulan ýagdaýynda hiç kime eglşik edilmeyärdi. Harby

tälimiň, türgenleşigiň, berk düzgün-nyzamyň peýdasynyň uludygy duşman bilen garpysylanda has äşgär duýulýardy.

Togrul begiň harby türgenleşik geçip ýörsüni göreniňde onuň başga aladasy ýok ýaly duýulýardy. Aslynda welin, onuň iş-aladasy başyndan agdykdy, ýazylyp-ýaýrap owkat edinmägede wagty ýokdy. Edilmeli işler köpdi, juda köpdi, çünki uly ýörişe, uly tutuma taýýarlyk görülýärdi.

Her çarşenbede geçirilýän mejlislerde hem şol bir mesele ilik-düwme ara alnyp geňeşilýärdi:

– Ilki bilen, Jibal ülkesine, soň Günbatar ülkeleri teshyr edip, olary dolulygyna şalygyň tabynlygyna girizmeli.

– Günbatar ülkelerden olja-salgyt ýygnamaly.

– Wizantiýany seljuk şalygynyň tabynlygyna geçirmeli. Anadoly ýarym adasy seljuk şalygynyň ýarym adasy bolmaly.

Togrul beg bu maksadynyň amaly üçin beglere anyk görkezmeler berdi: Mansur, Gökdaş, Enesiogly başbuglaryň serkerdeligindäki jemagatlaryň önünde Wan kölüniň töwereklerini teshyr etmek, ol ýerlerde güýç jemlemek wezipesini goýdy. Gutulmyşy, Resultegini, Ybraýymy, Hasany, Ýakudy ýanynda galdyrdy, çünki olar öz goşunyndaky iň ynamdar, iň arjymak, iň janymak serkerdeleridi. Olar ýanynda bolsa Togrul beg islendik duşmany mugyra getirip biljegine ynanýardy. Önünden çykan duşmany juda bir kösenmesizden ýeňýärdi hem, olar bilen bir-kemsiz öwrenişipdi hem.

Seljuklylar yhlas etdiler, Allatagala olaryň yhlasyny boş goýmady. Sanalgyja ýylyň içinde olar Jibaly – Ysphyany, Hemedany, Hazar deňziniň kenarlaryny, Azerbaýjany, Gündogar Anadoludan Günorta Kawkaza çenli aralykdaky ülkeleri eýelediler.

Wan kölüniň sebitleri boýunça Rum şalygynyň walysy Stefanos Gökdaş, Mansur, Enesiogly jemagatlarynyň önünden çykdy (1045 ý.).

Allatagala kimi betbagt eýlejek bolsa, şol kişä tekepbirlik berer eken. Arkasynda dünýäni lertzana salýan Wizantiýa kaýsarlygyna baýrynan waly Stefanosyň arkasynda kaýsarlyk güýji däl-de, gaçmak üçin hiç hili amatlylygy bolmadyk kötel dag ýatan eken.

Dogrusy, Stefanos tejribeli, pähim-payhasly walydy, mydama ýeňiş gazanardy, ýöne bu gezek onuň towşandyr öýdüp daş atany kimi tüýdüm-tüýdüm etjegini bilmän ýören şir eken, dişleri, dyrnaklary gezelen peleş eken. Waly Stefanosy ýeňmek seljuk jemagatlaryna kyn düşmedi. Has dogrusy, şol döwürde bu garpysygy gurduň goýna daraýsyna deňediler. Seljuklylar ähli zatdan geçip, düz gaçan wizantiýaly esgerleriň yzyndan ýetip, gyran-jyran etdiler, ýatagandan hem gönderden geçirdiler.

Wizantiýa kaýsary Konstantin Monomah IX seljuk goşunlarynyň Wan kölüniň töwereklerini teshyr eýläp, Azerbaýjana dolandyklaryny, olaryň ümzüginiň Anadola, Kawkaza tarapdygyny eşidip, howsala düşdi, haýdan-haý tejribeli serkerdebaşysy, abhaz emiri Liparidi dergähine çagyrdy, ony goşuna baş edip, seljuklylaryň alnyndan çykмага, olary yzyna kowmaga, oljalamaga ugratdy.

Serkerdebaşy Liparit ýörişe gaty uly ynam bilen ugrady. Çünki ol söweşlerde mydama ýeňiş gazanyp, şöhrat-şana eýe bolan serkerdebaşydy. Ony ýeňilmezek serkerde hasaplaýardylar. Ol hakda esgerleriň arasynda ýörgünli aýdymlar aýdylýardy. Seljuklylary yzlaryna kowjakdygyna Liparitiň ynamy uludy. Ol şol uly ynamy hem seljuklylaryň howuny basmak maksady bilen Şetdatogly begliginiň paytagty bolan Dowin şäherini eýeledi.

* * *

1046-njy ýylda Ahlat hem Diýarbekir sebitlerinde ýer titredi¹. Köpsanly galalar, berkitmeler, köprüler ýumruldy, köp adam pida boldy. Togrul begiň tabsyrygy bilen köp galalarda ilata kömek berildi, diňe bir el kömegi däl, eýsem, azyk, egin-eşik kömekleri hem berildi. Şeýle bolansoň ýerli ilat seljuklylara öz halasgärleri hökmünde sygyndylar.

Seljuklar Ahlatda alty sany galanyň ýykylan ýerlerini täzeden dikeldiler.

Şol döwürde Altynjan hatyn baş aýlap Ahlat hem Diýarbekir sebitlerinde öýsüz-öwzarsyz galan maşgalalara öý dikip bermek, ýaşaaýs üçin derwaýys zatlar boýunça ýardam etmek işi bilen meşgullandy.

Altynjan hatyn bu sebitde bolanda adamlaryň döwük-ýenjiklerini seýiklemäge, näsaglary bejermäge gatnaşdy. Onuň lukmançylyk etmesi birinji gezek dälidi. Ol näsaglaryň bejerilmegine ýardam bermekden çäksiz kanagatlanma tapýardy. Onsoňam Ahlat sebiti, şeýle hem Ahlatdan Kazwin daglaryna çenli aralygyndaky birnäçe şäher, gala Anuşirwana ykta berlipdi. Altynjan Anuşirwana ykta berlen ýerleriň dolandyrylyşyny ýola goýmak, ynamdar, halal adamlary iş dolandyryjy wezipelerine bellemek bilen meşgul boldy. Togrul beg Anuşirwany daşary ýurtly şalyklar bilen gatnaşyklary ýola goýmak boýunça özüne wezir belledi.

* * *

Togrul beg Gutulmyşa aýratyn ynam bildirýärdi. Çünki Gutulmyş adaty bir serkerde dälidi. Ol ýyldyz hem millet ylmalaryny² bilýärdi, şol ylymlary peýdanmagam başaryardy.

Gutulmyş beg Genje şäheriniň eteginde goşunyny abhaz emiri serkerdebaşy Liparidiň garsysyna söweşe taýýarlady. Ol Wizantiýa kaýsarlygy bilen seljuklylaryň arasyndaky bu söweşiň uly ähmiýetiniň boljakdygyna düşünýärdi. Çünki bu söweş seljuklylaryň wizantiýalylar bilen ilkinji uly darkaşy boljakdy.

Wizantiýa kaýsarlygy dabarasy dünýä dolan hökümdarlykdy. Henize-şu güne çenli bu şalygyň goşunynyň ýeňlen ýeri ýokdy. Kaýsarlygyň goşunynyň garsysyna çykмага atyň kellesi ýaly ýürek gerekdi. Şeýle uly ýürek tapylmajak ýalydy, ýöne ahry tapyldy.

Ýürek – seljuk goşunydy.

Wizantiýa goşunyny ýeňse, seljuklylaryň abraýynyň arşa göteriljekdigi aýandy. Onsoňam Wizantiýa goşunundan rüstem gelmek Kiçi Aziýada hökmürowan bolmakdy.

Bu söweşde seljuk goşunynyň gorkusy az dälidi. Ýeňse ynam azdy. Şonuň üçinem harby tilsime bil baglamak ýeke-täk çykalgady.

Gutulmyş beg ýyldyz ylmyny peýdalanmagyň möhümdigine düşünýärdi. Şonuň üçin hem ol soňky günler nämeleri etjegini

öz ýanyndan ýedi ölçäp, bir kesdi. Genje şäherine gelyänçä etjek tilsimlerini birin-birin aňyndan geçirdi.

* * *

Iki goşun söweş meýdanyna geldi.

Gutulmys beg dag gerşine çykyp, özüniň tilsimine başlady. Mugjyza başlady.

Allatagalanyň eradasy bilen tebigatyň öwzaýy bozuldy. Äpet-äpet bulutlar Wizantiýa goşunynyň üstüni örttdi, soňam sargylt reňke öwrüldi, köp wagt geçmänkä-de, Asmanyň düýbi deşilen dek jala-boran guýup ugrady, ýagmak ýagdy.

Gije şeýle bir sowuk boldy. Ýerler doňdy. Wizantiýaly esgerleriň söweşerlik rabgaty galmady.

Aladaňdanlar Gutulmys beg dag gerşinden aşak düşdi, goşunynyň ýanyna bardy.

Ol goşunyň öňüne düşüp, Allatagalanyň özleriniň tarapynda boljakdygyny aýdyp, esgerlerini ýeňse ruhlandyrdy.

Harby türgenleşikleri ýetik bolan seljuk goşuny «Ýa Hu!» diýip söweşe girdi.

Söweş başlady.

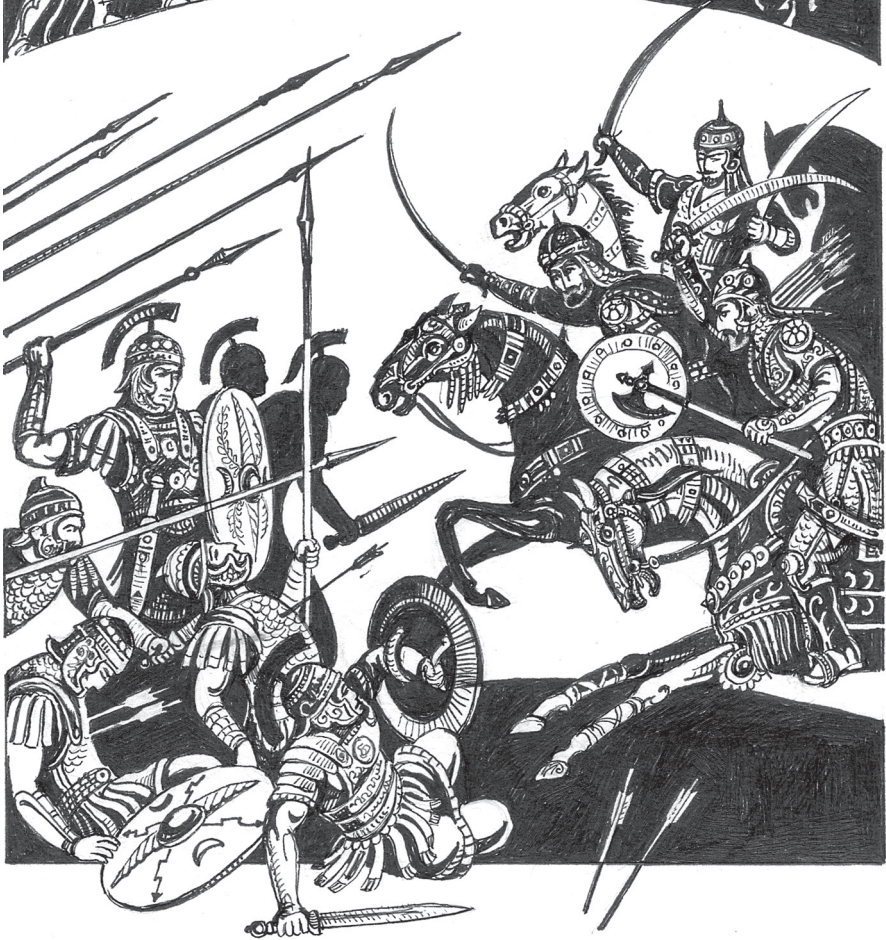
Gutulmysyň ýyldyz ylmy iş bitirdi: Wizantiýa goşuny derbidagyn edildi³.

Bu ýeňiş wizantiýalylara garşy söweşlerde seljuklaryň gazanan ilkinji uly ýeňşidi. Bu ýeňiş soňky ýeňişleriň hem badallasy boldy.

Şol ýeňişden soň seljuklaryň Günbatarda gerimi has giňedi. Bagzyşäherler, bagzywelaýatlar teshyr edilip, seljuklaryň tabynlygyna geçirildi. Her gala, her şähere paç salyndy. Şeýle bolansoň, Reýe gelyän ýükleriň yzy üzülenokdy. Ol ýükler alnan oljalardy, ýygnalan paçlardy, salgytlardy. O gelyän zatlary kabul etmek, hasaba almak, ýerlemek boýunça sekiz müň adam işleýärdi.

Ybraýymyň, Gutulmysyň gazanylan ýeňişleri hakda her gün dabaraly gürrüňler edilýärdi. Her gün köşkde täze teshyr edilen yerler mynasybetli nobat çalynýardy.

Köşkte Gutulmyş bilen Ybraýymyň petih eden ýerleri mynasybetli her gün diýen ýaly nobat çalnyp, dabaralandyrylyp durlanson, Musa beg öz ogly Hasanyň hem köşkte adynyň tutulmagyny, hormatyna nobat çalynmagyny isledi. Ol Dehistan-da häkimlik edip ýören ogly Hasany azymata çagyrdy. «Al-ha-alda almadyk ahynetde-de almaz» diýip, bahabarlyk eýläp ogluny bejiti ata atlandyrdy. «Mümkin bolan ýeri teshyr et. Öz hums paýyňy al. Ykta ýerleriň sanyny köpelt. Paýlaşylyp gutaranson, hiç zat alyp bilmersiň» diýip, öwran-öwran gaýtalady.

– Iýjegim-geýjegim bar, binowa däl, artykmaç baýlygy başyma ýapaýynmy? – diýip, Hasan başda kakasyna garşy çykdy.

Musa beg oglunyň bu sözünü biçak ýokuş gördi:

– Meni masgara etjek bolýarsyňmy?

– Ýok, ýok!

– Onda meniň diýenlerim bilen bol!

Hasanyň parahat ýaşayşy bardy, ol isleýşi ýaly ýaşayardy: her hepdede derwüş esigini geýip, şähre çykýardy. Adamlaryň özi hakda, şeýle hem seljuklylar, Togrul beg hakda edýän gürrüňlerini diňleýärdi. Garyp-gasarlara gaznasyndan haýyr-yhsan paýlaýardy, özüne tabynlykdaky ýerlerde – her obada, her galada, her şäherde hanakalar döredýärdi, ol ýerlerde gedaýlary, eklenjisini ýitiren binowar biçäreleri iýdirip-içirmegi – haýyr-hasanaty ýola goýýardy.

Ol ähli kişiniň özi ýaly baý bolmagyny isleýärdi, şu maksat bilen toý-baýramlarda ýoksullara dinardyr dirhem paýlaýardy.

Onuň dinar paýlany, anaýaty bilen halk baý bolmady, gaýtam, ondan nägile adamlar köpeldi. Gaznasy boşady, ony doldurmak welin zerurdy. Şu maksat bilen Hasan kakasynyň pendine eýerip, ata atlandy.

Goşun jemläp, Reýe – Togrul begiň dergähine bardy.

Togrul beg Hasany Wan kölüniň töweregine ýollady:

– Şol ýerlerdäki teshyr eden ähli galalaryň, şäherleriň ykta ýeriň bolsun, Hasan.

Hasan petih eýlemäge ugrady.

Ol ilki Wan kölüniň töwereklerini teshyr etdi, soň Beýik Zap Suwy töwereklerine bardy. Şol ýerlerdäki Wizantiýanyň serkerdeleri Katalalonyň hem-de Aaronyň serkerdeligindäki goşunlary bilen söweşdi. Her gezek ýataganyny galgadyp uly hyjuw bilen söweşe girdi.

Soňky gezek gazaply söweşde kellesi göçdi: bir görse, ol wizantiýa esgerleriniň ortarasynda eken. Asyl, töwereginde ýeke-je-de seljukly yok.

Ýeňilýändigini duýup ugran wizantiýa esgerleri öz aralaryna tötänleýin düşen seljuk beginden bar ahmyryny çykardylar: onuň çar ýanyndan hüjüm etdiler. Urlan naýzalardan ýaňa endamy deşim-deşim boldy.

Hasanyň ölümi⁴ seljuk beglerine gaty agyr urgy boldy, kyrk günläp matam tutdular, wizantiýalylardan ar almagy äht etdiler. Şol wepat Musa ýabgunyň hem aňyny lertzana saldy:

– Oglumy öz elim bilen ölüme ugradan ekenim-ä men – diýip, Baýgu Kelan panydan perýat etdi. Oglunyň wepatyndan soň ýüzi gara çowlam bolan Musa beg ýanyny ýere berdi. «Men oglumyň zyndan baryp, eden etmişim üçin uzur soramakçy» diýip, ol hem bu dünýäden göç eýledi.

Musa begiň islegi Ybraýymdan, Çagry begden, onuň ogullaryndan kem galmazlykdy. Türkmeniň durmuşy düşünjesinde ile bakmak, ile görä bolmak ýörelgesi gadymdan uly orun eýeläpdir. Bu ýörelgä eýerilip, kä oňlulygyň, kä ýaramazlygyň üstünden barlypdyr. Ýöne hiç mahal mundan yüz dönderilmändir. Türkmeni türkmen eden zatlaryň bulam biri. Mundan el çekmek tükeniksiz ýaryş bolan ýaşayşdan meýletin el çekmegi aňladardy. Düýpleýin alanynda, durmuş belli bir pellehanasy bolmadyk aýlawdyr, ýaryşdyr. Bu ýaryşda pellehanany her kimiň özi kesgitlemeli. Pellehana diýip Musa ýabgu ilden baýlygy hem mülki köp almaga düşünýärdi. Ol: «Näme üçin doganym Mykaýyl neressäniň çagalary Çagry bilen Togrul menden, meniň ogullarymdan köp ygtyýarly, köp yktaly bolmaly?» diýip, öz-özüne sowal berýärdi, bu ýaryşda özüniň hemem ogullarynyň öňde bolmagyny isleýärdi. Bu – meselä ýüzleý seredeniňde şeýle.

Ýöne gep diňe baýlykdyr mülkde däl ahbetin. Gep şol mülküň, barjamlylygyň üsti bilen aňladylýan at-abraýda, mertebede, derejede, özgeleriň öňündäki hemem adamlaryň arasyndaky agramyňda, abraýyňda. Ýöne, arman, bu zatlaryň barysynyň soňunda diri galanyňda manysy bar!

Başga bir ýaryş bar – hatda öleniňde hem seniň ýeňşiňi manydan, ähmiýetden gaçyrmaýan ýaryş bar. Bu ýaryş dünýäniň bakylyk tarapynda ýerleşýän meýdanynda dowam edýär. Munda sen dünýä üstünde, dünýä üçin ýaryşaňok, hatda sen dünýä bilen-de ýaryşaňok. Sen munda diňe bakylyk bilen bäs gurýarsyň. Seniň mundaky ýeňiş paýyň – bakylyk.

Musa ýabgu Hasany bu esasy, hakyky beýik ýaryşdan çykaryp, ikinji bir ýaryşa saldy. Şeýdip, oglunyňam, özünüňem ýeňilmegine sebäp boldy.

* * *

Kyrk gün dowam eden matamdan soň, Togrul beg Ybraýym ynaly Azerbaýjanyň häkimi belläp, oňa Gutulmyş bilen Anadoly ülkesine ýörişi dowam etdirmegi tabşyrdy.

Gutulmyş bilen Ybraýym birleşip, Erzurumy eýelediler.

Esasy söweş Pasin düzlüginde bolmalydy. Gutulmyş ol ýerlerini içgin öwrendi. Söweşiň haýsy ýerde geçse, özi üçin amatly boljakdygyny ölçerip-dökdi.

Erzurum ýaýlagy bilen Pasin düzlügi söweş üçin amatlydy. Pasin düzlügi Alajadaga baryp birleşýärdi. Bu dagyň boýy hemem ini iki farsahlykdan köp däl, özem bu deňze baryp guýulýan, goşulýan üç sany uly derýanyň gözbaşydy. Olaryň biri Araz çayydy. Araz çayy Alajadagyň gündogar tarapyndan gaýdýardy, Annyň, Pasiniň, Sürmeliniň üstünden geçip, Hazar deňzine guýulýardy. Ol ýerdäki derýalaryň ikinjisi Ýewfrat derýasydy. Ol Alajadagyň günbatar tarapyndan çykyp, Erzurumuň, Arzynjanyň, Kemahyň, Taruferiň, Änäniň, Hedisäniň, Hymanyň, Jezaýyryň üstünden geçip, Dejlä guýýardy. Alajadagyň demirgazygynda Tortum, Oltu derýalary bardy, olar Çoruk derýasyna baryp goşulýardy. Gutulmyş bu çaylary söweşde öz peýdasyna ulanmak üçin çalyşdy.

Wizantiýa serkerdeleriniň bu ýeri gowy bilmeýändigine berk ynanýardy. Ol ýalňyşmandy. Ybraýym ynal hem Gutulmysyň goşuny Kapetru (Hasangala) galasynyň golaýynda Katakolon, Aaron, Liparit atly serkerdeleriň başda durmagyndaky Wizantiýa goşuny bilen duşuşdy.

Wizantiýalylar tebillerini, nagaralaryny düňňürdedip, alazenzele edip seljuklaryň howuny basmakçy boldular, ýöne olar bahym özlerinden ökdäni gördüler. Seljuklar beterinden beterini tapdylar, olar şeýlebir tebil, şeýle bir dowul düňňürdetdiler, olaryň düňňürdisinden, zenzelesinden ýaňa älem-jahan gapyşara geldi. Alajadag sandyr-sandyр, titir-titir etdi. (Dag titrän ýerde, heý, adam titremezmi?!) Özem seljuk esgerleri dowuldyр tebilleriň dünýäni göçürere getirýän zenzelesini az görýän dek, şeýlebir waňkyryp gygyrmak gygyrýardylar. Gülüşýärdiler hem!

Seljuklaryň boluşlaryndan bahabar alan Wizantiýa goşuny tebil kakmasyny goýdy. Ökde ökdäni görende pyslam-pys bolar eken. Wizantiýalylar-da pyslam-pys boldular. Olar sessiz-üýnsüz söweşiň başlanmagyna häzirlendiler.

Gutulmyş beg söweş başlanmazýandan burun Wizantiýa salarynyň ýanyna ilçі ýollady, olara ýaraglaryny tabşyryp, boýun eg meklerini tekliр etdi. Adatça, bolsy ýaly, ilçі serkerdebaşy Liparide öz goşunlarynyň aşyraw köpdügi, aşyraw güýçlüdigi, aşyraw tejribelidigi hakda göni aýtdy, ýöne Wizantiýa kaýsaryndan permanly Liparit ilçiniň teklibini kabul etmedi, gaýtam, onuň üstünden gülüp, yzyna ugratdy.

Şondan soň söweş tebili kakyldy.

Söweşi on iki hatardan ybarat bolan seljuk ýaýçylary başlady.

Seljuk ýaýчы hatarlarynyň gezekleşip üznüksiz atýan keymir oklaryndan ýaňa hakyt Günüň öni tutuldy..

Çabga deýin guýulýan oklardan goranmak asla mümkin dälди.

Oklaryň döreden aljyraňňylygyndan soň seljuklar ýakyn aralykdan hüjüme geçdiler.

Bu hüjümiň maksady duşmany aljyraňňylyga salmakdy, sag ganatdaky atly goşuna ýol açmakdy.

Sag ganatdan gelyän atly goşun duşmana esasy zarbany urmalydy. Bu goşunyň wezipesi wizantiýalylaryň goşunyny böleklere bölmeçdi hemem olary bölek-bölekläp gyrmakdy. Çünki goşun böleklere bölünende gyrmak işi has asanlaşýardy.

Seljuklar gorky-ürküsiz söweşärdiler.

Söweş dört güne çekdi. Elbetde, iki tarapyň hem güýji asgyn däl, esger sany-da köpdi. Göräýmäge, iki tarapyň güýji deňdi. Wizantiýaly esgerler tejribelidi. Ýaraglary-da seljuklaryňkydan kämildi. Şeýle-de bolsa, dördünji gün günortan seljuklylar artykmaçlyk gazanyp ugradylar. Öýleden soň bolsa wizantiýalylar ähli ýaraglaryny taşlap, söweş meýdanynyndan gaçyp gitdiler.

Ikinji gezek hem ýeňiş seljuklylara ýaran boldy. Bagtyň ýat-sa, düýäniň üstündekäň it ýaryp, endam-janyňy garagan etjek eken: bu söweşde Ybraýym ynal Wizantiýa goşunynyň görnükli serkerdesi Liparidi ýesir aldy.

Liparit Ybraýym ynala öz pidýesi hökmünde dört ýüz müň dinar bilen ýüz müň sany gymmatbaha sowgat hödürledi⁵. Bu teklibi Ybraýym kabul etmedi. Onuň anyk maksady bardy. Ol dabarasy dag aşan bu serkerdäni Reýe eltip, Togrul begiň önünde dyza çökmekçidi, şeydibem soltana, köşkdäkilere, ähli kişä özüniň ökdeligini, rum serkerdesini ýesir almagy başaryandygyny göz etmekdi. Bu maksat hödürlenilýän zatlardan has ähmiýetlidi, abraýlydy.

* * *

Ybraýym Wizantiýa serkerdebaşysyny Reýe gönderdi. Özi ýene uly ýeňişleri gazanmak maksady bilen, wizantiýalylaryň ýurduna sary goşun sürdi. Olaryň galalaryny petih kylmaga girişdi, ýöne ol olja, ýesir almaga aşa gyzykdy. Birmahal Musa begiň ogly Hasanyň başyny aýlan ýeňişler onuň-da başyny aýlady. Aşyraw uzaga gitdi. Bir gün hem wizantiýalylaryň eline nädip ýesir düşenini-de aňman galdy. Gözüni açanda eli-aýagy daňylandy, özem wizantiýaly esgerleriň arasyndady⁶.

Onuň ýesir düşendigini eşiden Togrul beg Wizantiýa kaýsaryna ilçä iberdi. Ondan köp mukdarda hedýe-engam ýollady hemem Wizantiýa kaýsaryna serkerdebaşy Lipariti mura-mugtuna berjekdigi; Ybraýym ynalyň sag-aman yzyna ugradylmagy

üçin bolsa üç yüz mün dinar pidýe tölejekdigi hakda aýtmagy öwran-öwran tabsyrdy.

Togrul beg sözünde durdy: Abhaz emiri Lipariti derejeläp azatlyga goýberdi, özem ony Wizantiýa serhedine çenli mün esgerli ugratmaga tabsyryk berdi. Kaýsar Togrul begiň bu hormatyna çäksiz minnetdar boldy. Liparitiň yzyna berlendigi üçin ol Togrul bege mün sany ýüpek don, baş yüz sany geým, baş yüz at, iki yüz mün dinar, yüz bölek kümüş, üç yüz müsür eşegini, mün sany ak ýüňli, gara gözli we şahly geçi berdi»⁷. Ýöne Ybraýymy zyndandan boşatmagy hemem seljuklylara bermegi, näme üçindir, yza çekdi. Iki aý wagt geçdi. Ybraýym özüniň halas edilmeginiň haýal-ýagallyga salnandygy üçin gahar-gazap donuny geýdi.

– Men Togrula diňe ýeňiş gazanmak üçin hemem kerwenkerwen olja gazanmak üçin gerek, iş bitensoň, men oňa gerek däl. Iki aýlap bitimi şänik ýaly edip wizantiýalylaryň yzgary zyndanynda ýarymjan ýatdym, Hudaýyň haky üçin meni hiç bir dogan-garyndaşym idemedi – diýip, ol jabjyndy. – Ýa men nädogry aýdýarynmy? Meniňki nädogrudyr-la. Maňa haçan: «Ybraýym, seniň aýdýanyň dogry» diýildi?

Ybraýym şalygyň rowaçlygy üçin ylgaýardy. Her bir işe düýrmeği bilen berilýärdi. Ýöne öz egindeşlerinden haýsam bolsa biri bižlik ýa-da geleňsizlik etse welin, gahary çüwdesine urardy. Şol mahal ondan gaçarak durandan gowusy ýokdy.

Onuň ýene bir betha häsiýeti bardy, ol hem içinde kitüw, kine saklaganlygydy. Ol Togrul begi janyndan eziz görýärdi, onuň üçin janyňy bermäge taýýardy. Wepalydy. Ýöne onuň Togruldan kinesi bardy, özem kinesi soňky ýyllar ýowuzlaşýardy. Käteler gaharyna Togrul begiň garşysyna gidýärdi. Şeýdibem ol özüniň doganyndan birjik-de kem dældigini subut etmekçi bolýardy.

Jebel hem Hemedan sebitleri babatda-da şeýle boldy: Togrul beg ol ýerleriň yktasyny Ybraýym begden alyandygyny aýtdy. Munuň sebäbini Azerbaýjany başybitin ykta berýänligi, şol ýerleriň oňa ýeterlikdigi bilen düşündirdi.

Ybraýym munuň bilen başda ylalaşdy, hakykatdan hem onuň ykta ýerleri aşa köpdi. Ykta ýerlerine aýlanyp çykmak üçin

ýüz ýigrimi gün gerekdi. Ýöne Ybraýym kejrlik etdi, tersine tutdy. Özüniň kemsidilýändigini aýtdy. Soňam bekine tutdy: Jebeliň häkimi Kerşasif ibn Alauddöwläni Jebelden kowdy. Soňra Dinewer şäheriniň häkimi Abu Şewkini şäherden çykardy. Abu Şewkin Ybraýym bilen garpysmakdan heder edip, Hulwana gitdi. Ybraýym ynal Abu Şewkiniň yzy bilen Hulwana baryp, bu ýerini hem eýeledi⁸.

Ybraýymyň goşuny uludy. Çünki Togrul begiň Günbatardaky ýeňşi hakda eşiden horezminli, mawerannahrlly türkmenler uly ýygyn bolup gelyärdiler. Olaryň ählisiniň maksady baýamakdy, olja edinmekdi. Üznüksiz gelyän türkmenleriň ählisini Togrul beg Ybraýymyň ýanyna gönderýärdi. Olaryň hasabyna Ybraýym ynalyň goşunynyň sany ýüz müňden-de geçdi. Şeýle bolansoň Ybraýymyň goşuny aç çekirtge deýin ayak basan ýerini ýalap-ýülmäp barýardy. Olaryň bir gezek geçen ýerinden soň ilkinji gezek ýekeje-de göze ýakymly zat tapylmaýardy.

* * *

Wizantiýanyň ýagdaýy ýylsaýyn agyrlaşýardy. Müsürden fatymy halyfaty howp salsa, Günbatardan gypjaklar birsyhly çözüslary bilen uly weýrançylyk edýärdiler. Kaýsar Monomah Pasinde ýeňleninden soň, Anadoluda seljuklylar bilen garpysmaga heder etdi. Şonuň üçin hem öňden bäri golastynda saklaýan Merwan begliginiň emiri Nasyreddöwle Ahmedi soltan Togrulyň ýanyna ilçi edip gönderdi, oňa her edip-hesip edip parahatçylykly ylalaşyk gazanmagy tabşyrdy. Togrul soltan Merwanogullary begliginiň emiriniň habaryndan soň, Şerip Abul-Fazl Nasyreddini baş edip, Konstantinopola ilçi toparyny iberdi. Netijede «Emewiler döwründe Stambulda bina edilen, ýöne şondan bäri haraba öwrülip ýatan metjitde abatlaýyş-rejeleýiş işlerini geçirip, mährabyň ýüzüne irki türkmen häkimiýetiniň alamaty hökmünde ulanylan, Togrul begiň hem möhürinde orun alan ok we ýaý şekilini goýmak, Müsür fatymylarynyň adyna okalan şaýy hutbasyny ýatyryp, ýerine sünni Apbasy halypalygynyň, seljukly döwletiniň adyna hutba okadylmak»⁹ ylalaşyldy.

1045-nji ýylda Togrul soltan Anadola girdi, Wan kölüniň demirgazyk-gündogar tarapyndaky Bergiri (soňky ady Myradyýe)

bilen Erjişi eýeledi. Soňra Bergiriden uzakda bolmadyk Malazgirt şäherini gabady.

Malazgirt şäheriniň galasy ymgyr uludy, diwarlary berkdi hem beýikdi. Goranyş üçin diýseň amatlydy.

Togrul soltan serkerdebaşy Wasiliň goraýan bu galasyna manjanaklardan äpet-äpet daşlary ýagdyrды, beýleki bir tarapdan bolsa galalaryň diwarlarynyň düýbünü sümlüp geçer ýaly köwdürmäge başlady.

Togrul beg gara güýjüni görkezip, galadakylaryň howuny basmagy, netijede olaryň galany uruşsyz tabşyrmaga mejbur bolmaklaryny gazanmagy maksat edindi: galany gabawda saklamagy, şol bir wagtyň özünde hem galanyň düýbünü köwmegi, manjanak bilen galanyň diwarlaryny ýumurmagy dowam etdirdi.

Gabawyň altynjy gününde garaşylmadyk waka ýüze çykdy.

Bir rumly (wizantiýaly) esger seljuklylaryň öýle namazyny okamaga durandyklaryndan peýdalanylýp, agaçdan ýasalan manjanagyň üstüne nebit-kükürt garyndysyny zyňyp, ony ýakdy-da, zut gaçdy. Seljuk esgerleriniň namaza duranlygyndan peýdalanan rumly esger gaçyp Malazgirt galasyna girmäge ýetişdi¹⁰.

Manjanak ýanandygy sebäpli Togrul beg gala zabt etmegi wagtlaýynça goýbolsun etdi.

Bendesiniň isläni däl-de, Resulyň isläni bolýar. Bendesine – Togrul bege galsa-ha ol manjanaklary bilen diwary ýumrup galanyň içine okdurylyp girjekdi hemem Wizantiýanyň ýüregini (Malazgirt – kaýsarlygyň ýüregi hasaplanýardy) eline aljakdy. Muňa Allatagala bu gezek ýol bermedi. Özem ýekeje frankly (ýewropaly) esgeriň eli bilen ýol bermedi.

Allatagala näme islese, şol hem bolýar.

Togrul beg manjanagyň otlamagyny erbetlige ýordy, sonuň üçin hem Malazgirt galasyny teshyr etmegi soňa goýdy. Goşunyň üç bölege bölüdi.

Birinji bölege Gutulmuş begiň salarlylygynda Kawkaza – Janige, Terjana, Sasun daglaryna, Erzinjana ugratdy.

Ikinji bölege Ybraýym ynalýň salarlylygynda Çoruh derýasyndan aňyrdaky welaýatlary basyp almaga ugratdy.

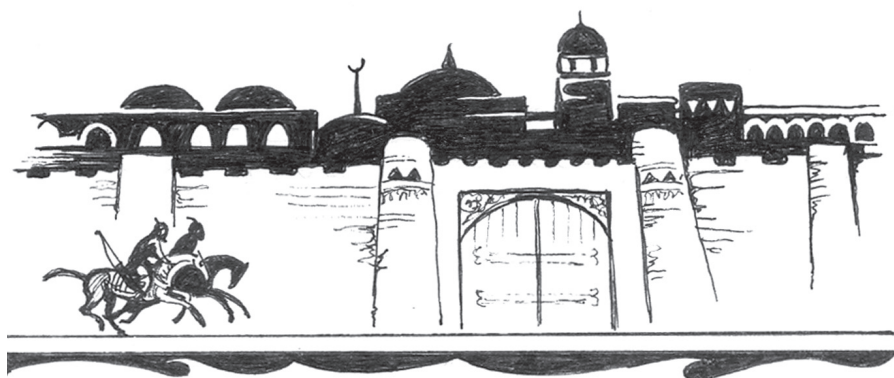
Birinji bölek gysga döwürde Togrul begiň tabsyrygyny ýerine ýetirdi. Ikinji bölek hem yzly-yzyna ýeňiş gazandy, general Gagikiň¹¹ goşunyny derbi-dagyn etdi, köp mukdardaky oljany ele saldy. Bu oljalar Mawerannahrđan ýörite gelen türkmenleriň ýetmek islän telwaslarydy.

Üçünji bölege soltan Togrul begiň özi salarlyk etdi. Hernäçe ady-owazasy äleme dolan, her nähili güýçli-kuwwatly bolsaň-da, gepsiz-gürrüňsiz ýeňýändigini, öldürýändigini hakdaky ýelden-de ýyndam bady-şütür habarlar Günbatara dolansoň, Togrul begiň garsysyna hiç bir Rum goşuny çykyp bilmedi. Togrul beg Karsyň köp ýerlerini teshyr etdi.

Gyş pasly ýetip geldi. Gyşda esger saklamagyň kynçylyklary uly bolýardy. Şonuň üçin hem Togrul beg haşamlardan özge esgerleriniň galabasyny öýli-öýüne goýberdi. Galan goşunyň belli-bir bölegini Anadoluda goýup, Reýe ugrady, ýolda Wan kölüniň ýakasynda ýerleşýän Adyljewaz (Hud al-Hur) şäherini teshyr etdi.

Togrul beg Reýe gidip barsyna gysyň düşendigine gynandy. Wah, gyş düşmedik bolsa, onuň entek teshyr etjek şäherleri kändi.

Ikinji hekaýat

ÝALAN DOST BAR HEM BOLSA, ÝALAN DUŞMAN ÝOK

439-njy hijri – 1047-nji milady ýyly

Kaku şalygynyň soltany Abu Kalyjar¹ seljuk jemagatlaryndan ýaňa dagdy bolupdy. Dogrusy, onuň talanma kemi galmandy. Ol seljuk jemagatlaryndan özüni, şalygyny goramak üçin herhili tagallalar edip görüpdi: aldygyna hedýe-engam hem beripdi. Barybir, onuň bar baýlygy towsa göterildi. Indi onuň üýtgeşik baýlygam galmandy. Şu döwre çenli onda iki sany alada bardy: birinjisi, baýlygyny, ikinjisi janyny goramak. Seljukly jemagatlar gelip, onuň birinji aladasyny aradan aýyrдыlar, onuň gizläp goýanjalaryna çenli tapyp alyp, baýlyk goramak endişesinden doly halas etdiler. Indi onda ýeke bir alada bar, ol hem gara başyny goramak. Abu Kalyjar şu maksat bilenem käbir işleri etdi. Seljuklylar bilen guda boldy: Gökdaşyň uýasyna öylendi, ýerine ýigrimi sany Hemedan gözeline berdi, üstesinde bäs yüz dinar mahýa töledi. Ol seljuklylardan zorluk görjek bolanda mydama özüniň garyndaşdygyny nygtady. Barybir, ol şalygynyň hem özüniň sanalgy gününüň galandygyny bilýärdi.

Bilmez ýaly-da däldi. Asyl, seljuklylar Kaku şalygy², buid şalygy, Abu Kalyjar älemde bardyram öýdenoklar, bu şalygyny

ýerlerini, şäherlerini öz ýerleri, öz şäherleri saýyp, edenlerini edip, goýanlaryny goýup ýörler. Dogry, Reý şäheri-de Kaku şalygynyňky! Togrul beg bu gün bu şäheri özüne paýtagt edinip, ol şäherde ýazylyp-ýaýrap otyr. Gaty arkaýyn, Togrul beg Kaku şalygynyň Hemedan, Yspyhan ýaly in merkezi şäherlerinem öz emirlerine ykta berip ýör. Garşysyna-da çykar ýaly däl. Seniň ýüz esgeriň bar bolsa, onuň müň esgeri bar. Seniň on atlyň bar bolsa, onuň ýüz atlysy bar. Abu Kalyjaryň özüni seljuklylardan ejiz duýmagynyň baş sebäbi diňe bir olaryň esgerleriniň sanynyň köplüginde däl. Ýok, baş sebäp haýsy ýere barsa, ýerli ilatyň seljuklylary duz-çörekli, gadyrly garşy alýanlygyndady. Baran ýerlerinde olaryň halasgär hasap edilýänligindedi. Olaryň baran ýerlerinde halasgär hökmünde garşylanmagy wagyzçylaryň, fiskallaryň gowy işleýänligini aňladýardy.

Abu Kalyjar haýsy ýere barsa, şol bir sözi eşidýärdi:

– Zalym-ganhor deýlemlileriň sütäminden halas etmek üçin Allatagala seljuklylary bize halasgär edip gönderipdir. Seljuk begleriniň ömürleri uzak, tutumlary rowaç bolsun!

Abu Kalyjar şu güne çenli özüniň deýlemlidigine buýsanyp ýaşady, bu gün bolsa ol özüniň deýlemlidiginiň ejirini çekmeli boldy.

Halkyň arasynda şeýle uly abraý gazanan ýagy bilen her edip-hesip edip gowy gatnaşykda bolmaly. Bulary ýagy edinmek – öz tepbediňi okamak. Şonuň üçin soltan Abu Kalyjar Togrul soltanyň göwnüni nädip awlap boljakdygy hakda gije-gündiz oýlanýardy. Çünki Togrul beg ondan nägiledi. Onuň nägileliginiň sebäbi Abu Kalyjar seljuklylara garşy söweşmek üçin soltan Masut bilen birleşmekçi boldy. Şu maksat bilen birleşmek üçin Hyrada tarap ýola-da düşdi. Bu matlabyny aňyp, Togrul beg onuň garşysyna çykdy. Onuň öz garşysyna gelýändigini eşidip, Abu Kalyjar yzyna öwrülipdi. Şondan bäri Togrul beg Abu Kalyjaryň ugradan ýeke ilçisinem, töwellaçysynam kabul edenokdy.

Togrul beg tomsuň başky günleriniň birinde Abu Kalyjara Wasyt şäherine barjakdygy hakda habar gönderdi. Bu habar Abu Kalyjaryň dünýäsini çepbe çöwürdi. Habary eşiden dessine

Yspyhan şäherinden Wasyt şäherine ýola düşdi. Ýolboýy begiň nädip göwnüni awlap boljakdygy hakda oýlandy. Abu Kalyjar seljuk aýaly Äşäni – Gökdaş başbuguň uýasyny bezemek bezedi. Ol Abu Kalyjaryň ýeke-täk daýanjydy, umydydy. Abu Kalyjar türkmenleriň naçar uýalaryny aşa gowy görýändiklerini, olara özlerine dözmedik zatlaryny-da dözýändiklerini, näme haýş etse, hökman bitirýändiklerini bilýärdi.

Abu Kalyjaryň ogly Mansur hem ejeligi Äşäniň ýanyndan aýrylmaýardy:

– Togrul bege göni aýt. Goý, ol maňa Ýezd welaýatyny ykta bersin. Men şol welaýata häkim bolaýyn. Ine, şu haýşsomy bege ýetirseň, soň durmuşumyz gowy bolar.

– Ol meniň aýdanymy edermikä?

– Kimiň aýdanyny etmese-de, seniň aýdanyňy eder. Türkmenler naçar uýalary näme isleseler, hernäçe kynam bolsa, hökman bitirýärler. Men muny türkmenleri gowy tanaýan adamlardan eşitdim.

Kaku şalygynyň Jibal ülkesindäki iň gyzel şäherleri Yspyhan bilen Hemedandy. Wasyt ol şäherler bilen deňeşdirende kiçidi. Bu şäher, welaýat Kufäniň hem Basranyň aralygynda ýerleşýärdi.

* * *

Wasyta sary ýola düşülende Altynjanyň aňynda iki pikir bardy. Birinjisi, Kaku şalygyndaky haremhananyň, köşk durmuşynyň nähilidigini bilmekdi, Abu Kalyjaryň hatynlaryny görmekdi. Ikinji bir pikir – Kaku şalygynda Togrul patyşanyň aýratyn hormat goýan ulamasy Abu Aly ibn Sinanyň soltan Mahmytdan gaçyp ilki Nişapura, ol ýerdenem Astrabada barandygy, Yspyhanda Şams ad-Daulanyň⁴ weziri bolandygy, ýogalanda Hemedanda jaýlanandygy bilen baglanyşyklydy. Altynjan ulamanyň işlän, ýaşan ýerlerini görmek, guburyňa zyýarat etmek isleýärdi.

* * *

Wasyt ýörişinde ýol kesmegi – uzak ýoluň içdysdyryjy bolmazlygy, wagtyň nädip geçenini bilmez ýaly, söhbet birle ýol

kesmegi bu gezek soltanyň hajyp as-baby, ýaş ulama Kundury öz üstüne alyp, töwegellik etdi.

Togrul beg Kunduryny gowy görýärdi, aýratyn hem ylymdarlygy, halallygy, hoşgylawlylygy, arassalygy, öz maksadyna berlenligi üçin gowy görýärdi. Bu gylyklaryň bary birigip, eýesinde wepadarlyk diýilýän in esasy sypaty döredýärdi, Togrul soltana-da in gerekli hem gymmatly zat wepadarlykdy. Soltan dogumly kişileri köp görüpdü, buýran işini bitirýän, «Telpeginini al!» diýeniňde, kellesini getirýän dogumlylar kändi. Togrul beg üçin şirin janyny pida berjek dogumlylar hem kändi, ýöne, arman, şol dogumlylygy özi üçin ulanjaklar, kelle alyp, mundan özüne-de, özem saňa bildirmän peýda görjekler hem bardy. Gizlinlik, ýaşyrynlyk, bähbit ara girende, wepadarlykdan nam-nyşan galmaýar. Dünyäde ylymly adamlar hem köp, ýöne olaryňam käbiri saňa ylym, akyl öwredip, muny-da öz kiçijik bähbidine hyzmat etdirjek bolup çytraşýar. Kiçijiklik, ownukçylyk bar ýerinde bolsa, wepadarlykdan zat galmaýar. Emma Kundurynyňky ýaly halallyk hem arassalyk bar ýerinde wepadarlyk hiç ýere ýok bolup gitmez. Onuň ylmy-da, dilewarlygydyr işeňnirliigi-de, gara başy-da soltanyň hyzmatynda. Kundurynyň şahsýeti Togrul bege özge şalaryň paýyna berilmeyän bir artykmaçlygy – ýakynyndaky adama ynam etmek paýyny berdi. Begiň janyny, maksadyny, syryny – tutuş baryny ynanýany diňe Kundury dälde, şeýle ynamdarlar başga-da bardy, kändi. Şu hem Togrul begi ýeňişli, işi hemişe ugruna bolan beýik mertebä ýetirdi.

Togrul beg Kundurynyň sopusylyk baradaky çuň, gyzykly hem lezzetli söhbetlerine hemişe maýyldy. Yslam öz gözbaşyny hezreti Pygamberiň durmuşyndan alyp gaýdýanam bolsa, Togrul beg üçin sopolaryň ýaşayşy, pikirleri we matlaplary türkmeniň Oguz eýýamyndaky – yslamdan öňki erenleriň adatlary, parasatlary hemem ömri bilen deň bir zatdy. Togrul beg üçin yslam tuguny ýokary galdyrmak Oguzyň düşünjelerini dowam etdirmek bolup durýardy. Bu hakykat onuň milli duýgusyny apalap, oňa taryhyň jümmüşinden gelýän içki ruhy güýç-kuwwatyna joş berýärdi. Sopusylyk, erenlik bilen baglanyşykly zatlar Togrul beg üçin tas hususy, şahsy, onuň durmuşynyň içki bir pynhan

tarapydy. Şonuň üçinem ol bu hakda iň ýakyn adamlarynyň arasynda Kundury bilen içgin pikir alyşýardy, bu gürrüňlerden çäksiz lezzet alyp, öňküsinden has ynamly, has aýgytly hem has dogumly bolýardy.

Kundury soltany-da, Altynjany-da özüniň dinler, mezhepler hakdaky täsirli söhbedine imrindirmegi başardy. Ol Ajam ýurdunda yslamdan owal otparazçylyk, buddaçylyk, ýahudy, mesihi, brahmany, manewi we mitraýy ýaly birnäçe ynançlara uýlup ýaşalandygy, olaryň käbiriniň häzirem bardygy, Muhammet pygamber dünýäden ötensoň onuň orny, halyflyk, ymamlyk ugrundaky agzalalyklaryň başlanandygy, sünni, şaýy, howaryj mezhepleriniň dörändigi hakda joşup-joşup söhbet etdi. Hiç kim onuň sözüni bölmedi.

Togrul beg hanafyçylygy ileri tutýardy, mugtazylalylaryň hemem mütekellimlileriň jedellerine hezil edýärdi, özi-de olar bilen jedel gurýardy, köşkde mydama ulamalary, sopolary, sahyrlary saklaýardy.

Wagtyň nähili geçeni duýulmaýardy.

Kundurynyň söhbedine Toгрul beg-de, Altynjan hatyn-da gowy baha berdi. Onuň bu ýol kesmesi hajyp al-bab wezipesinden wezir wezipesine geçmegine badalla boldy.

* * *

Ine, Kaku şalygynyň neberesi, wezir-wüzeralary Toгрul begiň öňünde tagzym edip durlar. Olaryň ýekesem başyny galdyryp bilenok. Diňe Abu Kalyjaryň hatyny Äşe tagzym etmän, Toгрul begiň gaşyna göni geldi. Onuň ynamly ýöräp gelsini gören jandarlar aňkarylyşyp galdylar, çünki hiç bir kişi begiň dergähine şeýle arkaýyn baryp bilmeýärdi.

- Muhammet, meni tanamadyňmy?
- Äşe dogan, bu senmi?
- Tanamarsyň öýtdüm.
- Äşe, heý, senem bir unudyp bolarmy?!
- «Öýlenjek däl, öýlenjek däl» diýip, ahyr öýlenipsiň-ä!
- Ýeri, niçik gördüň?

- Özüňe mynasybyny saýlap bilipsiň.
- Göwnüň ýetdimi?
- Göwün ýetmez ýaly däl-ä, bu – perizat!
- Deýlemliler seni horlaýan-a däldirler?!
- Ýok, ýok, ýagdaým gowy.
- Aýt, çekinme, menden näme isleýärsiň?
- Mansura Ýezd welaýatyny ykta ber.
- «Mansur» diýýäniň kim?
- Adamymyň uly ogly.
- Seniň diýeniň bolar. Heý, saňa-da: «Ýok!» diýip bolar-my? Ýeri, başga näme islegiň bar, aýt! Sen näme diýseň, men aýdanyňy ederin. Naçar dogan hiç haçan hor-zar, binowa bolmaly dälidir.
- Başga haýysym ýok.

* * *

Giň köşgüň içindäki belent tagtyň üstünde Altynjany oturdylar. İçeride elliden gowrak hyzmatkär-gyrnak onuň hökümine garaşyp durdy. Garsysynda dyza çöküp, başlaryny aşak salyp duran gelin-gyzlaryň galabasy Abu Kalyjaryň haremhanasynyň hatynlarydy. Galanlary Wasytyň emiriniň haremhanasynyň hatynlarydy. Altynjanyň ýeke agyz sözi olaryň ykbalyny çözüýärdi.

Hatynlar Altynjanyň göwnünden turmaga çalyşýardylar.

Hatyn Abu Kalyjaryň maşgalasyna rehimdar çemeleşdi. Olara hiç hili jeza berjek bolmady. Abu Kalyjaryň hatynlary, Zübeýda atly owadan gyzy bilen has-da mylakatly gürleşdi.

Äşe bu ýere öz garyndaşlarynyň gelmegine begenmek begenýärdi. Togrulyň ýanyna göni barmagy, tagzym etmän gürleşmegi, Mansury Ýezd welaýatyna häkim belletmegi onuň abraýyny artdyrypdy. Indi ondan heder edýärdiler. Ýöne onuň hem Altynjan hatynyň ýanynda susty pesdi. Megerem, ýat dilli halkyň içinde ýeke bolanson köp kösençlikleri çeken bolarly, Altynjanyň ýanynda horkuldap bady-boýran aglady, ony gujaglady.

Äşe hemem Abu Kalyjaryň Zübeýda atly gyzy Altynjanyň ýanyna hiç kimi getirmeyärdi. Ýogsam Wasytyň emiriniň

hatynlary hem Altynjana özleriniň hyzmata taýyndyklaryny aýtmak isleýärdiler.

Äşe hatynyň olar bilen gazaply gürleşändigini Altynjan hatyn aňyardy, ýöne bilmedikden-aňmadykdan bolýardy. Oňa o zatlary bilmegiň, dogrusy, zerurlygam ýokdy. Oňa kim hyzmat edende näme?! Kaku soltanynyň hatynlarynyň emiriň hatynlaryndan gowy hyzmat etjegi belli ahyryn.

Haýsy ýere gitse, Altynjanyň aýagyny ýere degrenokdylar: ony tagtyrowanly göterip alyp gidýärdiler. Hebeşi gulamlar asyl ýadnokdylar.

* * *

Olar üç zenan bolup şähere aýlandylar. Şäheriň gözəl-gözəl ýerleri hakda Zübeyda Altynjana süýjüdi-süýjüdi gürrüň berýärdi. Äşe käte-käte Zübeydanyň gürrüňiniň üstüni ýetirýärdi.

Gaty köp jandarlar-haşymlar olaryň barjak ýerlerinden adamlary kowup çykarýardy. Şeýle bolansoň köçeleriň gyralarynda ilat Altynjany görmek üçin garaşyp durdy. Olar Altynjanyň tagtyrowany ýakynlaşanda çöke düşüp, öwran-öwran tagzym edýärdiler. Maňlaýlaryny ýere degirýärdiler.

Ir ertirden başlanan gezelenç Gün günortandan agýança dowam etdi.

Gezelenç ýene dowam etjekdi, ýöne Togrul begden gelen çakylyk olaryň gezelenjiniň arasyny kesdi.

Olaryň gezelenç edip ýören ýerlerine atlaryny getirdiler.

Altynjan ata tekgesiz münüp bilýän däldir öýdüp, hebeşi gullar onuň atynyň önünde egilip basgançak bolup durdylar, olaryň arkalaryndan basyp, ata münmelidi. Altynjan hyzmatdan peýdalanmady, atynyň jylawyny alyp, biraz ýöredi. Soňam sol elini atyň boýnundan, sag elini hem eýerden tutup, bir bökende edil tüweleý göteren ýaly atylyp, ýöräp barýan atyň üstüne mündi.

Wasytlylar Altynjandan beýle herekete garaşmadyk bolarly, haýran galmadan ýaňa begençli, başly-barat gygyryşdylar.

Altynjan Wasyt sebitiniň howasyny, tebigatyny halady.
Niräňe seretseň baglyk. Niräňe seretseň, turunjylyk. Pyrtykal, hurma.

Çar ýanyň zümerret deýin gögeren bag-bakjalar, zümerret deýin giden tokaýlyk.

Ýere düşek ýazmak zerurlygy ýokdy. Allatagala ähli Wasyt sebitine gyrymsy ot düşäp çykypdyr.

Ýaýlyp ýatan göm-gök depeler, gülşen sähralyklar geňenaýy ir-iýmişlerden doludy.

Şäheriň, obalaryň ilaty parahatdy. Olar degre-daşlaryndaky ir-iýmişleri – hozlary, turunjylary, pyrtykallary, pisseleri, hurmalary ylla görmeýän ýalydylar.

Şäheriň bazarlarynda adyny tutan harydyň bardy. Kerwen-saraylar dürli ýurtlaryň täjirlerinden, söwdagärlerinden ýaña hyň berýärdi.

Wasytyň gündogar çetinde iki sany köşk bardy. Ol köşkler gür tokaýlyga çümüp otyrды, köşkleriň birinde şäheriň emiri ýaşaýardy. Beýlekisi bolsa Togrul beg üçin niýetlenilendi. Abu Kalyjar bu köşgi özi üçin saklatsa-da, ýedi ýyla çeken şalygynyň içinde bary-ýogy Ýezdden gaýdanda ýeke gezek gelipdi. Onda garaňkyda gelip, daňdan hem ýola düşüpdi.

Köşkden tokaýa gidýän ýoda bardy. Ýodanyň iki gyrasy-da burundyk tokaýlykdy. Tawus guşlar, keýikler erkana gezip ýördi. Olar atlylardan ürkmelidirem öýtmeyärdiler.

Altynjan indi bir hepde bäri her gün säher oýanyp, daşaryk çykýardy. Onuň daşaryk çykanyny gören on-on iki sany tawus guşy loňk-loňk edişip gelyärdi. Altynjan guşlara nan bölüşdirip iýdirýärdi. Olaryň çokup, nan böleklerini alyşlary Altynjanyň göwnüni açýardy.

Mäkiýan däl-de, diňe erkek tawuslar owadan, kyrk öwüşginli bolýan ekenler. Altynjan Allatagalanyň ähli janly-jandarlaryň urkaçsyny owadan edip, diňe tawuslar babatda tersine etmesiniň hikmeti barada oýlanýardy, bir gezek bu pikirini Togrul begede aýdypdy. Beg onuň bu sözüne «loh-lohlap» güldi. Bu hikme-

ti mäkiýan tawusyň günä iş edendigi: owadan guýrugyna bukup, şeýtany behişde salandygy, şeýdibem Allatagalanyň näletine duçar bolandygy bilen düşündirdi.

Togrul beg her gün daňdan hatynynyň tawus guşa nan berip bolaryna garaşardy, soňam onuň bilen ertirki gylyçlaşyk türgenleşigine başlardy.

Bu ýere gelenden bäri beg her gün säher hatyny bilen gylyçlaşyk türgenleşigini geçýärdi. Ol türgenleşigi Reýde köplenç Hapban Endikäni han ýa Mübärek han bilen geçerdi, hatyny bilen geçýän gezeklerem az bolmaýardy, Anuşirwan bilenem, hajyp Abdyrahman Agajy bilenem geçýärdi, ýöne Wasyt da diňe Altynjan bilen geçdi.

Tawuslara elindäki çöregi beren Altynjan garşysynda hüjüme häzirlenip duran bege bakyp, bilindäki ýataganyna el ýetirdi:

– Başlalyň, begim?!

– Başlaly!

Gylyçlaşyk türgenleşigi başlandy. Bu türgenleşik iki tarap birder – bir gezek süllümbaý bolup derleýänçä, ýadaýançä dowam edýärdi. Şeýle bolansoň bu darkaşlar käteler günortana çenli uzaýardy.

Togrul beg gylyçlaşanda bar ünsüni garşydaşynyň gözlerine gönükdirýärdi. Sebäbi garşydaşyň howuny basmagy darkaşda iň esasy zat hasaplaýardy.

Altynjany içgin synlap darkaş gurýan beg dillendi:

– «Turunjyly ýerde dync almak isleýärin» diýip aýdanyň ýadyňda barmy, Altynjan?

– Ýadymda, begim, ýadymda.

– Är hatynynyň islegini amal etmeli. Men jahangirlik bilen aşa başagaý bolup, seniň şol islegiňi kanagatlandyrmaga-da wagt tapmadym. Ynha, indi jahangirligimiz rowaç aldy. Gijem bolsa, saňa dync berýärin.

– Bir hepdäniň nähili geçenini-de duýman galypdyryn.

– Bu ýeri saňa ýarapdyr-da onda?!

– Ýarady! – Altynjan adamsynyň soňky sowalyna geňirgendi.

Togrul beg hatynynyň geňirgenme bilen seredendigini duýsa-

da, duýmazlyga saldy. Gaýtam, ýene Altynjanyň garaşmadyk sowalyny berdi: – Altynjan, entek garran-a dälşiň?

Altynjan nämä garaşsa-da, begden bu söze garaşmandy. Onuň göz önünde dessine owadan Zübeyda peýda boldy:

– Eger öýlenmek isleýän bolsaňyz, begim, men örän begenerin. Size mirasdüşer gerek.

Togrul beg hatynynyň bu sözünden soň, birki ädim yza çekildi, gylyçlaşmasyny goýdy:

– Saklan!

Altynjan hujüme häzir bolup durşuna bege soragly seretdi.

Togrul beg keremara ýöräp Altynjanyň ýakynyna geldi:

– Gör, sen nämäniň pikirini edip ýörsüň?! Mende mirasdar bar, Süleýman bar, hiç bolmasa, Öwez⁵ bar, olar meniň ýolumy dowam etdirerler. Ýöne häzir men o hakda aýtmakçy bolmadym...

Beg hatynynyň başyndaky çyzmyga berkidilen ýukajyk ak tuwagyny sypyryp zyňyp goýberdi. Soňam onuň altynsow saçlaryny penjeläp özüne çekdi:

– Altynjan, men seniň göwnüňe kän degdim, ýöne sen her gezek üýtgeşik çydamlylygyň bilen meni haýrana goýduň. Seniň ornuňy tutup biljek adam dünýäde ýokdur. Sen meniň ýeketägimsiň! Düşnüklimi?

– Men düşüňärim, begim, düşüňärim.

– Ýok, ýok, sen düşünmeýärsiň. Sen meniň Altynjanymyň! – diýip, Togrul beg Altynjany garsa bagryna basdy-da, şeýle bir gujaklady welin, gapyrgalary şakyrdadý gitdi. – Sen meniň naýybymyň, nedimimsiň. Seljuk begleriniň ýekesiniň hatyny hem hatyn⁶ unwanyna mynasyp bolup bilen dälidir. Sen bu unwana mynasypsyň, Altynjan! Men saňa öz şalygymda tarhanlyk ygtyýaryny berýändirin. Sende baş weziriň hukugy hem ygtyýary bardyr. Ähli wezir-wekillerim seniň guluňdyr.

Togrul patşanyň bu sözleri Altynjana syrly göründi: «Eý, Hudaý, beg bir betbagtlygyň boljakdygyny bilip, hoş söz aýdýar-мыкан?! Näme üçinkä?»

Gylyçlaşyk dowam etdirildi.

Iki nazar ýene biri-birine gönükdü.

Biri-birine degip uçgun syçraýan gylyçlaryň sesleri uzaklara ýaýraýardy.

Darkaşda, esasan, beg hüjüm edýärdi, Altynjan goranýardy. Darkaş birde endigan gidýärdi, birde ýitileşýärdi.

– Altynjan, näme ýalňyşlyk goýberendigiňi bilýärsiňmi? – diýip, soltan Altynjanyň bokurdagyna gylyjynyň ujuny degirip saklady.

– Bilýärin, begim.

– Näme?

– Pikire gitdim.

– Näme üçin ömrüň gylsyrat köprüsindekä pikir edýärsiň?

– Adamymyň syrly sözleri meni özüm hakda oýlanmaga mejbur etdi...

Togrul beg syrly ýylgyrdy.

Gylyçlaşmak ýene dowam etdi.

* * *

Altynjan Zübeydanyň uzyn saçyndan sypady-da:

– Bir mahal meniňem edil seniňki ýaly uzyn saçlarym bardy. Beg ýatanda, saçlarym bilen ýüzüni örtüp ýatmagy gowy görerdi – diýdi.

Emenek nazaryny dikip duran Zübeyda birden hünibirýan aglamaga başlady. Altynjan:

– Zübeyda, saňa näme boldy? – diýip, ony köşeşdirmäge çalyşdy.

– Meniň siziň ýanyňyzdan aýrylasym gelenok, melikäm. Meni ýanyňyza çory edibem bolsa almagyňyzy soraýaryn.

– Zübeyda, sen – şa gyzy! Sen asylly ýeriň gyzy. Saňa çory bolmak aýpdyr. Sen Toгрul begiň hatyny bolmaga mynasyp.

Altynjan hatynyň teskin bermek üçin aýdan bu sözi Zübeyda bilen onuň ejesine güýçli täsir etdi: olar begenmek begen-diler, Altynjanyň aýagyna ýykylyp, togap edip, alkış okamaga başladylar.

– Altynjan hatyn Toгрul beg üçin Zübeyda bikämize söz aýtdy!

– Eşitdiňmi, Zübeýda hatyn Muhammet Togrul begiň hatyny bolar.

– Biziň hemmämiz Zübeýda melikämiz bilen Muhammet Togrul begiň haremhanasynda ýaşarys!

– Zübeýda melikäm – Togrul begiň hatyny!

Altynjan zynharlady:

– Ýok, ýok, siz maňa nädogry düşündiňiz, men beg üçin Zübeýda gyza söz aýdamok. Duruň, duruň!

Altynjan nämä garaşsa-da, durmuşyň beýle öwrümine garaşmandy: bu habary saklamaga ol ejiz geldi. Dogrusy, ol habary nädip saklajagynam bilmedi.

Eneli-gyz şindem başlaryny galdyrman Altynjan melikäniň aýagyna togap etjekdiler, ýöne ýörişe ugramalydygy barada Togrul begiň habary geldi. Eneli-gyz mün mertebe baş edip ýerlerinden turdy. Begençli habary köşkdäkilere söýünjilemek üçin akgyzlaryň hersi bir tarapa eňdi.

Altynjan elewredi: özüniň näme diýmekçi bolandygyny düşündirmäge çalyşdy.

Durmuşyň ýasawy şeýle: her kim bu dünýäde görmek isleýän zadyny görýär, eşitmek isleýän zadyny eşidýär. Kakuly hatynlar hem Altynjanyň ýarym sözünden öz eşitmek isleýän talwasyny eşitdiler. Olara häzir başga pikir gerek däl, asla gerek däl!

Altynjan kakulylar bilen häzir düşünişip bilmejekdigine göz ýetirenden soň, atyna atlandy.

* * *

Togrul beg ýüzden gowrak atly bilen şäheriň gündogar çetinde garaşyp durdy. Altynjan öz atlylary bilen baransoň, ol ýola düşdi.

Uzak gidilmedi.

Togrul beg Wasytyň gündogar tarapyndaky ullakan bir depäniň deňinde atdan düşdi:

– Depä çykalyň!

Depä pyýadalap çykmalý boldy. Togrul beg keremara dyrmaşyp barýardy. Ol näçe ýokary dyrmaşsa-da, özünde ýa-

dawlyk duýanokdy. Onuň süňni ýeňil gopýardy. Käbir kötel ýerde hatynyna tekge bolýardy. Anuşirwan hem Altynjanyň gapdalyndan ýöräp barýardy.

– Ýadadyňmy? Ýokary çykyp biljekmi? – diýip, Togrul beg hatynyndan sorady.

– Ýadamok, begim. Ýokary çkaryn, hökman çkaryn.

– Ýadan wagtyň aýt, şol ýerde durubereris.

Depe onçakly bir uly dälde, yöne köteldi, oňa aýlanyp çkymaly bolýardy.

Togrul beg bilen Altynjan iň öňden barýardy. Wezir-wekiller olaryň yzlaryndady.

Abu Kalyjar Ahmet Dehistanyga nämedir bir zady janygyp düşündirýärdi.

Wezir Ahmet Dehistanyň goltugynda bir daňy hat-petek bardy. Abu Kalyjar onuň goltugyndaky daňyny götermäge birki ýola döwtalap bolanda, wezir ýüregi ýarylan ýaly garşy çkydy.

Çagry begiň ogly mälik Süleýman hiç kime goşulman töwerek-daşyny teşnelik bilen synlaýardy.

Wezir-wekilleriň ählisi depä çkyp, demlerini biraz dürsänlerinden soň, ynak Ýusup Bazyrwany sakynyp-sakynyp söze başlady:

– Kyblaýy älemim, ynha, biz Allatagala ýakyn ýerde, arassa ýerde durus. Şu ýerde, eger rugsat berseňiz, Abu Kalyjaryň bir isteggähini size ýetirmekçi.

– O nähili islegdir ol?

– Beýik soltan! – Abu Kalyjar çustlandy. – Meniň meniklije oglum bar. Siz oňa Ýezdi rowa bildiňiz. Bu sahawat-hasanatyňyz üçin biz – Kaku neberesi size bütin ömrümize alkyş okarys, metjitlerimizde mydama siziň adyňyza hutba okarys. Bu zaman külli musulmanlar Muhammet Togrul beg – sizi özüne patyşa bilýär. Sizi gerdun pelekde tanamaýan ýekeje-de adam ýokdur. Bu gün dünýä ýüzi siziň aýagyňyzyň aşagynda. Siziň ýekeje sözüňiz, ýekeje ýaratyňyz kuwwatly bir döwletiň birki ýyldaky güýjüne barabar iş bitirýär. Dünýäde siziň güýjüňize, siziň pähimiňize taý geljek ýekeje-de güýjem, lufu pähim-parasat hem ýokdur. Onsoň abraý lybasy şeýle beýik adamyň didaryny

görmegiň, aýak tozuny öpmegiň, garyndaş bolmagyň nähili uly anaýatlykdygy, şükür hem meretebe ganaty birle uçmakdygy ähli kişä düşnüklidir. Kaku nesilşalygynyň – biziň seljuk begleri bilen, Togrul beg bilen garyndaş bolasymyz gelyär. Bu babatda biz siziň ýene bir ýalkawyňyza umyt baglaýarys. Altynjan hatyn meniň gyzym Zübeýdaga siziň üçin söz aýdypdyr. Biz Altynjan hatynyňam, siziňem islegiňize garsy gidip bilmeris. Gaýtam, muňa özümiň çäksiz hursantlygymy äşgär etmekçi bolýaryn. Ömür egilmedik hem egilmejek boýunlary egmek mertebesini beren Beýik Perwerdigär sizi, goý, mydama öz penasynda ömri-derazlykda aman saklasyn! Allatagalanyň ýerdäki wekiline – Size hamt hem sahawat, lutfu kerem bolsun! Beýik Biribaryň bir katra suwundan serwi kamatly, gülşen ýüzli jemalyny ýokluk perdesinden çykaryp, barlyk älemine rowa bilmek amaly dowamat bolsun! Oglum Mansur – batyr, akylyly ýigit. Ol siziň sadykat guluňyz bolar. Ol mydama siziň permanlaryňyzy mutyglyk birle ýerine ýetirer...

– Altynjan, men seniň bilen düşünişdim ahyryn. Şondan soňky bu nutuklar näme gerek? Sen näme üçin maňa hiç zat diýmän söz aýdýarsyň?! Sen meni nähili güne salýarsyň? – diýip, Togrul beg Abu Kalyjaryň sözünü soňlaryna garaşyp durmady.

– Begim, gürrüň bu ýerde başga zat hakda barýar – diýip, Ýusup Bazyrgany gorka gürlledi.

– Kalyjaryň gyzy hakda Altynjan maňa aýtdy, şonda men onuň jogabyny berdim.

– Abu Kalyjaryň gyzy meseläniň diňe bir tarapy, begim.

– Ikinji tarapy hem barmy onuň?!

Ynak aljyraňňy sözledi:

– Begim, Abu Kalyjar düýn bize isleg-telwasyny doly düşündirdi. Ol siziň neberäňiz bilen garyndaş bolmak isleyär. Siziň doganyňyz Dawut begiň Zübeýda atly gyzy bar. Abu Kalyjar Dawut begiň şol gyzyna ogly Mansur üçin hyrydar çykýar. Bir söz bilen aýtsak, Abu Kalyjar bir Zübeýdany berip, bir Zübeýdany almak isleyär.

Abu Kalyjar howlukmaç gürlledi:

– Gyzym siziň sadykat gyrynagyňyz bolsun!..

Mälik Süleýman edilýän gürrüňi halamady, gaşlaryny cytdy, biraz gapdala çekildi.

Togrul beg uludan demini aldy, Ýusup Bazyrganynyň sözüni halamady, Ahmet Dehistanyga ýüzlendi:

– Ahmet, biz şu ýere kakularyň gudaçylygyny çözmäge geldikmi?

– Ýok, begim. Biz bu depä Altynjan...

– Dur, dur, saklan! Ol zatlary sen permandan öň aýtjak bolma! Biziň şu depä çykyp, ilki etmeli zadymyz nämedi?

– Wasyt ýaýlasyny synlamak, hökümdarym!

Togrul beg ynagyň ýanyna baryp, ýuwaşja dillendi:

– Janköýerlik edýärsiň welin, Yusup, Kalyjary könedən bäri tanáýarsyňmy?

– Aý, ýok.

Beg köpmanyly baş atdy:

– Geliň, onda, ilki bilen, öz işimizi edeliň. Kalyjaryň meselesi gepiň gerdişine görä çözülýän mesele däl. Ol düýpli mesele – aýratyn gürrüň. Onuň üçin ýörite ýygnaýsarys. Şeýtsek bolmazmy, Kalyjar?

– Bolar, hökümdar!

Altynjan özi üçin ýakymly bir permanyň okaljakdygyny duýdy.

Togrul beg Altynjany Wasyt sebitine emir bellemekçimikä? Ýa bu ýerlerini ykta bermekçimikä? Ýa şu ýerden maňa bagyşlap köşk gurjak bolýarmyka?

Togrul beg Altynjan hatyna talak bermekçi bolýan bolaymasyn? Ýa aýry ýaşamak isleýärmikä?

Belki, özi Reýde, Altynjany bolsa Wasytta ýaşatmakçy bolýandyr?! Belki, Kabyly Wasyta emir bellemek isleýändir? Belki, bu sebiti Sadyllaga ykta berer?! Şa şa bolýar. Náme edeýin diýse, ygtyýary özünde.

Altynjan begiň özünden «Reýde ýaşanymyz gowumy ýa Wasytta?» diýip soranyny ýatlady. Diýmek, beg Reýden Wasyta göçüp gelmek isleýär. Ýaşamak üçin Reý gowy ahyrin. Wah, «Wasyt gowy» diýip, Reýden göçmegiň zerurlygynyň ýokdugyny, bu ýerde bar zatlaryň Reýde artygy bilen tapylýandygyny

bege nädip düşündirip bolarkan?! Begiň bu islegini wezirler Anuşirwan ibn Tümen hem, Ahmet Dehistany hem bilen bolmaly, ýöne olar Altynjanyň ýanynda hiç zatdan habarsyz boldular. Gel, Ahmet Dehistany hiç zat aýtmasyň, ýöne Anuşirwan aýtmaly ahyryn! Ýa oňa beg hiç zat aýtmazlygy tabşyrdymyka?!

Ähli kişi sesini çykarman töweregine esewan edip durdy.

Altynjan Wasyt şäherini depä çykyp synlap görmäندی.

Allatagalanyň demi hasaplanýan ýel depede ýiti duýulýardy. Demirgazykdan ösýän ýel duranlaryň eşiklerini sypyryp bilmeyänine jany ýanýan dek, ahmyrly ses edýärdi.

Altynjanyň ilki gözünüň kaklyşany Wasydyň metjidi boldy. Metjit, metjidiň iki diňi, hana, özleriniň ýaşayan köşgi magallaklap görünýär.

Şäher baga bürenip otyr. Allatagala bu şäheriň adamlarynyň açlykdan kösenmezlikleri üçin her dürli datly ir-iýmişleri bolan eçilipdir. Süri-süri keyikler agaýana sonarlap ýör.

Durnagöz çeşmeler, bulaklar akşyp ýatyr.

Togrul beg töweregine birläý göz aýlady-da, weziri Ahmet Dehistanyga «Başlaber!» diýip ýşarat etdi.

Ahmet Dehistany sesine nazym berip, Togrul begiň permanyny okady.

Perman uzyndy, onda Altynjan melikäniň hatyn unwanyna mynasyp bolandygy, bu unwana laýyklykda oňa wezir, goşun, mülk, hazyna berilýändigini, mülk-ykta hökmünde Wasyt welaýatynyň saýlanyp alnandygy aýdylýardy. Ondan soňra Wasyt sebitiniň araçäkleşýän ýerleri, obalary, her obada näçe adamyň ýaşandygy birin-birin sanalýardy.

Permanda Wasyt welaýaty bilen serhetleşýän galalar, obakentler, daglar-dereler, çeşme-çaýlar Altynjana nätanysdy. Ol bu atlary ilkinji gezek eşidýärdi.

Perman okalyp gutaranson duranlar Altynjany mülki bilen mübärekdiler.

Bu permana hemmeden beter Anuşirwan bilen Süleýman mälik begendi. Olar gelip, Altynjan hatyny gaýta-gaýta mübärekdiler.

Altynjan Togrul begden nämä garaşsa-da, beýle permana garaşmandy. Dogrusy, ol häzir permana begenibem bilenokdy,

gynanybam. Bu mülküň özi üçin näme ähmiýetiniň bolup biljekdigine düşünmeýärdi. Ol Togrul begiň hatyny. Diýmek, diňe bir Wasyt sebiti däl, ýedi yklym Altynjanyň öz mülki bolmaýarmy eýsem?! Ähli dünýä özüniňkikä – Togrul beg hem Altynjanyňky ahyryn! – Wasyt sebitiniň mülk berilmesine nähili düşünmeli?

Togrul beg Altynjanyň bu soragyny eşiden ýaly, jogap berdi:

– Altynjan, men ömrümiň paýawlap barýandygyny aňýaryn. Seniň menden uzak ýaşajakdygyňy hem aňýaryn. Öňem aýdypdym saňa bu hakda. Men ölenimden soň, seniň hor-homsy bolmagyňy – Çagra, Ybraýyma, Gutulmyşa, Öweze ýa Süleýmana, Anuşirwana elgarama bolmagyňy islemeýärin. Togrul begiň döwletiniň içinde, goý, seniň men tarapdan resmileşdirilip berlen mülküň bolsun. Goý, seniň baýlygyň köp bolsun. Jandarlaryň-haşymalaryň bolsun. Anuşirwan seni goldar. Doganlaryň Sadylla bilen Kabyl seni goldarlar. Men ölenimden soň sen bu ýerlerde erkana ýaşa! Şu günden başlabam Wasyt seniňki! Men bu ýere gelip etmek islän işimi etdim. Indi ugrabersek hem bolýar, ýöne sen öz on müň atly goşunyň bilen bu ýerde gal. Sen bu ýere öz doganlaryňdan haýsam bolsa birini emir bellesen, dogry bolar. Wasyt bilen tanyşmagyň, işleriňi ýola goýmagyň üçin men saňa bir hepde wagt berýärin. Bir hepdeläp sebiti aýlanyp çyk, obalar bilen, adamlar bilen tanyş. Adamlaryň özüňi gowy görmegini islesen, olara görünme! Adamlar seni ýakyndan tanasalar, sen olar üçin syrly hem täsin dälsiň. Diňe kethudalar bilen duşuş. Il-günüň hormatlaýan baýlaryny tozduzmakdan saklan. Olary diňe öz syrlylygyň bilen gorkuzyp, öz bähbidiň üçin peýdalan. Abu Kalyjar ýa-da onuň ogly Mansur hyzmatyňda bolsun. – Togrul beg Abu Kalyjar bilen Mansura sekretdi. Kakulylar baş egip, özleriniň hyzmat etmäge taýýardyklaryny mälim etdiler. – Goý, bular ýanyňda bolsunlar. Saňa ýol görkezlerler. Wasytyň häzirki emirini başga bir şähere göçür. Mansuryň giýew bolmak-bolmazlyk meselesi saňa eden yhlasyna görä bolar. Şu gün anna günü. Indiki anna ýanyma barmasaň, ertesini idegiňe çykaryn. Düşnüklimi, Altynjan hatyn? Men başda ýanyňda Anuşirwan bilen Süleýmany goýup gitmekçidim, ýöne olar maňa zerur gerek boljak. Ýanyňda Kabyl goýup gidýärin. Biz ömrümüzü ýüwrüp geçirdik. Dync aljak ömrümüz örän az galdy. Şonuň üçin galan ömrümüzüň her bir gününü bilelikde eşrepi deýin tutmalydyrys.

Altynjan hatyn adamsynyň bu permanyna, sözlerine näme jogap berjegini bilmedi, dymdy.

– Byradarlar! – diýip Togrul beg duranlara ýüzlendi. – Wasytyň täze eýesiniň zyýapatyny görmän ýola düşsek, jotda bolar. Bu gün Altynjan hatynyň zyýapatynda bolup, ertir daň bilen ýola düşsek, neneň-niçik bolar?

– Zyýapatdan bolsun!

* * *

441-nji hijri ýyly – 1049-njy milady ýyly.

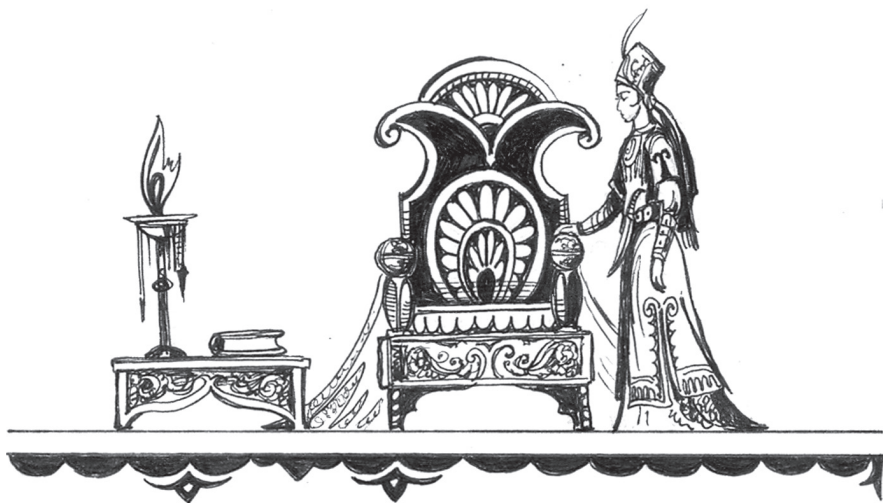
Bu ýyl Togrul beg bilen dogany Ybraýymyň arasynda düşünişmezlik ýüze çykdy. Togrul begiň dogany köp sanly esger ýygnaý, Togrul beg bilen söweşdi. Togrul beg dört gün dowam eden gabawdan soň ony jeňip, galany boýun egdirdi. Ýöne Togrul beg dogany Ybraýyma ýagşylyk etdi we ony ýanynda saklady.

Beýle tarapdan Wizantiýa imperatory Togrul bege Ybraýym ynaly ýesir alandygyny, begiň doganyny öz wizantiýaly bir ýesir serkerdesi bilen çalyşmak isleýändigini aýdyp hat ýazdy. Togrul beg wizantiýaly serkerdäni hiç bir zat talap etmezden boşadyp goýberdi. Dogany Ybraýymyň azat edilmegi üçin köp möçberde sowgat gönderdi.

Ibn Kesir.

Başlangyçdan ahyra çenli.

Üçünji hekaýat

GÜL SOLSA, BAHASY BIR PUL

Allatagala zenanlary erkek kişilerden has näzik ýaradypdyr. Sebäbi düşnükli onuň. Birinji gezek ýasan zadyňdan ikinji ýasan zadyň kämil bolýar, çünki birinjide goýberen säwlikleriňi ikinjide düzedýärsiň. Allatagala-da Adamatany kyrk ýyllap ýasanda goýberen säwliklerini Howenäni ýaradanda düzeden, kämilleşdireni bolarly. Sebäp Howany ýasamak üçin Allatagala kyrk ýyl gerek bolmandyr. Adamata ukudan oýanýança gözüňe söweýin bir melegi ýasap oturyberipdir...

Adam aňk bolup Howanyň ýanyna barypdyr, oňa habar gatypdyr. Ana, şondan bärem zenanlaryň ýanyna ilki erkek kişiler baryandyr. Ilki bolup, habar gatmak hem erkekleriň parzydyr.

Ilkinji söz erkekleriňkidir.

Soňky söz zenanlaryňkydyr.

Islegi kabul edip-etmezlik zenanlara baglydyr.

Zenanlar aşa geçirimlidir.

Zenanlar aşa çydamlydyr.

Olar ähli zada geçirimli, çydamly bolsalar-da, ärleriniň öz üstlerine hatyn almagyna, başga bir hatyn bilen bir ýorganda

çyrmaşyp-derläp-bugaryp ýatmagyna welin, teý öwrenişibem, çydabam bilýän däldirler.

Herhal, Altynjan Zübeydanyň owadanlygynam, näzikliginem bilýärdi. In esasy, bu deýlemi gyzy ýaňy on alty ýaşı dolan ýaş gyzdy. «Belki, Zübeyda bilen çyrmaşa, bege täzededen jahyllyk dolanar?! Patyşalaryň ählisiniň ýaşı könelişiberende ýaş gyz bilen çyrmaşyp ýatmaklary ýöne ýerden däl ahyryn. Ýaş gyz bilen erkek kişi çyrmaşyp ýatanda gyzyň ýaşlyk gujury erkege geçýär, erkege ýaşlyk berýär, gaýrat-gujur berýär...»

Altynjan Togrul begiň öýlenmegine kaýyldy, sebäbi tagta mirasdüşer gerekdi.

Ol begiň mirasdüşeriniň aladasyny köp edipdi. Ençe gezek Togrul begiň ýanynda owadan-owadan gyzlar hakda gürrüň gozgapdy. Her gezegem beg hatynynyň garşysyna çykypdy, asyl, bu hakda gürrüň edilmeginem islemändi. Başda özi islän-de bolsa, soň, begiň öýlenmegi Altynjana agyr degdi. Ol soňky döwürde begiň özünden başga zenan bilen bir ýorganda ýatmajakdygyna berk ynanyrdy. Bu gün onuň şol ynamy weýran bolýardy! Agyrdy, juda agyrdy!

Altynjanyň göwnüne bolmasa, kimdir biri öz garşysyna, kastyna çykan ýalydy.

Kim?

Ol bu hakda uzak oýlanýardy. Togrul beg köşk durmuşyny, adamlar bilen gatnaşyk etmegi, içki gapma-garşylyklary «ikinji basgançak» diýip atlandyrypdy. Altynjan Abu Zarga Hannakynyň içki dünýäsini oraşan görmegi başarypdy, ýöne ähli kişi Hannaky däl, olaryň köpüsiniň içki dünýälerini bilip bolanok. Adamyň dili bir zat diýýär, ýuregi, päli düýpden başga zat diýýär, başga zat edýär.

Altynjan Togrul begiň adam tanamakdaky üşüginde haýranlar galýardy. Ol adamy bir görende içki pälini, pikirini magat bilýärdi, ýöne, bilse-de, geçirimlilik edýärdi, görmedikden-bilmedikden bolýardy.

– Adamlaryň kemçiliklerini aýdyp, olary daşymdan kowsam, onda men kim bilen işläýin?! Esasy zat, adamlaryň maňa hyýanat etmezlikleri. Rast, maňa hyýanat edenoklarmy, maňa bolany şol – diýip, beg maksadyny düşündirýärdi.

Altynjan hatyn begiň geçirimliligini töwekgellik hasaplaýardy. Özi adamlara ýakynlaşmaktan saklanýardy. Ähli kişi bilen gaty hüsgär gatnaşyk edýärdi, soňky günler bege-de köp görünmeýärdi.

Gülýüzli barka ol özüni gorap duran galkan bar ýaly duýýardy. Häzir welin, özüni penalan şol galkany ýokdy. Şonuň üçinem onuň üstüne duşman howpy abanaýjak ýalydy. Bu howp gije-gündiz aýrylmaýardy.

Onuň aýratyn howatyrlanýan adamlary bardy. Şolaryň biri Peýkamdy. Onuň bolşuny Altynjan halamaýardy. Özem ony birinji gören gününden bäri halamaýardy. Ol birinji gezek Zamaşsara baranda Altynjana hapa sözler bilen azgyrylypdy. Ol Altynjany mydama bege ýamanlaýardy, özüniň içki pikirini ýaşyrjagam bolup duranokdy, köplenç:

– Hatyn diýeniň öýde sülmüräp oturur, nahar-şor, tikinçatyn bilen gümra bolar. Sen özüni erkek ýaly alyp barýarsyň. Söweşde seniň körüň ýok, otur öýde! – diýip, açyk gygyrýardy.

Togrul beg Peýkamy höre-köşe edip, köşesdirýärdi, Altynjanyň ähli ýerde ýanynda bolmagyny özüniň isleýändigini düşündirýärdi, Peýkam şol mahal ylalaşan, düşünen ýaly bolsa-da, birki aýdan soň ýene köne heňine başlaýardy.

Altynjanyň berk ynanjy boýunça özüniň begden urulmagyna, göwresindäki çagasynyň düşmegine Peýkam sebäp bolupdy.

Şeýle pikirde bolansoň, Altynjan Peýkamy ýigrenmek ýigrenýärdi, käte oňa gaharlanýardy. Şonda olaryň arasyna Bekdaş Rudbar düşýärdi.

Altynjan hatyn Bekdaşy hatyralaýardy, sebäbi ol Peýkam ýaly betlagam biwazy däl. Az geplidi, salykatlydy, hoş sözlüdi.

– Peýkam ikiňize dogan diýer ýaly däl – diýip, Altynjan Bekdaşa sygynýardy.

– Peýkamyň ýaradylyşy şeýle, biraz köprük gürläýär, ýöne ýüregi gowy onuň. Ol seni gowy görýär, saňa gowusyny etjek bolýar, seni goraýar.

«Bekdaş bilen Peýkam dogan» diýseň ynanar ýaly däl. Sebäbi olaryň sagty-symmatlary-da meňzeş däl. Bekdaş geçen ýyl pygamber ýaşyny ýaşapdy, Peýkam ondan iki ýaş kiçidi. Şeýle-de

bolsa, ol agasyndan garry görünyärdi. Saç-sakgaly juwar akdy. Ol, Ybraýym ýaly, hiç wagt üst-başyna üns bermeyärdi, egin-eşiği mydama hopul-sopuldy. Gyş-u-ýaz aýagyna hiç zat geýmeýärdi. Onuň Peýkam adyna mynasyp häsiýeti bardy, içýakgynç sözleri bilen göni ýüregiňden urmaga ökdedi. Adamyň bir kemini tapyp, üstünden gülmegi hem gowy görýärdi. Onuň çakyr sesi bardy. Şol çakyr sesi eşidende Altynjanyň myrryhy atlanýardy.

Bekdaş welin, adama eger-eger aý söz aýtmaýardy, sypaýydy, seljuk döwletine dönüklük etmeseň, onuň garşysyna ýaramaz söz aýtmasaň, onuň seniň bilen işi ýokdy.

Altynjan Bekdaşyň geýnişini, arassaçylygyny, edepliligini, hoşgylawlygyny gowy görýärdi. Çagasynyň düşmeginiň sebäpkäriniň kimdigini soranda aýtmandy. Özüniň Peýkamdan göwnüniň garalýandygyny aýdanda bolsa, Bekdaş Peýkam üçin zol-zol ötünç sorapdy.

Altynjan Ýyldyrym Sebzewary-da halamaýardy. Onuň Daňdanakan söweşinde wepat edendigini eşidende, dogrusy, ýeňil dem alypdy.

Hatyn Ýusup Bazyrganyny ilki-ilkiler gowy görýärdi, sebäbi ol gaty yhlaslydy, Altynjana ýaranmak üçin gaty yhlas edýärdi. Ýöne soňky birki ýyl bäri, göwnüne bolmasa, Ýusup Bazyrgan özüne bile-göre ýamanlyk, kast edýän ýalydy. Ol toý babatda-da gaty yhlasly görüni. Onuň yhlaslylygy Altynjanyň gaharyny getirdi. «Bu kişi näme üçin maňa ýamanlyk etjek bolýarka?» diýip, kän oýlandy. Onuň bilen baglanyşykly wakalary birin-birin aňyndan geçirdi. Onuň nirede göwni galyp biler?

Asly seljuklylardan bolan Ýusup Bazyrgan şäherinde doglupdy, söwda bilen meşgullanýan kakasy aradan çykanson, olaryň maşgalasy seljuklylaryň arasyna dolanyp barypdy. Ýusup ýaşlykda ýegre dosty Togrul begiň goldawy bilen Bagdatda fykh ugrundan bilim alypdy. Ol gürlände howlukman, sözleri hetjükläp gürläýärdi.

Ynagýň Hyratda ykta ýeri bardy. Onuň yktasynda alty ýüz adam işleýärdi. Kazwinde, Ärdebilde, Zenjanda, Reýde, Jürjanda dükan açypdy. Olar dört dogandylar. Doganlary bezirgenlik edýärdi, Hindistana kerwen çekýärdiler, söwda edýärdiler. Ýusup olary mydama goldaýardy, olar hem Ýusuby goldaýardy.

Mundan iki ýyl owal Ýusup Bazyrganynyň iň kiçi inisi Nurmuhammet perişan halda köşge gelipdi. Ol şonda Tabarystandaky Şirwin dagynda garakçylaryň ýüz düýe ýüküni talandyklaryny arz edipdi. Nurmuhammet Bazyrgany harydyny otuz dokuz müň dinar bahalapdy. Kundury: «Nurmuhammediň ýitgisiniň öwezini beýtilmaldan – döwletiň gaznasyndan tölemeli» diýip perman berende Altynjan ilki topar döredip, şol talaňçylygyň anygyna ýetmegiň gerekdigini aýdypdy. Altynjanyň bu sözüne Ýusup biçak gaharlanypdy. Onuň özüne gazap bilen bakysy Altynjanyň uzak wagtlap ýadyndan çykmandy.

– Wah, beýlekiler babatda hem şeýdip aladalanaysadyň! – diýip, Altynjan ynagy kötekläpdi. Altynjanyň bu sözünden soň Nurmuhammet aýdylan puluň ýarysy bilen çäklenipdi.

Ýusup Bazyrgany bu gün, belki, şol waka üçin ar alyandyr?!

* * *

Toýa beýemçilik edýän Ýusup Bazyrganynyň tutumy uludy.

Ol toýuň sähedini sapar aýynyň ýigrimi sekizine belledi. Köp ýerlerden myhmanlar çagyryldy, ýöne Togrul begiň bolşy, asyl toýuň boljagyndan habarsyza meňzeýärdi. Toý bilen baglanyşykly ähli meseläni ynak Ýusup Bazyrgany öz üstüne alypdy.

– Sen meniň rahatlygymy bozýarsyň, Altynjan. Ýalan dost bolsa-da, ýalan duşman bolmaýar. Duşman hiç wagt dost bolmaz. Her näçe dostsyrasa-da, içindäki duşmançylygyny aýryp bilmez. Bir amatly pursat peýläbem aryny alar. Gurt çagasy ekdi bolmaýar. Şonuň üçin, iň gowusy, gurt çagasyny ýakynyňa getirmezlikdir. Bähbit – erkiň hem adalatyň hökümdary. Kakulylaryň bähbidi – ölmän aman galmak.

Altynjan begiň ýürekden syzdyryp aýdýan sözlerine ynanýardy hem gyanýardy. Ol adamsyna hakykaty aýdyp bilenokdy. Wah, ol ähli zadyň tötänlikde bolandygyny, Zübeydağa: «Sen Togrul begiň hatyny bol!» diýip aýtmandygyny nädip düşündirsin?! «Zübeyda bilen Äşe maňa nädogry düşündiler» diýsinmi?

Altynjan bolan wakany diňe hajyp Abdyrahman Agaja gürrüň beripdi. Ol hajyba ynanýardy, sygnýardy.

Hajyp «adamyň jany ýaly» diýilýänlerdendi. Onuň haçan ýatyp, haçan dynç alýanyny bilýän adam ýokdy. Biri az ýatýan bolsa, ol Togrul begdi, ýöne Abdyrahman Agajy mydama begiň öňündedi, mydama onuň goragyndady. Bege bir howp abansa, öz şirin janyna döz gelip, özüni howpuň öňüne gorky-ürküsiz taşlap biljek adamdy. Şeýle ahwal üç-dört gezek bolupdy hem.

Abdyrahman gülerýüzli, nurana kişidi. Beg ony okadyp, sowat beripdi. Onuň Togrul bege, Altynjana goýýan hormaty ýürekdendi. Wasytda bolan wakany eşidip, Abdyrahman Agajy gynanmak gynanypdy:

– Siz aýtmagy gelşiksiz görýän bolsaňyz, men aýdaýyn?

– Ýok, ýok! Hiç zat aýtma. Gül solsa, bahasy bir pul.

– Hatyn, siz özüňizi solan gül hasaplaýarsyňyzmy? Ýok, ýok, siz hiç wagt solmajak gül! Beg üçin sizden eziz, sizden ýakyn adam ýok, bu pelekde. Abu Kalyjaryň gyzy siziň ornuňyzy tutup bilmez. Onuň pikirini hem edip oturmaň. Ynha, görersiňiz, beg Zübeydany iki-üç günden unudar. Ynanaýyň, ol sizsiz oňup bilmez. Begiň sizi nähili küyseýändigini, nähili ezizleýändigini men duýýaryn, görýärim. Ýörişlerdekä hem: «Altynjanyň ýagdaýy nähilikä?» diýip, ol köplenç sizi ýatlaýar, alada edýär. Siz begiň näýyby ahyrin.

Altynjan begiň özüni gowy görýändigini bilýärdi. Ýöne gowudan gowy zenanlar bar. Zübeydanyň nüz-kereşmesiniň öňünde-de erkek bolup durar ýaly däl. Ol ýüregiňi eredip, erkiňi alyp, jylawlap barýar.

Abu Kalyjar özüniň bege goýýan hormatyny tekrarlamak isläp, gyzynyň ýany bilen gaty köp mukdarda halat-serpaý iberdi. Ýöne keжебäniň, halat-serpaýlaryň gelen günü Togrul beg hatyny bilen awa gitdi.

Keжебäni ynak Ýusup Bazyrwany bilen Ahmet Dehistany garsylady.

Altynjan awda toýy aňyndan aýyrmakçydy, ýöne aýyrmagy başarmady.

Togrul beg hem başarmady: öňküleri ýaly, ýazylyp-ýaýrap aw-da etmediler. Olardan, barybir sustluk aýrylmady...

* * *

Altynjan Togrul begiň Abu Kalyjaryň gyzy Zübeýdaga öýlenýän nika gijesi otagynda hiç kimi içeri goýbermän ýeke özi çugutdyryp oturdy.

Aglamak aglady.

Nika gyýylmaly pursat ýakynlaşdygysaýyn onuň howsalasy artdy: «Indi men hiç kime gerek däl!»

Häzir nika gyýarlar: fatha kylarlar.

Onsoň olar düşege geçerler.

Altynjanyň dem sanap garaşan pursady ahryl-ahyr geldi.

Nika gyýmak üçin topar bolup geldiler.

Altynjan diňleýärdi. Gözlerini ýumup, nika gyýlysyny, fatha edilişini, Togrul begi, Zübeýdany göz atuwynda janlandyryýardy, hyýalynda ähli zady görýärdi, ähli zady eşidýärdi.

Togrul beg resime eýerip Zübeýdany urarmyka?

Nähili bolarka?

Beg keжебäni garşylamandy. Şol sebäpli Zübeýda ertirurulmandy. Altynjan goýun derisinden taýýarlan kürtekçesini Zübeýdaga geýdiripdi. Togrul beg içeri girende onuň etmeli her bir hereketini birin-birin düşündiripdi.

Zübeýda gamçy iýip gören gyz dälidir, Altynjan ýaly çydamly hem dälidir, Togrul beg uranda ol görgüli näderkä? Altynjan hatyn öz ýaşlygyny, nika günündäki Togrul begiň gamçysyna mertlik bilen döz gelşini, muňa Togrul begiň haýran galýşyny buýsanç bilen ýatlady.

Ömründe buýsanar ýaly pursatlary az bolmandy onuň. Ol şol merdana pursatlaryny mydama kanagatlanma bilen ýatlaýardy. Eger ýaşan ömründe şeýle pursatlar ýok bolsa, onda nämä buýsanyp ýaşajak?! Onda ýaşan ömrüň nämä manysy bar?..

Birden Zübeýdanyň çirkin sesi töwerege ýaňlanyp gitdi. Eý, Hudaý, onuň gygyraýşyny!

Soňundan ýene öňküsi ýaly dym-dyrslyk aralaşdy.
 Altynjan bu ümsümlige geňirgendi.
 Wa-weýla, boldugymykan?
 Togrul beg bary-ýogy ýeke gamçy urdy. Indi urjak dälmiä?
 Begiň ýüregi ýukalyp ýören bolmaly.
 Begiň jak-jaklap gülküsi haremhanany sarsdyryp gitdi.
 Eý, Hudaý, beg güler ýaly nähili gowy zat barka? Zübeýda begiň gülmegini nädip başardyka?
 Togrul beg gülýär, diýmek, onuň keýpi çag bolmaly.
 Zübeýda ýaş gyz, özem biçak owadan gyz. Şeýle gyz gaşynda näme etse, kaýyl bolup dursa, elbetde, keýpi kök bolar. Beg gül-män, eýsem, kim gülsün?!
 Dym-dyrslyk.
 Otagyň içinde diňe beg bilen Zübeýda bolmaly.
 Gyz galpyldap durandyr.
 Beg çykarynýandyr.
 Ol Zübeýdaga: «Eşigiňi çykar!» diýip ündändir.
 Beg iki şemden özgesini söndürer. Bu onuň edähedi.
 Olar eýýäm düşege geçendirler.
 «Garsylyk görkezmeli däl. Begiň gaharyny getiräýme» diýip, berkden-berk sargalanson, Zübeýda gaty kösenýändir.
 Beg uzak garaşmagy halamaýardy. Ol janperwer Zübeýdany bagrynyň aşagyna alandyr. Ýaş gyzy bagryna basan begiň göwni göteriler. Ol bu gijäni ukusyz geçirer. Dünýäni unudyp, aýşy-söhwetde bolar.
 Altynjan dem alman Zübeýdanyň gygyrmagyna garaşdy, ýöne gykylyk-ses çykmady.
 Eý, Hudaý, bu näme boldugy? Zübeýda näme üçin gygyrmaýar, ýa beg garrap ýörmükä? Aý, ýok, beg ýylsaýyn jöwher açýar. Şu ýaşda-da hepdede üç gezek küwende bolmagy başaryar. Özem käteler daňdana çenli Altynjan bilen çyrmaşyp ýatyp, şondanam göni turup giderdi, uzynly günem ukusyzlygyny duýman döwleti edara ederdi. Altynjan welin, hassa ýaly, ýerinden galyp bilmän ýatardy. Nädip galsyn?! Endam-jany soka salnan ýaly zerzawdy. Ysgyny ýokdy, aýaklary ysgynsyzlykdan

ýaňa sandyr-sandyр eder durardy. Altynjan: «Begim, siziň ýyl-saýyn aýgyrlygyňyz artýar. Men-ä size döz gelip bilemok, uzynly gün ýerimden galyp bilmedim, ýerimden turjak bolsam, başym aýlanýar» diýerdi.

Ol günler geçdi gitdi...

Wagt geçip durdy, ýöne Altynjanyň garaşýan gykylygy çykmaýardy.

Ol: «Häzir Zübeýda gygyrar» diýip pysyrdady.

Gykylyk!

Ol gykylykdan ýaňa ýer sarsdy.

Ol gykylyk Altynjanyň garaşan gykylygy dälди.

Bu gykylyk Altynjanyň asla garaşmadyk gykylygydy.

Gygyran Zübeýda dälди.

Ýok.

Gygyrýan Togrul begiň hakyt özüdi. Ýañja hezil edip gülen beg gahardan ýaňa ýer sarsdyryp gygyrýardy. Özem onuň diýýän zady Altynjanyň dünýäsini çepbe çöwürdi.

Heý, begiň diýýän sözleri akyla sygar ýalymy? Ol iň soňky sözi aýdýar-a!

Togrul begiň gykylygy Altynjanyň gulagynda ýañlanýar:

– Talak! Talak! Talak!..

Gapy şarkyldap açyldy.

Içerden Zübeýda atylyp çykdy.

Ol çuw-ýalaňaçdy, eşikleri gujagyndady. Gyz özüniň ýalaňaçlygynam bilmeýän bolarly, hünübirýan aglaýardy.

Altynjan serasyma bolup Zübeýdanyň ýanyna ylgady, ony haremhananyň boş otaglarynyň birine saldy.

– Melikâm! Melikâm! – diýip, Zübeýda Altynjanyň egninden gujaklap bady-boýran aglaýardy.

– Köşeş! Köşeş! Ähli zat düzeler! – diýip, Altynjan ony köşeşdirmäge çalyşýardy.

– Ýok, ýok, ol maňa eýýäm talak berdi. Indi bar zat gutardy. Indi doganym Mansur Ýezdden kowular, babam hem öldüriler. Men olaryň bagtyny ýatyrдым.

Batly ýañlanan ses olary doňduryp taşlady:

– Altynjan nirede? Altynja-an, nirede sen? Altynjany tapyp getiriň!

Altynjan otagdan çykdy.

Kundury ylgap geldi:

– Altynjan hatyn, size beg garaşýar.

Wah, Altynjan Kundury aýtmasa-da, begiň garaşýandygyny eşidip durdy, ýöne ol bu mahal begiň ýanyna barmaga gorkýardy. Ol Zübeýda bilen begiň arasynda nämäniň bolandygyny bilenokdy. Soranyňda-da Zübeýda häzir jogap berip biljek däl. Altynjan begiň gaharyny getiren zadyň nämedigini barada oýlanýardy.

– Hatyn, size beg garaşýar! – diýip, Kundury ikinji gezek dillendi.

Altynjan weziriň ýüzüne seretdi, hyrçyny dişledi.

Ol Togrul begiň garaşýan otagyna girdi.

Içerde iki sany şem ýanyp durdy.

Beg dyzdanlydy, elinde gamçysy bardy.

– Işigi ýapyp, ýakynyma gel! Gel bahymrak! Bahymrak!

Togrul beg ýakynyna gelen Altynjanyň depesinden gamçysyny inderip ugrady. Her näçe ursada, gahary köşeser ýaly däl.

Altynjan sarsman durdy. Begiň gazabyny görensoň, ol yzasyny-da onçakly duýmady.

– Sen näme üçin meniň gözümi-başymy aýlaýarsyň? Näme üçin? Ä?

Togrul beg eden işini telek hasaplan dek, gamçysyny eliniň tersi bilen zyňyp goýberdi. Soňam garşysynda sarsman duran Altynjany esli salym synlady, synladygyça özünü müýnli duýdy.

Altynjan hiç mahal ejizlemegi halamaýardy, ýöne eziz adamsynyň rehimsizligi onuň ýüregini dilim-dilim etdi. Ony kemlik basdy.

Hamsykdy:

– Begim! Men döz gelerin!

Soňundan sojap-sojap aglady.

Togrul beg Altynjany garsa gujaklady. Onuň ýüzünden sy-pady:

– Altynjan!.. Maňa senden başga hiç kim gerek däl! Düşün-ýärsiňmi, maňa dünýäde senden başga hiç kim gerek däl!..

Beýiklik esasy meseleleriň ählisinde beýikligi aňladýar. Beýikler mutlak beýik bolup bilmez, mutlaklyk diňe Allatagala degişlidir. Beýik adamlaryň ownuk, kiçi taraplary diňe kiçi me-selelerde özüni bildirer, ululykda bolsa olar hemişe uludylar, irilikde olar hemişe iridirler, beýiklikde hemişe beýikdirler.

Beýikler ömür hemrasy bolan hatyn, söýgi meselesinde ow-nuk, kiçi bolup bilmeýärler. Togrul begiň mähir hem söýgüden püre-pür ýüregi diňe Altynjana degişlidi. Begiň patyşa hökmün-däki beýikliginiň ölçegi öz hemrasyna bolan beýik söýgä ukyply-lygydy. Diňe beýik duýga ukyply ýürek giden bir milletiň önüne düşüp, ony beýiklige ýetirip, külli adamzadyň ykbalyny kesgit-läp bilýär. Gursagynda gurrumsak, pes ýüregi bolan kişi beýik işleri gaýryp bilmez.

Togrul beg Altynjany söýüp, bir zada göz ýetirdi. Onuň özüne-de, dünýä-de bolan gatnaşygy Altynjana söýgüsiniň üstünden geçip gidýän eken. Altynjana bolan gatnaşygyny üýtgetmek onuň üçin özi hem pelek bilen aralygyndaky köprini ýumurmakdy. Bu onuň üçin özüni weýran etmekdi. Söýginiň hakykylygy, beýikligi, duýgynyň hemişelikligi – söýginiň adamyň tutuş ömrüne barabarlygy. Beýle söýgi juda seýrekdir. Ol adam duýgusynyň wagtlaýynlyk, geldi-geçer-lik häsiýetinden has ýokary galyp, düýpli bir zada öwrülen halatynda mümkin bolýar. Munuň juda seýrekligi bolsa duýgynyň öz tebigaty boýunça pursatlyk, wagtlaýyn närseligi sebäplidir. Dünýäde in üýt-gewçil zat duýgy. Her bir närise ýaly, onuň hem belli bir ömri – ýaşy bar. Özem has gysga ömri bar. Bu duýgynyň hemişelik häsiýete geçmegi, wagtyň çäginde çykmagy üçin, onuň düýpli ruhy mazmuna geçmegi gerek. Ruhy mazmun bolsa, adamyň durmuşa duýgulaýyn däl-de, akyl-parasat hem ahlak manydaky gatnaşygyndan kemala gelýär. Şatlyk, be-genç, gaýgy, lezzet, hatda bagt hem duýgy hökmünde az salymlykdyr, ornuny başga duýga berýän pursatlaýynlykdyr. Ömürboýy şol gülläp oturan adamy göz önüne getiribem bolmaz. Söýgi duýgy derejesin-

den has çuňa gidýär, ynsanyň adamçylyk ruhy hususyýetiniň mazmunyna geçýär. Bu bolsa adamdan entek dirikä aýrylmasyz zatdyr. Şol bir wagtda-da söýgi hemişe öz duýgy esaslaryndan daş düşmeýär. Şonuň üçinem onuň lezzeti, sapasy bardyr.

Altynjan Togrul begiň ýüreginde berk orun alan, baky solmajak güldi, mukaddeslikdi.

Dördünji hekaýat

KÖZI GORJASAÑ – ÝANAR

I.

Emir Uhjyry sapar aýynyň birinji güni öz ýerine Abu Zurga Hannakyny wagtlaýyn belläp, Hyrat hem Tus şäherlerinde hasap-hesibiň alnyp barlyşyny ýerinde barlamak maksady bilen ýola düşdi.

Onuň gideninden on gün geçenden soň, Abu Zurga Hannaky wezir Kundury bilen Altynjan hatynyň ýanynda sahyp Uhjyrynyň işini dowam etdirýändigini, ýöne diwanyň ýöredilişinde kemçilikleriň aşa köpdüğini, sahyplyk wezipesini Uhjyrynyň oňarmaýandygyny, ýöne özüniň welin, oňarjakdygyny aýtdy.

Altynjan hatyn ör-gökden geldi:

– Seniň işe alynmagyňa sebäp bolan, saňa güwä geçen kim?

– Elbetde, Uhjury, ýöne men hakykaty göni aýtmaga borçly: wyždanyma ikilik etmegi başarmaýaryn.

– Hakykaty Uhjury gelensoň aýdarsyň, häzirikçe gidiber.

Abu Zurga Hannaky ruhdan düşmedi: öz önünde goýan maksadyna ýetmek üçin ikinji bir tilsimi ulandy.

Wezirler diwanynyň mejlisine gatnaşyp, onda – bu mejlise Togrul beg hem gatnaşardy – çykyş etdi:

– Beýik Perwerdigäriň (goý, beýik Taňra alkyşlar bolsun!) döreden hem öz mähribanlygy birle ýaradan zatlarynyň ählisiniň özeninde her dürli ýagsylyklaryň dürli röwüşleri ýatandyr. Olara akyl ýetirmekden ynsanlaryň pähim-parasatlary gaty pes gelýär. Olaryň aýratynlyklaryna düşünmäge akyl-darlaryň hem paýhasy-akyly ýetmeýär. Bilýän hem duýgur adamlar bu «syra» akyl ýetirmek, düşünmek üçin hernäçe çytraşsalar-da; «Hawa! Döretmek we häkimiýet oňa degişli. Dünýäleriň eýesi bolan Allatagala alkyşa mynasyp»¹ diýlişi ýaly, her gezek olar öňkülerdenem başarnyksyz we güýçsüz bolup galýarlar.

«Allatagala hökümdarlygy islänine berer» diýmesi hakdyr. Allatagala külli musulman bendeleriniň içinden Togrul begi hökümdar saýlady. Biz Allatagalanyň halan, saýlan kişisi Togrul bege düýrmegimiz bilen hyzmat etmelidiris. Meniň Togrul begiň ýalkawynda gulluk edip ýörenime köp wagt geçenok, şeýle-de bolsa, men gysga döwrüň içinde köp zatlary öwrenmäge, köp adamlary tanamaga ýetişdim.

Dogrymy aýdaýyn, köşkde, diwanlarda, umurylarda öz işiniň ussady, önjemli adamlar köp. Men öz sahybym Uhjura, baş wezirimiz Nasyr Kunduryga, Mübärek hana, Abdyrahman Agajyga, Bekdaş sahyba aýratyn tagzym edýärim. Olaryň ählisi Togrul bege wepadar adamlar. Togrul beg üçin şirin janyny bermäge taýýar adam olar. Men hem Togrul beg üçin şirin janymdan geçmäge taýýardyryn. Begimiziň ömri uzak, jany tut deýin sag bolsun!

Adam öz söýýän işini edende ömrüne many çayýlýar. Ýeňil, joşgunly işlenilýär. Ine, meniň merhemetli sahybym Uhjury! Ol ajaýyp adam! Zehinli, sowatly adam. Onuň başarmaýan zady ýok. Ol özüniň häzirki alyp barýan işini – yhtysap diwanyna sahyplyk etmegi birkemsiz oňarýar. Özem gije-gündiz

işleyär, bizem işe galkyndyrýar. Şeýle-de bolsa, ol köplenc özünüň gowy görýän işini ýatlaýar. Uhjury serkerdelik etmek, Seljuk şalygynyň hakyky goragçysy bolmak, seljuk şalygynyň serhedini giňeltmäge gönüden-göni goşant goşmak – saýlama goşunda han bolmak isleyär. Käte ikiçäk oturanymyzda ol maňa: «Meniň göwnüm söweş meýdanyny, darkaş küýseyär. Togrul beg meni saýlama goşuna han bellese, seni-de meniň ornuma goýsa, gör, nähili jüpüne düşjek!» diýip göwün ýüwürdüýär. Men Uhjury sahyba: «Meniň wezipe hantamaçylygym ýok. Bar islegim Togrul bege gije-gündiz hyzmat etmek, onuň ynamyny ödemek» diýip, jogap berýärim. Elbetde, men yhtysap diwanyňa sahyp bolsam, diwanyň işini has gowulandyrdym, şalygyň baýamagyna gönüden-göni goşant goşardym. Men bu zatlary gepiň gerdişine görä aýdýaryn.»

Abu Zurga Hannaky howlukman, şeýle bir süýji gürleyärdi, näçe gürlese-de irizmeýärdi, diňlemek lezzetli.

Onuň şol çykyşyndan soň Uhjury saýlama goşunyň bir tümenine han bellenildi.

Abu Zurga Hannakyny bolsa Uhjuryň ýerine – yhtysap diwanyňa sahyp bellediler.

Altynjan hatyn nägileligini gizlemedi:

– Men seniň sahyp wezipesine bellenendigiňi bilmän galdym. Wagtynda bilen bolsam, garşy çykardym. Men seni häzir wezipäňden düşürip bilerin, ýöne meniň bir talabymy bitirseň, seni işden aýyrmaýyn.

– Bitirerin, hökman bitirerin, aýdyň!

– Meniň gözüme görünme! Daşda bol! Düşnüklimi?!

– Merhemetli Altynjan melike, men size uly hormat goýýaryn. Meni näme üçin halamaýandygyňyza düşünmek isleyärim...

– Sebäbi seniň diliň jennet, içiň welin, dowzah!

– Siz men barada nädogry pikir edýärsiňiz...

Bu öwrülişikden bir aý geçenden soň Uhjury han öňki işlän ýerine geldi. Özünüň öňki oturan ýerinde Abu Zurga Hannaky otyrdy.

Täze sahyp hanyň ýüzünden gar ýagýandygyny görüp, göwünli-göwünsiz ýerinden turdy:

– Sizi hoş gördüm, merhemetli han!

– Men seniň bilen düşünişmäge geldim.

– Ikimiziň aramyzda düşünişmezlik, ýalňyşmaýan bolsam, öňem bolmandy, häzirem ýok, indem bolmaz, ýöne, isleseňiz, zoraýakdan döredip bolar.

– Men Hyrada gidenimde näme üçin yzymda wezirler diwanynyň mejlisinde çykyş etdiň, onda näme üçin meniň ömür aýtmadyk sözlerimi aýtdyň?

– Men siz hakda diňe gowudan-gowy sözleri aýtdym, sizi öwmek öwdüm: adamkärçiligiňizi, başarnygyňyzy, ökdelligiňizi, işeňňirligiňizi wasp etdim. Siz munuň üçin maňa sagbol aýtmakçy bolýarsyňyzmy? Hökman däl.

– Men hiç wagt han bolmak, söweşe gatnaşmak islemedim. Sen meniň dünýewi adamdygymy gaty gowy bilýärsiň.

– Siz özüňize ynanylan beýik wezipäňizden nägilemi?

– Sen maňa at oýnatma! Meniň näme isleýänim, näme islemeýänim bilen seniň işiň bolmasyn!

– Meniň işim bolmaz, ýöne ýörite gelip, bu hakda gürrüň gozgandygyňyz üçin men soradym.

– Men saňa haçan: «Han bolmak isleýärim» diýdim?

– Han bolmak islemeýärsiňizmi?

– Sen ýaramaz adam ekeniň! Sen meniň ýagşylygyma ýamanlyk bilen jogap berdiň. Sen meniň wezipämi almak üçin, mejlisde ýalan sözläpsiň. Ýalan bilen uzaga gidip bilmersiň.

– Duruň, duruň. Maňa minnetli söz aýtmaň, eden ýagşylygyňyz üçin men size zerli don hedýe berendigimi ýadyňyzdan çykardyňyzmy?

– Sen ol dony men öýde ýokkam goýup gaýdypsyň.

– Dogry, ýöne hedýe almaýan, halal adam ol zerli dony zyňa gaýtarardy, ýöne siz gaýtarmadyňyz. Sebäbi siz hedýe almagy gowy görýärsiňiz.

Beýle garşylyklaýyn jogaba garaşmadyk Uhjury biçak gaharlandy, gözlerini kinaýatly oýnadýan Hannakynyny düýt-müýt edäýerli görüнди:

Hasp-hesip bölüminiň otuza golaý işgäri näçe ýyl bile işleselerem Uhjurnyň häzirkisi ýaly gaharlanan pursadyna gabat gelmändiler, asyl, ol gaharlanýandyr hem öýtmezdiler. Sebäbi Uhjury häsiýeti boýunça ýuwaş, dogruçyl, sypaýy adamdy. Adama aňsat-aňsat agyr söz aýtmaýardy. «Han bolmak üçin gazaplylyk, talabedijilik gerek. Harby iş meniň bu häsiýetime dogry gelenok» diýip, ol köplenç nygtaýardy. Hasap-hesibe, kagyzlara bulaşyp oturmagy welin, gowy görýärdi, bu işden ýadamaýardy.

Özüniň eý görýän işinden gitmesiniň sebäbi hakdaky hakykaty eşiden Uhjury göni Hannakynyň ýanyna gelipdi. Gelyärkä: «Eşiden zadym nädogrudyr» diýen pikir bardy. Abu Zurga Hannakynyň ulumsylygy, eşiden habarynyň hakykatlygy, onuň gaharyny ýetjek derejesine ýetiripdi.

Bölümiň işgärleri gelip ony köşeşdirmäge çalyşdy. Hannaky olaryň üstüne gygyrdy:

– Ýok boluň şu ýerden! Her kim öz ýerinde otursyn! Ýogsam baryňzy işden kowaryn!

– Gör, sen nähili nejis ekeniň!

– Eger han bolup işlemek islemeseňiz, men sizi diwanyma işe alayyn.

– Sen meni işe aljakmy?

– Siz munuň nämesini geň görýärsiňiz? Siziň menden nämäňiz artyk?

Uhjury kellesini tutup, diwandan çykyp gitdi.

Abu Zurga Hannaky diwanyň işgärlerine eşitdirip, özbaşyna hüňürdedi:

– Özüne edilen ýagsylygy bilenok!.. Gadyrbilmez mahluk! Üstüme haýbat atanyň üçin almytyňy bererin! Men muny Anuşirwana hökman aýdaryn...

Uhjury Togrul begiň dergähine bardy, ýöne nägileligini aýtmaga ýetişmedi:

– Men seniň näme üçin gelendigiňi bilýärim, han. Sen biraz sabyrly bol, käbir kişiniň özüniň kimdigini açmagyna ýol ber. Ýene bir aýdan meniň bu sözlerime has açyk düşünersiň...

II.

Ybraýymyň bujurygy artdy, sähel zat üçin alagykylyk etdi. Köşk emeldarlarynyň tas ählisi bilen diýen ýaly gykylyklaşyp çykdy. Togrul begiň hem garşysyna gitdi. Özüne akyl öwretmegiň gerek dälidigini, döwleti özüniň ýöredip biljekdigini öwran-öwran gaýtalady.

– Muhammet, gel, erkeklerçe gürlleşeli! – diýip, Ybraýym Togrul begiň gaşyna baryp oturdy.

– Bu näme diýdigiň bolýar?

– Bu: «Seniň bilen ikiçäk, aç-açan gürlleşjek» diýdigim bolýar. Köşgüň içindäkileriň ählisi birmeýdan ikimizi ikiçäk galdirsynlar. Wezir-wekiller, hajyplar, mufratlar daşaryk çyksynlar. Içerde ikimizden başga ýeke adam hem galmasyn.

– Goý, seniň diýeniň bolsun!

Togrul begiň ýsaraty bilen içerdäkiler – ähli wezir-wüzeralar, mufratlar daşaryk çykdylar.

Ybraýym gapyny içinden ýapyp, Togrul begiň garşysynda aýbogdaşyny gurap oturdy:

– Döwleti indi maňa ber. Sen meniň wezirim bol.

Togrul beg Ybraýymdan beýle söze, dogrusy, garaşmandy. Ol esli wagtlap sesini çykarman, seredip oturdy. Uzak oýlanandan soň:

– Oňararmyň? – diýip sorady.

– Oňararyn! Sen indi dync al. Ýaşyň ýetmiş ser urdy.

– Men razy, ýöne ähli zady kada-kanun esasynda edeli: ähli seljuk beglerini çagyraly. Olara seniň teklibiňi aýdaly. Olar ylalaşsalar, men garşy däl.

– Bu: «Seniň aýdanyňy etjek däl» diýmek bolýar.

– Men saňa garşy çykmaýyn.

– Barybir, ähli seljuk begleri, bilýän, seni goldarlar. Meni goldamazlar, çünki wezir-wekilleriň köpüsi meni halanok.

– Eger seljuk begleri seni halamaýan bolsalar, onda sen kime esaslanyp döwlet dolandyrmakçy?

– Özüme!

– Ýeke özüň aljak galaň bolmaz!

- Bolar, hökman bolar!
- Onda Dawudy çağyraly. Üç bolup maslahatlaşaly. Sebäbi seniň etjek bolýan işiň kiçi-girim iş däl.
- Ýok, ýok, Dawudy çağyrma. Onuň aýtjak sözüni bilýärin.
- Näme?
- Ol meni goldamaz. «Samsyk!» diýer, «Öldürerin!» diýer.
- Men saňa düşünmeýärin, Ybraýym?! Seniň näme kem zadyň bar? Patyşalykmy? Sen Azerbaýjanyň patyşasy ahyryn! Eger ol ýerini az görseň, Gürjüstany al, Bulgary golastyňa geçir.
- Maňa seniň ornuň gerek...
- Ähli süýji zadyň soňy aýy. Süýji zat tiz irizýär. Sen ömrüň manysyny soltan Masut deýin süýjülikden gözlediň, aýsý-meýlisden gözlediň. Sen tagta hem meslik üçin, lezzet üçin geçmekçi bolýarsyň...
- Muhammet, sen meni soltan Masuda deňeýärsiň, şeydibem meniň degnama degýärsiň.
- Ybraýym gazap bilen ýerinden turup, Togrul begi gözleri bilen dalady, soňam sesini çykarman çykyp gitdi.
- Saklan, Ybraýym, saklan!..

* * *

Ybraýym tagta geçmäge şeýle bir howlугýardy.

Onuň oda-köze düşmesini sahyp Bekdaş Rudbar şeýle düşündirdi:

– Begim, bar gep Ybraýymyň weziri Abu Alyda. Ol gaty mekir adam eken, mydama Ybraýyma: «Togrul begiň bar ýeňşi – seniňki. Wizantiýanyň serkerdebaşysy öz pidýesi üçin üç ýüz müň dinar berjek diýende-de yrylman, ony Togrul bege ugratdyň. Togrul beg bolsa, Wizantiýanyň kaýsarynyň ýeke haýşyna Lapiriti bir dirhem hem pidýe alman boşadyp goýberdi. Seniň Wizantiýadan getiren oljaň – Togrul begiň bütün ömrüne ýygnan oljasyndan kän. Şonuň üçinem Togrul beg seni depesine täç etmeli. Hakykatynda sen döwletiň baştutany – patyşa bolmaly. Sebäbi sen Ýusup Ynanç Ýabgunyň ogy. Sen hakyky mirasdüşer. Togrulyň babasy Mykaýyl hiç wagt Ýabgu göteril-

medi» diýip, günde-günaşa gaýtalaýar. Bu sözler Ybraýymyň gulagyna hoş ýakýar. Başda weziriniň bu sözlere aýtmagyny halamaýardy, indi welin, mukam diňleýän deýin, gözlerini süzüp diňleýär. Ybraýym hiç bir zady düýpli oýlanman edýär. Etjegini edip, soňundan ökünýär, ondan hüşgär bolmak gerek, çünki onuň herki ýowuzlygy edäýmegi mümkin. Sebäbi ol gün-günden wagşylaşýar. Adam öldürmek onuň ýanynda hiç zat.

Togrul beg Bekdaşyň bu habaryndan soň: «Ybraýym bilen hökman düşünişmeli» diýen netijä geldi. Şu maksat bilen ony ýanyna çagyrdy.

Ybraýym gelmedi. Togrul beg ynala gylaw berýän Abu Alyny jezalandyrmagy makul hasaplady: «Ybraýymyň weziri Abu Alynyň gamçy bilen urulmagyny buýurdy. Bir gözünü oýdurdy, bir dodagyny kesdirdi!»¹

Togrul begden gaçganaklap ýören Ybraýym karargähe kürsäp girdi:

– Togrul, bu näme etdigiň seniň?

– Abu Aly seni azdyrýar.

– Seniň meniň wezirime beren jezaň – maňa beren jezaň!

Togrul beg doganyna nägilelik bilen seretdi:

– Belli bir derejede sen dogry aýdýarsyň.

– Sen menden ýagşylykdan başga näme gördüň? Men ömrümi seniň rowaçlygyňa bagyşladym. Iň soňunda senden alýan aklygym şumy? Men munuň irde-giçde şeýle boljagyny aňýardym.

– Abu Alyny saňa wezir edip bellän men – özümem eden etmişi üçin jezasyny berýärim, ýöne sen hem azyp ugrapsyň. Meniň saňa beren ýerlerim azmy?!

– Sen öň esgerleriň petih eden ýerlerinde talaňçylyga rugsat berýärdiň, ýöne, soňky döwürlerde rugsat bermeýärsiň. Esgerleriň talaňçylyk etmegine ýol bermezlik – bu Altynjanyň pikiri. Sen Altynjanyň göwni üçin goşunyň garsysyna gidýärsiň. Hatynyň gepine gidip, erkek göbekliniň abraý tapan ýeri ýokdur! Senem bu bolşuň bile uzaga gitmersiň – betbagtçylyga uçararsyň!

– Ybraýym, bu seniň maňa aýtjak sözüň-ä däl.

– Men wezirim Abu Ala ynanýan bolsam, sen Nasyr Kunduryga ynanýarsyň. Kundury meniň bilen jet. Ol her edip-

hesip edip maña ýamanlyk etjek bolýar, özem ol ýamanlygyny seniň eliň bilen edýär. Bilýän, ol meni Abu Muslimiň, Barmaklaryň² gününe salmak isleýär. Olaryň başyna ýetenlerem Kundury ýalylar.

– Bigünä adama gara ýöňkeme!

– Men seniň şeýle diýjegiňi bilýärim. Ähli kişiniň edýän işem, aýdýan sözem dogry, diňe meniňki nädogry. Meniň edýän işimem nädogry, meniň aýdýan sözümem nädogry. Men – biž.

– Men saňa özümize tabynlykdaky Rawwat şalygynyň ähli ýerini – Azarbaşjany ykta berýärim. Özüne ykta berlen ýerlere doly aýlanyp çykmak üçin yüz ýigrimi gün gerek. Özüne berlen ykta ýerleriň az däl digini bilseňem, näme üçindir, bilgeşleýinden kejrlik edýärsiň. Meniň saňa ýamanlygym ýok. Men senden hiç zady gysganamok hem. Ýöne men – özüň gowy bilýärsiň – ähli goşun serkerdelerimi ykta bilen üpjün etmeli. Şonuň üçin Jebel bilen Hemedany yzyna alýaryn, Ybraýym. Düşünýärsiňmi?

Ybraýym gaharyna «titir-titir» etdi:

– Közi gorjasaň, ýanyandyr, sen meni ýanmaga mejbur etdiň! Sen meni hakykaty aýtmaga mejbur etdiň: ähli ýerler meniňki! Diňe meniňki!

– Giň bol, Ybraýym, gel, arkaýynçylykda düşünişeli – diýip, Togrul beg parahat gürlemäge çalyşdy.

– Giňlik – Alynyň ala meýdanynda! – diýip, Ybraýym gazap bilen işige bakan ýöneldi.

– Saklan! Ybraýym!

Ybraýym ýene saklanmady.

«Togrul beg birtopar esger ýygnap, Ybraýymyň garşysyna ugrady. Onuň bilen duşuşdy. Iki tarapyň esgerleriniň arasynda örän gazaply söweş boldy, bu söweşde Ynal ýeňlişe sezewar bolup, yzyna gaçdy. Togrul beg onuň zýy bilen hüjüm edip, ähli galalaryny we ýurduny eýeledi.

Ybraýym ynal Sermaj galasynda gizlenip, agasyna garşylyk görkezmäge başlady. Togrul beg onuň bolýan ýerini gabady. Onuň esgerleriniň sany yüz mün adama ýetipdi we olaryň arasynda dürli hili goşun (köp ugurly) bardy. Bular söweşdiler we onuň şeýle mäkäm hem goragly galadygyna garamazdan,

Togrul beg galany dört günün içinde eýeledi. Ybraýymy bu ýerden mejbury ýagdaýda aşak düşürdiler.

Ybraýym ýanyna gelende Togrul beg ony mähirli hem gadyrly garşylady. Oňa köp haýyr-yhsan etdi. Elinden alnan baýlygynyň köpüsini gaýdyp berdi.³

* * *

– Ybraýym, saňa iki sany ýol goýýaryn: birini saýla. Birinjiden, meniň ykta beren ülkelerime gidip häkimlik etmek, ýöne esgeriň sany müňden aňry geçmeli däldir; ikinjiden, meniň ýanymda galyp, serkerde, wezir bolmak.

Ybraýym ynal janykdy:

– Men köp oýlandym. Görýän welin, men ynanjaň. Meni derrew ynandyýarlar. Onsoň öz doganymyň garşysyna gitmeği makul bilýärim. Men gaýdyp beýle gabahat pikir etmez ýaly, seniň ýanyňda boljak, saňa sadyklyk bilen hyzmat etjek.

Iki dogan gujaklaşdy.

Togrul beg Ybraýymyň amana gelenine çyn ýürekden begendi. Ýogsam öz doganyny öldürmeli boljakdygy hakdaky pikir oňa juda güzap beripdi.

«Bir ýazykdan är ölmez!». Iň esasy zat – Ybraýym öz ýazygyna düşündi.

Ýöne beterinden beteri bar. Togrul beg Bukadyr Anasyogly başbuglary on müň atlylary bilen Diýarbakir sebitlerine gönderip, ol ýerlerini bu iki bege ykta beripdi. Buka bilen Anasyogly welin, mesligi göterip bilmedi. (Meslik, baýlyk garyplykdan iki esse agyr hem kyn yük ahyryn!) Mesligi götermek nädip eýgertsin? Näme diýse, önüne getirip durlar. Ähli kişi özlerinden gorkýar. Edenine däl diýip biljek ýeke adam ýok. Diýmek, olar Diýarbakir sebitiniň şalary! Iki başbug her gün meýlis gurdy. Her gün şerap içdi. Mes bolanlaryndan soň iki goçuň bir saçağyň başynda oňuşmajagy düşnükli zat. Bir günem aşa serhoş boldular, sözleri azaşdy. Gylyçlar gynyndan çykdy. Iki başbug biri-birinden kem galman, biri-biriniň çem gelen ýerine gylyç saldy. Hiç kim olaryň bu garpyşmasyna garşy çykyp bilmedi. Garşy çykyp bir görsünler! Onda ol aralamakçy bolýan töwellaçynyň

dessine kellesini alarlar. Olary aralamadylar. Bu hem olar üçin erbet boldy. Olaryň ikisem düşen ýaradan şehit boldy.

– Kim het etdi olary öldürmäge?! – diýip, iki başbuguň ölendigi hakdaky habary eşiden Togrul beg gazaplandy.

İki başbugy özge biri öldüren bolsa, onda beg ol kişini tohum-tiji bilen kerçem-kerçem etjek, ýöne hakykaty oňa aýtmaly boldy. Nämäniň-nämedigini eşidende beg haýranlar galdy, gahary ýetjek derejesine ýetdi, üç günlöp aramgähinden çykman, ýorgan bürenip ýatdy. Hiç kimi kabul-da etmedi. Wezir-wekiller Altynjan hatyndan begi köşeşdirmegini towakga etdiler.

Hatyn bardy. Hatynyny gören beg içki ahwalatyny ýaşyrmaga çalyşdy:

– Altynjan, geleniň gowy boldy. Gel, bile aýdym aýdaly.

Olar uzak günlöp aýdym aýtdylar. Togrul beg, barybir, köşeşip bilenokdy.

Begiň gaharlanmagy diňe bir Buka başbug bilen Anasyogly başbuguň ölümi sebäpli hem däl. Onuň özüne iň ýakyn saýyan adamlaryndan hem göwni galyppy. Çagry begden-de göwni galyppy.

Çagry beg bilen Togrul begiň höküm sürýän sebitleriniň araçäkleri bellidi. Olar biri-birlerine tabynlykdaky yktalara çozmaly däl, çapawulçylyk etmeli däl. Şeýle-de bolsa, özüniň şirin janından eziz görüp ýören şazadasy Alparslan nahanlykda Togrul begiň tabynlygyndaky Fesa şäherine ýöriş edipdi.⁴ Gel, Alparslan ýaş diýeli, ýöne Çagry hemme zada düşünyär-ä! Ol näme üçin ogluna: «Togrul begiň tabynlygyndaky şähere çozuş etme!» diýmeýär? Sebäbi düşnükli: olara köp mukdarda baýlyk gerek. Çagry beg täjirleriň üsti bilen nirede lomaý baýlygyň bardygyny eşidip, Alparslany Fesa gönderendir. Näme üçin? Birinjiden-ä: «Togrul beg Alparslany gowy görýär, şonuň üçinem onuň günäsini geçer» diýip, Çagry beg pikir edendir. Ikinjidenem, Togrul beg gaharlansa: «Alparslan ýaşlyk edipdir. Ýaş oglanyň günäsini ö! Menem bu eden etmiş üçin oňa käýyedim» diýmek üçin amatly. Togrul beg bu pyrryldaklary juda ýokuş gördi.

Alparslan Fesa şäherine girip, deýlemlilerden müň adamy, beýleki milletiň wekillerinden hem sonçarak adamy öldürdi. Bir kurur (million) dinary olja gazandy, üç müň adamy ýesir

aldy. Alparslan bu talaňyny galp ada duwlanyp edipdi. Maksady özüni tanatmazlykdy, Fesa şäherine çalt barsy ýaly, çaltlyk bile-nem Horasana dolanyppy. Özüniň bu çapawulçylygyny Togrul begiň bilmezligini dileg edipdi. Ýöne ony, heý, Togrul beg bilmezmi?! Ol Alparslanyň, Çagry begiň her bir ädimini bilip, her bir sözünü eşidip otur ahyryn.

Togrul beg öz-özüne teselli bermäge çalyşýardy: ýaşays bu! Allatagala adama gowy derejelere ymtylmak küýsegini beripdir. Balyk suwuň çuňlugyna, guş belentlige, adam gowulyga ymtylýar. Hiç kimi öz ýeten derejesi kanagatlandyranok. Ol bu gün düýnküden gowy ýaşamak isleýär. Ybraýym hem şeýle: onuň ýeten derejesi men-men diýen serkerdeleriň ýetip bilmän ýören derejesi, ýöne bu günki derejesi ony kanagatlandyranok. Bu gün oňa Togrul begiň derejesi gerek. Birki aýdan soň ony Togrul begiň derejesi-de kanagatlandyrmaz. Çünki islegde çäk ýok. Beg adamlaryň bihaýa islegleriniň önüne böwet basmaly. Ýöne nädip? Adamlary mydama gorkuda saklamaly. Togrul beg Ybraýymyň weziri Abu Ala köplerde gorky döretmegiň hatyrasyna jeza beripdi.

Ýunan rowaýatlarynda patyşalaryň ýarym adam, ýarym at – kentawr bolmalydygy, diňe adamkärçilik bilen ýurdy dolandyrmagyň mümkin däldigi, şonuň üçin hem patyşanyň käbir ýerde wagşy bolmalydygy nygtalýar. Togrul beg bu pähimiň hakdygyna durmuşda gaty köp gezek göz ýetirdi...

Alparslanyň Togrul begiň tabynlygyndaky Fesa şäherine çozmagyysan tebigatynyň aşa çylşyrymlylygynyň, garaňkylygynyň, söz, dil bile aýdyňlaşdyrardan has tüm bir zatdygynyň subutnamasy bol-sun gerek. Togrul beg soňky döwürde adama düşüňjek bolmagyň bipaýan işdigi barada köp pikir edip başlady. Düşünmegiň maksady näme aslynda?! Onuň hereketlerini önünden kesgitlemekmi?! Öz hereketlerini onuň özem önünden kesgitläp bilmez! Ol döwletiň baştutany hökmünde bir zady – döwletiň hem jemagatyň abadan, asuda ýaşaysy üçin adamy kesgitli bir durmuşa uýgunlaşdyrmalydygyny, boýun etmelidigini welin magat bilýärdi. Allatagala adamy mutlak azat ýaradypdyr. Azatlyk – göwün diýilýän narsäniň baş häsiýeti. Adam käteler hut Allatagaladanam nägile bolýar. Allaga öwredesi gelip dur onuň. Onsoň döwlet, jemagat, köpçülik hakda näme gürrüň etjek?! Şonuň üçinem meýletinligiň

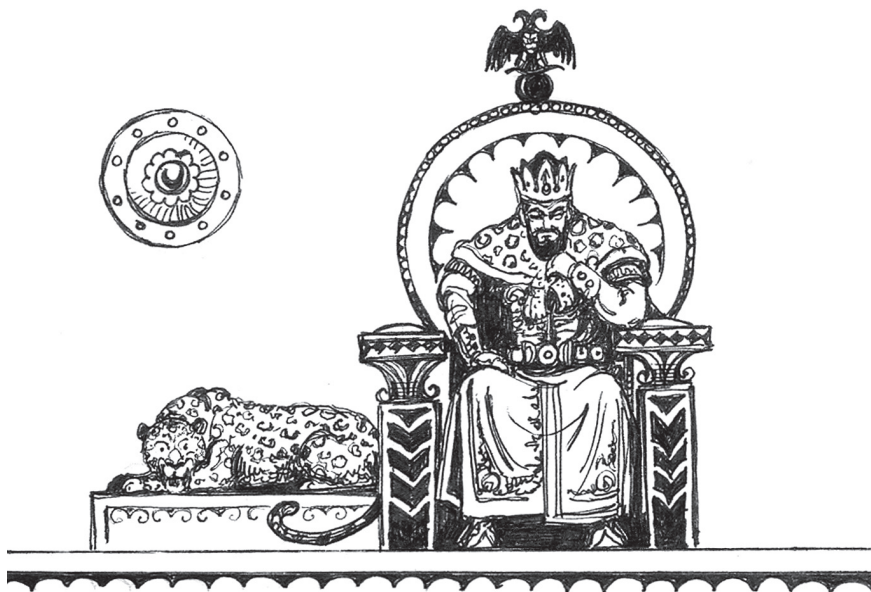
deregine mejburylygy işe girizmeli. Emma daşky däl-de, içki mejburylyk netijeli hem maksadalaýyk bolýar.

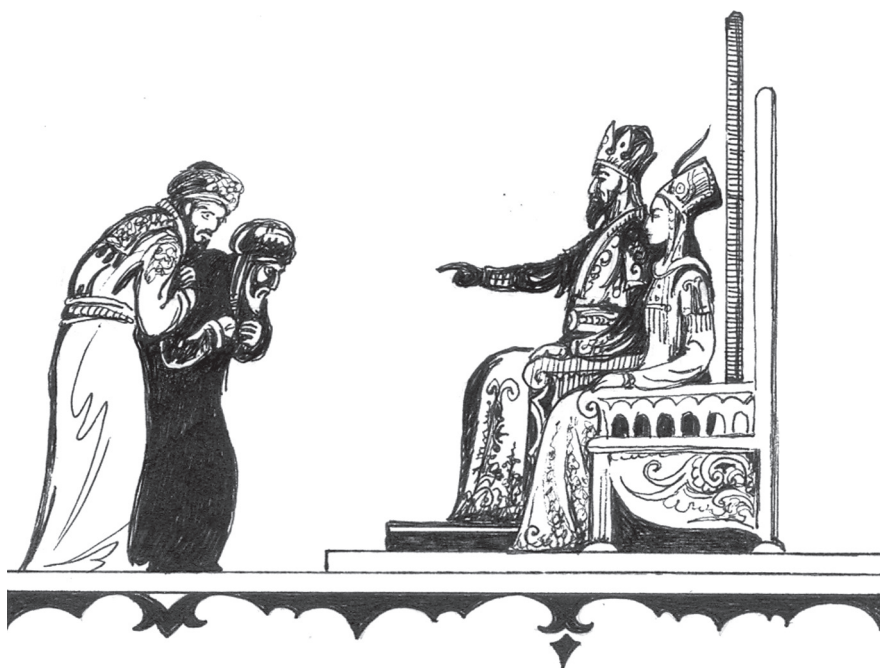
Içki mejburylyk – ynsanda gorky duýgusyny oýarmak, onuň ýaramaz päl-niýetini gorky zynjyry bilen baglap goýmak. Adam-da beden däl, ruhy gorkyny, ahlak gorkusyny terbiýelemeli. Munuň özi juda inçe närise, dogrusy, «gorky» sözi ony gatybir dolulygyna aňladybam baranok...

Ynsany diňe söz bile adam edip bolmaýar. Adam bolmak üçin ähli daşky şertleri taýyn edibem, ony kämil çykaryp bolmaýar. Şertler bilen bir hatarda mejburylyk talaplary-da gerek. Juda zerur gerek! Ýunanlylaryň kentawr baradaky – hökümdaryň ýarym adam, ýarym at bolmalydygy baradaky pikiri ýöne ýere dörän pikir däl. Ol asyrlaryň tejribesiniň döreden nyşany! Diňe adamkärçilik bilen ýurdy dolandyryp bolmaýar! Bolmaýar!

Mejburylyk bolmasa, jemgyýet mümkin däl.

Döwlet köpçüligiň ýaşasýsny daşyndan gurnamak, sazlaşdyrmak guraly, sazlaşyk üçin amatlylyk şertlerinden-de beter mejbur etme düzgünleri zerur. «Kanun» diýmek mejbur etmek dälmi, näme?..

Bäşinji hekayät

O DÜNYÄNIŇ DOWZAHAM, JENNETEM ADAMYŇ IÇINDE

Geňeşde ýedi meselä seredildi. Şol meseleleriň iň soňkusy köpleri lertzana saldy.

Ýedinji meselä geçilende:

- Bekdaşy çagyryň! – diýip, Togrul beg buýruk berdi.
- Togrul begiň bu sözi Gutulmyş begi-de, Ybraýymy-da iňkise saldy.

– Togrul beg şalygyň umury istihbarat – howpsuzlyk gullugynyň sahybyny näme üçin çagyryňarka?

Bekdaş soňky döwür adamlaryň üýşen ýerlerinde, geňeşlerde köp görünmeyärdi. Ol geňeşe köplenç kimdir biriniň eden pyssy-pujurlygyny peçan etmek üçin çagyrylýardy. «Eý, Hudaý, ol bu sapar kimiň syryny paş ederkä?!» – bu sowal geňeşde oturanlaryň ählisiniň ýüreklerini бүkgüldä saldy.

Karargähdäki ähli wezir-wekiller hem biri-biriniň ýüzüne gorkuly nazar aýlap, ýüzlerini duw ak edip oturdylar.

Togrul beg giň, geçirimli, ýöne käteler garaşman durkaň, şeýlebir ugry urýar welin, soň aňsat-aňsat özüňe gelip bilmeýärsiň.

Bekdaş, megerem, daşişikde çakylyga taýýar bolup duran bolarly, uzak garaşdyrman geldi, Togrul bege tagzym etdi.

– Sahyp, hany, aýt, biziň döwletimizde, biziň wezir-wekillerimiziň arasynda bege ikilik edýänler barmy?!

– Bar, kyblaýý älemim.

– Kim?!

– Wepadarlyk kasamyna biwepalyk edenleriň ikisi hakda ýörite aýtmak isleýärim. Olaryň ilkinjisi ynagyňyz Ýusup Bazargany. Ol wezir Ybraýymy üç gezek ýörite öýüne meýlise çagyrdy. Meýlisde her gezek Ybraýymyň şalyk tagtyna mynasypdygyny nygtady, özüniň bu islegi amala aýssa, bir müň dowar soýup, sadaka berjekdigini aýtdy. Şeýle hem Ybraýyma tagta geçen günü geýdirmek üçin gyralaryna sap dür daşlary jäheklenen halat taýýarlap goýandygyny nygtady. Ýusup Bazargany Altynjan hatyna kast edip, begimizi agyr güne salmak isläpdir, hernä biz onuň maksadyny öňünden aňyp, ony wagtynda sakladyk.

Ybraýym ynalyň şa bolmagy üçin has köp yhlas eden, onuň ýüregini çişiren diwany yhtysap – hasap-hesip diwanynyň sahyby emir Abu Zurga Hannaky soňky üç ýylyň dowamynda: «Togrul beg seni aldaýar. Ykta beren ýerleriniň harajatyndan-da saňa duýdurman özi alýar. Sen ol ýerden alynýan salgytlary doly bileňok. Seniň bilýäniň diňe haraç bilen hüşür. Awariz, nisam, musum-i-marai, alaf salgytlaryndan saňa ýeke hepbe-de bere-noklar. Togrul beg seni sada hasaplaýar. Seni eşek ýaly işledip, hiç zat bermeyär. Togrul beg seni kemsidýär, özüň ýokkaň: «Goýsaňyzlaň, Ybraýymyňam bir pikiri bolarmy? Ol pikir edip bilenok» diýip üstüňden gülýär. Ýöne sen şa bolsaň, ýurt has baýar. Musulmanlar saňa alkyş okarlar. Sebäbi sen Togrul ýaly: «Diňe özüme bolsun!» diýip oturmarsyň. Adamlara, garyp-

gasarlara eçilersiň. Adalatyň hatyrasyna öz ornuňa geç. Herki zadyň çeni ýagşy. O dünýäde senden sorarlar: «Eý, Ybraýym, näme üçin adalat üçin göreşmediň? Seniň adalat ugrunda göreşmänligiň üçin ornuň dowzah» diýilse, iň erbedi şol bolar. Togrul bilen sen bir eneden dünýä indiň. Şeýle-de bolsa, Togrul seni kemsidýär. Togrul on ýyl bäri şa. Besdir, adalatyň hatyrasy üçin indi sen şa bol! Togruly bolsa, eden etmişleri üçin dardan as!» diýip, birsyhly nygtady... Ybraýym tagt, şalyk hakdaky gürrüňleri gowy gördi. Bu hakda aýdylanda ol hiç garşy çykmady.

– Eý, Hudaý, olary Togrul beg «Byradarlarym» diýip hatyralap ýör-ä! – diýip, hajyp Abdyrahman Agajy odandy.

– Onuň sebäbi ýönekeý, mertebeli hajyp. Bu iki kişi Togrul begiň barynda wezipelerinden köp peýdalanyp, lomaý rişwetpara alyp bilenoklar. Olaryň: «Ybraýym tagtda otursa, rişweti lomaý alarys» diýen ynamlary bar... – diýip, sahyp Bekdaş pertpert gürlledi.

– Men Hannaka ynandym, gowy adamdyr öýtdüm, işe alynmagyna men güwä geçdim. Wa-weýla, meni öldürmeli – diýip, emir Uhjury elewredi.

Togrul begiň dergähine Hannakydan nägile bolup barsyny, şonda begiň: «Sen biraz sabyrly bol, käbir kişiniň özüniň kimdigi açmagyna ýol ber» diýen sözlerini ýatlady. Şol mahal begiň bu sözleri Uhjury üçin düşnüksizdi, bu gün welin düşündi, begiň pähim-parasadyňa haýranlar galdy.

– Atlary tutulanlar meniň ýakynyma gelsin! – Togrul begiň sesi haýbatly çykdy.

Ýusup Bazargany bilen Abu Zurga Hannaky başlaryny aşak salyp bege ýakynlaşdylar. Olar durmuşyň beýle öwrüm ederine garaşmadyk bolmaly. Olar näme etjegini bilmän saňnyldaşyp durdylar. Aram-aram hemaýat isläp, Ybraýyma seredýärdiler, ýöne ynal başyny aşak salyp, gara dere batyp, gahardan ýaňa titröp otyrды. Bu mahal Ýusup Bazargany bilen Abu Zurga Hannaka hiç kimden hemaýat ýokdy.

– Ýusup, sahybyň aýdan sözleri dogrumy?

– Kyblaýy älemim, meni Hudaý tutdy. Siz meni medreseden göni öz ýanyňyza işe aldyňyz, uly-uly wezipeleri ynandyňyz, özüňize ynak etdiňiz. Biz emir Abu Zurga Hannaky bilen köpden köpi isledik. Beren ykta ýerleriňiziň gadyryny bilmedik.

– Ýalňyşyňa gaty bahym akyl ýetirdiň-le?

– Men günäkär, kyblaýy älemim!

– Bu ikiýüzlüligiň üçin nähili jeza çekmek makul bolar?

– Siz näme jeza berseňiz, biz sadyklyk bilen boýundyrys, kyblaýy älemim.

Togrul begiň öňünde başyny aşak salyp duran Abu Zurga Hannaky elini goltugyna ýetirdi. Iki-üç gezek gapa baka seretdi, soňam goltugyndan hanjar çykaryp, soltana bakan okduryldy.

Begiň çep tarapyndan batly atylan hanjar emir Abu Zurga Hannakyny saklady. Hanjar sahybyň çep gözüne baryp sünjülipdi. Sahyp yzasyňa cydap bilmän aýylganç waňkyrdy.

Beg çep tarapyna – hatyny Altynjan hatyna minnetdarlyk bilen baş atly.

Altynjan hatyn hiç iş etmedik ýaly, sesini çykarman otyrdy.

Gutulmyş beg oturan ýerinden Altynjan hatyny synlady, oňa buýsandy. «Allatagala şa göterjek bendesine, ilki bilen, mynasyp hatyn berýär eken» diýip, içini gepletli.

Ýusup Bazargany bilen Abu Zurga Hannakynyň jezalandyrylmagy, dardan asylmagy köşk emeldarlarynyň arasynda dürli pikirleri döretdi. Begiň öz in ýakyn adamlaryny jezalandyrmagyny birnäçe adam oňlady, ýöne oňlamadyklar hem az bolmady. Tabgaçlylaryň jezalandyrylmasy hem köşk emeldarlarynyň ýadyndan çykmandy. Olar öň tabgaçlylaryň jezalandyrylmagynda, bu gün bolsa Ýusup Bazargany bilen Abu Zurga Hannakynyň jezalandyrylmagynda esasy «günäkäri» Bekdaş Rudbar hasaplaýardylar.

«Bekdaş ýamanlap-ýamanlap begiň ýüregini çişirdi, soňam özüniň jana-jan dostlaryny jezalandyrmaga mejbur etdi» diýip, pikir edýärdiler.

Hut şu pikir esasynda hem bir gün giçlik öýüne gelyän Bekdaşy wagsylyk bilen pyçaklap öldürdiler. Pidaýylaryň kimlerdigi näbelli bolup galdy.

Pidaýylar has wagşylyk edipdirler, diňe bir Bekdaşy öldürmek bilen çäklenmändiler, onuň çagalaryny-da, hatynlaryny-da uçdantutma öldüripdiler.

* * *

Ybraýym ynal begiň harby ugur, goşun boýunça naýybydy, weziridi. Onuň tabynlygyndaky esgerleriň sany ýüz müňden-de aňrydy.

Togrul begiň ýanynda esasy goşundan başga elli müň saýlama atly goşun bardy. Bu goşunyň atlylary, zerurlyk ýüze çykaýmasa, söweşe salynmaýardy, olar begiň şahsy goragy, şeýle hem ätiýaçlyk üçin saklanylýardy.

Saýlama goşunda gulluk edýän esgerler harby tilsimlere ýaşlykdan uýgunlaşdyrylan, sagdyn, daýaw esgerlerdi. Olarda gorky-ürki ýokdy. Bu goşunyň gelyändigini hakdaky habar adamlarda gorky döredýärdi. Çünki bu goşundaky esgerler öňünden çykan ähli duşmany wagşylyk bilen öldürýärdiler. Halk arasynda: «Togrul begiň saýlama goşunynyň öňünde durmak, ony saklamak mümkin däl» diýen pikir bardy.

Dürnazar – begiň saýlama goşun boýunça naýybydy hem ynagydy. Bekdaş Rudbaryň janyna kast edilensoň, onuň işini ýöretmegi Togrul beg Dürnazara ynanýdy.

Dürnazar bilen Togrul beg ýaşlykdan bäri dogan ýaly ysnysypdylar, olaryň biri-birinden aýry zady ýokdy. Ol Togrul bege düýrmegi bilen berlendi.

Bir gezek Dürnazar Togrul bege atylan okuň öňüne özüni oklapdy. Ok onuň çep kibetine çümüpdi, şondan soň çep eli şikesli bolup galdy.

Ol ýatkeşdi, adamyň ýüzüne seredip, onuň içki pikirini ýalňyşmasyzdan okamagy hem başaýardy.

Dürnazar edil Dodurga Merwezi ýaly dymmady, bir zat sorasaň, gysga jogap beräýmese, aňsat-aňsat gürlenýärdi. Ol gürlenmegiň kümüşdigine dymmagyň altyndygyna düşüňär.

Haýbatly ýöreyşi bardy. Symmaty-da haýbatlydy.

Togrul beg bilen gözli ýaşyt bolsa-da, öýlenmändi. Ol özüniň öýlenmeýşiniň sebäbini şeýle düşündirýärdi: «Men pa-nyga bir gezek gelyärim. Bu ömrümi özüm üçin ýaşajak, hiç kime, hiç zada borçly bolman ýaşajak. Öýlenmek – özüni örkle-mek, öz üstüne borç, jogapkärçilik almak. Maňa öýem, hatynam gerek däl. Meniň öýüm – atdan düşen ýerim. Meniň hatynym – atdan düşen ýerimdäki ýesir alan gyrnaklarym. Seljuk soltan-lygy – meniň dünýäm. Meniň dünýäme kast etmekçi bolýan kişi meniň duşmanym. Men özümiň güýjümi Seljuk soltanlygynyň rowaçlygyna goşýan goşandyndan görýärim. Hut şondan hem lezzet alyp ýaşaýaryn».

Dürnazary köşkde halamaýardylar, ony ulumsy hasap-laýardylar. Ýüz görmeýänligi, içki pikiriňi bilýänligi üçin hem onuň gelyändigini görenlerinde edil jyn dagan ýaly dagamak bi-len bolýardylar. Onuň bilen ýürekdeş söhbet etjek bolmaýardy-lar, onuň özem adamlar bilen ýürekdeş söhbet etjek bolup ýör-meýärdi, öz aladasy ýylgaý ýetik bolýardy.

Togrul beg Dürnazaryň işini alyp barmagy ýaşlyk dostlarynyň birine – Mübärek hana ynandy.

Mübärek han öň saýlama goşunyň birinji tümenine ýolbaşçylyk edýärdi. Togrul beg saýlama goşuna ýolbaşçylyk et-mekde onuň özüne naýyp bolmagyny tabsyrdy.

Her on müň atla – bir tümene bir serkerde hanlyk edýärdi. Saýlama goşunyň hanlary köşkde aýratyn hatyralanýardy.

Olar köp däl.

Mübärek – birinji tümeniň hanydy.

Hapban Endikani – ikinji tümeniň hanydy.

Üçünji tümeniň hany Ýyldyrym Sebzewardy. Ol Daňdanakan söweşinde wepat edipdi, şondan bäri onuň ýerine hiç kim belle-nilmändi. Onuň wezipesini Togrul beg Altynjan hatyna ynandy, oňa han derejesini berdi.

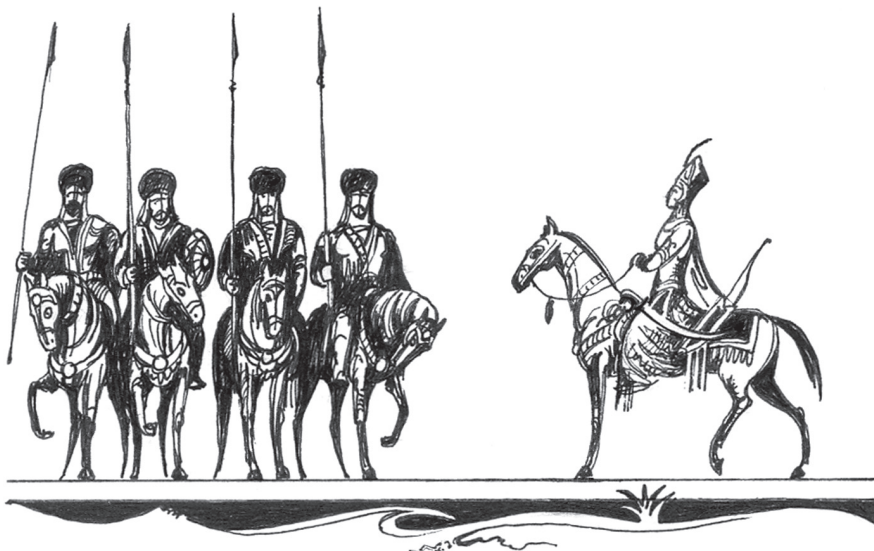
Ýyldyrym Sebzewaryň ýerine han bellennilmegini begden Altynjanyň özi haýyş edipdi. Ýyldyrym başda müňbaşydy, soň ony begiň han göterendigini eşidip, Altynjan gynanmak gynanypdy. Onuň Ýyldyrym Sebzewary ýigrenmesi warryklygy,

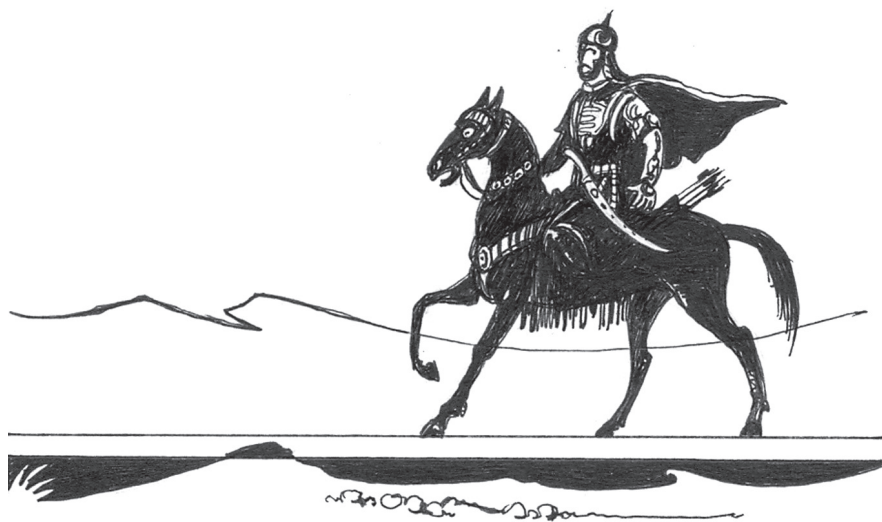

bolsa-bolmasa degiřýändigi üçindi. Ol özüniň urulmasynyň, çagasynyň düşmesiniň sebäpkärini Peýkam bilen Ýyldyrym Sebzewar hasaplaýardy. Ýyldyrym özüne nähak töhmet atylýandygyny aýtmak, özüni aklamak üçin iki gezek Altynjanyň ýanyna gelipdi, hatyn iki gezegem ony kabul etmändi.

Dördünji tümeniň hany Ýagysyýandy.

Bäşinji tümene Erdem hanlyk edýärdi.

Altynjy hekaýat

ÄR GARRAR, AR GARRAMAZ

1055-nji ýyl

Odünýäniň jennetem, dowzaham adamyň içinde. Altynjan hatyn bu pikirine mundan on-on baş ýyl öň gelipdi. Ol bu pikiriniň hakdygyna adamlar bilen iş salşanda, kätelerä gürlüşende has oraşan göz ýetirýärdi.

Adam bu dünýäde kä jennetde, kä dowzahda ýaşaýar. Ýöne ähli kişi öz içki dowzahyny ýaşyryp, özüni jennetde ýaly görkez-mäge çalyşýar. Köpler öz içki hasratyny, dowzahyny gizleme-gi başarýar, bagzylar welin başarmaýar. Şol başarmaýanlaryň biri Ybraýym ynal. Onuň gursagyndaky dowzahy ýüzüne çykypdyr. Birmahallar ol görkana ýigitdi. Alçakdy, suhangöýdi. Gülüşmegi-degişmegi gowy görýärdi. Şeýle bolansoň Togrul beg ony ýanyndan aýyrmazdy. Onuň bilen bile naharlanardy, ikiçäk gürrüň ederdi, ikiçäk maslahat ederdi, onuň maslahat-laryna aýratyn sarpa goýardy, ondan gizlin zady ýokdy.

Ybraýym Togrul begden daşlaşansoň – özbaşdak yktaly bolansoň welin, görnetin üýtgedi. Bu gün onuň ýüzünde gys

paslynyň sörtük howasy duýulýar. Ol mydama nämedir bir zatdan närazy, mydama gaharly. Ýylgyranda-da ýüzüniň buzy eränok. Togrul beg bilen Ybraýymyň ýylgyrysyny Altynjan hatyn mydama akyl mizanyndan geçirýärdi. Togrul begiň gazabynyň aňrsyndan rahatlygy, hökmürowanlygy, özüne göwnüniň ýetýänligi, ygtyýarlylygy duýulýardy, ýöne Ybraýym gaharlannanda içki dowzahy daşyna çykýardy. Ol hakyky özi bolýardy. Ýylgyranda-da, onuň ýürekden ýylgyrmaýandygy duýulýardy. Ol özüni bolşundan akylly, mertebeli görkezmäge çalyşýardy. Özüne aşa uly hormat goýulmagyny isleýärdi. Adamyň iň uly betbagtlygy özünden uly bolmak küýsegidir. Ybraýym hem özünden uly bolmak isleýärdi. Onuň her bir gep-sözünde, her bir hereketinde nägilelik bardy. Onuň Besasury bilen dil birikdirmegi-de şol nägileligi üçindi. Ol gazaplydy, rehimsizdi. Ýogsam onuň, göräýmäge, durmuşda kem zady ýokdy. Eli uzadan ýerine ýetýärdi. Hyzmatynda duran adamlaryň hetdihasy ýokdy. Ol Rawwat şalygynyň ýerleriniň – Azerbaýjanyň häkimidi. Giden ülke elindedi. Ýöne bu oňa az görünýärdi. Onuň göwnüne, Togrul beg öldürilse, dünýä baky jennete öwrüläýjek ýalydy. Ol özüniň ähli şowsuzlyklaryny, ähli betbagtlygyny – aslynda onda şowsuzlygam, betbagtlygam ýokdy – Togrul begden görýärdi. Ol bu pikirini Altynjandan ýaşyрмаýardy. Gaýtam, ol Altynjanyň özi bilen dertdeş bolmagyny isleýärdi.

– Ybraýym beg bilmeýändir, görmeýändir öýdýärsiňmi? Ýok, men hemme zady görýärim, hemme zady bilýärim hem. Togrul senem, menem köwüşberdaryça görmeýär. Ýadyňasal, Dawut Gyzbibini nähili hormatlady? Ony aýasynda saklady. Ol wepat edensoň üstüne kümmet galdyrdy. Goý, ýatan jaýy jennet bolsun. Sen, nä, Gyzbibçe ýokmy? Goý, ol meni hormatlamasyn, ýöne seni hormatlamaga borçly ol. Men bilýärim, Togruly Togrul eden Ybraýym bilen Altynjan hatyn! Goý, goý, sen hernäçe garşy çyksaň, çykyber! Içiňden welin, meniň sözlerimi oňlap oturansyň. Sen ony mendenem gowy tanaýarsyň. Ähli kişi oňa hyzmat etmeli, ol bolsa hiç kime hyzmat etmeli däl.

– Ybraýym, siz onuň bilen gylyçlaşmakda-da, güýç syna-
nyşmakda-da, ýáýdan ok atmakda-da, suhangöýlükde-de, pä-
him-parasatda-da, harby tilsimde-de görnetin asgyn ahyryn.
Men günde-günaşa görüp ýörün-ä.

– Bolamda näme asgyn? Sen muňa üns berme.

– Onda men nämä üns bereýin?

– Kim köp olja getirdi? Aýt, aýt, näme üçin dymýarsyň?
Näme üçin dymýandygyňy bilýärin. Sebäbi sen hakykaty boýun
almak islemeýärsiň.

Ybraýymyň aýtjak sözleri kändi. Juda kändi, ýöne Altynjanyň
o sözleri diňläsi gelenokdy. Bu Altynjana gerek zat däl-di. Altyn-
jan Ybraýymyň dowzahy garaýyşlary bilen dünýäge, adamsyna
seretmek islemeýärdi. Ol dünýäge adamsynyň jenneti hem
hökümdar garaýşy bilen seretmek isleýärdi.

* * *

Togrul beg köplenç ýörişdedi, Ybraýymy ýanyndan aýyr-
maýardy. Ony ýany bilen Wizantiýaga gazawada alyp gitdi.
Gaýdysyn bolsa ony Mosul diýaryna häkim belläp gaýtdy.

Geň, juda geň, adama ýamanlyk gelse, eden ýamanlyk-
laryndan däl-de, köplenç eden ýagşylyklaryndan gelyär. Ybraýym
babatda-da şeýle boldy.

Togrul beg: «Goý, Ybraýym ýazylyp-ýaýrap ýaşasyn» diýen
pikir bilen oňa köp mukdarda baýlyk, köp ýerini ykta berdi.
Ybraýym bolsa, baýlygynyň gadyryny bilmedi, ýazylyp-ýaýrap
ýaşamady, Togrul begi tagtdan agdarmak üçin uly goşun jem-
lemäge girişdi. Aňynda diňe bir pikir kowsar urdy: «Togrul begi
tagtdan agdarmaly, men seljuk şalygynyň şasy bolmaly».

Togrul beg ynsanyň ulaldygyça diňe bir gazanman, eý-
sem ýitirýändigini hem baradaky netijä geldi. Ululygynyň öz
artykmaçlyklarynyň bolsy ýaly, çagalygynyňam jedelsiz artyk tarap-
lary bar. Şonuň üçinem ulalmagy kämilleşmek däl-de, diňe üýt-
gemek diýip kesgitleseň, has dogry, hakykata laýyk boljak.

Çagalykda ahlaky manydaky ýaramaz gylyklar, çagada ah-
laky manydaky betha sypatlar bolmaýar. Çaga gorkak bolup

biler, emma namart bolmaz, çaga ýalan sözlöp biler, emma al salyp bilmez, çaga basdaş bolup biler, emma görüp bolmaz. Iň oňat adamlar ulalandan soňam, çagalygyndaky päkliginde galýan, çagalygyndaky asylylygyny ýitirmeyän adamlardyr. Togrul beg şeýle adamlara seýrek duş gelipdi, ol şeýle uly çagalary oňat görerdi. Olarda isleg bolýar, emma hiç mahal nebis bolmaýar. Nebis ynsan ulanandan soň ýüreginde peýda bolýar. Häsiýet – hulk manysyndaky ulalmak ynsan häsiýetiniň tebigylykdan daşlaşyp, jemagaty mazmuna eýe bolmagy. Jemgyýet bolsa, tebigatdan tapawutlylykda, ýaramazlyklary-da özünde saklaýar. Tebigat – «niýet, bähbit, matlap, maksat» diýilýän itergilerden azat ýaşayş meýdany. Onda ýeke-täk erk – Allatagalanyň erki-eradasy höküm sürýär.

Jemagatda kiçi hem bolsa, ikinji ähmiýetde ikinji hatarda hem bolsa ýene bir erk – ynsan erki hereket edýär. Ynsan ulalyp, özüni hökmürowan hökmünde duýýar. Çagada bolmadyk häsiýetler ýüze çykýar. Ýaşlykda Ybraýymyň bar islegi Togrula meňzemekdi: onuň geýnişi ýaly geýinýärdi, onuň yöreýşi ýaly yöreýärdi, Togrul deýin özüni salykatly alyp barýardy, onuň aýdýan sözlerini aýdýardy, yöne, barybir, il içinde diňe Togruly hatyralaýardylar. Şeýle bolansoň, ol begi hatyralaýan adamlary ýigrenýärdi. Togrul begçe bolup bilmeýändigine gahar edip, käteler özüni ýowuzdan-ýowuz jezalandyrýardy; birki günlöp hiç zat iýmän gezerdi, garagana boýalyança maňlaýyny ýere urardy. Ýyllar geçdigisaýyn Togrul beg onuň üçin elýetmez saha öwrüldi; abraýy-mertebesi artdy. Ybraýym Togrulyň üstünliklerine bir tarapdan gawandy, oňa ýardamçy bolýandygyna buýsandy, il içindäki abraýynyň begiň abraýy mynasybetlidigine akyl ýetirdi; ikinji bir tarapdan bolsa, oňa görüplik etdi. Ol görüplik etmeli dældigini bilmesine bilýärdi, yöne özüne erk edip bilenokdy. Görüplik onuň erkenden rüstem gelip, ygtyýaryny elinden düýnäp alýardy.

Togrul beg Ybraýymyň ýaşlyk bassaslygynyň açyk görüplige ösüp geçendigini gördi. Görüplik onuň içindäki dowzahyň

çäginiň ulalmagyna getirdi, şeýle-de ýalňyş hem ýaramaz hereketleriň döremegine sebäp boldy.

Ybraýym maksadyna ýetmegine garalla bolýan kişileri ýok etmegi ýüregine düwdi, şu maksat bilen ilki Bekdaş Rudbaryň kastyna çykdy. Elbetde, Bekdaş ejesiniň doganydy. Bekdaş Ybraýymy gujagynda göterip ulaldypdy. Oňa söweş tilsimlerini öwredipdi, ýöne ol oňa: «Ybraýym, Togrulyň garsysyna gitme!» diýdi. Onuň her bir ädimini yzarlady, bege habar ýetirdi. Hut sonuň üçinem Ybraýym birnäçe pidaýyny Bekdaşyň üstüne gön-derdi.

Peýkam öz doganynyň ölümünü Ybraýymdan gördi. Ony öldürmek üçin eline gylç alyp sürünende Peýkamy Süleýman mälik saklady.

Ybraýym Bekdaşyň öldürilmeginde eliniň ýokdugyny nyg-tap, ant içdi.

Şondan bir aýdan soň Ybraýym Peýkama egin-eşik sowgat berdi. Onuň beren egin-eşigini geýen Peýkam şol gün jan berdi. Görlüp oturylsa, egin-eşik zäherlenen eken...

* * *

Besasury Türkmen güýç toplaýardy. Onuň ýanynda araplaryň Aledmeddin (Diniň baýdagy) lakamly, Kuraýş ibn Bad-ran ibn al-Musaýyp ibn al-Mukallat al-Ukaýly atly soltany bardy. Ol Bagdady eýeläpdi, halyf Kaýym Bemryllahy mugyra getirip-di. Halyf çykalga gözleýärdi. Eger Togrul beg Büweýh döwleti-ni özüne tabyn etse – Bagdady eýelese, garamatyny öz üstüne alsa, onda halyf öz köşgünde erkin ýaşap biljekdi. Onuň her bir günü gorkuda geçýärdi. Özüniň bu ýagdaýyndan halas edip biljek, özüni öňki köşgünde oturdyp biljek ýeke-täk adam – sel-juk Togrul begdi. Bir ýyla çeken gaça-gaçlykdan dynmak üçin halyf Togrul bege nama gönderdi.

Apbasy halyflygy Muhammet aleyhyssalamyň doganoglany Apbas (Abylapbas) Saffahdan gaýdýardy. Apbas 750-nji ýyl-da Beýik Zap Suwy söweşinde emewileriň häkimiýetini ýykyp, öz häkimiýetini – halyflygyny döredipdi. Apbas Saffahdan soň

onuň ogly Mansur (754 – 775 ý.) döwletiň paýtagtyny Bagdada geçirdi. Halyflyk Mamun döwründe Merwdedi. Bagdat merwli magmar Hommat Türkmeniň guran binalary esasynda hakyky döwlet merkezine öwrülipdi. Bu şähere Mamun merwli alymlary, hünärmenleri zorluk bilen göçürüp getiripdi. Ýöne Harun Raşidiň halyflygynyň soňky ýyllarynda, aýratynam ondan soňky tagta çykan halyflar döwründe halyflygyň syýasy birligi gowşady. Müsürde Tulun Türkmen özbaşdak döwlet gurdy. Emewileriň bir goly Ispaniyada özbaşdak halyflyk boldy. Horasanda we Mawarannahrda Apbasy halyflygyndan bölünip, tahyrylar, samanylar, saffarylar, soň gaznalylar özbaşdak döwlet gurdular. Halyflyk islese-islemese, ol döwletleriň özbaşdaklygyny ykrar etmeli bolýardy. Öz agalygyny saklamak üçin herhili pirimler ulanýardy.

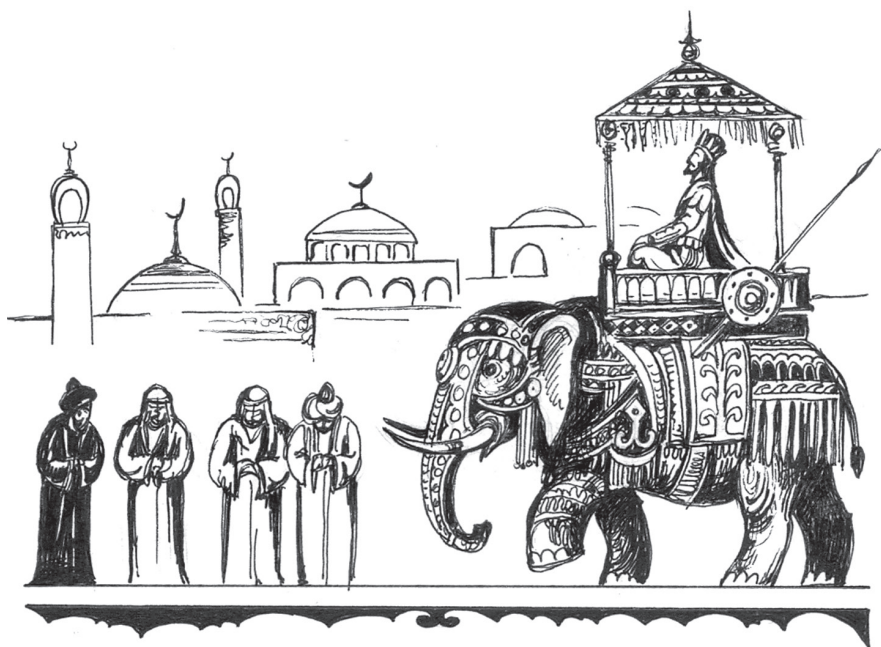
Müsürde we Demirgazyk Afrikada gurlan şaýy Fatymy halyflygy Gyzylden Atlantik ummanyna we Demirgazyk Siriýa çenli ýaýlyp ýatan ülkeleri golastyna alyp, sünni halyflygyna – Apbasy halyflygyna howp salýardy. Ýyllar Apbasy halypalygynyň peýdasyna işlemeýärdi. Fatymy halyflygy Apbasy halyflygynyň goşunbaşysy Arslan Besasury Türkmeni öz tarapy-na geçmäge razy edipdi.

Arslan Besasury Türkmen ýetim çagajykdy, halyf ony öz ýanyna alypdy. Ekläp-saklady, bilim-terbiýe berdi. Ol mahal Arslan Besasury häzirkisi ýaly rehimsiz däl. Mähribandy, dilrubady, hoşzybandy, wepalydy. Bu gün hökümdar bolmak kúýsegi onuň ynsabyndan rüstem çykypdyr. Halyf ähli süteme döz geldi. Soňam halyf al-Kaýym paýtagtdan gaçyp, Hadysat Ana, ol ýerdenem Anwara bardy. Ýöne Besasury başda halyfa fatymaçylaryň peýdasyna tagtdan-halyflykdan el çekýändigini resmileşdirdi: oňa gol çekdiry. Netijede, Apbasylar halyflygy gutardy, fatymaçylar halyflygy diňe Müsürde däl, indi Bagdatda-da hökümni ýöredip ugrady. Apbasy halyfatynyň oňonlary, möhürleri, hatda Muhammet pygamberiň donuna çenli Kaire ugradyldy. Bagdatda halyf al-Mustansiriň adyna hutba okalyp başlandy.

Ýedinji, sekizinji asyrlar araplaryň dünýä ýaň salan, Aziýanyň köp halklarynyň yslam dinine uýmagyny gazanan asyrlary hökmünde taryha giren bolsa, onunjy, on birinji asyrlar oguzlaryň araplaryň döreden yslam dinini goran ýeke-täk din gyljy – halk hökmünde taryha girdi.

Ýedinji hekaýat

GÖZ – TEREZI, KÖŇÜL – KAZY

Togrul beg halyf Kaýym Bemryllahyň hatyndan soň mukaddes şähere – Bagdada gitmäge taýýarlyk görüp ugrady. Ol yslymyň paýtagtyna halas ediji hökmünde girmek isleýärdi, şu maksat bilen özüniň aňtawçy toparyny Bagdada ýollady. Aňtawçy toparyň maksady Bagdatdaky harby güýji doly öwrenmekdi, şeýle hem deýlemlileriň, fatymylaryň, Arslan Besasurynyň eden-etdiliklerini ýerli ilata düşündürmekdi, ilaty olaryň garşysyna aýaga galdyrmakdy. Çünki Bagdatda Arslan Türkmeni özlerine ýalňyz hossar hasap edýänler hem kändi.

Togrul beg aňtawçy toparyň habaryna garaşdy.

Şol bir wagtda-da ýeke günem boş geçirmän, Bagdada giriş dabarasyna taýýarlyk gördi.

On baş güne çeken türgenleşige wezir Kundury bilen Mübarek han ýolbaşçylyk edýärdi. Olar her gün aňşam bege hasabat berýärdiler, täze görkezmeler alýardylar.

Togrul begiň goşuny Bagdada ýedi günläp girmelidi. Ýedi günün dowamynda Bagdada girýän goşunyň zyy üzülmeli dälidi.

Bagdatlylar ýedi günläp her bir atly topar görnende beg gelendir öýtmelidi. Hiç kime anyk habar aýtmaly dälidi. Şeýdip, bagdatlylary aňk etmelidi, Togrul begiň güýjüni görkezmelidi.

Şeýle-de boldy.

Şähere uzak garaşylan Togrul begiň gelyändigini eşiden Besasury Arslan Türkmen Bagdady terk edip gitdi.

Halyf uzaga çeken gaça-gaçlykdan soň, ahryl-ahyr öz köşgüne dolandy.

Şäher baýramçylyk görnüşine girdi.

Wezir-wekilleriň Bagdada haýsy gün girmelidigi bellidi.

Togrul beg Bagdada ýörişiň ýedinji günü günortan gelmelidi.

Haremhana topary begiň zyndady. Beg bilen haremhananyň jandarlary birdi.

Altynjan kejebede oturyp, bagdatlylaryň tagzym edişlerini, özlerine haýran galyp seredişlerini, begiň deňlerinden geçip barsyna begenip gygyryşlaryny, ellerini galgadyşyp diriň-diriň böküşlerini synlap barýardy.

Beg öňdäki pilde sarsman otyrdy.

Sekiz piliň içinde begiň münüp barýanynyň bezegi has tapawutlydy. Piliň üstündäki saýawan gymmatbaha şaý-sepler bilen bezelendi, onuň gotazlarynda gymmatbaha jowahyr hem zümerret daşlary lowurdaýardy¹.

Bagdatlylar sekiz piliň bezegine seredip aňk boldular. Bu bezegler ýöne ýere dälidi. Bu bezegleri gören adamlarda Togrul begiň biçak baýdygyna ynam döretmelidi. Bu baýlygy gören adamlarda tamakinçilik duýgusy oýanmalydy. Hakyt şeýledi: pilleri görenlerde bege ýakyn durmak, onuň ýalkawyna mynasyp bolup gazanç etmek höwesi oýanýardy.

Altynjan hatyn köşge Ferdöws derwezesinden girdi, pilini haremhananyň ýanynda saklady.

Pil aşak çöken dessine birmeňzeş ak atlaz geýnen on iki sany garaýagyz janperwer gyz peýda boldy. Olar Altynjany göterip diýen ýaly, iki gyrasyndan götermek üçin amatly edilen ýaýbaň, owadan bezelen zemmere – tagtyrowana eltip oturtdylar.

Ýüzi-gözi, kaddy-roýy durşuna hoşayandalyga, hoşnemalyga eýlenen uzyn boýly, hortap, hoşmanzar, garaýagyz gyz Altynjanyň

daşyndan hozanak berip aýlanýardy. Megerem, ol on iki keniziň eýesi bolarly. Pysyrdap, olaryň etmeli işlerini aýdýardy.

Garayagyz, janperwer gyz entek Altynjan piliň üstünden düşmäkä onuň aýaklaryna öwran-öwran tagzým edip, maňlaýyny degrip, soňundan gyzgyn tenekar demi bilen taýly gezek ogşapdy.

Bu hoşlaka gyza Altynjan hatynyň bada-bat syny oturdy: «Eý, Hudaý! Bu peri-peýker sypatly gyz kimiň lukmasy bolarka? Kimiňki bolsa, şol gerçeğiň-ä salawaty daş ýarar» diýip, Altynjan gyza hyrydar gözleri bilen seretdi. Eýjejik gyz Altynjan hatynyň içki pikirini aňan ýaly, birgeňsi ýylgyrdy.

Altynjanda enelik mähri oýandy. Ol hoşlaka gyzyň elinden gysdy. Özüne duýgudaşlyk bilen bakýandygyna göwni göterilen janperwer gyz arap dilinde ýuwaşja güreledi:

– Men siz hakda örän kän rowaýatlary eşitdim, mähriban Altynjan hatyn. Perwerdigär siziň janperwer jemalyňyzy görmek salawatyny maňa rowa bildi. Wasp edişleri ýaly, siz hakykatdanam dilruba hem merdana hatyn ekeniňiz.

Altynjan hatyn bu söze jogap berjek bolmady.

Sekiz sany ziňňirt uzyn hebeşi hatynyň oturan tagtyrowa-nyny göterip ýöräp ugrady. Ony ýörite taýýarlanylän haremha-na eltdiler. Janperwer gyz giň otagda Altynjan hatynyň ýerine geçip oturmagyna hemaýat berdi.

– Dilirje gyz, adyň näme?

– Adym Seyidde, men halyf Kaýym Bemryllahyň gyzy – diýip, hoşlaka gyz Altynjan hatyna bulgur uzatdy. – Altynjan melikäm, bir owurt şerbet içiň!

– Dilirje gyz, meniň bir zat içmegimi isleýän bolsaň, onda maňa bir jam suw ber!

* * *

Ine, bu gün iki ýüz ýigrimi ýyla çeken büweýh nesilşalygy synýardy. Altynjanyň häzirki oturan ýerinde mundan on gün öň hem soltan al-Mälik ar-Rahymyň hatynlary, gyz-gelinleri ýaşaýardy. Bu otag soltanyň baýry hatynynyňkydy.

Wezir Kundury bu otagy Altynjan hatyn üçin ýörite saýlapdy hemem otagyň içinden käbir goş-golamlary aýryp, hatynyň

hoşuna geläýjek zatlary goýupdy. Onsoňam ýorgan-düşekleriň, geým-gejimleriň ählijesi ýaňy inñeden çykandy, täzedi.

Iň uly otag diýseň sünnä bezelendi.

Ine, şeýle ussatlyk bilen nagyşlanyp edilen äpet agaç gapynyň çep tarapynda gyalalaryna altyn çayýlan, adamboýy beýiklikdäki aýna bardy.

Aýnanyň gapdalyndaky ýaýbaň tekjäniň üsti her hili müşkli gumgumajyklardan doludy.

Altynjanyň dync almagy üçin niýetlenilen düşek iki zirag beýiklikdedi. Ini alty, uzynlygy sekiz zirag çemesidi, ýaýbaňdy. Üstünde ýatsañ, ýumşak düşek jana ýakymlydy.

Düşegiň dört burçundan altyndan sütün galdyrylandy. Ol sütünler biri-birine berkidilendi. Düşegiň depesinden her dürli ululykdaky gotazlar sallanyşyp durdy, ýukajyk ak atlaz bilen örtülen düşegiň üstündäki tuty kiçeňräk bir köşgi ýada salýardy.

* * *

447-nji hijri ýyly – 1055-nji milady ýyly.

Togrul beg bu ýylyň remezan aýynda Bagdada geldi. Ol gelip hökümet köşgüne ýerleşdi. Onuň adamlary hem türkmenleriň öýlerine myhman boldular. Ýanynda sekiz pil bardy. Besasury gaçyp, Rahbe şäherine gitdi.

Ibn Kesir.

Başlangyçdan ahyra çenli.

* * *

Altynjan Bagdada tiz öwrenişdi.

Büweýh hanedanlygynyň haremhanasynyň ýerleşşi, baglar, Dejlede² gämili ýüzmek Altynjanyň hoşuna geldi. Ol derýada gämili ýüzende-de, bagyň içinde aýlananda-da ýanyndan Seyiddäni aýyrmady. Asyl Seyiddäniň aýrylasy-da gelmedi. Ýöne mydama bile bolmak islegi başa-da baryp duranokdy: Toгрul beg hatyny köplenç ýanyna çagyryrdy. Çünki edilmeli işler, çözülmeli meseleler juda kändi.

Büweyh patyşasy Aduddöwläniň agtygy al-Mälik ar-Rahymy Reý şäheriniň gapdalyndaky Taberek galasyndaky zyndana oklanyň bilen iş gutaraýanokdy. Bu müň aladanyň diňe biridi. Galan aladalaryň içine musahhar kylan ýeriňe eýe çykmak, dolandyrmak, emeldarlar – her ýurtda müňläp emeldar bar – bilen düşünişmek, olaryň etmeli işlerini kesgitlemek, kimiň özüňe hyzmat etjegini-etmejegini anyklap, anyk bir netijä gelmek, olary mynasyp ýerlerinde oturtmak, kadaly edara edişi ýola goýmak aňsat däl. Köşk emeldarlaryny näme etjek? Eger olary ýok etseň, onda ýerine adam tapmaly. Köşk emeldarlygy-da aňsat iş däl. Şonuň üçin öňden işläp ýörenleriniň köpüsini tejribelidikleriniň hatyrasyna öňki wezipelerinde işletmeli bolar, ýöne olar saňa wepaly gulluk etjeklermi? Kimiň kim bilen ümi alyşýar? Kim kime garşy? Olar seniň garşyňa dil birikdiräýmesinler? In bärkisi, aşpezler hem özbaşyna bir dünýä. Kim hansalar bolmaly? Togrul beg özüniň in ýakyn adamyny – baş weziri Kunduryňy Bagdat boýunça başlyklarbaşy belledi. Çünki ol arap dünýäsine beletdi. Halyf oňa Amydylmülk³ unwanyny hem berdi.

* * *

Altynjanyň günem aňsat däl. Hana, büweyh hanedanlygy döwründe köşkte işläp wezir-wekilleriň hatynlarynyň köpüsi gözýaşlaryny hem çagalaryny delil edinip, ylla ahyrzaman depelelerinde asyl-asy bolup duran dek bolup, arz bilen gelyärdiler.

Altynjan gelyänleriň ählisiniň meselesini çözmelidi, çözüp bilmedigini Togrul bege ýa-da başlyklarbaşy Kundura ýetirmelidi. Göz – terezi, köňül – kazy: Altynjan dergähine gelyänleriň näjüre adamlardygyny ýalňyşman çözmäge çalyşýardy.

Günler gaty tiz geçýärdi, ýaňy dogan Gün, bir görseň, ýaşyp barýandyr. İş-aladaga ber-başagaý bolup, Altynjan hatyn käte owkat edinmegi-de ýadyndan çykarýardy. Seyidde oňa halasgär-di, ýardamçydy. Ol ýemenli Uweýs⁴ deýin yhlaslydy, sadykdy: Altynjan üçin janyny bermäge-de taýýardy.

Arz bilen gelyänleri Altynjan tanamasa-da, Seyidde tas ählisini diýen ýaly tanaýardy. Şonuň üçinem olaryň hiç birem Altynjanyň gözünü güýdüşdirip bilenokdy. Ýogsam Altynjany

ät galdyrjak, aňňalak gapdyrjak aznawur, hajyraw hatynlar kändi. Olaryň ärleriniň biri ölendi, biri ýaradardy, beýlekisi ýene bir zatdy. Başga biri ata-babalaryndan miras galan, iki ýüz ýigirmi ýyl gowrak wagtyň içinde büweýh soltanlarynyň hiç biriniň hem ýüzüň üstünde burnuň bar diýmän hormatlan-yzzatlan asylzada-begzada maşgalasydygyny; bu gün şol asylly maşgalanyň tozdurylandygyny; özleriniň bir döwük kersenleri bilen ýarym ýalaňaç halda köçä zyňlandyklaryny; şeýle-de bolsa, özleriniň seljuk beglerine, aýratyn hem Togrul bege ymgyr uly sarpa-mer-tebe goýandyklaryny; ömürleriniň ahyrlaryna çenli gije-gündiz uklaman wepadar hyzmat etmek isleýändiklerini; ýöne elinden gül dökülýän äriň häzirki döwürde öňki ýaşan öýüniň ýarym ziraglyk ýarym kölegesinde ezenegini agdyryp işsiz oturandygyny; äri täze döwlete gulluk edip başlasa, onda bu döwletiň dünýäde görüp-eşidilmedik derejelere eýe boljakdygyny; dünýäniň ähli baýlygynyň, göwher-jowahyrynyň şu döwlete güzer saljakdygyny, pasylylyk-mürewwetlik lybasynyň bege ýapylyp, at-mertebesiniň äleme doljakdygyny; äriň – beýle gymmatly işgäri sypdyrmaly däldigini; beýle gymmatly işgärleri işletmegiň peýdalydygyny; şeýle hem begiň iň ýakyn nediminiň, külli zenanlaryň howandary Altynjan hatynyň pähim-parasada ýugrulandygyny; onuň tangyrdygyny; bir görende adamyň näjüre adamdygyny doly tanaýandygyny; ellerinden gül dökülýän adamlaryň gadyr-gymmatyny bilýändigini; özleri babatda-da melikeden adalata, tangyrylga garaşandyklaryny; hut şu umyt-intizarlyk bilenem Altynjan hatynyň mübärekgä dergähine gelendiklerini nygtaýardylar. Herhal, gelýänleriň galabasynyň möhümi bitirilýärdi. Büweýh döwleti döwründe hormatly dynç alşa ugradylan adamlaryň ydratlaryny-da⁵ täzedan dikeldýärdiler we şalygyň çalşandygyna seretmezden, ydrat bermegi ýola goýýardylar.

Bagdat Altynjan üçin düýpgöter täze dünýädi, mukaddes dünýädi. Bu şäherde durmuş hem melikäniň göwnüne başgaça ýalydy. Ol her bir zatda syr hem howp duýýardy. Göwnüne bolmasa, aýylganç bir howp ýakynlap gelýän, kimdir biri oňa: «Altynjan, mert bol! Başyňa düşjek betbagtçylygy merdanalyk bilen çek!» diýýän ýalydy. Ol bu habary aýdanyň kimdigini görjek bolýan deýin, töweregine garanjaklaýardy.

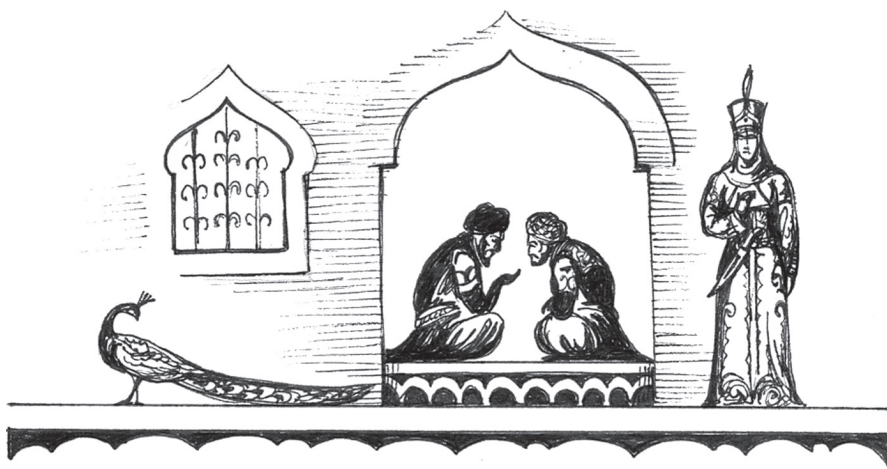
Bagdatda onuň akgyzларыnyň sany üç ýüzden-de geçdi. Ýene sonçarak agta onuň gullugyndady, münden gowrak musfat bolsa onuň goragyndady.

Başlyklarbaşy Nasyr Kundery her gün säher bilen Togrul begiň hem Altynjanyň dergähine gelip, olara Taňrysalamyny berýärdi.

Altynjan Kunderyny gowy görýärdi, oňa aýratyn hormat goýýardy. Onuň biçak sowatlylygy, işine ezberdigi, çulumlygy, eden işini sünnälöp edişi Altynjanyň hoşuna gelyärdi.

Hatynyň köşkde hatyralaýan adamlary az dälidi. Ol Mübärek hany, Äpdeşir Magtarany, Dodurga Merwezini, Uhjuri hany, Hapban Endikänini aýratyn gowy görýärdi. Aýratyn hem bu kişilerdäki dogumlylygy, tüýs türkmen, tüýs erkek diýdirýän mertlikleri, batyrlyklary, gaýduwsyzlyklary gowy görýärdi. Ol aşa mylaýymlygy, sypaýçylygy erkek kişä gelismeyän häsiýet hasaplaýardy. Ol: «Aşa mylaým, aş sypaýy, aş mähribansyraýan kişileriniň ýürekleri arassa dälidir, olar öz bozuklygyny, hapalygyny ýapmak üçin mylaýymsyraýarlar» diýip, käteler pelsepe otaryardy. Abu Zurga Hannakyny-da, Ýusup Bazyrany-da aş sypaýylygy, hossözlüligi üçin halamaýardy. Haçan-da Bekdaş olaryň kimlerdigini paş edende ol öz pikiriniň dogry çykandygyna öz ýanyndan buýsanypdy.

Sekizinji hekaýat

GOÝUN SEMREDIGIÇE, ÝUWAŞ BOLAR

Altynjany Bagdatda biynjalyk eden zatlaryň biri Anuşirwanyň bolşudy. Göräýmäge, onuň bolşunda üýtgeşik hiç zat ýok ýalydy, ýöne Altynjan ondaky düýpli özgerişligi – sowukmähirliligi, geleňsizligi duýýardy.

Ol öň häzirkisi ýaly sowukmähir däl: «Enem, kábäm, lalam, walydam» diýip, her günde telim ýola Altynjanyň halyndan habar alardy. Gowudan-gowy, mylaýymdan mylaýym söz tapyp, onuň göwnüni awlardy, hoş sözüni gaýgyrmazdy. Işi hernäçe köp bolsa-da, hoşamaý sözüni aýdyp gitmek, hal-ahwal soramak üçin wagt tapardy. Özem gelende köplenç şygyr okardy. Şeýlebir şygyrlar düzderdi, aýtjak sözünem şygyr bilen aýdardy. Onuň şirinden-şirin şygyrlaryna, şahyrlыgyna Altynjanyň göwni ýetýärdi. Anuşirwan tarhandökerliginiň, her hili hokgalarynyň üstüni özüniň şadyýanlygy, hoşamaýlygy bilen örterdi. «Hoşamaý söz süňk döwer» diýleni çyn bolmaly. Altynjan: «Indi hernäçe ýalbarsa-da, Anuşirwana bir dankada berjek däl» diýip ýüregine berk düwerdi, ýöne onuň hoş sözüni birpaýyz diňländen soň bolsa, oňa hiç zadyny gaýgyrman bererdi, näçe berse, gözüne az görnerdi.

Anuşirwan aša ýatkeşdi, köp şahyrlaryň sygyrlaryny ýatdan bilýärdi, aýratynam Abu Tammam at-Taýýň, Abu Hafs aş-Sadranjynyň¹ goşgularyny okamagy gowy görýärdi. Abu Nuwasyň² şerap, meýlis hakdaky sygyrlaryny bolsa ol Togrul soltanyň gurýan meýlislerinde okaýardy. Serkerdeleriň arasynda bolanda Firdöwsiniň «Şanamasyny» okaýardy, uzak ýörişe ugraljak bolanda, kethudalaryň arasynda Söbüktegininiň «Pentnamasyny» labyzly ýatdan aýdardy. Mahlasy, ol haýsy ýerde bolsa, ähli kişiniň özüni diňlemegini, özüne kökerilmegini başaýardy. Altynjan onuň bu başarnygyna biçak gumanýardy.

Ýöne, wagtyň geçmegi bilen, Anuşirwan meýlislere barماسyny azaltdy. Öňküsi ýaly göçgünli sygyrlaryny-da okajak, ähli kişiniň ünsüni özüne çekjek bolup duranokdy, özüni görer gözden çete çekmäge çalyşýardy. Mydama aladalydy, işlidi. Özem ol adamlara şübheli garaýardy.

Altynjan her hepdede üç-dört gezek Anuşirwanyň diwany-na baryp, onuň halyndan habar almaga başlady. Ol haçan görse, Anuşirwan kimdir biri bilen kelle degrişip pynhan gürrüň edip oturan bolýar. Altynjan baransoň ol edip oturan gürrüňini göwünli-göwünsiz goýýar.

Anuşirwanyň pynhan sözleşýän adamlary birsyhly üýt-gäp durýardy. Onuň ýanyna nätanys adamlar köp gelýärdi. Altynjan Anuşirwanyň o nätanys adamlar bilen näme hakda sözleşändigini bilmek isleýärdi. Ol birki gezek Anuşirwandan bu hakda göni sorady, ýöne ol her gezek anyk jogap bermän, gümmi-sümmä urdy.

Altynjany biyjalyk edýän zat Anuşirwanyň nätanys adamlar bilen pyşyrdaşyp edýän gürrüňleriniň gutarmaýanlygydy.

Anuşirwan Altynjanyň ýanyna soňky birki aýyň içinde üç gezek gelipdi, üç gezek gelende-de kimdir birini haýsydyr bir işe belletmek üçin gelipdi. Olaryň ikisinde Togrul bege, birinde Kunduryga aýdyp, Anuşirwanyň islän adamlaryny işe belledipdi. Onuň goldawy bilen bütin ömrüni täjirlik bilen geçiren elli yaşly bir kişini (ady ýadyndan çykypdyr) Hyradyň walysy wezi-

pesine belläpdiler. Üstaduddar Ärdeşir Magmarany wezirler diwanynyň naýyby, Tahyr Ryza diýen kişi Ybraýymyň weziri wezipelerine geçipdiler.

Olary işe belletjek bolup Anuşirwanyň hars urup ýörmesi Altynjana gaty düşnüksizdi. Olary işe ýerleşdirmek Anuşirwanyň wezirlik edýän diwanyna degişli-de dälidi. Ol Togrul begiň haryja – daşary ýurt işleri boýunça weziridi.

Anuşirwan hiç wagt ertesiniň pikirini, aladasyny eden adam dälidi. Ol şu günü bilen ýaşaýardy, ylla şu günü iň soňky günü ýalydy.

Dodurga Merweziniň gyzy Gülaýyma öýlenensoň, Anuşirwanyň tarhandökerligi azaldy.

Geň, juda geň, ol baýlyga gyzykdy. Hatyn bilen hatynyň arasy ýer bilen gök ýaly eken. Janahyr Geçdekiniň gyzy Göwheraý Anuşirwana onçakly täsir edip bilmändi.

Altynjan Anuşirwanyň baýlyga gyzykmagyny gowulyga ýordy.

Öň onuň Altynjandan gizlin zady ýokdy. Indi welin, ol syrlydy. Altynjanyň bilýän bir zady bardy, ol hem Anuşirwanyň soňky döwürde aşa baýanlygydy. Ol halyfyň wezirleri deýin aýda müň dinar aýlyk alýardy. Mundan-da başga ol baş welaýatyň yktadarydy. Onuň on üç şäherde dükany, bazary bardy. Bir gezek meýden mes bolanda aýda ýigrimi müň dinar girdeji gazanýandygy bilen magtanypdy.

Huzurynda baş müň hyzmatkäri bardy.

Reýde hem hatynynyň doglan ýeri bolan Merwde iki ýüz otagly owadan köşk gurupdy.

Onuň durmuşynda kem zady ýokdy. Ol ýeten derejesiniň gadyryny bilýärdi. Togrul bege tagzym edýärdi, onuň adyna mertebeli sözleri aýdýardy. Altynjana: «Depämiň täji enem, mähriban enem» diýip ýagsydan-ýagsy sözler bilen ýüzlenýärdi.

Anuşirwanyň mydama göçgünlidiginden çen tutup, onuň gamlanýan wagty ýokdur öýdýän kişiler kändi, ýöne onuň gamlanýan pursatlary soňky ýyllar köp gabat gelyärdi. Özem ol käteler bir ahwalaty ýatlap, gam donuna bürenýärdi. Ol oglunyň

bolmaýanlygy üçin örtenýärdi, her gezek hatyny hamyla bolanda opla garaşýardy, ýöne gyzy bolýardy.

Onuň baş gyzy bardy.

– Hudaýyň berenine şükür et! – diýip, Altynjan ony köşedirmäge çalşardy.

Anuşirwan oglunyň bolmaýanlygynyň sebäbini birinji ogluny – kakasynyň adyny dakan ogluny özüniň öldürenliginden görýärdi.

– Mende mirasdar bolmaly dälmi?! Tahyr Afrasýabyň neberesi gutaraýmalymy? Bu nähili elhençlik! – diýip, Anuşirwan kellesini tutup, gerdun pelekden perýat ederdi.

Altynjan ony köşedirjek bolup garaheläk bolardy:

– Sen entek ýaş, geljegin öňünde! Nesip bolsa, ogluň hökman bolar!

Şu güne çenli diňe bir Altynjan hatyn däl, ähli kişi ondan razydy, ähli kişi ony hatyralaýardy, eziz görýärdi, ýöne bu gün onuň üstünden arz edildi, özem gaty täsin, akyla sygmajak arz.

Togrul begiň wezirler diwanynyň naýyby Ärdeşir Magmarany geldi:

– Men Anuşirwany gaty gowy görýärin. Men ony hatyralap birnäçe gezek öýüme myhman çagyrdym. Ol bolsa düýn meniň tokal (körpe, kiçi hatyn) hatynymy nahanlykda alyp gaçypdyr. Ol meniň tokalymy bersin.

Altynjanyň geňirgenmesiniň üstüne Anuşirwanam geňirgenme goşdy:

– Kábäm, meniň gaýgy-gussa donunda ýaşamagyma siz razymy?

– Bu näme diýdigiň bolýar?

– Ärdeşir Magmaranyň on baş ýaşly tokaly meniň gaýgy-gussa donumy uçmahy eşrete öwrüp biljek ýeke-täk hatyn. Men Ärdeşire tokalynyň agramyna barabar dinar bereýin, goý, ol tokalyny maňa bersin, goý, onuň tokaly meniň tokalym bolsun!

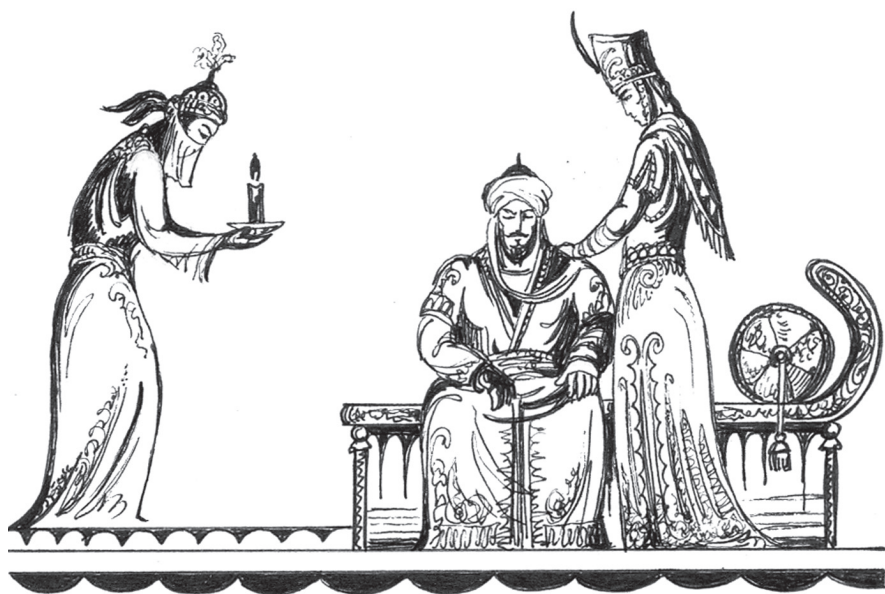
Altynjan näme diýjegini bilmedi, kellesini tutup, başyny ýaýkady. Akylyňa gelmejek zatlar başyňa gelyär.

Altynjan Anuşirwandaky üýtgeşikligi onuň baýamagy sebäplidir öydüpdü, goýun semrese, ýuwaş bolýandygyny ýatlapdy. Baýamagyň ýuwaşamaklykdan başga-da oýunlary köp bolardy.

Baýlygyň oýunlarynyň birini-hä Altynjan Anuşirwanyň mysalynda gördi, beterinden Hudaý saklasyn!

Dokuzynjy hekaýat

JAN GOLAYÝNY KESEL BILER

Togrul begiň ýaşlykdan bári mahal-mahal burny ganady. Ilkinji gezek ony Çagry on-on iki ýaşlarynda ganadypdy, has takygy, ýüzüne daş bilen urup, burun süňküni döwüpdü. Şonda gan onuň diňe burnundan däl, agzyndanam, gözlerindenem akypdy. Gaty kän gan akansoň, ol özünden gidipdi. Ony ölendir öýtdüler. Ol welin, ne öli, ne diri bolup, iki günläp ýatdy. Üçünji gün birazajyk bulamak içdi.

Eden işinden gorkan Dawut öýünden gaçyp gitdi, alty günläp meýdanda elkin ýatdy.

Ýedinji gün ony tutup getirdiler.

Şondan bärem burunganama keseli Togruldan aýrylanokdy. Özem mydama garaşylmadyk wagty ganady. «Häzir burnum ganar» diýip pikir eden wagty däl-de, hiç hili sebäp bolmadyk pursatlarda ganardy.

Ýene şeýle boldy: Togrul begiň burny ganady.

Özem hiç hili sebäpsiz ganady.

Ol ýeke ýatyrdy.

Süýji uklap ýatyrdy.

Haýsydyr bir güýç ony ukudan oýardy, burnundan gan akýandygyny duýdy.

Barlap görse, ýatan ýassygy gandan ýaňa öl-myžžyk bolupdyr.

Ol burnuna esgi bölejiklerini dykşydyrdy.

Gan, barybir, saklanmady.

Beg burnuny gysyp, Altynjanyň ýanyna gaýtdy.

Altynjan begi haremiň daşışiginde garsylady:

– Begim!..

– Sen näme üçin daşışikde dursuň? Entegem ýataňokmy? – diýip, Togrul beg geňirgenmesini daşyna çykardy.

– Ýatyrdym, ýöne kimdir biri meni: «Begiň ýanyna bar!» diýip oýardy.

– Kim diýdi?

– Bilmedim men-ä, gulagyma bir ses geldi: «Begiň ýanyna bar!» diýip, oraşan aýtdy.

– Dogry, seniň hemaýatyň gerek, burnumdan gan akýar. Geň, dogrusy, menem birisi: «Beg, seniň burnuňdan gan akýar» diýip oýardy.

Altynjan şemleriň sanyny köpeltdi, akgyzyna üç-dört sany şem ýakmagy buýurdy.

Altynjan begiň ýüzüni, kellesini buz ýaly suwa ýuwdy, soňundan hem burundaky esgileri aýyryp, täzedden dykdy.

Gan saklandy.

Beg rahatlandy.

Ol Altynjanyň ýorganyna girdi.

Altynjan durmuşa çykyp, seljuklylaryň ýöredýän käbir kada-kanunyny, dogrusy, halamandy, olary artykmaç hossa hasaplapdy, ýöne ýigrimi ýyldan gowrak wagtyň içinde olaryň (Altynjan indi özüni eprikli däl-de, seljukly hasaplaýardy) hiç bir zady ýöne ýere etmeýändiklerine göz ýetirdi.

Ýüz ýedi ýaşan Seljuk beg: «Uzak hem sag ýaşamagyň kepili üç zatdadyr. Kim-de-kim şol üç zady meniň aýdysym ýaly amal etse, şol kişiniň uzak hem sag ýaşajakdygyna kepil geçip bilerin» diýipdir.

Uzak hem sag ýaşamagyň üç şertiniň ilkinjisi her ýylda iki gezek damaryňdan gan aldyrmak. Ikinji şert: aýda bir gezek içni ýuwmak. Üçünji şerti: hepdede bir gün oraza tutmak – agyz bekleme.

Altynjan hatyn sag hem uzak ýaşamagyň üç şerti başga hiç bir ýerde ýokdur öýdüp ýördi. Görüp otursa, bar eken. Özem Seljuk begiň birmahal aýdan o sözlerini ulama Ibn Sina ýazga geçirip giden eken.¹

Altynjan hem bu usuly ýöredýärdi, bege-de ýardam berýärdi. Bu meselede soltan diňe hatynyna bil baglaýardy.

Bagdatda bolan ikinji aýynda hem Togrul beg damardan gan aldyran wagtynyň gelendigini, ganyny aldyrmak isleýändigini Altynjana ýañztydy.

Togrul begiň ganyny baş-alty ýyl Gutulmyş beg alypdy. Ol bu babatda aşa ökdedi, ýöne häzir Gutulmyş beg ýokdy, ol öz yktaşyndady.

* * *

Altynjan gan alyp bolýan alty sany damary bilýärdi. Olaryň birinjisi, gara damar; ikinjisi, eliň iç gapdal deriasty damary; üçünjisi, bilek damary; dördünjisi, «halasgär» damar; bäşinjisi, kifal damary; altynjysy, bilegiň deriasty damary.

Altynjan hatyn Togrul begden gan alynmazyndan burun oňa issop hem timýan² bilen gaýnadylan sikanjubin içirdi.

Ol gany Lukman Hekimiň salgı berýän alty ýerinden almaýardy. Onuň, ýok, onuň däl, seljuklylaryň gan alyan ýörite damarlary bardy. Olar, esasan, damarlary maňlaýdan, ýeňseçukuryndan, sag hem çep aýaklaryň topuklarynyň ýanyndan geçýän damarlardan alýardy. Özem ol dört ýerini birbada dilýärdi. Gan begiň dört ýerinden akyp ugraýardy.

Gan başda goýy, gara görnüşde ýuwaş-ýuwaşdan akýardy. Soň kem-kemden öz reňkine gelip, akmasyny, suwuklygyny artdyryp başlaýardy. Göräýmäge, adamyň gany akyp gutaraýjak ýalydy, ýöne Allatagala adama on iki ritl³ gan beripdir.

* * *

Altynjan edýän işine düýrmegi bilen berlipdi. Ol begiň dört ýerinden asfury hanjary bilen çirtipdi.

Togrul beg gözlerini ýumup, gürlmän ýatyrdy. Onyň ýatan ýeri garagana boýalypdy.

Altynjan mydama damary dikligine dilýärdi, şeýle edilende kesilen ýer tiz bitýärdi. Onsoňam Altynjan dilen ýerleriniň tiz bitmegi üçin zeýtun ýagynda ezilen esgini ýapýardy.

Ol ýene şeýle etdi: ganlaryň akşy suwuklaşyp ugransoň, zeýtun ýagynda ezilen esgiler bilen dilen ýerlerini daňdy. Akgyz-laryna akan lödere ganlary derrew süpürüp aýyrmagy tabşyrdy.

Damarlaryndaky goýy ganlary – lödere ganlary aýryp, ýaş ganlaryň kadaly aylanmagyna ýol açlansoň, begiň süňni ýenleşýärdi, ýogsam burnundan gan akyp ugraýardy, soň ony saklamak görgüdi.

– Altynjan, sen hem ganyňy aldyr – diýip, Togrul beg Altynjana maslahat berdi.

– Men hökman aldyrarn!

Altynjan ýalan sözlemeyärdi, begiň ýanynda-ha hiç wagtam ýalan sözlemeyärdi, ýöne, näme üçindir, ol ganyny aldyrmak barada wada berse-de, sözünde durmady.

Ol ganyny aldyrmady.

Munuň sebäbini özünden özge hiç kim bilenokdy. Onuň aşa kelleagyrysy bardy, ol bu agyrynyň emini-de bilýärdi. «Ýeňseçukuryň golaýynda, gulagyň arka ýüzündäki süňküň aşagynda ýerleşýän damardan ganyň suwuk bolmagy sebäpli yüze çykýan kelleagyry hemem ötüşen kelleagyry azar berende gan alsaň, peýda berýär»⁴ diýip, ol kelleagyry hakda gürrüň gozgalanda aýdýardy. Ýöne özüne gezek gelende bu babatda ol geleňsizlik edýärdi. Aslynda, Altynjanda geleňsizlik ýokdy. Megerem, bu geleňsizlik bilkastlaýyn bolmaly. Näme üçindigi welin, belli dälidi...

Onunjy hekaýat

KÖZ KÜLDE SAKLANAR

Kabyly Altynjanyň ýanyna begenjine guş bolup uçup geldi: – Altynjan, Arslan Besasury ýaňy Zenjana (Zenjan welaýaty Kabyla ykta berlipdi) meniň üçin iki müň ýylky, iki müň sygyr hemem ýigrimi kerwen ekerançylyk gurallaryny peşgeş hökmünde ugratjakdygyny aýtdy. Özem ol Zenjanda maňa iki sany kerwensaraý hem gurup bermek isleyär. Men oňa razylyk berdim.

– Saňa berýärmí? – diýip Altynjan ýantgylap sorady.

– Diňe maňa berýär.

– Bir çöpi bar bolaýmasyn?!

– Menem soradym ondan: «Näme üçin maňa onça zady hedýe berýärsiň?» diýip. Ol: «Hedýe bet matlap bilen berilmeyär. Kimdir birini sulhuň alsa, gowy görseň, şol kişä peşgeş-hedýe berýärsiň. Allatagala maňa berýär. Menem ýüzünden nur ýagýan adamlara hedýe berýärin» diýdi. «At çapmaz, bagt çapar» diýip eşidipmidiň? Biler bolsaň, men käbir adam ýaly hars urmadym. – Kabyl Anuşirwany göz önünde tutýan bolmaly. – Kanagatly, sabyrly ýaşadym, şükürli ýaşadym. Gör, Allatagala üstüme getirip berýär!

– Ak ýürekden hedýe berlendigine teý ýsanyp bilemok – diýip, Altynjan Kabyla bakdy: – Şindem bir pille, Besasurydan hiç zat alma.

– Hedýeden diňe samsyklar ýüz öwürýär.

Bu sözden soň Altynjan sesini çykarmady.

Derýada gämili ýüzüş uzaga çekdi. Olar günortanlygy hem gäminiň üstünde edindiler.

Garaňky gatlyşyberende Altynjan akgyzlary bilen gämiden düşüp, öňki büweýh döwletiniň köşgüniň bagyna gezelenç etmäge gitdi.

Bagdan çykasyň gelmeýärdi. Bu ýeriň sergin howasy janperwerdi. Altynjan zalym Şetdadyň Erem bagyna gaýry dur diýdirýän bu ümürsin bagyň içinde dähedem-dessem ýöremekden rahatlyk tapýardy. Al-elwan gülleriň ýanyna baryp synlaýardy, olaryň hoşboý müşki-anwar ysy janyňa hoş ýakýardy. Bilbilleriň saýraşyan dilnowaz seslerine diň salýardy. Togrul begiň: «Diňe erkek bilbiller saýraýandyr, mäkiýan bilbiller saýramayar, wasp etmek, saýramak Taňry tarapyn diňe erkeklere berlendir» diýen sözlerini ýatladýardy.

Altynjanyň zynda akgyzlary hyzmata gaýym bolup barýardy. Ýöne Altynjan zyndaky akgyzlarynyň, Seyiddäniň gelyändiginden habarsyz ýalydy. Köpler büweýh döwletiniň Bagdatda Erem bagyny döredenliginden habarsyzdyr. Beýle jenneti bagda gezim etmek her kese ýetdirýän mertebe däl di.

Altynjan Ar-Ratl diýilýän serhowza bardy. Ol ýerde tutum uludandy. Desterhan uludan ýazylypdy, ol üýtgeşik nazy-nygmatlardan doludy.

Hatyn akgyzlarydyr Seyidde bilen serhowzuň başynda oturyr wagtyny dilşatlykda geçirdi, herdürli nazy-nygmatlardan, tagamlardan datdy.

Aýdymçylar olaryň önünde aýdym aýdýardy. Rakysçy gyzlar süňni ýok ýaly bolup rakys oýnaýardylar. Ýöne, aýdymdar, rakyslar bu gün, näme üçindir, Altynjanyň göwnüni götermeyärdi, gaýtam, ömrüniň geçip barýandygyny ýadyna salýardy, kalbyna gussa dolýardy.

Altynjan aýdymyň täsirine berlip, begiň geleninem duýman galan eken. Seyidde onuň gulagyna çawuş çakdy:

– Beg gelyär!

Altynjan başyny galdyrsa, eli tesbili Togrul beg gaşynda dur:

– Altynjan, içiň-ä gysýan dälidir?!

– Begim, halyfyň gyzy Seyidde içimi gysdyranok. – Altynjan Togrul bege gapdalynda duran hyjaply gyzy görkezdi. – Seyidde gyz jana tenekar sözleri bilen göwünlerimizi göterýär. Bu sahypjema gyz aby-haýýat suwy ýaly bir gudrat. Hezreti begim, bu mahytaban perizada tomaşa kylyň! Öwlat öwji bar bu gyzda – Altynjan hatyn Seyiddäniň ýüzüniň hyjabyny galdyryp, bege görkezdi.

Seyidde utanjyna gyp-gyzyl boldy. Utanmasy Seyiddäniň garaýagyzy ýüzüne gülap suwy berlen deýin ýalkym çaydy.

Togrul beg birsalym dymyp durdy-da, Altynjana ýüzlendi:

– Altynjan, men Mosula gitmeli boldum: ol ýerde Gutulmys bilen çözmeli meselelerim bar. Ýöne ýolugra seniň bilen Wasyt-da iki-üç gün dynç almak isleýärim. Myhman alyp bilerin öýtseň-ä şu gün Wasyta gidip, taýýarlygyňy görüber. Bize ýaranmak saňa aňsad-a düşmez...

Begiň soňky sözüne wezir-wekiller hezil edip gülüşdiler. Altynjan welin, gülmedi, gaýtam ör-gökden geldi. Eşiden sözlerine nähili düşünjegini bilmedi, asyl. Göräýmäge, beg gowy söz aýdan ýaly. Altynjan üçin welin, begiň aýdan sözleri gülküli dälde-de, yzalydy, gynançlydy. Haçandan bari beg Altynjandan aýry bolupdyr? Näme üçin Altynjan ärini Wasyt-da myhman hökmünde garşylamaly?!

Togrul beg bir esasy bolmasa hiç bir sözi aýtmaýar. Onuň öwrümi mydama çylşyrymly, aňyrdan! Bu sözi açyk aýtmagynda hökman bir «çöp» bar bolmaly. Ýogsam wezir-wekilleriniň ýanynda oňa beýle resmiligiň geregi näme?

– Altynjan, dymdyň-la?

Begiň garaçyny. Altynjan begiň bu sowalyna näme jogap berjeginem bilmedi:

– Men haçan gideýin, begim?

– Ertir azan bilen ötägit.

– Meniň bilen kim gider?

– Öz adamlaryň bilen gidiber. Wezir-wekiller meniň ýanym bilen bararlar.

Altynjan gyzyl-gyran gülüşýän wezir-wekilleri nazary bilen dalady.

Togrul beg ýene Altynjanyň garaşmadyk perdesinden gopdy:
– Eý, meniň naýyp-menabym, şu gün maňa üýtgeşik bir pöwrize-jowahyr hedýe getirdiler. Beýle nepis zatlaryň gadyryny diňe sen bilýärsiň, şonuň üçinem muny saňa berýärin!

Altynjan öz nägileligini begiň aňandygyny, hut şonuň üçin hem «naýyp-menabym» diýip ýörite ýüzlenendigini, aýalynyň hoşuna geljek peşgeşi ýörite berýändigini aňdy. Bir tokga pöwrize daşyndan edilen monjuga çala nazar aýlan Altynjan Togrul bege göwünli-göwünsiz minnetdarlyk bildirdi.

Bu ne ahwalat boldy? Altynjan ýañyja Erem bagy, jennet atlandyran ýerinde özüni dowzaha düşen ýaly duýýar-la?!

Adamyň ýüzi-gözi gülüp jennetiň alamatlaryny äşgär eýlese-de, içde dowzahyň harasady gopýar-la?!

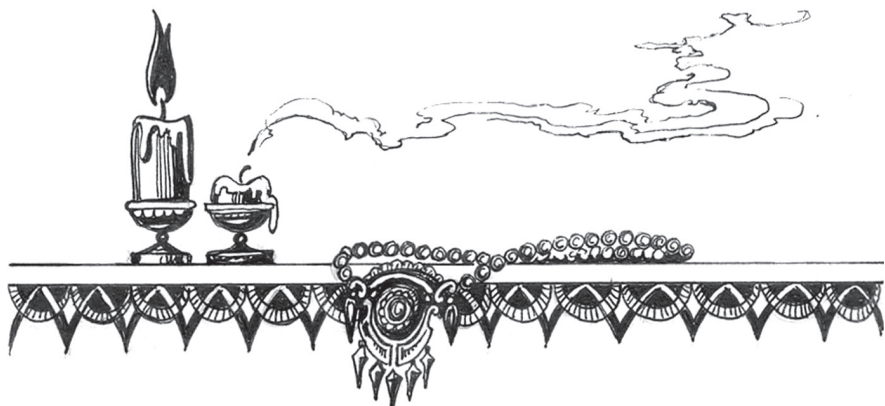
Adamyň aamlygyna bakyň: ol Allatagalanyň dowzahdyr jennetini o dünýäde hasaplaýar. Aslynda welin, Haktagala dowzahdyr jenneti bendesiniň içinde ýerleşdiripdir. Adam bu dünýäde öz içinde orun tapan jennetdir dowzahynda ýaşayan bolarly.

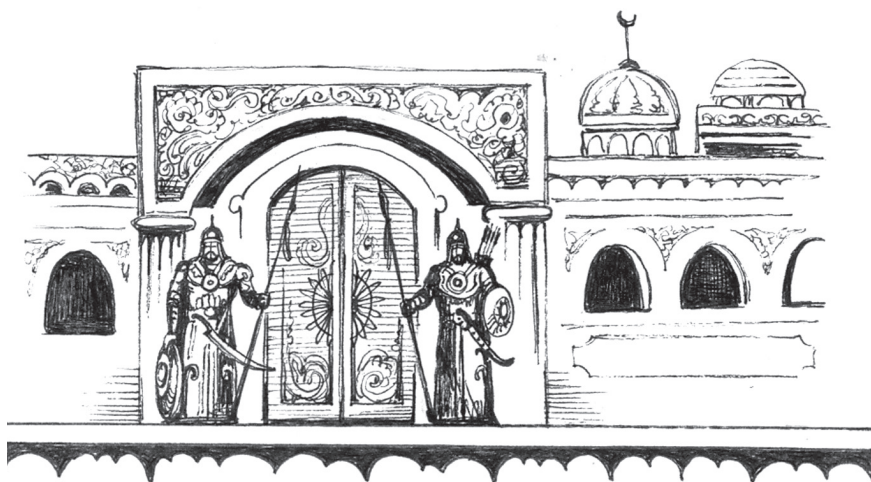
Togrul begiň hatyny bolsaňam, saňa dowzah yrak däl.

Eh, ýarysy gije, ýarysy gündiz dünýä!

Eh, ýarysy ýagsylykly, pazylatly, jennetli, ýarysy hupbatly, dowzahly dünýä!

Bäs günlük ýalancı dünýände dowzahyň yrak, jennetiň mekan bolsun!

On birinji hekaýat

ÜÇ DUŞUŞYK

Birinji duşuşyk

Togrul begiň köşgi iki bölekden ybaratdy. Birinji bölek «salamlyk» diýlip atlandyrylýardy.

Salamlyk begiň resmi hem resmi däl kabul edişliklerini geçirýän, hökümdarlyk edýän, döwleti dolandyryýan, dynç alýan, ýaşayan bölegidi.

Ikinji bölek harem, haremhana – enderun diýlip atlandyrylýardy. Haremde begiň hatyny ýaşayardy. Bu ýere begden başga erkek kişä barmak gadagandy. Beg haremiň kaşaň, owadan bolmagyna aýratyn üns berýärdi.

Togrul begiň durmuşy Altynjanyň ömri bilen doly hem gutarnykly mana gelyärdi, hatyny bolmanlygynda özüni ýarty göwre hasaplaýardy.

Togrul beg durmuşynyň hem içki manysy, hem göwnüniň bezegi, hem ömrüniň guwanjy, hem janynyň goragçysy bolan Altynjany neneň ezizlemesin! Nädip ony haýsydyr başga bir zenan bilen çalyşyb-a däl, deňeşdirip bilsin! Ol näçe gezek Togruly ölümden halas etdi!

Adam şahsyýeti köpgyraňly, onuň her gyraňynda-da aýratyn bir şahs otyr. Iki ynsan arasyndaky hakyky sylag-hormat, ezizlik ol şahslaryň her biriniň öz magşugyndaky şahslarda öz taýyny tapanda, diňe şonda mümkin bolýar. Togrul begdäki berdaşly, kuwwatly erkek kişi hatynyndaky mähirli, näzik zenan bilen utgaşýar. Ondaky haýbatly beg Altynjandaky parasatly nedim bilen tapysýar. Togrul begdäki ökde hem akylly serkerde Altynjandaky taýsyz esger bilen taýlaşýar.

Togrul beg ýörişe gidende haremini, hazynasyny ýany bilen alyp gidýärdi. Ýöne soňky ýyllar Altynjany köşkde naýyp bellep gidýän gezekleri az bolmaýardy. Bu giden şalygy kimdir biri dolandyrmaly ahyrn! Şalyk welaýatlara, welaýatlar etraplara, etraplar galalara, obalara bölünýärdi. Galalar, obalar etraplara, etraplar welaýatlara garaşlydy. Welaýatlar şalyga hasabat berýärdi. Balhda ýa Horezminde, Jebelde ýa Nyşapurda kiçeňräk metjit, mekdep guruljak ýa ol ýerlerde kimdir biri wezipä göteriljek bolsa, hökman şalyga yüz tutmaga borçludylar. Şasyz hiç bir mesele çözülmeyärdi. Şonuň üçin köşkde ertirden agşama çenli iş ýeterlik bolýardy. Elbetde, şa, naýyp ýerlerden gelyän arzaşikaýatlara, her bir meselä goşulyşyp ýörmeýärdi. Çünki her bir meseläni çözüň ýörite diwan, ýörite wezir bardy. Her bir weziriň ýolbaşçylyk etmeli ugry anyklaşdyrylandy. Wezirlər, gulluklaryň, diwanlaryň sahyplary öz çözüp bilmedik meseleleri bilen patyşa ýa-da baş wezire yüz tutýardylar. Patyşa ýörişde wagty onuň çözmeli meselelerini naýyp Altynjan ýa-da baş wezir çözüýärdi.

Köşkde hyzmat edýän adamlar kändi, olaryň her biriniň anyk etmeli işleri bardy. Köşk emirleri – üstaduddar, salahdar, emiri alem, taştdar, emiri çasnigir, emiri şikar, emiri ahyr, döwetdar, kyssadar, jamedar¹ Altynjan hatynyň garamagyndady. Olaryň habaryny patyşa wezir ýa-da Altynjan naýyp ýetirip bilýärdi. Ol diwany-hasy-da² dolandyryýardy. Togrul beg köşk emirleri bilen seýrek duşýardy. Çünki ol görer gözden çetde bolmaga çalyşýardy. Onuň görünmegi, salamlaşmagy köşk emirleri üçin hem çäksiz uly mertebedi.

Altynjan naýpylyk tagtyna naýyp haladyny geýip çykardy. Başyna sap altyndan ýasalan, gymmatbahaly al-ýaşyl göwherler, jowahyrlar bilen bezelen täjini geýerdi. Sag elinde ujuna altyndan goşa kelleli bürgüdiň ýylan tutup duran şekili ýasalan hasasyny saklap oturardy.

Naýybyň kabul edişligi başlanmaly, gutarmaly wagty takyk kesgitlenendi. Aslynda, köşkte berk tertip-düzgün bardy.

Günde bäs gezek nobat³ saz çalyrdy. Bu nobatlar namaz okamaly wagtyny ýatladýardy. Namaz okamak üçin çalynýan sazlardan başga-da, şanyň zyýapatlarynda, meýlislerinde saz⁴ çalyp, rakys oýnalýardy. Şeýle hem patyşa ýörişe ugramak üçin atyna münjek bolanda dabaraly saz çalýnýardy. Şa ýörişlerden geleninde hem nobat bilen garşy alynýardy.

Altynjan käteler sazandalary çagyryp, olaryň sazyny diňlärdi. Ol çañda, kanunda, sazda, berbadda saz çalyp bilýärdi. Altynjanda saz gurallary kändi. Berbady Togrul bege bir balhly täjir sowgat getiripdi, beg hem ol sowgady hatynyna beripdi.

Kä agşamlar beg Altynjanyň saz çalyp bermegini islärdi. Melike begiň bu islegini höwes bilen bitirerdi. Är-áalyň gowy görýän áydymlyary bardy. Bu áydymlyary aýtmaga ilki Altynjan başlardy. Özem ol ilki Togrul begiň iň söýgüli áydymyndan başlardy. Ol áydym Salyr Gazan hakyndady. Altynjan ikinji bendi áydyp başlanda Togrul beg dymyp oturyp bilmezdi, Altynjana goşulyp áydybererdi:

Otuz-kyrk münň leşger birlen Gazan baryp,
Itbejene illerini keldi gyryp,
Birnijesi gutuldylar köp ýalbaryp,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Andan hüner göterdiler barça uly,
Bazylarga orun berdi sagly-solly,
Bizge bölde kamug ilniň orny diňli,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Seýýah Gorkut, öler bolduň imdi, bilgil,
Ol Gazanyň döwletine doga kylgyl,
Kerwen kitdi, köp giç galdyň, ýolga kirgil,
Alplar, begler, gören barmu Gazan kibi?

Togrul beg bu áydymdan soň göwni çag-çag bolup «Gorkut ata» boýundan başga bir áydyma başlardy:

Ýedi başly aždarihaga ýetip bardym,
Haýbatyndan sol gözüm ýaşardy.
«Heý, gözüm, namart gözüm, muhannes gözüm!
Bir ýylandan, näme bar, gorkduň» diýdim.
Onda hem «Ärdirin, begdirin» diýip öwünmedim.
Öwnenleri hoş görmedim...

Togrul beg ýorişde wagty welin, köşkde namazyň noba-
tyndan başga saz çalyňmaýardy.

* * *

Altynjanyň sazy gowy görýändigini üçin, Alparslan birgiden
sowgatlar bilen birlikde ýigrimiden gowrak herdürli saz gu-
ralyny ugradypdyr. Altynjan şirin janyndan eý görýän, mähir
siňdiren mähligi Alparslanyň sowgatlaryny görmek üçin saraýa
bardy.

Elli düýä ýüklenen sowgatlar giden meýdany dolduryp durdy.

Altynjan sowgatlary gözden geçirip ýörşüne birden tisginip
gitdi: onuň nazary başyny aşak salyp duran düýekeşde saklandy.
Düýekeşe uzak seredip durmagy gelşiksiz görüp, sowgatlary
gözden geçirmegi dowam etdirdi. Sowgatlary gözden geçirip
yzyna dolananda hálki düýekeşiň ýerinde ýoklugy ony has-da
geňirgendirdi.

– Hany, şu ýerde duran hálki düýekeş? Nirede ol?

– Häzir taparyn – diýip, kerwenbaşy ikiýana alakjady, ýöne
hálki düýekeş edil guýa giren ýalydy, ýokdy.

Altynjan:

– Tapyp, meniň ýanyma getiriň! – diýip, kabulhanasyna gitdi.

Düýekeşi tapmak aňsat düşmedik bolarly, sebäbi ony der-
rew tapmaga söz berseler-de, garaňky gatlysyberende getirdiler.

– Melikäm, melikäm! Men günäkär! Näme jeza berseňiz, men
razy – diýip, düýekeş içeri girenden Altynjanyň önünde ýüzin
süýnüp ýer oğsamaga başlady, ýetişibildiginden hem samrady.

– Tur ýeriňden! – diýip, Altynjan azmly gürlledi. – Hany, bar
zady aýt! Bol, bol!

– Melikäm, menden hiç zat soramaň! Öldüriň meni, melikäm!

– Näme etjegimi özüm bilerin, ýöne sen maňa näme üçin bizi – babamy satandygyňy, näme üçin iýen duzuňa kast edendigiňi düşündir.

– Siz maňa, barybir, ynanmarsyňyz, melikäm...

– Çynyňy aýtsaň ynanaryn. Näme üçin şugullyk etdiň?

– Men hiç kime hiç zat şugullamadym, melikäm. Alla kesim-kesim etsin. Men hiç kime hiç zat şugullamadym. Gurhany kerimden ant içýärim!

– Onda näme üçin gaçdyň?

– Maňa Haldan: «Gaç!» diýdi. Men: «Näme üçin?» diýdim.

Ol: «Hökümdarymyzy öldürjek bolupdyrlar. Onam senden görýärler. Häzir gaçmasaň, hökümdar seni öldürer. Gaç, başyň gutar. Sende şaýat ýok. Hiç kim saňa ynanmaz. Hiç kim seni diňlemez» diýdi. Haldan maňa bir ýaby berdi. Men şol ýaby bilenem gaçdym. Şondan bäri görmedigim görde galdy, melikäm.

Altynjan esli salym sesini çykarman oturdy. Soňam:

– Alparslanyň kerwenbaşysyny çagyryň! – diýdi.

Sähel salymdan garagyýçak ýigit içeri girip, ýer öpüp, Altynjana tagzym etdi.

– Alparslan mälige aýdyň, bu düýekeş – Dowguş meniň obadaşym, zamahşarly. Alparslan, goý, bu kişi barada aladalansyn.

– Lepbeý, naýybym!..

Altynjan: «Adam doglan ýerini, it doýan ýerini küýsär» diýlen pähimi hakydasynda aýlady, öz-özüne geň galdy: bir-mahalky ýigrenen adamyny bu gün ýigrenip bilenok. Dowguş onuň gözüne yssy görünýär. Ol ony öz ýakyn adamy hökmünde duýýar. Onuň kösenmegine ýüregi gyýylýar. Megerem, bir galada önüp-ösüp ulalandygy üçindir?! Mundan iki aý öň ol Haýdar neçjary hem kowup bilmändi ahryryn. Ýogsam Altynjan ony: «Şerap içýärsiň» diýip öýden kowupdy. Abdylmälik han diňe gyzynyň göwni üçin onuň kowulmagyna garşy çykmandy.

Mundan iki aý öň işigagasy bir owadan sandyk getirdi. Altynjan bu sandygy görenden Haýdaryň ýasandygyny bildi.

– Muny kim berdi?

- Muny bir garry goja size hedýe getirdi.
- Nirede ol?
- Gaýtdy, melikäm!
- Tapyp getiriň!

Haýdar hiç ýere gaýtman eken. Gaýdara ýeri bolmasa nirä gaýtsyn?! Ol daşışikde Altynjandan çakylyga hantama bolup dur eken. Haýdar görgüli bir döwüm tötek tapyp bilmän gedaýçylyk edýändigini aýdyp, gözüne ýaş aýlady. Şondan soň Altynjan ony hansalara⁵ kömekçi edip berdi:

- Şu gojanyň kem zady bolmasyn!

Ikinji duşuşyk

Altynjan naýybyň kabulhanasyna wezir Kundury geldi. Ol içki howsalasyny beýan eýledi:

– Altynjan hatyn, şeýlebir gelsiksiz habar bar welin, men, dogrusy, size nähili beýan etjegimi bilmeýärim.

– Bir adaty bolmadyk habaryň bardygyny men siz içerik äden ilkinji ädimiňizden duýup otyryn. Siz şanyň baş weziri, nähili habar bolsa, ony göni aýdyň.

– Elbetde, ol habar döwlet bilen baglanyşykly bolsa, göni aýdardym...

– Ol habaryňyz meniň bilen baglanyşyklmy?

– Siziň bilen baglanyşykly.

– Näme bolupdyr? – diýip, Altynjan ýerinden nädip turanyny-da duýman galdy. – Anuşirwana bir zat boldumy?

– Men sizi nähak gozgalaňa salýaryn. Hiç kime hiç hili bolan zat ýok, ýönekeý bir il arasynyň myş-myşy ýaly bir zat...

– Eý, wezir, myş-myş habar üçin seniň beýle howsala düşmejekdigiňi men bilýärim-ä.

– Ýaňy meniň ýanyma bir galanyň kutwaly öz muhtasyby bilen geldi. Ol bir garry är-aýalyň siziň dergähiňize gelýändigini habar berdi.

– Bu ýerde näme geň zat bar? Goý, gelsinler.

– Ýa muhtasyp aklyndan azasypdyr ýa gelýänler jadygöý bolmaly.

– Náme üçin beýle pikir edýärsiň?

– Mundan bir ýyl öň: «Biz Altynjan hatynyň obadaşlary» diýip, bir är-aýal gelipdir. Atlaryny aýdypdyrlar. Bu gün hem: «Biz Altynjan hatynyň obadaşlary» diýip, bir är-aýal gelipdir. Atlaryny aýdypdyr. Muhtasyp: «Mundan bir ýyl öň gelen är-aýalyň atlary bilen şu günki gelen är-aýalyň atlary, berýän gürrüňleri meňzeş – diýýär. – Ýöne olar aýry-aýry adamlar» diýýär. Muhtasyby geň galdyran zat, aýry-aýry är-aýalyň şol bir ady, şol bir wakany bir ýyldan soň gaýtalap durmasy. Men bu ýerde bir jadygöýlük bar bolaýmasyn, olardan size ýamanlyk geläýmesin diýip howatyr edýärin.

– Düşnükli – diýip, Altynjan ýeňil dem aldy. – Arkaýyn bol, olardan maňa ýamanlyk gelmez. Hany olar?

– Kimler?

– Taberek galasynyň kutwaly bilen muhtasyby?

Kundury Altynjana gözlerini petredip seretdi:

– Olar köşkde. Siz olaryň Taberekden gelendiklerini nädip bildiňiz?

Altynjan Amydylmülküň (Kundurynyň) bu sowalyna jogap bermedi: gapydanyna ýüzlendi:

– Kutwal bilen muhtasyp gelsin!

Içerik Taberek galasynyň kutwaly bilen muhtasyby girdi. Olar gapynyň ýanyndan Altynjanyň tagtyna çenli emedeklöp gelip, ýer öpüp, tagzym etdiler.

Altynjan naýyp olaryň işlerinden, saklygyndan razydygyny, şonuň üçin hem olaryň ikisine-de müň dinar sylag berýändigini aýtdy. Gelenler beýle sylaga garaşmadyk bolarly, Altynjanyň habaryna çäksiz begendiler.

– Men olaryň aýdýan zatlaryny diňläp, haýran galdym. Bu günki gelenler hakyt mundan bir ýyl öňki gelen är-aýalyň sözlerini gaýtalaýarlar. Bularyň ýöne-möne adamlar dældigini desine aňdym. Özlerem: «Biz öň bu jelegaýlara gelemzok. Ilkinji gezek gelyäris» diýip, hakyt ýalan sözleýärler – diýip, muhtasyp janykdy.

Altynjan hatyn muhtasybyň sözünü böldi:

– Muhtasyp, hany, siz aýdyň, meniň atdaşyma – gyzyňyz Altynjana atabeg tapdyňyzmy?

Muhtasyp bu garaşylmadyk sowala wagty bilen jogap bermän mölterilip seretdi durdy.

Altynjan sowalyny gaýtalady.

Sowal ikinji gezek berlende akylyna aýlanan muhtasyp howlukmaç dillendi:

– Tapdym... Täjirleriň birisi ýörite atabeg ugradypdyr...

– Siz gyzyňyza şu aýnany menden sowgat beriň. Goý, ol gowy okasyn – diýip, Altynjan muhtasyba gyralaryna altyn çäýlan kiçeňräk aýnany uzatdy.

Muhtasyp müňbir tagzým bilen sowgat berlen aýnany gursagyna basdy.

– Müň keren Taňryýalkasyn, merhemetli melikäm. Men gyzyma siziň adyňyzy dakdym, onuň siz ýaly mertebeli zenan bolup ýetişmegini isleýärim...

Muhtasyp bilen kutwal Altynjandan gözlerini aýrman aňkarylyşyp durdylar. Olaryň anygyna ýetmek isleýän käbir zatlary bardy, ýöne göni soramaga aýgyt edip bilenokdylar.

Altynjan kutwala ýüzlendi:

– Olar häzir nirede?

– Biz olary köşge getirdik, olar häzir gapydanyň otagynda siziň emriňize garaşyp otyrlar.

Altynjan kutwaldyr muhtasyby ugradyp, hyzmata gaýým bolup duran gapydanyna ýüzlendi.

– Çagyr olary!

Gapydan baş atyp çykyp gitdi. Sähel salymdan gapyda garry är-aýal peýda boldy. Olar başlaryny aşak egip, titreşip durdylar.

Altynjan olara bakan ýöräp ugrady:

– Kalbyna, joram, mähribanym meniň, bu senmi?!

Megerem, Kalbyna beýle hoş söze garaşmadyk bolarly, biygyýar seslendi:

– Men-n. Kalbyna...

– Meniň mähriban Kalbynam!..

– Bu men, Altynjan hatyn, Kalbyna men – diýip, bili bükülen hortap zenan özüne bakan ýylgyrjaklap gelýän Altynjan bilen gujaklaşmaga aýgyt edip bilmedi, aşak çöküp, hatynyň aýagyna ýyklydy.

– Tur ahyrýn ýeriňden, Kalbyna. Ikimiz jora ahyrýn.

– Siz meni unutmansyňyz-a?!

– Men, heý-de, jan ýaly joramy unudarynmy?! Tur ýeriňden. Gel, ikimiz gujaklaşaly!

– Ýok, ýok. Siziň gujaklamagyňyza men mynasyp däl. Men siziň aýagyňyza togap edeyin. Duruň, aýaklaryňyzdan ogşaýyn, Altynjan melikäm!...

– Kalbyna!..

– Men siziň şeýle beýik derejä ýetjeginizi bilýärdim.

– Seniň dilegleriň bilen men şu derejä ýetdim!.

– Ýok, ýok, siz – beýik hatyn! Juda beýik hatyn. Siz öňem beýikdiňiz, men size guwanýaryn!

– Meniň seni nähili göresimiň gelendigini, seni nähili küýsändigimi bir bilsediň, Kalbyna.

Kalbyna «sene» geçdi:

– Sen, dogrudanam, meni ýatladyňmy, Altynjan?

– Seni biçak göresim geldi meniň – diýip, Altynjan Kalbynanyň ýerinden galmagyna tekge berdi.

Iki jora şapba gujaklaşdy, soňundan gözýaşlaryny saklap bilmän hünibirýan agladylar.

Kalbyna gözüniň ýaşyny sylyp, adamsyna ýüzlendi:

– Görýärsiňizmi, Altynjan meni tanady, meni hakyt gujaklady! Altynjan maňa: «Joram!» diýýär. Siz: «Altynjan bizi kabul etmez, tanamaz» diýdiňiz. Altynjan meni tanady!

Altynjan Gökhuna seretdi, onuň bilen baş atysyp salamlaşdy:

– Men Gökhuny tanaýaryn. Gökhuny Togrul beg hem tanaýar. Özem Gökhunyň gelerine sabyrlylyk bilen garaşýar. Şamäligiň hyýanatyndan soň Togrul beg siziň geleriňize kän garaşdy. Siz bu ýere geljekdigiňizi üç-dört ýerde aýdypsyňyz ahryryn.

– Wa-weýla, geljekdik, ýöne kabul etmersiňiz öýdüp gorkduk, dogrusy. – Kalbyna gözlerini petredip, bir Gökhuna, birem Altynjana seretdi: – Gökhuny Togrul beg tananok ahryryn?!

– O näme üçin: «Tananok» diýärsiň? Togrul beg Gökhuny tanaýar. Özem gaty gowy tanaýar, gaty uly hormat goýýar. «Meni seniň bilen duşuşdyran Gökhun ibn Harurdyr» diýýär.

– Hakyt şeýle diýýärmi? – diýip, Gökhun ekezlendi.

– Gökhun, siz maňa: «Togrul beg bilen duşuşmadym» diýdiňiz-ä?

Gökhun müýnli ýylgyrdy:

– Kalbyna, sen menden aýyplaşma. Men saňa öýlenmek üçin şol wagt ýalan sözlemeli bolupdym. Hakykatynda bolsa, Altynjanyň şertinden soň, men gylyç ýa kepen däbini ýüregimde besläp, Togrul beg bilen duşuşdym. Ol maňa düşündi. Soň biz açyk söweşe girdik, iki günläp söweşdik, üçünji gün bolsa, men mugyra geldim.

– Gylyç ýa kepen resimi boýunça söweşen bolsaňyz, ikiňizden biriňiz aman galmaly däl. Siziň ikiňize-de hiç zat bolmandyr. Diýmek, bu ýerde gylyç ýa kepen resimi ýok.

– Kalbyna, sen dogry aýdýarsyň. Şol söweşde biziň ikimizden birimiz amanadymyzy tabşyrmalydyk, ýöne biz özara düşünişdik, soňam resimiň talabyny bozduk. Togrul begiň ýalkawy bilen men diri galdym.

– O nähili ýalkaw? – Kalbyna geňirgendi.

– Wagt geçdi, indi ol zatlary aýdanymyň zelesi ýok – diýip, Gökhun şelaýyn ýylgyrdy.

– Aýt, aýt!

– Men iki günläp gylyçlaşanymdan soň, üçünji gün Togrul bege elimdäki gyljymy berdim. Ol munuň hikmetini sorady. Şonda men oňa şeýle diýdim: «Seniň bilen iki gün söweşip, men öz ýalňysyňa, seniň Altynjan bilen hakyky serkerde boljakdygyňa düşündim hem anyk pikire geldim. Altynjan maňa däl-de, saňa mynasyp. Ol gyz seniň üçin dörän gyz. Men saňa garalla bolmaýyn. Sen meni öldür-de, Altynjana öýlen» diýdim. Şonda Togrul beg maňa garşy çykdy: «Ýok, men öýlenjek däl. Meniň ömrüm Oguz hanyň gylyç ýa kepen däbine bagyşlanar. Men babam Mykaýylyň, Arslan ýabgu bilen Ýusup ýabgunyň maksadyna ýetýänçäm – Derwezata şalygyny döredýänçäm öýlenmerin. Şonuň üçin maňa hiç hili hatyn gerek däl. Hatyna imrinmek – salgyma imrinmek. Hatyna imrinmek – erkegiň gowsaklygynyň, kämil dældiginiň alamaty. Men özümi hiç bir zada örklemerein» diýdi. Men Togrul bege: «Sen ýalňysýarsyň! Altynjan saňa maksadyňa ýetmegiň, azatlygyň, erkinligiň üçin gerek. Sen Altynjanyň di-

daryny bir gezek gör. Ony göreniñden soň pikiriñ üýtgemese, ana, şonda şu günki söweşimizi dowam etdireris» diýdim. Meniň bu sözlerime Togrul beg geň galdy, sizi görmäge söz berdi. Şondan alty aý geçenden soň men ýene Togrul begiň ýanyna bardym. Ol meni gujak açyp garsylady, meniň mamladygymy aýtdy, maňa zyýapat berdi, egnime serpaý ýapdy. Biz dogan okaşdyk. Agyr günde birek-birege kömek bermäge ähtleşdik. Men şonda öz hatynymyň Kalbyna bolmalydygyna düşündim.

– Togrul beg maňa bu barada hiç zat aýtmady – diýip, Altynjan dillendi. – Siziň häzirki aýdan zatlaryňyzy – araňyzda bolan bu söweşi Togrul beg maňa öz başdan geçirmesi hökmünde däl-de, Salyr Gazanyň başdan geçirmesi hökmünde gürrüň beripdi. Diýmek, ol waka Salyr Gazan bilen däl-de, ikiñiziň araňyzda bolupdyr-da?!

– Hakykatynda meniň aýdyşym ýaly boldy, melikäm.

Altynjan Kalbynanyň sag elini eline alyp sypady:

– Mähriban doganjygym! Seni görenime nähili begenendigimi bir bilsediň! Meni kerwen-kerwen baýlyk bilenem, başga bir zat bilenem häzirki ýaly hoşnowaz edip, begendirip bolmaz!

– Taberek galasyna owkat edinmek üçin bardyk welin, muhtasyp bize: «Siz mundan bir ýyl öň hem gelipdiňiz» diýip, al-petimizden aldy. Gökhun ikimiz hem oňa öň bu ýere gelmändigimizi şeýle bir janygyp düşündirjek bolýarys welin, ol dikdüşdi, teý, düşünmek islänok. Ol bize: «Siz ýa ıçaly bolmaly ýa-da jadygöý» diýýär. Heý, bizdenem ıçaly bolarmy, heý, bizdenem jadygöý bolarmy?!

– Kalbyna, hany, o gürrüňleri aňyňdan aýyr. Iň esasy zat – sen geldiň.

– Men hiç düşüniş bilemok. Mundan bir ýyl öň gelen bolsak, onda bu günki duşuşygymyz bir ýyl mundan öň bolardy.

– Siz geljek diýipsiňiz ahyrın.

– Wadaryg-a, geljekdik, ýöne, aýtdym-a, kabul etmersiňiz öydüp howatrylandyk. Kim biziň keşbimize girip biler? Hiç akylma sygdyryp bilemok.

– Kalbyna, şony aklyňa sygdyrmagyň saňa geregi ýa bähbidi barmy?

– Ýok.

– Onda sen o barada pikir hem etme. Zamahşarda sen maña hyzmat edýärdiň. Bu gün bolsa men saña hyzmat etjek. Ýörüň!

Kalbyna Altynjanyň yzyna düşüp barsyna içki pikirini ýene daşyna çykardy:

– Teý akylýma sygdyryp bilemok. Mundan bir ýyl öň Gök-hun ikimiziň adymyza duwlanyp Taberek galasyna baran züwwük kimkän?

Kalbynanyň sowaly ýene jogapsyz galdy. Altynjan bu sowaly eşiden-de bolsa, jogap bermedi, diňe syrly ýylgyrды...

Üçünji duşuşyk

Altynjan soltan Masudyň goldawy bilen Horezmine şa bolan Şamäligi ýadyndan çykarmaýardy, onuň tutulmagyny, jezalandyrylmagyny isleýärdi, bu hakda ýüwürjisi Ybraýýma aýdan-da, ol gaty ynamly söz beripdi:

– Allatagalanyň nesip eden bir günü men ol pälazany seniň öňünde dyza çökererin!

Bu sözi Altynjan şeýlekin bir aýdylan sypaýýçylykly söz hökmünde kabul edipdi, ýöne Ybraýým beren wadasyny unutman eken: özüniň ýakyny Ärdaş dört müň atly bilen Şamäligiň gözlegine ugradypdyr, ony ele salyp, Altynjanyň öňünde dyza çökmegi tabşyrypdyr.

Şamälik ibn Aly Garagumuň içi bilen Dehistana gaçdy. Ol ýerde hem uzak durmady, çünki Dehistan seljukly döwletine degişlidi. Onuň üç yüz otuz düýe baýlygy, iki yüz düýe goş-golamy, ýüzden gowrak jandary bardy. Baran ýerinde oňa şübheli seredýärdiler. Talaña düşmek howpy-da bardy. Şonuň üçin ol ynamdar ýerde düşlemek isleýärdi. Ol Talese bardy, ýöne ol ýerde ýerläp bilmän Kermana gitdi. Kermanada Çagry begiň uly ogly Gurt häkimlik edýärdi. Şonuň üçin ol bu ýerde uzak durman: «Seljuk beglerinden has uzakda gaýgysyz ömür süreýin» diýen niýet bilen Mekrana bardy, Abu Kalyjary hossar tutundy. Ýöne näçe uzaga giden-de bolsa, ol rahatlyk tapyp bilmedi. Togrul beg öz agalyk çäginde ýylsaýyn giňeldti.

Bir ümürli gün Şamälik üstüni basdyrды. Ärdaş dört müň saý atlysy bilen Horezminden üç yüz farsah uzaklyga gaçan Şamäligi ýesir aldy⁶.

Şamälik özüni halas etmek üçin Ärdaşa ýalbarmak ýalbardy, oňa şirin jany üçin bar zadyny bermegi wada etdi. Ol diňe öz gara başyny sorajardy. Hakykatdan hem ol gara başynyň aman galmagy üçin Ärdaşa ähli baýlygyny bermäge razydy. Gerek diýse, egindäki eşiklerine çenli çykaryp bermäge razydy.

– Eý, dogan, biziň ikimiz hem oguz. Oguz oguza ýamanlyk etmesin. Sen hem maňa ýamanlyk etme. Ýnha, meniň baýlyklarym. Bu baýlyklar Horezmin şalygynyň hazynasy, baýlyklary. Sen şu hazynalary, baýlyklary özüňe al-da, meni hem meniň maşgalamy boşat! – diýip, Şamälik Ärdaşyň aýagyna ýykylyp ýalbardy. – Ýanyňda gül ýaly iki ogluň bar eken. Bu baýlyklar seniň ähli neberäňe ýeter.

– Iman baýlykdan beýikdir.

– Baýlykdan beýik zat ýokdur! Sen gylytyma kowalaşýarsyň! Sen meni diňle.

– Gepleme!

– Hiç bolmanda meniň maşgalama, çagalaryma haýpyň gelsin! Ärdaş jyzasy bilen Şamäligiň ýüzüne batly urdy.

Şamäligiň dişleri döwüldi, agzy gara gana boýaldy. Şondan soň Şamälik ýalbarmady. Çünki sözünüň ýer almajakdygyna göz ýetirdi.

Üç ýüz farsah gaçanyňdan soňam seni tapýan bolsalar, diýmek, ele düşmek Perwerdigäriň ýazgydydyr.

Her bir etmişine jogap okamaly dünýä eken bu dünýä!

Şamäligiň hem eden etmişlerine jogap bermeli wagty gelen bolmaly.

Özüňdenem, takdyryňdanam gaçyp gutulyp bolmaýan eken!

Ärdaş Şamäligiň elini arkasyna daňyp, ähli baýlygyny düýä ýükläp, özüni pyýada ýöredip, ezeneginden silteý çekip, Altynjanyň huzuryna alyp geldi.

– Merhemetli melikäm! Ybraýym ynal size Jendiň ozalky emiri Şamälik ibn Alyny huzuryňyza getirmäge söz beren eken. Onuň tabşyrygy bilen Şamäligi ähli engamy, tohum-tiji bilen siziň dergähiňize alyp geldim.

Altynjan garsýsynda başyny aşak salyp duran kelte boýly, deşli, inedördül kişini synlady. Ol:

– Meniň gören Şamäligim gaty daýawdy? – diýip, gap-dalynda duran Kabyla ýüzlendi.

– Sen ony öň atyň üstünde görensiň. Ol ata münende eýeriň üstüne güdri güpjek goýup oturyardy.

– Boýunyň kelte bolşy ýaly, ömrem kelte bolup çykdy görgüliniň – diýip, Ärdeşir Magmarany gözlerini güldürdi. – «Kelte boýly adamlaryň köpüsi görüp bolýar» diýýärler. Bu kişiniň ömrüni kelte eden zat – görüpligi.

– Melikäniň önünde dyza çök! – diýip, haşymalaryň biri Şamäligiň egninden basdy.

– Men hatynlaryň önünde dyza çökmeyärim.

– Bã, özüni henizem emirdirin öýdýärsiňmi? Indi seniň gara başyňdan başga hiç zadyň ýog-a! Tumaýak galdyň, tumaýak! – diýip, Ärdeşir Magmarany heşelle kakdy.

– Tumaýak galdyrsaňzam, menden mertebämi alyp bilmersiňiz. Mertebämi ýitiren günüm özüm özümi öldürerin.

Ärdeşir Magmarany ýşarat etdi: Şamäligiň iki ýanynda duran haşymlar ellerindäki jyzalaryny ýerde goýdular-da, emiri zor bilen dyza çökerdiler, soňam ony ýüzin ýatyrdylar.

Şamälik garsylyk görkezjek bolmady. Sebäp güýjüniň pes geljekdigini bilip durdy. Ol kaýyllyk bilen süýnüp ýatdy.

Altynjan näme garaşsa-da, Şamäligiň tutulyp getirilmegine garaşmandy. Onuň tutulyp getirilmegi asla mümkin zat däl ýalydy. Kim ony: «Madýarlaryň (wengerleriň) ýurduna gaçanmys» diýse, başga biri: «Müsüre aşpdyr» diýipdi. Altynjan üçin iň esasy zat Şamäligiň hökümdarlygynyň ýok edilenligidi. «Şamälik pälinden tapdy» diýip, ol netijä gelipdi. Gör, ol günlerden bäre näçe ýyl geçipdir?! Altynjan şu güne çenli Şamäligi näletläp ýaşady! «Zamahşar gijesi» diýip at alan şol gyrgynçylygy ýatlanda onuň endamynda galpyldy peýda bolýardy.

Bu nejis Altynjanyň mähriban kyblasy Abdylmälik hany, mähriban kãbesi Hajar hatyny öldürdi.

Ol Altynjanyň dogany Habyly dardan asdy!

Zamahşarlylardan üç ýüzden gowrak adamy öldürdi. Bãş ýüzden gowrak adamy ýesir edip, gul bazarynda satdy!

Seljuklylaryň bolsa sekiz müň adamsyny öldürdi!

Altynjan: «Elime düşse, Şamäligi düýt-müýt ederin!» öý-dýärdi.

Ine, öňünde Şamälik ýatyr.

Onuň janyny jähenneme ýollamak üçin Altynjanyň ýekeje yşaraty ýeterlikdi. Öňki eden hyýanatlaryny az görýän ýaly, ýene gürlänem bolýar: «Men hatynlaryň öňünde dyza çökmeýäriň!» diýip.

Gör, ol ýaşan ömründe näçe hyýanatçylyk, näçe wagsyçylyk etdi?! Gör, onuň elinden näçe-näçe bigünä adamlar öldi?! Ine, indem bir tokga et bolup güberilip ýatyr. Tanamaýan adam: «Gowy adamdyr» diýip pikir eder. Ýüzünde wagsylygyň ýekeje peşwerem ýok. Ömrüni hamd-u-senada geçiren takwa ulama meňzeyär. Aldawçy ýüzi bar.

– Melikäm, görene göz edip dardan asalyň! – diýip, Ärdeşir Magmarany janykdy, Şamäligiň böwrüne bat bilen üç-dört gezek depdi. – Munuň eden etmişleri juda kän. Munuň diňe size eden ýamanlyklaram kän. Siziň ýaşan Zamahşar galaňzyz tozdurdy. Siziň hossarlaryňzy öldürdi. Doganyňyz Habyly jany dardan asdy. Nika toýuňzy ýasa öwürdi...

– Gerek däl, gerek däl, Ärdeşir, ýatlama! – diýip, Altynjan elini daldalady.

– Wah, munuň size eden ýamanlyklaryny ýatlanymda men çydap bilemok, melikäm.

– Wa neýlete, Ärdeşir. Men saňa düşüňäriň... – Altynjan Şamäligiň ýatan ýerine ýakyn geldi. – Tur ýeriňden!

Şamälik garrylyk yh-çoky bilen ýerinden turdy.

– Sen Togrul bege, onuň maşgalasyna, maňa nähili hyýanatlar etdiň! Sen bir heleýiň sözüne gidip, seljuk neberesine ezýet berdiň.

– Seniň üçin ol zenan «bir heleý» bolýanam bolsa, meniň üçin eziz enedir!

– Sen näme üçin aman soramaýarsyň?

– Berilmejek zady diňe çagalar sorayar.

– Melikäm, munuň bilen gürlleşip wagt ýitirip durmasaňzlaň! Ygtyýar berseňiz, men bu nejis kerçem-kerçem edeýin – diýip, Ärdeşir ýataganyny Şamäligiň pökgi garnyna dürtti.

– Ärdaş hak aýdýar, melikäm! Şu ýelemýüwledi öldürmeli! Özem muny öldürmegi maňa tabsyryň! Munuň ölenini görme-
sem, men rahat ýaşap bilmerin. Size hyýanat eden nejisniň haky
ölümdir!

Şamälik Ärdeşir Magmaranyga tiňkesini dikdi:

– Sen wezirmi?

– Ýok, wezirler diwanynyň naýyby. Ýeri, saňa näme?!

– Sen hökman wezir bolarsyň.

Şamäligiň bu sözi ähli kişini geň galdyrdy. Ärdeşir Magma-
rany haýsydyr bir syry açylyp barýan ýaly, ýataganynyň ujuny gür-
leme diýen terzde Şamäligiň agzyna sokdy:

– Maňa seniň hakylyň gerek дәl. Eşidýärsiňmi, maňa seniň
hakylyň gerek дәl!

Altynjan hiç kime hiç zat diýmän gapa bakan ugrady. Onuň
karargähden çykyp barýandygyny görüp, duranlar ör-gökden
geldiler, biri-biriniň ýüzüne seredişdiler.

– Ýeri, muny näme etmeli? – diýip, Ärdeşir Magmarany
Kabylyäzizlendi.

– Men bu nejisni Mekrandan ähli baýlygy bilen alyp geldim –
diýip, Ärdaş elewredi. – Men etmeli işimi etdim: bu nejisni Altyn-
jan hatynyň dergähine tutup getirdim, Ybraýym ynalyň maňa
tabsyrygy şeýledi. Indi men näme edeyin muny? Men indi yzma
gaýtjak. Muňa indi özüňiz eýe boluň!

Kabyl Altynjanyň zyndan ýetdi.

– Altynjan, saklan!

Altynjan Kabylyň ýüzüne soragly bakdy:.

– Ýeri, näme?

– Sen näme üçin soltan Masudyň guýrugyny öldürmäge izin
bermeýärsiň?

– Guýrugyny? Köpegiň guýrugynda ýagyň hem güýjüň
bolmaýşy ýaly, bu garry guýrukda-da hiç zat ýok. Ol indi hiç kim.

– Ýok, ýok, seniň ýagsyz hem güýçsüz diýýän guýrugyň, er-
kinlige goýberseň, ýagam tapar, güýjem. Özem öňküsinden baş
beter güýçlener. Dünýäni guýruklar dolandyryýar ahyrin!

Altynjan Kabylyň ýüzüne geňirgenme bilen bakyp, näme-
dir bir zatlar diýmekçi boldy, ýöne ýuwdundy-da, ýoluny do-
wam etdirdi:

– Men onuň nädip öldürilse ýerine düşjekdigini bilme-
ýärim. Oňa nähili jeza berilse-de, bärden gaýtjak ýaly bolup dur.
Oňa ýowuzdan ýowuz jeza bermek gerek!

Ärdeşir Magmarany Altynjanyň ýakynyna bardy.

– Ýowuz jezalaryň görnüşleri kän. Isleseňiz, dardan asyp
bolar, isleseňiz, falake ýa çambarpeç jezasy bilen öldürip bolar.
Başga-da usullar kän, gara ölüm⁷ bilenem, gyzył ölüm bilenem
öldürip bolar, ýöne özüm-ä kahdudy gowy görýärim.

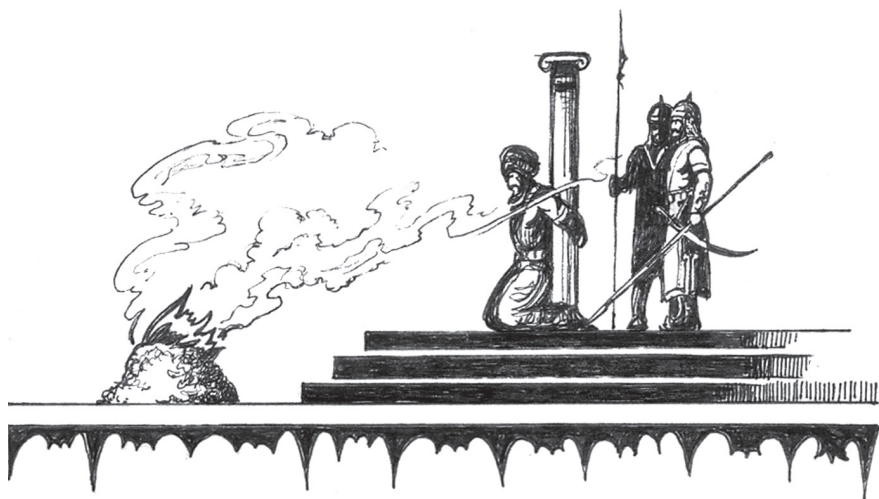
– Ol nähili jeza?

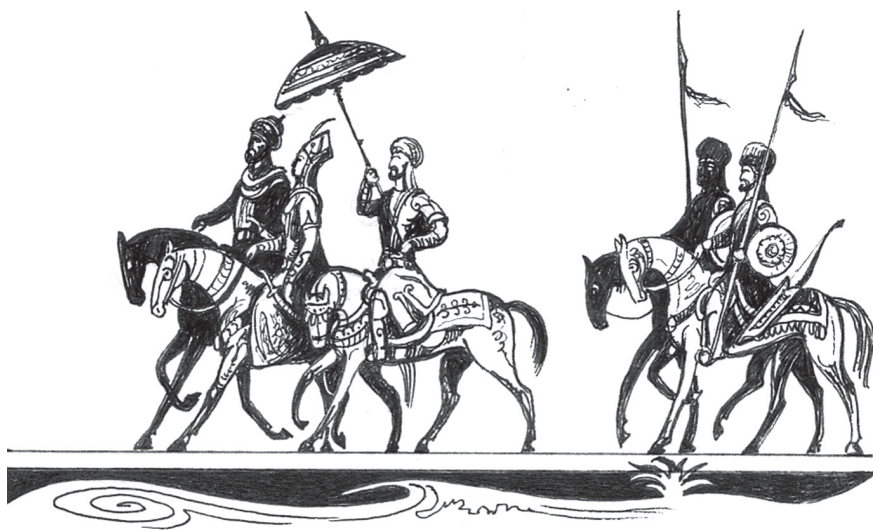
– Kahdud usulynda bugdaý samanyň tüssesine boglup
öldürilýär, sebäbi tüsseleriň içinde saman tüssesi in demikdiriji
tüsse.

– Ärdeşir, bu nejisin jezasyny özüň ber. Nädip öldürseň,
şeydip öldür, öldürseň bolýar. Goý, seniň gowy görýän jezaň be-
rilsin!

Altynjanyň bu aýgytly sözünden soň Şamäligi südenekledip
alyp gittiler.

Altynjan onuň zyndan garap galdy, näme üçindir, Janahyr
halwaçy ýadyna düşdi.

On ikinji hekayat

ÝATLAMA – GARRYLYK ALAMATY

Altynjan geçen günlerini köp ýatlaýardy. Ýatlamalar Awagt geçdigisaýyn dagtokga üzümi ýaly süýjeýärdi.

Onuň hakydasynda düýpli orun alan belli-belli wakalar bardy.

– Arsahışmesen şäheriniň gündogar bazarynda äpet pili gören pursady hakydasynda dur. Ol: «Pile münjek!» diýip aglapdy, Sadylla bolsa, pilden gorkup aglapdy. Sadylla aglamadyk bolsa, olary pile mündürjekdiler. Şonda bir hatyny jezalandyrypdylar, kellesini çapypdylar. Ol hatynyň kesilen kellesi Altynjanyň duran ýerine togalanyp gelipdi. Altynjan kellesi çapylan hatynyň örülen uzyn saçyny ýylandyr öýdüp gorkupdy. Şol gezekki bazarda bolup geçen ähli wakalar:

– Inisi Habylyň gözüne gyljyň ujuny sokup, onuň bir gözünü kör eýleşdi;

– Janahyr Geçdekininiň ogluna ok atyp ýaralan pursady;

– «Eprikogullary Hudayyň gargan neberesi» diýendigi üçin öz deň-duşlarynyň başisini urup, hakyt maýyp edişi;

– Gahar edip, kakasynyň otagyny otlayşy;

– Buruntakly oglanlary uruşlary;

- Tümen beg;
- Tümen begiň ýigrimi halta altyn-kümüş getirip, şebistan-da gömen gijesi;
- Tümen begiň öldürilen gijesi;
- Daýysynyň soňky demini sanap ýatysy;
- Çiltenler bilen Togrul begi öldürmäge gidilişi;
- Togrul beg bilen ilkinji gezek duşuşan pursady;
- Togrul beg bilen sährada gezelenç edişi;
- Toý günü...

Ýada düşýän täsirli wakalar kän. Altynjan ol wakalary ýatlap, gaýtadan pikir eleginden geçirýär...

Şeýle ýatlamalaryň biri-de «Zamahşar gijesinden» soň, Garagumuň içi bilen Merwe baryşlary.

Altynjan hatyn ol günleriň her bir pursadyny, her bir sagadyny dek şu gün bolup geçen waka deýin göz atuwyna getirýärdi.

...On müň atly esgerden galan iki müňe golaý esger «Zamahşar gijesindäki» aýylganç gyrgynçylygy asyl ýatlanokdam. Olar göçgünlidiler, şadyýandylar. Olaryň göçgünliliginden şadyýanlygyndan çen tutsaň, hiç bir gyrgynçylyk bolmadyk ýalydy, olar özara degşip-gülşüp gelyärdiler.

On iki günläp ýol ýörediler. On ikinji gün Merwe ýakynlaşylandygyny habar berdiler.

Herki zadyň soňy bar. Soňy ýok ýaly bolup görnen Garagumuň hem soňy bar eken.

Garagumuň gyrasyna ýakynlaşylandygyna ähli kişi begenen bolsa, Altynjan gynanmak gynandy. Onuň göwnüne, Garagumuň gutarmagy bilen iki ýyl dört aý on ýedi günläp talwaslap garaşan täze eşreti, täze durmuşy gutaraýjak ýaly duýuldy.

Altynjan бүтін ömrüniň ýörişde geçmeginerazydy. Wah, ol бүтін ömrüniň geçen on iki gününe çalymdaş bolmagyny isleýärdi.

Ol Garagumda üç giňişligiň gujagynda meýmiräpdi.

Şol üç giňişligiň ilkinjisi mähriban adamsy Muhammet Togrul begiň gujagydy. Ol Altynjanyň ýüregine ymgyr giňlik berýärdi. Bu giňişlik Altynjan üçin Erem bagydy. Altynjan bu giňişlikde özüni bagty daş ýarýan zenan hökmünde duýýardy.

Ikinji giňişlik Garagum çölüniň uç-gyraksyzlygydy. Bu uç-gyraksyz giňişlik hem Altynjanyň dar gursagyna giňlik berýärdi.

Üçünji giňişlik – Wagtdy. Giň çölde gaýa-gopuzlyk ýokdy. Wagt – Altynjanyň isleýşi ýaly haýaldy, ýaýaldy. Arkaýyndy, kanaगतlydy. Ähli zat, ýok, älem-jahan ukuda ýatan ýalydy.

Altynjan çölüň uç-gyraksyz giňligini, wagtyň ýaýallygyny Muhammet Togrul begde hem görýärdi.

Ol özüni begiň ýanynda iň sylagly, iň bagtly zenan duýýardy. Altynjan: «Durmuş şeýle gowudyr» diýip akylyna-da getirip görmedik bolsa nätjek?! Ýogsam olam-a arzuwlar ummanyna çümüp, hyýalatynda Muhammet Togrul beg bilen köp hadysalary başdan geçiripdi. Hyýalat süýjüdi. Aslynda dünýäde iň süýji zat hyýalat eken. Hyýalat diňe bir süýji däl, ol lezzetli hem eken.

Altynjan toý günündäki gerdegiň işigini ikinji ömrüniň işigi hasaplady.

Ol gerdegiň işiginde nisar dessury birle depesinden gülleri, altyn dinarlary seçelendirip ikinji dünýäge – ikinji zenan ömrüne ädim ädipdi, ýöne bu günde onuň başky dünýäsini ýatladýan ýekeje zadam ýokdy.

Ýekeje zadam!

Wah, gulakhalkasam ýog-a!

Geçen günleri bilen baglanysykly ähli zatlary gerdegiň içinde galdy.

Altynjanyň gerdekden çykandan soňky ömri ylgawly boljaga meňzeýärdi. Çünki ol gerdekden ylgap çykypdy.

Şondan bärem ýoldady.

Eý, Hudaý, seniň ýaradan gerdun pelegiň biçak giň! Eý-ho, gerdun pelegiň soňy ýog-a.

Garagum Altynjanyň arzuw-telwaslaryndanam uzyn hem giň eken!

Altynjan maksadyna gowşup, on iki günki ýörişde birgiden garaşmadyk sarç pikirleriň üstünden bardy.

Ol ähli zadyň öňki pikir edişi ýaly däldigini çaklady. Garagumuň her bir golunda hökmürowanlyk, dünlelik duýdy. Çöl ümsümliginde, dünleliginde, hökmürowanlygynda Altynjanyň göwnüne bolmasa, Togrul bege nähilidir bir ýakynlyk bardy.

Altynjan bu pelekde Allatagaladan köp zat hantama dälidi. Onuň baş küýsegi Togrul bege özüniň adaty zenan dälidigini, zenan bolup dünýä inen-de bolsa, hakyky merdana «erkekdigini» durmuşda subut etmekdi. Ol özüne naçar hökmünde seredilmegini asla islemeýärdi. Has anygy, ol özüne naçar hökmünde seredýänleri ýigrenmek ýigrenýärdi.

Altynjan Togrul begiň şa bolmagyna kipaýat bermek isleýärdi. Eger özi kipaýat bermese, bege şa bolmak eýgertmejek ýalydy.

Eger Togrul bege gerek bolsa, pikirlenmezden janyňy bermeli diýen düşünje Altynjanyň aňynda berk orun alypdy. Eýsem näme? Allatagala, rast, Togrul begiň hatyny bolup, ýardamynda durmak üçin – Altynjan özüniň Togrul begiň ýardamynda durmak üçin dünýä inderilendigine berkden-berk ynanyardy – amanat eçilen bolsa, onda buýtar-suýtarlyk nämä gerek?! Allatagalanyň özüni haýsy maksat üçin ýagty ýalança getirendigini bilmegiň özem uly mertebe ahyryn! Altynjan Gorkut atanyň hatynlar hakdaky söhbet bilen başlanýan şadessanyň gowy görýär, onda Ezraýyl Däli Domrulyň janyňy harladyp almaga gelende, oňa aýalynyň öz şirin janyňy berýändigini baradaky boýy has-da gowy görýär. Gorkut atanyň bu boýuny hakyt özi hakynda aýdylan ýaly duýýar. Ýaşlary bir çene baran ata-ene perzentlerine şirin janlaryny berenok. Gülçeçek welin, äriň dardine derman bolmagy özüne mertebe bilýär. Gorkut ata oguz zenanyň durmuşdaky ornuny düşündirýär: hatyn öz zemin hudaýy üçin, onuň mertebesi, rowaçlygy üçin ýaşamaly. Altynjan bu şadessany gaýtalap-gaýtalap diňläpdi, Gülçeçekte öz keşbini görüpdi. Yöne Gülçeçek bolmak Altynjany kanagatlandyranokdy.

Ol öz hökümdaryna özüniň kimdigini – başarnygyny görkezme isleýärdi! Ömrüniň manysyny hem şu isleginiň amalynda görýärdi!

Köp bende özüniň bu ýalançydaky ornuny-ojagyny tapman itiniň art aýagyndan suw içip ýör-ä! Altynjan– in esasy zat – bu dünýä inmesiniň düýp içtymagyna akyl ýetirdi. Öz ykbalynyň, täleýiniň Togrul begiň ýanyndadygyny bildi. Onsoň, heý, ony

ezizlemän bolarmy? Altynjan Togrul begi ezizlemegi özünü ezizlemek manysynda düşündi. Onuň başyna melamat gelse, özünden sowa geçmejekdigi köre hasa ahyryn. Togrul begi goramak – öz mertebäni goramak. Ýöne, Hudaýa şükür, beg goraga, he-maýata mätäç däl. Gaýtam, onuň özi külli musulman ymmatyna howandar.

Altynjanyň öz önünde goýan maksady bardy: beg, goý, ilkinji ýyllarynda hatynyny towşantüý, naçar hasaplasa hasaplasyn.

Goý, beg ony diňe halallygy hasaplasyn.

Ömür gysga – ýol uzak.

Altynjan durmuşda özünüň naçar däl-de, hakyky merdanadygyny, özem Muhammet Togrul begiň naýyby hem nedimi bolmaga mynasyp merdanadygyny görkezer, subut eder! Hökman subut eder!

Altynjan, ine, şu maksadynyň amaly üçin Alladan pursat hem gaýrat dileýärdi.

Merdi-merdana, «erkek» bolmak küýsegi onda çagalykda galaýjak ýalydy. Bu küýsegiň çagalykda galmagyna Abdylmälik han, atabeg Omar, Hajar hatyn ynanyrdy. Altynjanyň özem ynanyrdy. Ýöne galman eken.

Galman eken.

Megerem, «erkek» bolmak küýsegi ojaryň ýere kök urşy deýin çuňdan düýp tutandyr?! Ojaryň kökünüň ählisini köweläp alyp bolmaýsy deýin, indi Altynjanyň çagalykdan galan küýseginem aňdan doly aýryp bolmajaga meňzeýär. Bu küýseg kesapat getiräýmesin, Altynjan?! Beg beg bolar, ol etjek işini bilýär ahyryn!

Allatagala kimi patyşa götermek islese, Musa beg, Ybraýym beg, Dawut beg deýin dogan hem aga berýär, serkerde berýär, Abdylkasym Buýany, Ahmet Dehistany, Anuşirwan ibn Tümen, Amydylmülk Kundury deýin parasatly wezir berýär, Altynjan ýaly hatyn berýär. Beýigi beýik edýän onuň töweregindäki, gullugyndaky başarjaň adamlary!

Altynjan özünüň Togrul begiň şa bolmagy üçin doglandygyna öňem ynanyrdy. Iki ýyl dört aýlap hem bu pikiri gursagynda

ezizläpdi. Garagumuň içinde geçiren on iki gününüň içinde pikiriniň hakdygyna hasam açyk göz ýetirdi. Onsoňam Togrul begiň nika gijesi aýdan baş sargydyna wepaly bolmak aňsat däl ýaly bolup görünse-de, birgiden kynçylyklaryň ýüze çykjakdygyny aňdy.

On iki gününüň içinde oýlanara Altynjanda mümkinçilik ýeterlik boldy. Baş sargydyň dördünjisi barada oýlandy. Şol gije Muhammet Togrul beg baş sargydyň diňe dördüsini aýtdy. Altynjan aýdylmadyk sargydyň nämedigini niçesar bilesi gelse-de, begden soramady, diňe amatly pursat dörände soramagy maksat edindi.

* * *

Togrul beg bilen Altynjan atларыny ýanaşyk sürýärdiler. Serkerdeler sesýetim yzdan gelýärdi. Ähli atlylar çatynjalaryň hylwaty söhbedine päsgel bermezlige çalyşýardy. Togrul beg sag elini ýokary göterip ýanyna gelmelidir baradaky yşaraty berme-se, hiç kim olara ýakynlaşmaýardy.

Yssydan ýa-da ýagyş-ýagmyrdan goranmaly bolanda, Togrul beg hyzmatkärlerine şeýle diýerdi:

– Siz meniň üstüme saýawan tutjak bolup oturmaň, siz meniň hatynymy yssydan, ýagyşdan-ýagmyrdan, gardan goraň. Saýawanyňzy onuň üstüne tutuň.

Togrul beg ýörişlerde ilkinji hyzmatyň hatynyna edilmegini hyzmatkärlerinden mydama talap ederdi. Bu talap onuň bütin ömrüne dowam etdi. Begiň bu talabyndan Altynjanyň nähili hatyralanýandygyny duýýardylar.

* * *

Olar gündiz ýol ýöräp, garaňky gatlaşyp ugranda düşleýärdiler, otuz-kyrk adam ýerleşer ýaly uly düşekde ýazylyp-ýaýrap oturýardylar, dync alýardylar, uklaýardylar.

Ýörişiň ilkinji hepdesinde Altynjan horlanmak horlandy. Nädip horlanmasyn, görgüli?! Garaňky düşenden ýorgana girip ukusyny daňdana çenli almagy öwrenen säherhyz Altynjan

asyl gijelerine uky görmese nätsin?! Uzynly gijäni Togrul beg bilen aýşy-eşretde geçiren Altynjan daň atandan ýola düşmeli. Onsoň atyň üstünde uklaman oturmak eýgertmeýärdi. Togrul beg welin, atyň üstünde pinek etmäge-de, ukusyny almagada werziş eken. Asyl, ol ata münenden soň islän pursady uka çümüp bilýärdy. Özi süýji ukuda bolsa-da, atyň nirä gelendigini, nähili ahwalatyň ýüze çykandygyny magat bilýärdi. Süýji ukudaka soralan soraga takyk jogap berýärdi, iki müň atly goşuny dolandyryýardy, adamlaryna etmeli işlerini aýdýardy. Togrul begiň bu başarnygy Altynjany haýrana goýdy: bu başarnygy öwrenmäge çalyşdy.

Ähli zadyň başlangyjy kyn. Atyň üstünde irkilmegi däl, uklamagy öwrenmek Altynjana, gör, näçe hupbatlary berdi.

Üç gezek atdan ýykyldy.

Üç gezek!

Şol üç gezegiň ikisinde Togrul beg ukusyndan açylyp, oňa tekge bolmaga ýetişdi.

Birinde welin, ät galdy. Ýogsam beg onuň uklanda atdan ýykylmagyndan ätiýaç edip barýardy.

Altynjanyň aýagy üzeňnide galdy, göwresi aşak gaýtdy. Aýagy üzeňniden aýryp bilmän atyň aýaklarynyň arasynda gara heläk boldy. At ony esli aralyga süýräp äkitdi.

– Bolmaly zatlaryň ahryry biri boldy. Şeýdip, ýykylmasaň, atyň üstünde uklamagy öwrenmersiň. Şeýdip, ýene bir gezek ýykylynyňdan soň, atyň üstünde uklamagy öwrenäymegiň ähtimal. Senden gizlemäýin, men üç gezek atdan ýykyldym. Olaryň birinde at süýredi, üstümden ýöräp, ýaýjygymy döwen gezegem boldy. Baý, heläk boldum, şol gezek! Ýyllar gaty köp zatlary öwretti.

Altynjan hötjetlik etdi: uklamaly, ýöne indi hüşgärligi saklamaly – atdan ýykylmaly däl.

Ol soň hakykatdan hem atdan ýykylmady.

Allatagala Horezmine sygmadyk Altynjany ýedi yklym sährasyna çykardy. Täze durmuş onuň hyňzap duran kakabaş hyjuwyna kybapdaşdy. Ol giň sährada kanagat tapdy.

Bu durmuş Altynjanyň küýsän durmuşydy. Şonuň üçin ol bu durmuşa tiz öwrenişdi.

Ýöne Togrul beg onuň garaşan perdesinden gopanokdy.

Beg onuň aňynda ýaşayan Muhammet Togrul begi däl, ol başga adamdy, başga begdi, geňdi, syrlydy.

Altynjany geň galdyran zat kändi.

Muhammet Togrul begiň toý güni halaýygyň önünde özüni «Gudaçylyga barlanda görkezen hokgalaryň üçin» diýip gamçylamagy, soňundan gerdekde aýagyna tagzym etmegini islemegi Altynjanyň ýadyndan teý çykanokdy. Ol nika gijesinde Şamäligiň gulamlarynyň eden gyrgynçylygyny hem ýadyndan çykaryp bilenokdy, soň bu hakda Muhammet Togrul bege aýdypdy:

– Şamälik nejisni eden ýowuzlygy hiç akyla sygar ýaly däl!..

– Şamälik bize juda ýowuz urgy urdy, in ýakyn adamlarymyzy öldürdi. Biz olaryň hununy Şamälikden hökman alarys, özünide ýowuz jezalandyrarys.

– Damagy çalnan, ganlary derýa bolup akan bendeleri hiç unudyp bilemok.

– Sen ol gijäni, ýowuzlyklary ýatlamajak bol. Olar ýaly zatlary aňyňdan çykaryp zyňmagy başarmasaň, Togrul begiň hatyny bolmak saňa juda kyn düşer.

Altynjan Muhammet Togrul begiň bu sözlerini Garagumda geçiren on iki gününüň içinde telim ýola aňynda aýlady, ýöne, barybir, aňyna sygdyryp hem aňyndan aýryp bilmedi. Sekiz müň adamyň ölümüne nädip parhsyz bolup biljek?

Togrul beg Jeýhunynyň kenarynda sekiz müň esgerden daşgary köp mukdarda baýlygyny goýup gaýtdy. Gör, näçe araba, gör, näçe düýe ýük galdy, ol ýerde? Galan baýlyk üçin Muhammet Togrul begiň tüýem gymyldamady, diňe özüniň biynjalyk edilendigine gaharlandy.

Altynjan Togrul begiň nika gijesindeki rahatlygyny ähli baýlykdan, ähli zatdan ýokarda goýýandygyna düşündi.

Onuň bolşy biçak syrlydy: syrlylygyndan, rahatlygyndan çen tutsaň, ýogalan esgerler direläýjek ýalydy, şeýle hem ýogalan esgerlerinden ýüzlerçe esse köp esger özüne haýsydyr bir depäniň aňrsynda garaşyp duran ýalydy. Onuň syrlylygy Jeýhunynyň ke-

narynda galdyryp gaýdan baýlyklaryndan ýüzlerçe-münlerçe esse köp baýlyk hem birki depeden aňyrda goýlan ýalydy.

Wah, Altynjanyň iki ýyl dört aý on ýedi günläp geýmäge dözmän saklan gymmatbaha lagly-göwherlerli egin-eşikleri, şaý-sepleri gerdegiň içinde galdy! Wah, gerdegiň içindäki hataran goýlan sandyklarda dünýäň baýlygy bardy! Wah, duran ýerlerinden göni gaýtmaly boljagyny bilenliginde, ol hiç bolmanda, Togrul begiň nika günü üçin weziri Ahmet Dehistanydan ugradan şaý-seplerini dakynyp ýa alyp daş çykardy!

– Wah, Altyn gyz, bu dünýäniň zady üçin gyýylma! Nesip bolsa, ýedi yklymyň ähli baýlygy seniňki bolar! Şamälik seniň ol şaý-sepleriňi öz eljagazlary bilen getirip berer, özem ol alan zatlarynyň üstüne-de ýüz esse goşup, öňünde ýedi bükülip getirip berer. Muny saňa men aýdýaryn. Muny saňa Muhammet bin Mykaýyl bin Seljuk bin Dukak aýdýar. Sabyrly bol. Geregiň altyn şaý-sepi bolsun! Seniň haremiň Zamahşardaky ýaly jaý bolmaz, ýok, ol Käs, Ürgenç säherlerindäki ýaly, Merwdäki, Nyşapurdaky ýaly, owadandan-owadan köşk bolar. Seniň köşgüň münläp haşemli bolar.

Togrul begiň ýalan sözlemeyändigine Altynjan ynanýardy, ýöne onuň aýdýan zatlaryna hiç akyl ýetirip, göz öňüne getirip bilenokdy. Ähli zat hyýalaty ýaly duýulýardy. Şeýle-de bolsa, Altynjan begiň aýdýan sözlerine juda ynanasy gelyärdi.

– Eh, Altyn gyz, Altyn gyz, seniň üçin näme gerek bolsa, men gaşymy çytmaryn. Seniň ornuň mydama meniň tagtymyň çep gapdalynda bolar. Sag gapdalymda baş wezirim oturar. Ýöne sen baş wezirindenem maňa ýakyn bolarsyň. Men külli musulmanlaryň patyşasy bolaryn. Sen bolsa külli musulmanlaryň patyşasynyňam patyşasy bolarsyň.

Erkek kişiler zenanlar üçin hem jennet, hem dowzah.

Jennet bilen dowzahyň aralygy gaty ýakyn: o dünýädäki gyl-dan inçe Syrat köprüsi barmyş. Ana, şol köpri är bilen aýalyň aralygyndaky köpri bolmaly. Är bilen hatynyň arasynda ýekeje söz bar. Zenanlar şol ýeke sözüň üstünde ýaşaýarlar. Ýeke sözüň üstünde duran zenan adamsynyň ýüzüne seredenden dowzah bilen jennedi saýgarmaly. Ýogsam başyňa dowzahyň inäýmegi ähtimal.

Erkek kişi islän pursady bu ýalançyda jenneti hem dowzahy döredip bilýär.

Erkek – baş, hatyn – boýun.

Altynjan nika gijesinden başlap, Togrul bege iň ýakyn ýardamçy bolmaga çalyşdy, onuň maksadynyň rowaç bolmagynyň ýollaryny gözlemäge başlady. Hajar hatyn hem ilkinji gijeden başlap, äriň bilen nähili gatnaşykda, nähili ýakynlykda bolmalydygyny zynharlap-zynharlap sargap-öwredip goýberipdi.

Altynjan ejesiniň pikirini unamaýardy. Är-hatyn babatda onuň öz pelsepesi bardy.

Ol erkegi – göwre, zenany – göwün hasaplaýardy. Maksada göwre bilen göwnüň birleşen ýagdaýynda ýetip bolýar diýen berk ynanjy bardy.

Göwre bilen göwüniň birleşmesinden bir bitewi adam – hakyky adam emele gelýär. Göwre bilen göwün utgaşyp, sazlaşyp bilen ýagdaýynda islendik maksada ýetip bolar.

Allatagala göwrä çäksiz köp güýç-kuwwat beripdir. Adam şol güýç-kuwwaty nirä, nädip sarp etmelidigini bilenok. Onda gorky bar. Ana, şeýle ýagdaýda göwün göwreden gorkyny aýryp berýär, göwräni bir ugra ugrukdyrýar, galkyndyrýar, ganatlandyrýar. Göwün göwrede ynam döredýär, göwräni ruhlandyrýar.

Özüne ynam bolan, ruhy galkynan adam gaýduwsyz bolar, maksadyna ýeter.

Altynjan Togrul bege ganat bolmak isleýärdi.

Altynjan Togrul begiň göwni bolmak isleýärdi.

Ol begi her hili bela-beterlerden goramak isleýärdi.

Ol begiň Turana soltan bolmagyny isleýärdi. Onuň bu derejä ýetmegine hemaýat bermek isleýärdi.

Ömrüň manysy – maksadyňa ýetmek. Altynjan maksadyna ýetjekdigine ynanýardy.

* * *

Güyzüň iň soňky günleridi. Howa salkyndy. Gijelerine howa salkyn, çigrek bolýardy. Şeýle-de bolsa, Togrul beg galyň geýinjek bolmaýardy.

Altynjan ähli zatdan beter sowugy halamaýardy, kesellemekden gorkýardy. Howanyň maýyllaşmagyny isleýärdi. Muhammet Togrul begiň islegi welin, onuň isleginiň tersinedi: garyň ýagma-gyny isleýärdi.

– Eý, Perwerdigärim! Ýüregim garyň ýagdyrmagyňy isleýär. It garynyň¹ üstünden aýakýalaň ylgamak isleýärim – diýip, Togrul beg Asmana seredip ellerini galgady.

– Gar ýagjaga meňzänok – diýip, Altynjan sargylt bulutly Asmany hırcyny dişläp synlady.

– Gar ýagar, hökman ýagar! Eý, Taňrym, gar ýagdyr, eý, Taňrym, gar ýagdyr! Gar! Gar ýagdyr!

Togrul begiň isleýşi ýaly boldy.

Biraz wagtdan soň howanyň öwzaýy bozuldy. Günbatar-demirgazykdan kowçum-kowçum sargylt bulutlar münzeşip geldi.

– Gar ýagjak öydän, Hudaýtagala sizi gowy görýär.

– Hudaýtagalanyň meni gowy görýändigine diňe häzir akyl ýetirdiňmi? – diýip, Togrul beg ynamly aýtdy.

Başda uzak ýagman goýarly görnen gar soňundan çynyna tutdy: uzak gije ýagdy. Özem köwsarlap-köwsarlap ýagdy.

– Bu gar ikimize kâr etmez – diýip, Togrul düýe ýüňünden edilen ýorgany Altynjanyň üstüne çekdi.

Altynjan ýorganyň aşagynda demikdi, derrew ýorgandan kellesini çykardy.

– Asyl senem ýorgany başyňa büräp ýatyp bileňokmy? – diýip, Togrul beg Altynjany gujaklady.

Togrul beg hem başyny büräp ýatyp bilmeyän eken.

Altynjan akgyzy Gülyüzliniň birmahalky uky baradaky pel-sepelerini ýatlady...

* * *

Uzak gije ýagan gar daňdan çar ýany ak gara büredi.

– Allatagalanyň adam üçin ýaradan zatlarynyň birinjisi gorky bolmaly. Çaga ene rehminden çykanda-da gorka sataşýarmyş hem gorkup aglaýarmyş. Eger dünýä inen çaga aglamasa, onda ol çaga ölýärmýş. Biler bolsaň, men şu günki ýaly gar ýagan günü

dünýä inipdirin. Men dünýä inenimde aglamandyryn. Ölümden alyp galmak – aglatmak üçin meni garyň üstünde ýatyrypdyrlar. Biraz wagtdan soň men jana gelip, ellerimi-aýaklarymy hereketlendirip, aglap başlapdyryn. Seljuk Dukak: «Sen gorky damarsyz dünýä indiň. Gorkusy ýok adam dünýäde iň batyr adamdyr. Gorky damaryň ýoklugy Allatagalanyň islegidir, ol seni dünýäniň soltany etmek isleýändir. Allatagalanyň eradasy seni soltan eýlemek bolsa, nesip bolsa, sen soltan çykarsyň» diýipdi.

– Çagakaňyz aglamadyňyzmy?

– Aglandyryn-la – diýip, Togrul beg uzaklara seretdi: – Dünýä inenimde-hä aglamandyryn.

Altynjan begiň seredip duran tarapyna nazar aýlady. Bir gijede töwerek-daş gara bürenipdir. Howa şeýlebir ýakymlydy, arassady:

– Howanyň gowudygyny!

– Ýör, gideli!

– Nirä?

– Islän tarapyna gideli. Haýsy tarapa gidesiň gelyär?

– Bilmedim...

Togrul beg Altynjanyň elinden tutup, birki depe aşdy. Go-ragda duran hamemler olaryň yzyna düşdi.

– Biziň yzymyzdan galyň! – diýip, Togrul beg jandarlara buýurdy. Olar alty-ýedi depe aşyp, kiçeňräk bir oýtakda saklandylar.

Altynjan begden gözüni aýyrmaýardy, çünki beg nämedir bir zadyň kül-külündedi, keýpi kökdi. Düşelgeden aýakýalaňaç gaýdypdy. Hokga ýa ädik geýmek hakda oňa köwüşberdar-da², hajyp-da ýatlatmaga het edip bilmändi. Ýatlatsa, ilki bilen, Altynjan ýatlatmalydy. Ol hem sözüniň diňlenmejekdigini bilýärdi, şonuň üçin hem hiç zat diýmändi.

Togrul beg egnine ýelbegeý atan pürejini³ garyň üstünden ýazdy-da, egnindäki köýnegini hem dyzdanyny çykarmaga durdy.

– Biler bolsaň, Altyn gyz, men bütin ömrüme şu pursada garaşyp ýasadym... – diýip, Togrul beg göçgünli dillendi.

– Siz üşärsiňiz.

– Üşemezim ýaly, meni öz howruña çöymek saňa şertdir.
– Dördünji şertiň nämedigini ahyr bildim.
– O nähili dördünji şert?
– Nika gijesi: «Meniň baş sany talabymy hergiz unutmagyn» diýip maňa talaplaryňzy aýdypdyňyz, ýöne olaryň birini aýtmadyňyz. Şondan bäri dördünji talap nämekä diýip ýördüm.

Togrul beg hezil edip güldi.

– Talaplarym ýadyňdamy?
– Elbetde, ýadymda.
– Hany, aýt!
– «Birinji: hiç wagt edenime däl diýme! Ikinji: hiç wagt akyl berjek bolma! Üçünji: hiç wagt bir aýdanymy ikinji gezek gaýtlatma! Dördünji:... Başınji: hiç wagt hiç zat sorama!...»

– Dogrudanam, dördünji talabymy aýtmadymmy?

– Aýtmadyňyz.

– Häzirki şertim baş talaba girenok.

– Onda dördünji talap näme?

– Ony aýdasym gelenok, belki, galan ömrüme-de aýtmaryn. Sebäbi men seni tanaýaryn, ony aýtmaga zerurlyk ýok hasaplaýaryn. Başarsam, saňa diňe gowy zatlary aýtjak.

Beg Altynjany mäkäm gujaklady, soňam ony perejiniň üstünde eda bilen ýatyrdy.

– Sakçylar bize serederler.

– Bize sereden sakçy kellesinden dynjagyny bilipjik durandyr. Sen o tarapdan gaty arkaýyn bol!

Altynjan oýtakda ilkinji gezek birmahalky küýsän islegine ýetdi: ol Muhammet Toгрul begiň gar gatysykly murtuny oýnady.

– Näme edýärsiň?

– Murtuňzy oýnaýaryn.

– Onda oýnar ýaly näme bar?

– Murtuňzy gar garysypdyr. Garyny aýytjak. Men siziň murtuňzy goramasam bolmaz-a – diýip, Altynjan begiň murtunyň garlaryny aýyrdy.

Togrul begiň murtundaky gar tozгajyklary Altynjanyň ýüzüne gaçdy. Beg gar tozгalaryny sypap aýyrdy.

Altynjan garaşylmadyk garagolluk etdi: ýatan ýerinden bir penje gar aldy-da, ony begiň ýüzüne sürtdi.

Onuň bu degişmesi begiň hoşuna geldi, gapdal çekildi, soňam «aryny» almak bilen boldy. Onuň niýetini aňan, Altynjan tarsa ýerinden turup gaçdy, beg kowdy. Iki bökende onuň yzyndan ýetip, bilinden gujaklady-da, daşyndan pyrlandyryp aýlady. Altynjanyň hyr berip başy aýlandy, entirekläp garyň üstüne ýykyldy.

Beg Altynjany berk gujaklap, garyň üstünde agnady, birdenem garysyna galyp, hatynyna ýüzlendi:

– Häzir näme isleyärsiň, aýt!

– Aýtjak däl!

– Aýt, aýt!

– Murtuňyzdan ýolmak isleyärim.

– Baryny goparaýjakmy?

– Ýok, ýekejesini. – Altynjan garyň üstünde ýatysyna pikirini üýtgetdi. – Aý, ýok, hökman däl! Agyrar.

– Agyrsa agyrsyn, hany, çek, ýol! – diýip, Togrul beg ýüzüni Altynjanyň alkymyna eltdi.

– Ýok, ýok, agyrmasyn!

– Toý günü gamçylamda agyrmadymy?

– Agyrды.

– Sen çydadyň-a.

– Çydadym.

– Indi çydamak gezegi meniňki! Seniňki bilen deňeşdireniňde meniňki hiç zadam däl. Bol, bol!

– Men şeýlekin aýdaýdym.

– Men çynym bilen aýdýaryn, buýurýaryn. Bol!

– Dözemok.

– Döz!

Altynjan garysyna galyp, Togrul begiň murtundan ýeke gylý saýlap, bat bilen çekdi:

– Weýwa, birine derek ikisi gopupdyr.

Murtundan iki gyl ýolnandygy üçinmi ýa başga bir sebäbe görämi, Togrul begiň gözi ýaşardy.

Birdenem garaşylmadyk ahwalat ýüze çykdy: begiň burnundan gan akyp ugrady. Altynjanyň zähresi ýaryldy. Ol begiň burnunyň ganamasyny murtunyň iki gylynyň ýolunmagyndan gördi.

Togrul beg oña:

– Bu dert mende öñden bar. Sen ganyň akmasyny murtuň iki gylynyň ýolunmasyndandyr öýtme! – diýdi.

Togrul begiň burnunyň ganynyň durmaýanlygy, Altynjanyň göwnüne, murtdan iki gylýň ýolunmagy sebäpli ýalydy. Bu derdiň öñem bardygy hakdaky sözi ol özüniň köşeşmegi üçin tapylan bir söz hasaplady. Aslynda welin, beg hakykaty aýdýardy.

Togrul begiň özem üznüksiz akýan gany saklamagyň aladasy bilendi. Ol boýnuna, maňlaýyna, ýüzüne ýetişibildiginden gar sürtdi. Barybir, ganyň şol bir akyp durşudy. Gan Togrul begiň agzyndan, sag gözünden akmaga başlady. Bu ahwalaty gören Altynjanyň dili tutuldy. Derrew tebip çagyrylyp getirildi.

Begiň ýaşlyk dostlary Mübärek bilen Dürnazary çagyryp getirdiler. Olar begiň burnundan ganyň akýandygyny görüp aljyrap durmadylar, gaty arkaýyn olar. Degişýärler, gülüşýärler.

Olaryň arkaýynlygyny Altynjan halamady.

– Howlugyň-a, gan akyp dur-a!... – diýip, ol biygtyýar janykdy.

– Merhemetli melike, odanma, hiç odanma, bege hiç zat bolmaz. Onuň häzir burnunyň ganamasynyň hikmeti bar – diýip, Mübärek myssa ýylgyrdy.

– Hikmetini bilýärsiňmi? – diýip, Dürnazar Altynjana ýüzlendi.

Altynjan başyny ýaýkady. Dogrusy, bu mahal onuň hikmet diňläsi gelenokdy. Onuň bar pikiri-aladasy begiň burnundan akýan ganyň durzulmagydy. Geň, begiň özem arkaýyn. Ýüzünde birjik-de howatyr-alada ýok.

– Hikmeti ýönekeý onuň: beg bu dünýä Masut soltan ýaly dync almaga, göwün hoşlamaga däl-de, sogap gazanmaga, göreşmäge geldi. Alla onuň dync almagyna ýol bermek islänok.

Dürnazar bilen Mübäregiň arkaýyn bolmasynyň sebäbi bu ahwalatyň birinji gezek dældigi üçindi. Olar özleriniň ökdelän işine girdiler. Begiň burnundan gan akması saklandy...

Eý-ho, ol günden bäri, gör, näçe aý, gör, näçe ýyl geçipdir!

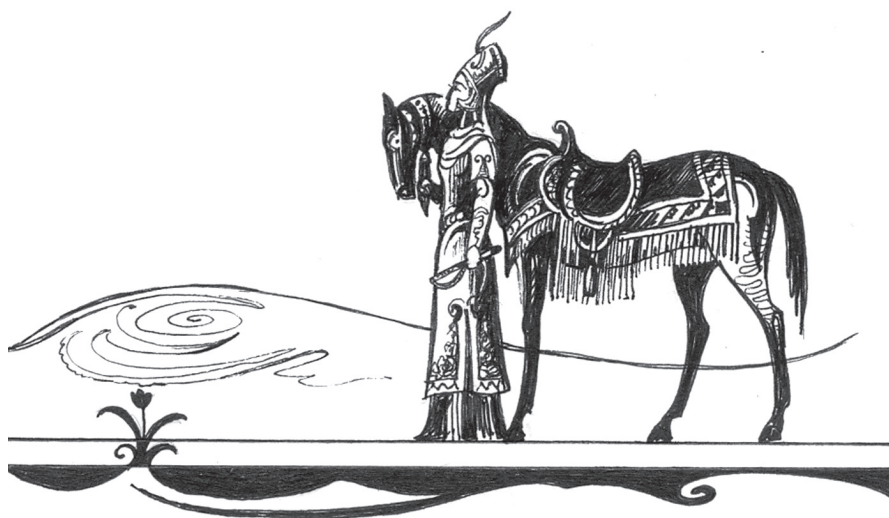
Ýadyň üýtgeşik bir häsiýeti bar. Ol käbir möhüm zatlary unudýar, «öçürýär» ýöne käbir wakalary welin, näçe wagt geçse-

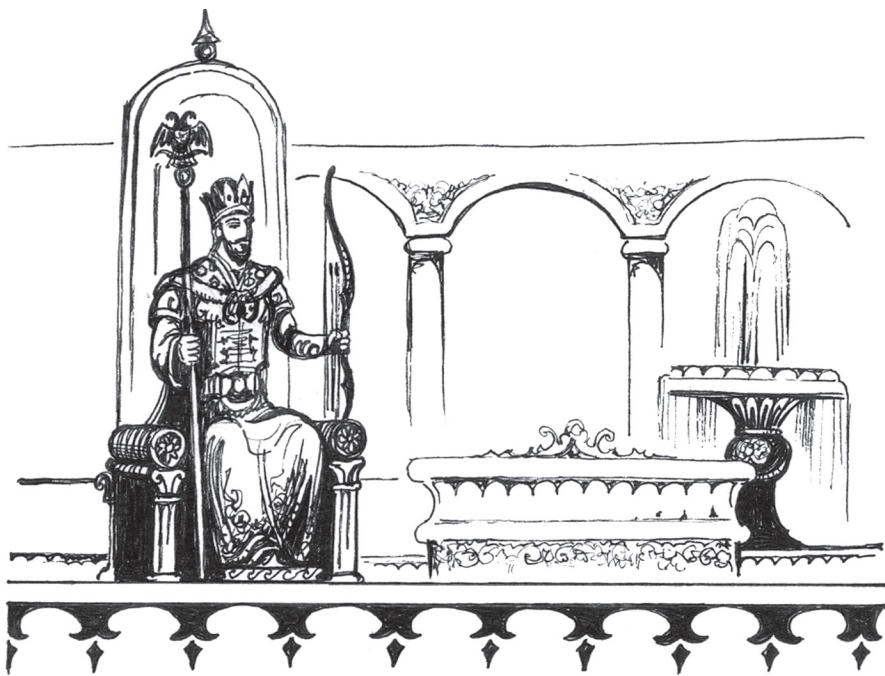

de, teý ýadyňdan aýrylmaýar. Aýratyn hem ýaşlykda bolan wakalar ýatda galgýç bolýar. Ol wakalar könelmeýär.

Oýtakda Togrul begiň burnunyň gananyndan bäri ýigrimi ýyldan gowrak wagt geçipdir, ýöne ol dek düýn bolan waka ýaly, Altynjan hatynyň hakydasynda oraşan dur.

Altynjan oýtakda bolan wakany, umuman-a, Garagumda geçiren on iki gününü ýatlamakdan çäksiz lezzet alýar. Özem ol waka, köplenç ýola düşülende ýada düşýär.

On üçünji hekaýat

SABYR KYLAN GÖGE ÝOL TAPAR

Altynjan özüne teselli bermek maksady bilen Togrul beg bilen baglanyşykly geçen ömür ýoluny, ilkinji nika gijesiniň – Zamahşar gijesiniň aýylgançlygyny, Garagumda begiň burnunyň ganyny durzup bilmän kösenişlerini, Bagdatda geçen günlerini ýatlamaga çalyşdy, özem telim ýola çalyşdy, ýöne bolmady. Ähli ýatlamalaryň uşlyby soltanyň Wasyt babatda aýdan syrly teklibine sapdy. Altynjan soltanyň sözlerinden many agtardy. Ol her hili ýagşy-ýaman pikirleriň içinden diňe bir pikirde saklandy: soltan hatynyna Wasyt welaýatyny mülk edip berenine – makul, dürs iş edendigine uçursyz begenýär. Onuň Wasyt da – birmahalky büweýh, kaku nesilşalyklarynyň soltanlarynyň dync alan ýerlerinde mähriban hatyny bilen iki-çäk gezelenç edesi, dync alasy gelyär, ýöne onda dync almaga

wagt bolanok. Ol öň ençe gezek: «Altynjan, gel, bir gün hiç kime aýtman seniň mülküňe gaçyp gideli. Ol ýerde hiç kime görünmän jukguldaşyp ýaşaly. Ynan, soltanat işlerinden halys usurgadym. Dünýäni unudyp dynç alasym, ýatyp-turasym gelyär. Ynansaň, käteler hiç kimi hem göresim gelenok. Ýanymda jandarlar hem bolmasa diýýärin. Oba adamlaryny görenimde olara gözüm gidýär. Olaryň bar aladalary garynlary. Başga hiç hili alada ýok olarda. Ýöne gerdun pelegiň aladasy meniň gerdenimde. Birsydyrgyn ýaşayyş adamy, hernäçe gowy bolsa-da, irizýän eken. Soltanlyk tagtyna geçenimden, ähli zada ygtyýarym ýetip ugranyndan soň, meniň üçin pelegiň manysy gaçdy. Çünki men öňümde goýan maksadyma, ömrümiň manysyna ýetdim. Öň öňümde garşylyk bardy. Indi meniň bilen darkaş gurup biljek güýç ýok. Adamyň pelekde gyzygyp ýaşamagy üçin öňünde garşylyk bolmaly eken, öňünde güýç bolmaly eken. Özüň pikir edip gör, men nämä ymtylyp ýaşayyn?! Musahhar kylmagamy? Ýedi yklym biziň tabynlygymyza geçensoň, musahhar kylmagam öňküsi ýaly lezzetli däl. Kim düşünmese-de, meniň içki ahwalatyma sen düşünmeli, Altynjan. Men durmuşymda düýpli bir öwrülişik isleýärin. Men tagtymy Dawudyň ogly Süleýmana bermekçi. Ol akylyly, pähimli. Eýýäm ýigrimi ýaşady. Onuň bir kemi bar, ol kemi hem dünýewiliginde, ylma aşa ýykgyň edýänliginde. Onda, arman, patyşalyk däl-de, wezirlilik parasady bar. Şeýlede bolsa, men Alparslany däl-de, Süleýmany tagtymda oturtjak. Ol ikimizi hiç zada mätäç etmez» diýdi.

Altynjan Togrul begde biri-birine asla meňzemeýän iki soltany görýärdi. Ol soltanlaryň her birine Altynjan öz ýanyndan at hem dakypdy.

Birinji soltanyň ady Hökümdardy.

Ikinji soltanyň ady Howandardy.

Altynjan bilen ýürekdeş gürleşýän Howandar soltandy.

Hökümdar tagtynda çep elinde üç altyn peýkam bilen altyn ýaýyny, sag elinde bambuk agajyndan ýasalan, ujuna sap altynydan iki kelleli bürgüdiň ýylan tutan şekilli tugrasy goýlan hasasyny saklap oturmagy gowy görýär. Oňa ýedi yklyma hökmürowan bolmak azlyk edýär. Ol her gün öz goşunbaşylarynyň täze şäherleri, welaýatlary petih edendikleri baradaky habarlaryny

diňlemäge howlugýar. Soltan ähli kişiniň özünden gorkmagyny, aýagyna ýykylmagyny, tagzym etmegini isleýär. Onuň panydan alyan ýeke-täk lezzeti – şäherleri, şalyklary, oba-kentleri teshyr kylmak, seljuk türkmenleri diýen adyň äleme dolmagy, teshyr eden şäherlerinde öz adamlaryny emir bellemek. Kätip onuň agzyndan çykan her bir sözi ýazmaly. Ol bolsa kimi haýsy wezipä belleyändigini aýdýar. Hökümdar adamlara näçe hak eçilse, kätip ony dessine hasaba alar. Onsoň perman kitaba giriziler.

Täze ýerleri akyn kylmak üçin ata atlanmak – iň aňrybaş lezzet. Ýoluň alyslygy Hökümdary usurgatmaýar, gaýtam, hökümdar ýoluň alyslygyndan lezzet alýar.

Ýolda ýat-ýat obalaryň, şäherleriň deňinden geçerler:

Hökümdar wezirden sorar:

«Bu oba haýsy oba bolar?»

Weziriň jogaby nagtdyr:

«Bu oba pylan obadyr, soltany! Bu oba Muhammet Togrul beg soltan bin Mykaýyl bin Dukaka, ýagny size tabyndyr, siziňkidir, hezreti soltany!»

«Metjitleri barmydyr?»

«Metjitleri bar, hezreti soltany. Obanyň adamlary her juma güni üşüşip, siziň adyňyza hutba¹ okaýarlar».

Hökümdar her söweşden soň oljalary görmäge geler. Eger oljalar az bolsa, onda derrew gider, emma kän bolsa, onda hökman oljalaryň ýanynda oturur. Käbir oljalary elleşdirip görer, synlar. Dinarlary howlukman sanap çykar, ýöne näçedigini aýtmaz.

«Ähli olja alnan zatlaryň atlaryny hem sanyny şu gün maňa ýazmaça eltip beriň!» diýip, hökümdar buýruk berer. Soňam gitmez, öz adamlarynyň oljalary hasaba alşyna syn eder, olara düzedişler girizer. Her bir olja paýlaşygynda oljanyň soltanyň paýy – hums hakda ýanyndakylara ýatladar.

Hökümdar – rehimsiz, gazaply, haýbatly, gaharly. Onuň gazabyndan, gaharyndan Hudaý saklasyn! Gahary gelse, ol seni kerçem-kerçem eder. Altynjan begiň gazabyny görende käteler Omar atabegiň ýunanlardaky kentawr hakdaky gürrüňini ýatlaýar: «Kentawryň ýarpy göwresi – bilinden ýokarysy adamyňky, galan göwresi, bilinden aşagy atyňky. Kentawr – hökümdar. Kentawryň ýarpy göwresiniň atyňky, galan ýarpy göwresiniň

adamky bolmasynyň hikmeti bar. Ol hikmet şeýle: sap adamkärçilik bilen hökümdarlyk edip bolmaýar. Hökümdar käte ýyrtyjy deýin gazaply bolmaly, käte adam bolmaly. Hökümdaryň ýyrtyjylygy ýeterlik bolmasa, ony derrew tagtyndan aýyrýarlar». Altynjan ýunan rowaýatlaryndaky pähimiň dogrudygyna geçen ýyllaryň içinde telim ýola göz ýetirdi. Hut şonuň üçin hem ol Hökümdary kentawryň ýyrtyjy bölegi, galan böleginem Adam – Howandar hasaplaýardy.

Howandar – duýguçyl, arzuwçyl hem rehimgöý. Altynjan hatynyň ýanyna birinji däl-de, köplenç ikinji Howandar soltan gelýär. Ikinji soltan Altynjany söýýär, oňa ýüregini açýar. Onuň göwnüni awlamaga çalyşýar, hoşuna geläýjek, göwnüni göteräýjek sözleri aýtmakdan, gaýtalamakdan ýadamaýar. Özem ol bu sözleri diňe bir Altynjanyň göwnüni götermegiň hatyrasy-na däl, ýok, gara çyny bilen aýdýar. Ol Altynjan bilen mydama bile bolmak, onuň bilen gülüşmek, dync almak, ömür sürmek isleýär, onuň bilen dünýäni aýlanyp çykmak isleýär. Eger: «Täzeden ömür berjek, nähili ykbal gerek?!» diýseler, Howandar şonda diýjek sözlerini Altynjanyň ýanynda telim ýola gaýtalady: «Eý, Allatagala, men bir parahat, bag-bakjaly obada mülkdar bolup, Altynjan bilen ýaşamak isleýärin. Maňa köp baýlygam, köp mülkem gerek däl. Altynjanyň jany sag bolsa, men bu gerdun pelekde eşret taparyn». Howandaryň şahyr ýüregi bar, ol bir görseň, sähel zat üçin gözýaş hem döküp oturandyr. Emma Hökümdary welin, eger-eger agladyp bilmersiň. Hökümdar Altynjan bilen onçakly ysnyşmak islemeýär. Ol sähel zat üçin Altynjany düýt-müýt etmekdenem gaýtjak däl. Oňa Altynjan gerek. Sebäbi ol köp zatlary öňünden duýýar, bilýär. Onuň aýdany dogry çykýar. Soltan, gör, birnäçe gezek Altynjan naýybynyň garsysyna gitdi. Ýöne hatynynyň garsysyna giden gezekleri onuňky paşmady. Ähli zat Altynjan naýybynyň aýdysy ýaly bolup çykdy. Hökümdar hiç akyl ýetirip bilenok: näme üçin soltanyň, wezirleriň, emirleriň pikirleri ters, Altynjan naýybyň pikiri dürs çykýar?! Öňünden görüp gelen bolaýmasyn?! Hatynlar şeýtandan dörän. Olardan herki zat çykar. Altynjan bir hokga edýän bolaýmasyn?! Hökümdar öz naýybyna şübhelý garaýar. Oňa o diýen ynanmaýar, has anygy, ynanmak islemeýär. Ýöne

yňnanmaga mejbur bolýar. Ine, şunuň üçinem Hökümdar gaharlanýar. Ýöne, arman, gahar bilen iş bitenok. Ol hakykaty islese-islemese boýun almaga mejbur bolýar! «Altynjan, sen bilgiç!» diýip boýun alýar. Mejbur! Hyrçyny dişleýär. Her edip, hesip edip ondan ökde bolmaga çalyşýar. Ol özüniňkiniň dürs, Altynjanyňkynyň ters bolmagyny isleýär. Halysalla isleýär. Arman, bolanok.

Altynjan hatyn adamsynda haçan haýsy soltanyň hökümdarlyk edýändigini gaty aňsat anyklaýardy. Onuň üçin Howandary bilen Hökümdary parhlandyrmak kyn däldi. Sebäbi olar biri-birinden görnetin parhlanýardylar. Mysal üçin, Hökümdar hiç wagt ýylgyрмаýardy. Howandaryň ýüzünden bolsa mydama nur ýagýardy.

Hökümdar bilen Howandaryň arasynda ýylgaý darkaş gidýärdi. Darkaşlarda, köplenç Hökümdar rüstem gelyärdi.

Altynjan, has dogrusy, Howandaryň gujagyndady, Hökümdaryň bolsa kölegesindedi. Allatagala Hökümdaryň ynsansöýerligini, mähir-muhabbetini, ýukaýürekligini, musulmanlar, ili baradaky aladalaryny raýatlaryna ýetirmegi üçin Altynjany ýörite ýaradan ýalydy. Hökümdaryň adamlara bolan ynsansöýerligi, gadyr-hormaty zenanyň üsti bilen aňladylansoň, ol ynsansöýerlik, gadyr-hormat has ýakymly, has mähirli duýulýardy. Çünki zenan – gözelligiň jana gelmesi. Gözellik bolsa diňe, baryýogy owadanlyk, daşky ýalpyldy däl. Owadanlyga gözüň gidýär, emma mähiriň gitmegi üçin owadanlyk ýeterlik däl, mähir üçin ýylylyk, yssylyk gerek. Bular diňe janlylygyň, diriligiň, çyn ýaşayşyň barlygynda mümkin bolýar. Ynsana dirilik üçin nämeler gerek?! Ynsana bagt üçin nämeler gerek?! Ynsana ynsan bolmak üçin nämeler gerek?!

Ilki bilen mähir gerek! Mähir! Mähir owadanlyk däl, owadanlygyň dirilige hem ömre gönüden-göni dahyly ýok. Jansyz zatlaram gaty owadan bolup bilýär. Altynnda ölüm sowuklygy bar. Gözellik daşky däl, içki barlyk. İçde bolsa jan bar, dirilik bar, ýaşayş bar.

Belki, bu hakykatdan ötri, Togrul begiň hatynynyň ady-da ýöne Altyn däl-de, Altynjandyr! Altyn hem jan! İç janly owadanlyk, gözellik! Gözellik özünde owadanlyk bile diriligi, owadanlyk

bile mähri, owadanlyk bile ynsansöyerligi, owadanlyk bile ahlagy birleşdirýär! Şonuň üçinem adamlar gözelligi ähli gowulyklardan belentde goýýarlar, owadanlyga şübheli garaýan ynsan gözelligiň muşdagy. Gözellik diňe owadanlyk däl, eýse ahlak, söýgi, mähir, adalat ýaly närselerdenem ýokarda durýar, has dogrusy, ol bularyň barynyň jemi hem belent derejesi...

* * *

Altynjan Wasytndan emir Sadyllany tapmady. Onuň nirä çykyp gidenini-de hiç kim anyk aýdyp bilmedi.

Emiriň ýoklugy Altynjanyň gaharyny getirdi, dumly-duşa atly gönderdi.

– Sadyllany tapyp getir!ň!

Emir ýarygije geldi. Ol Altynjan hatyny tanamady, sebäp ol aşa serhoşdy. Birmahalky mollaçyr adamyň serhoşlygy Altynjan üçin geňdi. Juda geňdi.

Soltanyň geljekdigi hakdaky habary eşiden Sadyllanyň beren jogaby Altynjany has howsala saldy:

– Men Sadylla bin Abdylmälik. Meniň kunýam² Sabdylla ibn Abdylmälik ibn Bugrajyk ibn Abdal Eprikli. Meniň nesebim beýikdir, beýik. Men öz giýewime hyzmat etmelimi? Türkmen giýewe hyzmat edenden ýatyp ölenini ybaly görýändir. Namys – ömürden gymmatlydyr. Giýewiň eline suw akytmak bolsa namysdyr.

– Äh, damulla, damulla, akly gysganyň dili uzyn bolar eken.

– Togrul giýew gelse, meniň elime suw akysyn. Ol arap dilini bilenok. Men bilýärim. Ol ýunan dilini bilenok, men bilýärim. Men ondan köp bilýärim. Altynjan, men seniň äriňden köp bilýärim. Jürjaniýanyň baş medresesinde meniň abraýym uludy. Ol ýerde meniň howlym galdy. Dükanelarym galdy. Bu ýere men diňe seniň üçin geldim. Ýalbaryp duranyňdan soň geldim. Ýogsam geljek dældim.

Ertir Sadylla Altynjany görüp ýylgyrjaklady. Öten aňsamky aýdan sözleriniň birinem bilenok ol. Örgökden gelýär. Ulugyz deý sülmüräp otyr. Náme etmeli bolsa, ýumşa taýýar.

Altynjan daň bilen emiri bazara soltan hem wezir-wekiller üçin täze ýorgan-düşek satyn almaga ugratdy, soltanyň, wezir-

wekilleriň boljak otaglarynyň syrylyp-süpürilişine, bezelişine özi gözegçilik etdi. Hyzmatkärleriň käbiriniň eden işlerini makul görmän, täzeden etdirdi.

Eti boldan bolsun diýen pikir bilen on-on baş süri dowary soýuma taýýarlamak üçin geňeş geçirdi. Golaý-goltum obalaryň kethudalaryny ýanyna çagyrdy. Olara tapyp getirmeli zatlaryny birin-birin düşündirdi.

Kabyl Altynjanyň tutumyna kes-kelläm garsy çykdy:

– Altynjan, sen näme üçin oda-köze düşýärsiň? Näme üçin köp çykday edýärsiň? Hiç hili çykday etme!

– Soltanyň tabşyrygy şeýle...

– Ol gelmez!

– O näme üçin gelmez, geler!

– Men saňa açyk aýdýaryn, soltan gelmez! Hiç hili çykday etme!

– Näme üçin beýle diýýärsiň?

– Diňe sen däl, men hem bilgiç, Altynjan. Seniň maňa gözüň öwrenişipdir – diýip, Kabyl pökgerip duran garnyny tit-redip güldi.

Kabyl Altynjana nämedir bir zatlar aýtmakçy boldy, ýöne ony hatyn diňlemedi.

Altynjan Bagdatdan bir menzil alyslykda soltan goşunlarynyň gelyändigini görüp, öňünden özüne habar bermekleri üçin iki ýüz atly çapar goýdy. Ol atlylar soltanyň goşunyň gelyändigini gördükleri köşge bakan atlaryny ýüzin salyp gaýdyp Altynjan hatyna habar bermelidiler.

Altynjan hatynyň göwnüne soltan günortan geläýjek ýalydy. Sebäp, bir ýerik gitjek diýensoň, soltan uzak güýmenmegi hala-maýardy.

Ýöne bellenilen wagty soltan gelmedi. Altynjan köşkde irik-gä bolup oturmazlyk üçin ata atlanyp, çaparlaryň garaşýan ýerine ugrady. Her depeden aňyrda soltanyň goşuny görünäýjek ýaly bolup duýuldy, ýöne soltanyň goşuny görünmedi.

Altynjan hatyn hiç kim bilen gürleşmän, Howandara garaşmaga başlady.

Garaşdy.

Zenan ömri – garaşmak.

Garaňky düşdi.

Garaşdy.

Ýarygije boldy.

Garaşdy.

Altynjan Wasyta dolanmady. Eger Wasyta dolansa, soltan geläýjek, «Bir gije garaşyp bilmediňmi?» diýip, nägile bolayjak ýalydy. Ýeri, şonda Altynjan oňa näme diýip jogap bersin?

At ýylgaý dik durup uklaýar.

Altynjan şol gijäni aty deýin dik durup geçirdi.

Gije çirim etmän garaşdy.

Ol çaparlaryň gezekleşip uklamaklaryna izin berdi, ýöne özüne bermedi.

Zenanlar çydamly. Altynjan hem çydar. Ol-a bir gije eken, baş-alty gijäniň ukusyzlygyna-da çydar, ol.

– Soltan düýn ýola düşen däldir. Bir möhüm işi çykyp galandyr – diýip, hatyn öz-özüne, ýanyndakylara teselli bermäge çalyşdy.

Şol günüň ertesem soltan gelmedi.

Şol günüň birigüni hem soltan gelmedi.

Üç gününi Wasytdan bir menzil alyysda, soltana garaşyp geçiren Altynjan lapykeç halda Wasyta dolandy.

Bagdada ýüz sany atly ugratdy:

– Soltanyň Bagdatdan haçan Wasyta ugrajakdygyny anyklap geliň!

Gidenler uzak garaşdyrman dolanyp geldi.

– Soltan mundan dört gün öň ähli goşuny bilen Bagdatdan çykypdyr. Olar başda Wasyta ugrapdyrlar. Nehrewana³ gelibem ýollaryny üýtgedipdirler. Nehrewanyň deňine ýetilende Nyşapurdan çapar möhüm habar getiripdir. Soltana hyzmat eden gulamlardan soradyk, olar: «Soltan gyssagly ýagdaýda Nyşapura gitmeli boldy» diýip jogap berdiler.

– «Soltan gyssagly ýagdaýda Nyşapura gitmeli boldy» diýdilermi? Şeýledir-le!.. – diýip, Altynjan wezir-wekillerine eşitdirmek üçin sesine biraz bat berdi. Soňam: «Hökümdar rüstem gelipdir-ow» diýip pyşyrdady.

Altynjan atlylarynyň önüni çekip, Wasyta bakan ýola düşdi. Gapdalynda Sadylla emir bilen Kabyl barýardy. Kabyl hiç bir zady myzaýyk etmän barsa-da, Sadyllanyň howsalasy ýetikdi. Ol Altynjana nämedir bir zatlary aýtmakçy bolýardy, ýöne gürrüňe

nähili başlajagyny bilmän kösenýärdi. Altynjan onuň howsalasyny duýmadykdan bolýardy, öz aladalaryna gümrady, bütün ömrüne özüniň hatyndygyna gynanysy ýaly, häzirem şol pikiri-ne berlipdi.

Altynjan soltanyň geljegine ynanyppy. Ynanyp, derejeläp garşylamak üçin yhlas bilen taýýarlyk görüpdi.

Ol gije ýatman at üstünde oturyp garaşdy.

Soltan gelmedi.

Äri gelmedi.

Altynjan bütün ömrüni soltana garaşyp geçirdi.

Altynjan bütün ömrüni soltana garaşyp garrady.

Altynjanyň gözleriniň röwşeni soltanyň ýolunda galdy.

Altynjanyň diňe gözleri däl, ömri hem soltanyň ýolunda galdy.

Altynjan ýalňyz galdy.

Ýeke özi galdy.

Muhammet Togrul soltan Altynjany ýaşlykda bir altyn teblä kökerdi.

Melike bütün ömrüni şol altyn tebläniň hatyrasyna baguş eýledi.

Ol altyn teble – Howandar soltanyň imrikdiriji sözleridi, talwaslarydy.

Howandar soltan gar ýagan günleriň birinde hatynyny Reý jülgesine alyp çykypdy. Şonda özüniň altyn teblesini – Altynjana bütün ömrüne güýç beren sözünü aýdypdy. Ol döwlet işinden ýadaýandygyny, hatyny bilen bir oba gaçyp gidip, bütün ömrüni şol ýerde ikiçäk geçirmek isleýändigini, bu dünýäde özüne Altynjandan özge ýegana razdaryň gerek dældigini, ony biçak hatyralaýandygyny, ezizleýändigini aýdypdy. Ikiçäk dync almagy, hylwatda bolmagy Howandar soltan her ýyl birki gezek ýatlaýardy.

Altynjan ol sözleri harpma-harp ýatdan bilýärdi. Ol şol sözlere jadylanypdy, dogrusy, ol sözler oňa gujur-gaýrat berýärdi, güýç berýärdi. Ertirki gününe umyt berýärdi. Altynjan adamsynyň şol isleýän ikiçäk hylwaty ýaşayşyna garaşýardy. Ol Wasytda şol islän, garaşan gününe ýetäýjek ýalydy, ýanyndan: «Şol garaşan günlerim ahryl-ahyr geldi» diýip, içini gepledipdi.

Arman, gelmän eken.

Sadylla içki howsalasyny daşyna çykardy:

- Altynjan, indi nähili bolarka? Indi bar zadyň gutardygymy?
- «Bar zat» diýýäniňe nämeler girýär, düşünmedim men?
- diýip, Altynjan Sadyllany ilkinji gezek görýän ýaly synlady. – Näme diýmekçi bolýarsyň? Açyk gürlä, damulla!
- Sen gaharlanma, uýam.
- Men gaharlanmaýaryn. Saňa düşünmekçi bolýaryn.
- Düşünmez ýaly näme bar bu ýerde. Indi biz Wasytдан kowulýarysmy?
- Biz näme üçin Wasytдан kowulmaly?
- Özüň bilýärsiň onuň sebäbini.
- Bilsem soramazdym.
- Ýalňyşmasam, indi Wasyty bizden alarlar.
- Damulla, Wasyt maňa mülk berildi, özem ony Togrul soltan berdi. Ony bizden kim alyp biler?
- Beren adam alybam biler.
- Togrul soltan hedýe beren zadyny yzyna almaýar. Onsoňam men soltanyň hatyny.
- Haý, Altynjan, meniň jynym bir erbetligiň ýakynlaşyp gelyändigini aňýar.
- Seniň dowulçy jynyň bar, ol seni mydama aldaýar. Sen şol dowulçy jynyňa ynanma.
- Sen bizi köşeşdirjek bolýarsyň. Bir erbetligiň boljagyny özüňem aňyp-bilip dursuň, ýöne sen ony bizden ýaşyrýarsyň. Sen bizden hiç bir zat ýaşyrma, Altynjan. Belki, gaçarys?
- Nirä?
- Pars welaýatyna gaçaly, ol ýerde meniň gowy täjir dostlarym bar.
- Men-ä hiç ýerigem gaçjak däl. Seniňem gaýa-gopuz ýok ýerden basga düşmegiňi islemeýärim. Annaplar⁴ bilen aşnalygyňy kes, ýogsam jynyň mydama mojuk zatlary habar berer.
- Damulla, sen galawut etme! Ähli zat düzüw. Soltanyň gelmejekdigini men öňden bilýärdim – diýip, Kabyl syrly ýylgyrdy. Sadylla bilen Altynjan Kabyla geňirgenme bilen seretdiler. Kabyl ýylgyrjaklap, goltugyndan bir bukja çykardy-da, Altynjana uzatdy.
- Bu näme?
- Bu Togrul soltanyň saňa ýazan haty. Soltan bu haty maňa Bagdatda nahanlykda berdi. «Bu hat hakda hiç kim bilmesin

– diýdi. – Goý, ähli kişi: «Togrul soltan Wasyta dync almaga barýar» diýip pikir etsin». Baş günden soň bu haty Altynjana gowşur. Goý, ol menden Wasyta barmandygym üçin öýke etmesin. Şeýle etmek zerurlygy döredi.

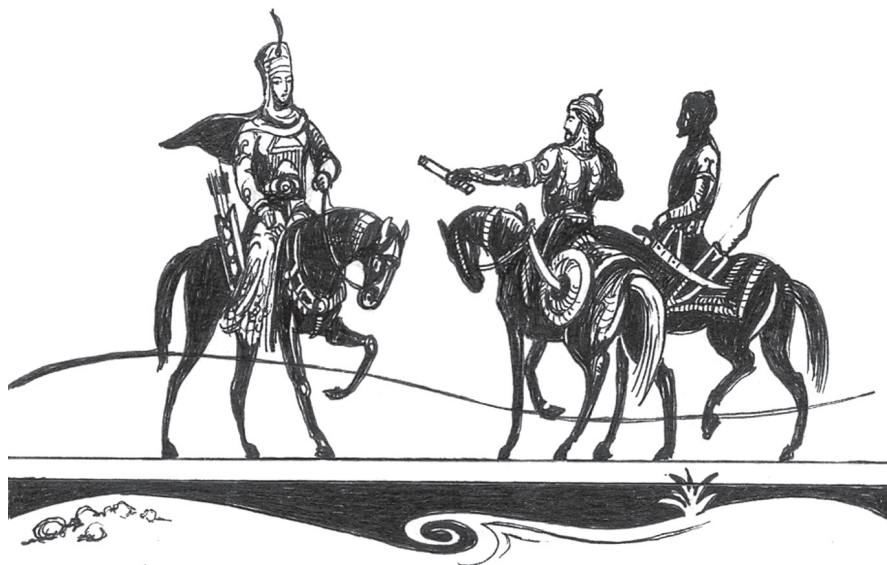
Altynjan haty eline alyp, Kabylyň üstüne azgryldy:

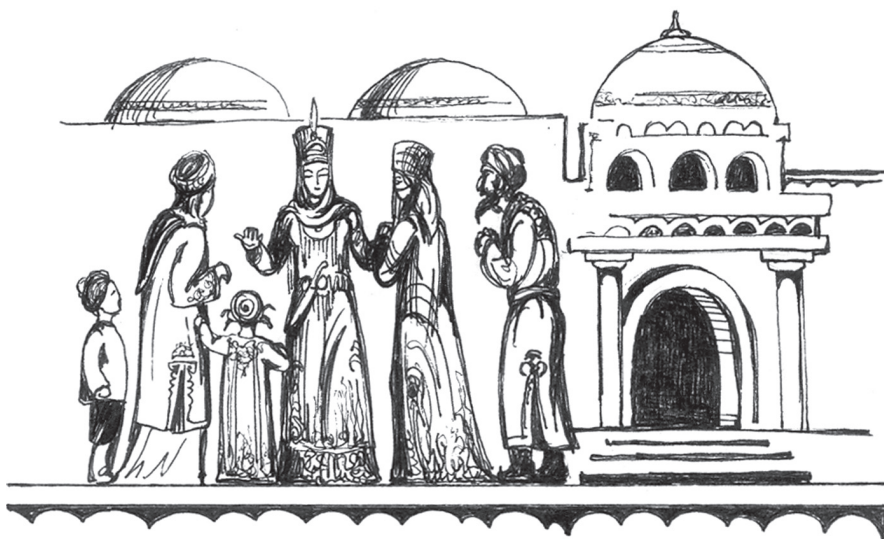
– Näme üçin maňa duýdurmadyň? Sen meniň nähili kösenendigimi gördüň ahyrn!

– Altynjan, sen menden gaty görme. Men soltanyň nahan tabşyrygyny peçan etsem bolmaz-a!.. Men saňa ýañzytjak boldum, ýöne sen meni diňlemediň.

– Nädip dözdüň?..

– Soltanyň tabşyrygy şeýle boldy, Altynjan. Sen çydamly ahyrn! Togrul beg: «Soltan Wasyta barýar» diýip myş-myş ýaýratdy. Bagdatdan hem Wasyta diýip çykdy, ýolda birden ugry üýtgetdi: Nyşapura gitdi. Sebäbi Nyşapurda talaňçy bazbozarlar jemlenip, maksat şolary güpbasdy etmek, ýok etmek.

On dördünji hekaýat

GEÇEN GÖRÜNMEZ

Altynjan welaýata aýlanyp çykмага ýola düşdi, ýöne ol köp ýere aýlanyp bilmedi. Çünki ol baran ýeriniň adamlary bilen ylla çagalykdan bäri ýürekdeş gatnaşyp ýören ýaly, şeýlebir razdarlyga başlady welin, razdarlyk, gürrüňdeşlik gutarar ýerde gutarmady. Şeýdibem uzynly günü bir obada geçirip, asyl, ol obanyň hem birki adamy bilen güleşip, şol ýerde daňy atarmaly boldy.

Altynjanyň gelendigini eşidip, ony uzakdan hem bolsa synlamak, oňa tagzym etmek üçin goňşy obalardanam adamlar üşüp gelyärdiler. Altynjan ol gelyänler bilen açyk göwünden söhbet etdi.

Her gün yüz gazan ataryp sadaka berdi.

Adamlar onuň janynyň sag, ömrüniň uzak bolmagyny dileg etdiler, ýöne Allatagalanyň kysmaty olaryň dileginden hem rüstem geldi. Altynjanyň bagyr agyrysy tutdy. Yza Altynjanyň başyny aýlap, gözünden buýur-buýur gözýaş seceledip, janyny alyp barýardy.

Altynjan özüne zor salyp çydajak bolýardy, ýöne yza gündünden betere tutýardy. Ol bu derdini ýigrenýärdi, sebäbi derdi Togrul begiň mundan ýigrimi ýyl owal Sarahsda talak bermegine sebäp bolupdy. Bu dert onda Sarahsyň eteginde gyz-nalylardan galyppy.

Bagrynyň üstünden sünjülen gönder ömür aýrylmajak dert döretdi. Hernäçe em edilse-de ol aýrylmady.

Altynjan: «Ýaram bitişdi gitdi, agyryň ýerim ýok» diýip, Togrul begi ynanýrdy. Ýaranyň ýüzi, dogrudanam, bitipdi, ýöne bar dert içdedi. Ony bolsa özünden başga hiç kim bilenokdy.

Ol dert soňky günler, biwazy oglan kimin içde rahat ýatmak islänokdy, özüne üns çekjek bolup, azar ýamanyny berýärdi.

Altynjan adamlar bilen gürleşmekden özüne tenekar gözleýärdi. Ömrüni şu adamlaryň arasynda geçirmegi höwes edýärdi.

– Ýör, köşge gaýdaly, özüňe jebir etme – diýip, Sadylla Altynjana ýüzlendi.

– Sen entek meniň gurýan medresämi-de göreňok. Nesip bolsa, meniň medresäm Gündogarda iň meşhur medrese bolar. Oňa müderrisi özüm saýlajak.

Kabyl bu pikiri oňlady, ol Altynjanyň welaýata aýlanmak pikirine-de kes-kelläm garşy çykypdy:

– Sadylla dogry aýdýar, Altynjan. Gideli. Onuň gurýan medresesini gör. Ol welaýatyň ähli şäherinde, kendeinde mekdep gurmak isleýär. Ýene on ýyldan Wasyt welaýaty ylmyň merkezi bolar. Seniň bar gazanjyň medrese-mekdep gurma-ga sarp boljak. Keremli enaýat, haýyr-yhsan babatda damulla senden öňe düşjek.

– Gazanjymyz keremli enaýata ýarasa armanym ýok, Kabyl.

– Wa-weýla, Sadyllanyň enaýatyndan saňa kipaýat ýok. Saglygyňy myzaýyk etmeseň, bir gün – men dogrymy aýdýaryn – ölersiň.

– Ýok, ýok, yza häzir aýrylar – diýip, Altynjan tekepbirlik etdi.

– Altynjan, men saňa düşünemok. Sen näme üçin özüňe sütem, jebir edýärsiň? Özünde näme kastyň bar seniň? Seniň bolşuň maňa gaty düşnüksiz.

– Häzir yzam aýrylar, Kabyl.

– Sen ony aýyrjak hem bolaňok.

– Göwnüňedir.

– Göwnüme däl, men seni köpden bäri synlap ýörün. Sen özüňe kast etmäge biçäk höwesjeň.

– Kabyl dogry aýdýar, Altynjan. Sen saglygyňy gora. Häzir öýe gaýdaly.

– Ýok, ýok, kerwensaraýlara, obalara aýlanaly.

Sadylla bilen Kabyl her çent islemeseler-de, Altynjanyň emrine boýun sundular, ony birnäçe kerwensaraýa aýladylar.

Welaýatda kyrk baş sany ululy-kiçili kerwensaraý bardy. Altynjan her kerwensaraýa baranda köp mukdarda dinar paylaýardy. Kerwensaraýyň sahyplaryndan hyzmat edişlerini gowulandyrmaklaryny, her kerwensaraýyň göze gelüwli, owadan bolmalydygyny sargyt edýärdi.

– Kerwensaraýlara, esasan, täjirler, derwüşler gelyär. Olar – dünýäni aýlanyp ýören adamlar. Gelenler biziň welaýatymyzyň kerwensaraýlarynda hyzmat edilişinden kän hoşal bolsunlar. Onsoň olar uzak-uzak ýerlerde bolanlarynda Wasyt welaýatynyň kerwensaraýlarynda juda gowy hyzmat edilyändigini barada aýdylar. Ana, ondan soň welaýatymyza gelyän täjirleriň sany artar. Täjirleriň sany artsa hem olaryň getirýän harytlary köp bolar, arzan bolar.

Sadylla kerwensaraý üçin Altynjanyň çykdaýy etmegini asla islemeýärdi, bu barada uýasyna telim ýola aýdypdy. Altynjan hatyn emire söz berse-de, kerwensaraýlaryň sahyplarynyň özenmelerine garşy çykyp bilenokdy, söz berýärdi. Rast, Altynjan hatyn aýtdymy, onsoň ol gepsiz-gürrüňsiz kanuna öwrülýärdi. Çünki ol Wasyt welaýatynyň doly hukukly eýesidi.

– Bular urup aglaýarlar. Sen bularyň gözýaşyna ynanma. Bular welaýatda iň baý ýaşayan adamlar. Bularyň näçe gazanýandygyny özlerinden başga bilýän adam ýok. Bulara hiç zat bermeli däl, bulardan diňe almaly – diýip, Sadylla janykmak janygyýardy.

Welaýaty baýatmak hakda Altynjan hatynyň aýratyn bir pikiri bardy:

– Seniň gaznaň ýoksullaryň ryskyndan bölünip alnan salgytlar, haraçlar bilen däl-de, baýlaryň baýlygynyň ujundan alnan

bäşden bir salgydyň hasabyna baýasyn. Sen köp-köp täjiri Wasyta gelmesiz edipsiň. Hiç kime «Gelme!» diýme. Goý, gelsinler. Käbir zatlary görmedikden bol. Alys-çalyş bazarlaryny köprük aç. Pereňistana keşdi (gämi) bilen harytlaryňy ugrat. O ýerleri bilen gatnaşykda bolaly. Özüň aýtdyň ahyryn: «Ol ýerlerden getirilen harytlary adamlar gowy görýärler» diýip.

* * *

Bäş günläp Altynjanyň ýanynda bolan Sadylla etmeli işleriniň köpdüginini tutaryk edinip, öz hyzmatkärleri bilen Wasyda gitdi.

Altynjan Kabyl hem çiltlenleri bilen galdy.

Kabyl badyhowady, öwünmegi gowy görýärdi. Uzyn mur-tuny ýa-da öňünde garpyz ýaly çykyp duran garnyny sypap ugradygy, bu öwünmäge başlajakdygynyň alamatydy. Ol bir ýerde uzak oturmagy halamaýardy, ýorişleri, başdangeçirmeleri gowy görýärdi. Bir ýere gitmeli bolsa, mydama göwünjeňlik bilen ata atlanýan Kabyl Wasyt obalaryna aýlanyp çykmak baradaky pikiri halamandy, Wasytdan göni Togrul begiň ýany-na – Bagdada gitmegiň zerurdygyny zol-zol nygtady. Bu teklibi goldanylmansoň, Kabyl:

– Ýanymyz bilen on müň atly goşun äkideli! – diýdi.

Altynjan onuň bu sözüne güldi:

– Kabyl, saňa näme bolýar? Men-ä seni batyr, gorkmazak hasaplap ýördüm welin, sen gorkaňda ähli kişiden hem beter gorkýan ekeniň. Biziň üstümize çozuş edip biljek kim bar?! Bu dünýäde biziň rahatlygymyzy bozup biljek hiç kim ýok. Şonuň üçinem men ýanyma diňe çiltlenlerimi aljak, wessalam!

– Kyrk adam gorag üçin az bolýar, juda az! Hiç bolmanda iki müň atlyny ýanymyz bilen, äkideli.

– Ýok, ýok, aýtdym – gutardy!

– Altynjan, tekepbirlik etme, meni diňle. Men ýöne ýere jöwlan uramok.

– Hä, şeýle diýsene asyl! Kim ol biziň üstümize çozuş etmäge gaýraty ýetjek goç ýigit?!

– Meniň açyk bilýän zadym ýok, ýöne jynym üstümize çozuş howpuny habar berýär.

– Sadylla ikiñiziň jynyňyz soňky ýyllar halysan was-wasy bolupdyr.

Şondan soň Kabyl hiç zat diýmedi, ýöne rahatlygy welin bolmady, bir ýerde durmady. Sadylla gidensoň-a rahatlygy hasam gaçdy: garnyny sypamady.

Ol zol-zol:

– Altynjan, gideli, bizi Togrul beg tapman ýörendir – diýdi. Bir hepďäniň içinde görnetin horlandy.

Wasytndan sekiz farsah uzaklykdaky bir obada bolanlarynda Kabylyň garaşan, Altynjanyň garaşmadyk wakasy boldy: gü-nortanlar iki sany nätanyş kişi Kabylyň ýanyna geldi. Olar öz aralarynda esli wagtlap nämedir bir zadyň dawasyny etdiler. Şondan soň Kabyl olar bilen obadan çykyp gitdi.

Kabyl şol gün gelmedi, oňa uzak gije garaşdylar. Şol gününň etresi Altynjan Kabylyň jylawdaryndan sorady:

– Ol saňa haçan geljegini aýtmadymy?

– Hiç zat aýtmady.

– Olar näme hakda sözleşdiler?

– Men olaryň sözüne düşünmedim, sebäbi olar arap dilinde sözleşdiler.

Jylawdaryň habaryna Altynjanyň rahatlygy gaçdy. Çiltlenlerine Kabylyň gözlegine çykmagy tabşyrdy.

Gözlege gidenler Kabyly namazsam tapyp getirdiler. Ol özüni bilenokdy, çünki onuň endam-jany gara gandy.

– Kim saňa el göterdi?! – diýip, Altynjan gahardan ýaña titredi.

Kabyly em etdiler, ganyny duruzdylar, ýaralaryny daňdylar. Çala özüne gelen Kabyl hazzar pyşyrdady:

– Altynjan, saňa aýtjak möhüm sözüm bar.

– Näme habar?

– Bilgin, Kabyl satlyk däldir. Öldüriljegini bilse-de, ol saňa, Togryla ikilik etmez. Bilgin, Kabyl baýlykdan beýikdir!

– Men seniň baýlykdan beýikdigiňi bilýärim-ä! Maňa bu hakda aýtmak hökman däl.

– Ýok, ýok, hökman. Bilgin, men seni iň soňky demime cenli goraryn.

– Wah, men saňa döneyin, mähriban doganym!

– Altynjan, meni diňle! Gyssagly gaçyň! Arslan Besasury häzir sizi öldürmek üçin geljek! Doganym, uýam, ýalbarýaryn, gaçyň! Meni äkitjek bolmaň! Gerek däl, men, barybir, uzak ýaşamaryn. Men häzir ölerin. Siz gaçyň! Howlugaň!

Altynjan Kabylyň Wasytdaky odanmalaryny ýatlady. Ol on müň atly goşuny gorag edinmek baradaky örtenmelerini ýöne ýerden däl eken. Ol, gör, näçe gezek janykdy. Altynjan Kabylyň ol janykmalaryna geleň etmedi.

Indi ähli zat düşnükli.

Altynjan çiltlenlerini daşyna jemledi, olara ýagdaýy habar berdi.

Golaý-goltumdaky obalara kömek sorap çapar ýollandy.

Garaňky gatlaşyp ugranda ýer sarsyp ugrady. Bu at toýnaklarynyň sarsgynydy, bu atly goşunyň oba ýakynlaşyp gelyändiginiň alamatydy.

At aýaklarynyň dükürdileri barha artyp-ýakynlaşyp ugrady.

Obanyň daşynyň gabalandygyny habar berdiler. Bu habaryň yzysüre obanyň dört tarapyndan elleri gylyçly besasurylylar oba kürsäp girdiler, öňlerinden çykan adamlary uçdantutma gylyçdan geçirip ugradylar.

Gazaply darkaş başlandy.

Altynjan çiltlenleriniň öňüne düşüp, besasurylylar bilen darkaşa girdi.

– Çiltlenleriň ählisini öldüriň! Altynjany-da öldüriň! – diýip, Arslan Besasury Türkmen birsyhly gaýtalap gygyrýardy. Ol özüniň ýeňiş gazanjagyna doly ynanýardy. Eýýäm otuza golaý çiltlen öldürilipdi. Indiki gezek galan çiltlenleriňkidi hem Altynjanyňkydy.

Garaňky mazaly gatlyşypdy. Kabyl darkaşaň gidişine diň salyp ýatyrdy. Wagt geçdigisaýyn biri-biri bilen çaklyşan gylyçlaryň sesleri-de azalýardy.

Kabyl häzir besasurylylaryň öz ýanyna-da geljekdiklerini, öldürjekdiklerini bilýärdi. Ol takdyra ten berip ýatmak isleme-

di, özüne zor salyp ýerinden galdy. Ýatan külbesinden çykyp, töweregine garanjaklady.

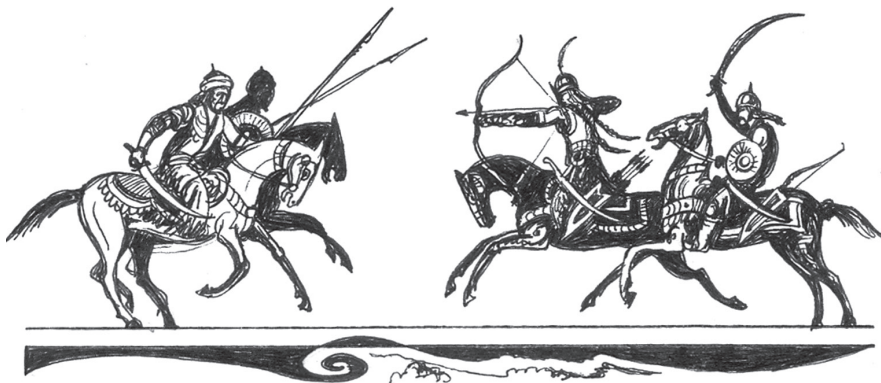
Onuň daş çykandygyny gören öý bikesi niredir bir ýere ыл-
gap gitdi. Biraz salymdan bir baýtalyň rişdesinden tutup geldi.

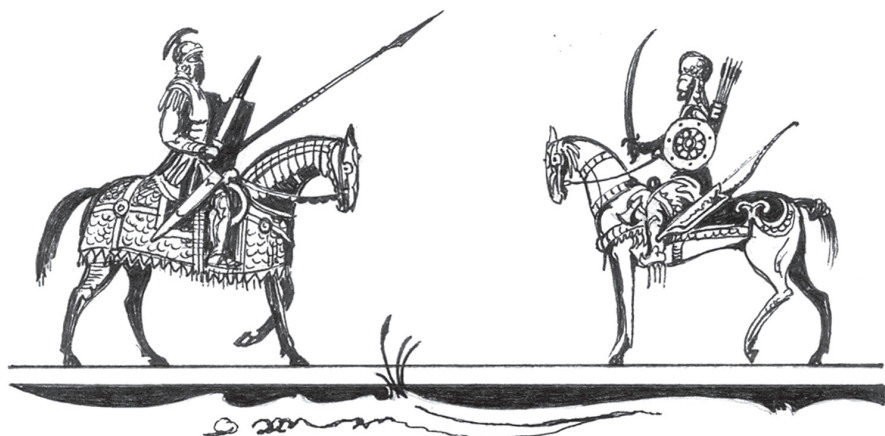
Çepiksije öý bikesi Kabylyň baýtala münmegine tekge berdi.
Kabyl garaňkylygyn içine siňip gitdi...

* * *

*Soltan Togrul beg Seljuklynyň aýaly örän ýagşy, köp haýyr-sahawat edegen, köp sadaka beregen zenandy. Dogry pikirli, düz çärelí, ugurta-
pyjy, gaýratly we dogumly zenandy. Soltan Togrul beg ony diňleýärdi
we dişenini edýärdi. Köp çäreleri onuň akyly bilen çözüýärdi. Ol um-
masyz goşuna, esgere baş bolup, ýörişe giderdi we duşman bilen özi hem
söweşerdi.*

**Ýusup ibn Taňryberdi Atabeg.
Müsür we Kair patyşalygyndaky
röwşen ýyldyzlar.**

On bāšinji hekaýat

GÖZ – HAKYKAT, SÖZ – GÜMAN

Togrul begiň Anadoly serhedinde galdyryp gaýdan Ýakudyň serkerdeligindäki goşuny 1057-nji ýylda birnäçe ýeniş gazandy: eňçeme galany, şäheri, etraby seljuk soltanylygyna tabyn eýledi. Ýakudyň teshyrlary Wizantiýa kaýsaryny howsala-howpa saldy, bu howpuň önüni almak, has takygy, ony ýok etmek maksady bilen kaýsar seljuklylara garşy goşun gönderdi.

Kaýsaryň niýeti rahat ýaşamakdy. Munuň üçin seljuk goşunyny derbi-dagyn etmek zerurdy. Arman, onuň isläni bolmady. Gapdalynda durup ary kömejini gozgan ýaly boldy, ol.

Özüne, kömejine azar bermeseň, arynyň seniň bilen işi ýok, ol öz işi bilen başagaý. Azar berseň welin, arylaryň ählisi jem bolup, üstüne hüjüme geçýärler. Wizantiýalylaryň kysmatyda General Nikephoros Brienniosiniň hüjüminden soň arynyň kömejine kesek atlyandyndan hem bäs beter boldy.

Seljuklylar çar ýandan hüjüme başlady: Ýakut beg bilen emir Saltyk garşysyna iberilen Wizantiýa generaly Nikephoros Brienniosiniň goşunyny agyr ýitgä sezewar edip ýeňdi. General özüniň sanalgýja esgeri bilen hazzar janyny halas etdi.

Şondan soň Ýakut Kars hem Ani galalaryny petih kyldy.

Soltan Gutulmyş begi goşunbaşy edip Arrana (Garabil) iberdi.

Gutulmyş begiň serkerdeligindäki goşun Erzurum, Erzinjan, Kemah etraplaryny, soň Harput hem Şebingara-Hysar galalaryny eýeledi.

Wizantiýanyň tagta geçen täze kaýsary Konstantin Dukas X seljuklylar bilen garpysmakdan gaça durmaga çalyşdy. Sebäbi seljuklylar hiç bir kynçylyga, hiç bir pida seretmezden Wizantiýany barha gysaja salýardy. Kaýsar şol gysaçdan çykmagyň ýollaryny gözleýärdi.

Aýlawa düşülende atlar özleriniň gapdallaryndaky atlaryň haýsysynyň çamandygyny, haýsysynyň ýüwürükdigini magat bilýärler. Özleriniň ýanlaryndaky atlardan çamandygyny bilen atlar çapuwa girmejek bolup herki hokga tapýar. Wizantiýa kaýsarynyň bolsy-da çaman atyň aýlawa girmejek bolup çyrypnymasyna meňzeýärdi. Bir mahal şeýle boluş Gaznaly (Ýatan jaýy jennet bolsun!) soltany Masut-da hem gaýtalanypdy. Diňe atlar däl, käbir patyşalar hem darkaşyň nähili netije bilen soňlanjagyny, megerem, duýýan bolsalar gerek.

Togrul beg Wan kölüniň demirgazygynda ýerleşýän Malazgirt şäherine ikinji gezek zarba urmak üçin ýörişe ugramak isleýärdi. Elbetde, bu ýöriş birýýlyk ýöriş bolmaz. Ol iki-üç ýyla çekse gerek. Şonuň üçin Toгрul beg ilki soltanatdaky işlerini birýüzli etmäge howlukdy. Yöne köşkde-de alada ýeterlikdi. Ybraýymyň najagaýy hem ýetikdi, ýogşam, soltan ony Mosula häkim belledi hemem oňa bu ölkäni mülk berdi.

Ybraýyma Azerbaýjan bilen Mosul az göründi, ol soltanlygy ele almak maksady bilen ikinji gezek Toгрul begiň garşysyna çykdy, Mosulda uzak durmady, Jebel ýurtlaryna gitdi.

Soltan Toгрul Ybraýym ynalyň ol ýerlere gitmegini özüne gulak asmazlyk, äsgermezlik hökmünde kabul etdi. Soltan doganyny yzyna dolamak maksady bilen halypanyň özüne hedýe beren gymmatbaha perejini bir ilçiden ýörite ugratdy.

Ybraýym ynalyň gidendigini eşiden, Besasury bilen Kuraýys ibn Bedran Mosula geldiler, şäheriň içindäki galany dört aýlap gabadylar.

Galadakylar iň soňky azyklaryny gutarýançalar – dört aýlap go-randylyar, boýun egmediler. Toгрul begden hemaýata garaşdylar,

hemaýat bolmandan soň, janlaryna aman diläp, galany söweşsiz tabşyrdylar.

Besasury galany ýumurdy.

Soltan Togrul bu habary eşidip, iki müň atly goşuna emir Anuşirwany baş edip, Mosula ugratdy.

Emir Anuşirwanyň öz üstlerine gelyändigini eşiden Besasury bilen Kurayş haýdan-haý Mosuly taşlap gaçdylar, sebäbi olaryň atlylarynyň sany altýüzden köp däl.

* * *

Arslan Besasury halyf Kaýym Bemryllahyň goşunlarbaşysy bolsa-da, musulman dünýäsindäki syýasata gönüden-göni goşulýardy. Ol gaznaly türkmenleriň soltanlygynyň synmagyna-da, seljuk türkmenleriniň döwletiniň döremegine-de, ösmegine-de gönüden-göni gatnaşypdy. Sebäbi gaznaly soltany soňky ýyllar apbasy halyflygyny äsgermezçilik etdi. Mahmyt Gaznaly öz döwründe halyfyň ýollan hatynyň ýüzüne tükürüp, yzyna ýollapdy, şeýdibem halyflygyň mertebesini kemsidipdi. Onuň ornuna geçen Masut hem kakasynyň ýoluny dowam etdirdi, halyflyga sadyklyk bildirmedi. Şeýle bolansoň, halyflyk seljuk türkmenleriniň döremegini ikelläp goldapdy.

Halyfyň ak patasy bilen seljuk döwleti rowaçlyk ýoluna gadam basypdy. Arslan Besasury Türkmen seljukly türkmenlerden aýratyn mertebä, sylaga garaşýardy: Yraga seljuklylaryň başlyklarbaşysy bolmak isleýärdi. Şu maksat bilen Arslan Togrul beg bilen gowy gatnaşyk saklamaga çalyşdy, oňa hoşamaýdan hoşamaý sözleri aýtdy, onuň hoşuna geläýjek birtopar işleri etdi, köp-köp hedýe gönderdi. Diňe bir soltana däl, onuň ýanyndaky wezir-wekillerine-de eçilmek eçildi.

Ybraýymyň göwnüni awlady. Ol indi Arslanyň öz adamyna öwrüldi.

Anuşirwan ibn Tümeniň göwnüni awlady.

Altynjan hatynyň inileri Sadyllanyň, Kabylyň göwünlerini awlady.

Arslan Besasury Bagdada Amydylmülk Kundury başlyklarbaşy bellenen günü ýalňyşandygyna düşündi, arman, giç düşündi.

Onuň bar umydynyň, maksadynyň üstünden palta uruldy. Onuň niýeti halyfaty dolandyrmakdy ahyryn!

Seljuklylar halyfy hatyraladylar, ony üýtgewsiz hasapladylar. Arslan Besasura halyfa wepadarlyk bilen hyzmat etmegi maslahat berdiler.

Arslan Besasury Kundurynyň başlyklarbaşy bellenen, özüne halyfa wepadarlyk bilen hyzmat etmegi maslahat berlen günü ömrüniň ahyzramany hasaplady.

Ol köşeşmek maksady bilen uzyn gije daşdan ýasalan çäýnek-käseleri, küzeleri döwüp geçirdi. Barybir, köşeşip bilmedi.

Arslan özüniň şowsuzlygyny, bagtynyň ýatmasyny Togrul soltanyň hatyny Altynjandan gördi.

Ol aчыk söweşe çykmakdan başga çykalga tapmady.

Altynjanyň kastyna çykdy. Onuň ýüregine dowul-gorky salmak, mugyra getirmek maksady bilen Kabyly jezalandyrdy.

– Saňa iň soňky purýja berýärim. Altynjan hatynyň ýanyna bar-da, onuň bilen gürleş. Goý, ol Kunduryny başlyklarbaşy wezipesinden aýryp, ol wezipä meni belletsin. Eger meniň şu islegimi bitirmeseňiz, seni-de, Altynjany-da pidaýylarym öldürer! – diýip, Arslan Besasury Kabylyň üstüne gygyrdy.

Arslanyň bu islegi-de başa barmady, ol şondan soň Wasytyň Kütür obasyna gelen Altynjany kerçem-kerçem edip içini sowatmagy ýüregine düwdi. Ol şu maksat bilen üç ýüz atly jemläp, ýörişe çykdy.

Altynjan hatynyň ýanynda diňe çiltlenleri bardy.

Olar besasurylylar bilen merdi-merdana söweşdiler.

Gazaply söweş boldy.

Bu söweşde besasurylylaryň gaçan iki atlysyndan özgesi wepat boldy.

Oba adamlary bu söweşi keseden synladylar. Altynjan hatynyň gahrymanlarça darkaş gurşuna haýran galdylar.

Söweş bolan ýeri gije dym-dyrslýkdy.

Eýeleri wepat bolansoň, bir süri eýerli at söweş meýdanyndan uzak gitmän, eýeleriniň gelerine garaşyp durdy.

Daň atanda oba adamlary söweş bolan meýdana üýşüp geldiler, şonda täsin bir görnüşiň şaýady boldular.

Söweş bolan ýeriň ortarasynda, serlip ýatan läşleriň arasynda Altynjan hatyn süýnüp ýatyrdy, onuň çar tarapynda bolsa on sany elleri ýataganly ýaradar çiltlen otyrdy.

Adamlar çiltlenleriň ýaralaryny saradylar, başardyklaryndan em etdiler.

Altynjan hatyny eginlerine göterip, ýakyn öýleriň birine bakan ugradylar.

Hatynyň Akgar atly ýaradar aty agsaklap, gözünden katra-katra gözýaş döküp, eýesini eginlerine göterip alyp barýan adamlaryň zyyna düşdi.

Açyk meýdanda düşek ýazyp, Altynjan hatyny şonuň üstünde ýatyrdylar. Onuň endamyndan tyg yzynyň düşmedik ýeri tas ýok diýen ýalydy, egin-eşiği gara gandy...

* * *

Günortan Sadylla bir müň atly bilen ýetip geldi. Onuň gelmegi bilen Altynjan hatyn gözlerini açdy, özüne geldi.

Sadylla beýle ahwalata garaşman eken: ol bolan ahwalaty görüp, ýüregi ýarylan dek elewredi. Sadylla Altynjan öler öýdüp gorkdy. Onuň gorkmasy ýöne ýerden hem däl, sebäbi ol ölümiň alkymyna barypdy. Ol Altynjany Ezraýylyň elinden alyp galmak üçin jan edýärdi. Tebiplere, lukmanlara azgyrylýardy, olaryň hereketlerini haýal görýärdi.

Oba ýene iki ýüz atly geldi. Altynjan hatyn ýatan yerinden olaryň nämedir bir habar bilen gelendiklerini aňdy.

– Sadylla, gelenleriň habaryny al!

– Häzir senden möhüm aladamyz ýok. Gelenler garaşar.

– Olaryň habaryny al, damulla!

– Meniň jynym halanok olary!

– Barybir, habarlaryny al!

– Bolýar, bolýar. Saňa geplemegem bolanok. Biynjalyk bolma, rahat ýat. Häzir habarlaryny alaryn – diýip, Sadylla göwünli-göwünsiz gelenlere bakan ugrady.

Sadylla köp wagt geçmänkä Togrul soltanyň berid sahyby Şadyky bilen tirkeşip geldi.

Şadyky Altynjan hatyna hormat bilen tagzým etdi, hatynyň ýagdaýyny görüp, hyrçyny dişledi.

– Náme habar?!

Şadyky özüni soltanyň ýörite ugradandygyny, Bagdatda garaşandygyny habar berdi.

– Altynjan hatyn ýarawsyz. Özüň görüp dursuň. Düýn Besa-sury Türkmen Altynjanyň üstüne üç ýüz atlysy bilen çozdy. Ine, şol üç ýüz atly läş bolup ýatyr. Olary Altynjan hatyn özüniň kyrk ýigidi bilen gyrdy, ýöne söweşde özem agyr ýaralandy. Onuň ýaralarynyň bitmegi, sagalmagy üçin wagt, rahatlyk gerek. Üç-dört hepde ýatyp saglygyny bejertmese, Altynjan hatyn ýola ýaramaz. Çiltlenleriniň diri galanlarynyň ählisi agyr ýaradar, olaram bejermeli – diýip, Sadylla Şadyka ýüzlendi: – Sahyp, sizem uzak ýoldan ýadap gelensiňiz, üç-dört hepde dync alyň. Altynjan hatyn ganymatlaşandan soň, bileje gidiberersiňiz. Men Altynjany siziň bilen bile ugratsam, arkaýyn boljak...

– Sadylla, biz häzir ugraýarys! – diýip, Altynjan hatyn kesgin aýtdy: – Ýol şaýymy tutuň!

– Altynjan, seniň diýýäniň nämä? Ýolda heläk bolarsyň! – diýip, Sadylla ör-gökden geldi. – Şadyky, senem aýt!

– Melikäm, Sadylla dogry aýdýar...

Altynjan hatyn gussaly ýylgyrdy:

– Eh, erkekler, erkekler! Siz hatynlary özüňize osýarsyňyz! Hatynlar siziň pikir-çak edişiňiz ýaly däldir. Hatynlar ärleriniň möhümini bitirmek, olaryň rowaçlygy üçin Ezraýylyň ýüzüne gelip, oňa: «Gaýra dur!» diýmegi başaryandyrlar. Alla panyda iň çydamly jandar edip hatynlary ýaradandyr. Aslynda erkeklerle poladam, demirem çydap bilmez, olara diňe hatynlary çydaýandyr. Mähribanynyň özüne garaşyp durandygyny eşiden zenany hiç bir güýç, hiç bir kesel saklap bilmez! Ýörüň, gideliň!..

* * *

Togrul soltan soltanlygynyň paýtagtyny Ysphyhana geçirdi. Ol ýerde edilýän işlerden razydy. Halkyň göwnüni galkyndyrmak maksady bilen her hili baýramçylyklary gurnaýardy. Bu ge-

zekki baýramçylykda ýedi yklymyň pählewany jemplendi. Kyrk günläp göreş tutduryldy, atdyr düýe çapdyryldy.

Günler gyzykly geçýärdi. Şol günleriň birinde Altynjan ýaramaz düýş gördi. Düýşünde Togrul soltan düýe münüp nirädir bir ýerik barýardy. Onuň ýagyrnysynda bolsa äpet gara möý bardy. Birtopar alahekek bolsa şol möýi görüp, soltanyň depe-sinde alagopgun edip gaýmalaklaşýardy. Soltan alahekeklere-de pitiwa etmän, öňüne seredip, sarsman otyrды. Altynjan soltanyň arkasyndaky möýi aýryp taşlajak bolup ylgady, sesiniň ýetdigiden «Begim!» diýip gygyrды, ýöne näçe gygyrsa-da, soltan eşitmedi, yzyna gaňrylyp seretmedi.

Altynjany soltan yralap oýardy:

– Saňa näme bolýar, Altynjan?

Altynjan ukudan oýanyp, ähli zadyň düýşdügine begenip, ýeňil hem aldy:

– Ýaramaz düýş gördüm, begim – Altynjan gören düýşüni aňynda aýlady. – Siz şu günde-ertirde bir ýerik gitjek bolýarsyňyz öýdýäriň?!

– Ybraýymyň ýanyna gitmeli boljak. Onuň bilen çözmeli meselelerim bar.

– Gitmeseňiz gowy boljak.

Soltan hatyny bilen ylaşdy, ýöne şondan dört gün geçenden soň Ybraýym ynal dan çapar geldi:

– Ybraýym ynal ogluna sünet toýuny edýär. Hemedanda size garaşýar.

Ybraýym ynal çaparyň aýtjak sözlerini az gören bolarly, uzyn nama gönderipdir. Onda ömründe ilkinji gezek uly toý edýändigini, şol uly toýa Togrul soltanyň gatnaşmagynyň özüne uly mertebe boljakdygyny öwran-öwran nygtapdyr.

Togrul beg Ybraýymyň niýetiniň düzüw dældigini duýýardy, ýöne şeýle-de bolsa, ol bu çakylykdan soň gitmän biljek däldi.

Togryl beg gorksa bolmaz ahryyn!

Altynjan açyk aýtdy:

– Begim, ynalň päli düzüw däl!

– Göwnüňe hiç zat getirme. Men öz Ybraýymyňa belet!

Altynjan soltany saklap bolmajakdygyna düşündi. Göwnüne, soltan ölüme barýan ýaly duýuldy. Oň onda ýeke gezegem beýle duýgy bolmandy. Şonuň üçin hem bu duýgy oňa ölümiň äşgär alamaty bolup görünýärdi. Altynjan şol gününň öýläni ýene soltana ýüzlendi:

– Men otuz mün atly goşun bilen Hemedanyň ýakynynda size garaşayn, begim.

– Ýok, ýok, bu hakda eşidäýse, Ybraýym heşelle kakar, «Togrul menden gorkýar» diýer, şonsuzam onuň temennasy ýokary. Goý, ol menden gorksun. Ol bütin ömrüne menden gorkdy, ýene gorksun.

– Gorkandan gorkan ýagşy, begim. Gorkýan kişiniň gamasy goltugynda ýylgaý häzir bolýar. Ol amatly pursadyna garaşyp ýaşayandyr.

– Bir urgy bilen daragt ýykylýan däl. Ybraýym hem birki urgy bilen meni ýykyp bilmejegini aňýandyr. Onsoňam maňlaýa ýazylan ýazgytdan gaçyp bilmeris. Goşuny Kundura tabsyrýaryn. Ol Bagdatdan çykman, meniň gelerime garaşsyn.

– Men gorkýaryn, begim, men gorkýaryn.

– Anuşirwany-da ýanynda goýup gideýin. Men gelyänçäm ol özüniň gowy sygyrlary bilen göwnüni awlasyn. Wagtyň nädip geçendigini-de duýman galarsyň. Ynan, men Ybraýym bilen darkaş gurmakçy däl. Men onuň bilen hem-ä toý toýlamakçy hemem düşünişmekçi. Men oňa näme islese berjek. Goý, ol islän ýerini alsyn. Düşünýärsiňmi?

Altynjan Anuşirwanyň diwanhanasyna bardy. Onuň ýanynda baş sany daşary ýurtly bar eken. Altynjan terjumana ýüzlendi:

– Bulara aýt, goý, öýleden soň gelsinler. Häzir weziriň gys-sagly işi bar.

– Mähriban kábäm, siziň ýüzüňizden gar ýagýar-la? Eýgilik-mi beri? – diýip, Anuşirwan ibn Tümen adaty süýji dilliligi bilen Altynjana ýylgyryp bakdy.

– Soramaň näme, ähli zady sen menden gowy bilýärsiň.
– Kábäm, ömrüm, şirin janym size sadaga. Sizi näme biyn-jalyk etdi? Siziň rahatlygyňyz, wagtyhoşlugyňyz üçin janymy bermäge taýýar men. Kábäm, aýdyň...

– Süýji söz bilen janymy alýarsyň sen meniň.

Altynjan hatynyň bu sözi Anuşirwan üçin garaşylmadyk söz boldy. Ol gözlerini petredip, esli salym Altynjana seretdi. Onuň nazary kem-kemden gazaplandy. Hanasyndan çykaýjak-çykaýjak bolýan gözlerdäki inçe gan çylgymларыnyň birkisi, megerem, ýaryldy. Sebäp ol gazaply nazara gan çayýldy. Bu görünüş Altynjany hopukdyrdy. Anuşirwanyň gazaplanmasyny Altynjan ençe gezek görüpdü, ýöne ol ýeke gezegem Altynjana şeýle gazaply seretmändi.

– Kábäm, sizden bu sözi eşitmek maňa juda agyr degýär. Siz meni nähak kötekleyärsiňiz.

– Anygyna ýetmän, meniň ýeke sözem aýtmaýandygymy sen gaty gowy bilýän bolmaly.

– Dogry, siz mydama her sözünüzi ýedi ölçäp, bir keseniňizden soň aýdýarsyňyz. Eger maňa aýdan sözünüňiz hem anygyna ýetilip aýdylan söz bolsa, onda men gaty aýny adam.

– Soňky döwürde seniň bolşuň meniň hoşuma gelenok.

– Bu sözünüňiz başky sözünüňizdenem agyr. Kábäm, görýärim welin, kimdir biri siziň ýüregiňizi çişiripdir: men hakda hapa-dan-hapa pikirleri aýdypdyr, sizem oňa güp ynanypsyňyz.

– Göz – hakykat, söz – güman. Men saňa hakykaty aýdýaryn.

– Kábäm, men gürrüňiň näme hakda barýandygyna düşünmeyärim.

– Urup, soňundan aglan bolma. Sen hemme zady bilýärsiň.

– Ýalňyşmasam, siziň gaharyňyzy getirýän zat Togrul beg bilen Ybraýym batyryň oňsuksyzlygy bolmaly?

– Sen näme üçin iki tarapa meçew berýärsiň?

– Wah-nedamat-a, wa weýlata, gör, siz näme üçin gazap donuny geýipsiňiz?! Siz dogry düşüniň, kábäm, olaryň ýekesem meniň aklyma mätäç däl. Olar hiç wagt meniň sözüm boýunça iş etmezler.

– Soltan seniň sözünden soň Hemedana gitmek kararyna geldi. Öň onda beýle pikir ýokdy. Sen oňa meçew berdiň.

Anuşirwan böwrüne diň salyp, esli salym dymdy, soň haýbatly gürlledi:

– Men soltana hakykaty aýtdym. Endamyňa ýapysan sakyrtygany hernäçe agyrawuk bolsa-da goparyp zyňandan gowusy ýok. Ybraýym – Togrul begiň ýüregine ýapysan sakyrtyga. Eger onuň bilen wagtynda bellisi edilmese, onda ol soltan bilen bellisini eder. Onda birtopar pidaýy bar. Olaryň ählisiniň aňynda-da: «Ybraýym – soltan, Togrul – duşman» diýen düşünje bar. Eger siz şu babatda gaharlanýan bolsaňyz, onda nähak gaharlanýarsyňyz. Siz öz ogluňyza – maňa bil baglap bilersiňiz. Men sizi depämde täç edip götererin. Çünki meni siz şu derejä ýetirdiňiz. Eden mähribanlyklaryňyzy ödemek – meniň parzym. Siz, mähriban kábäm, maňa ynanyň, durmuşymyz has gowy bolar, enşa...

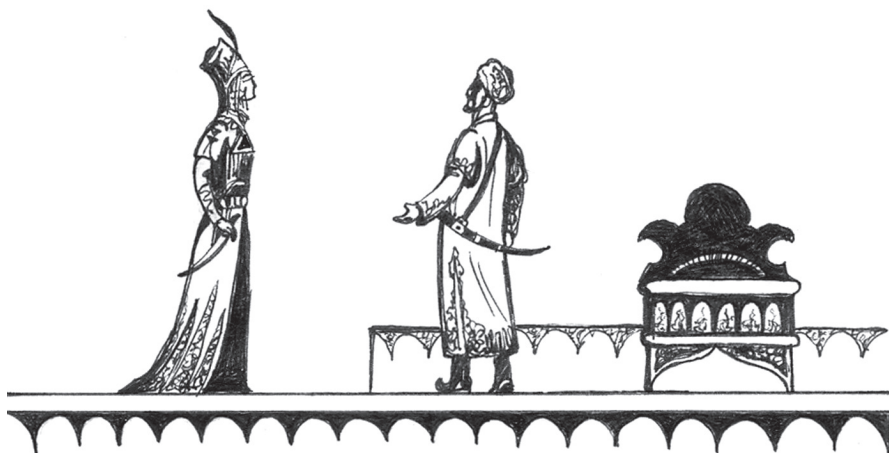
Altynjan – Togrul begiň oraşan duýgurlygy, ol şu günki Togrul begiň ertiri, häzirki Togrul begiň bolsa geljeginiň güwäsi. Ykbalyň Güneşi Togrul begiň alnynda bolsa-da, tebigatyň şöhle kanunynyň tersine, onuň Altynjan atly kölegesi hemişe diňe öňüne düşýär. Togrul begiň näbelli geljeginiň howpy-da, ilki bilen, Altynjana degýär. Howp-hatar ilki Altynjana görünýär, il arasyndaky myş-myşlara salgylanyp aýtsaň, ähli bolýan-u-boljak zatlar seýir dogasyny okasa, Altynjan hatynyň dyrnagynda oraşan görünýärmiş.

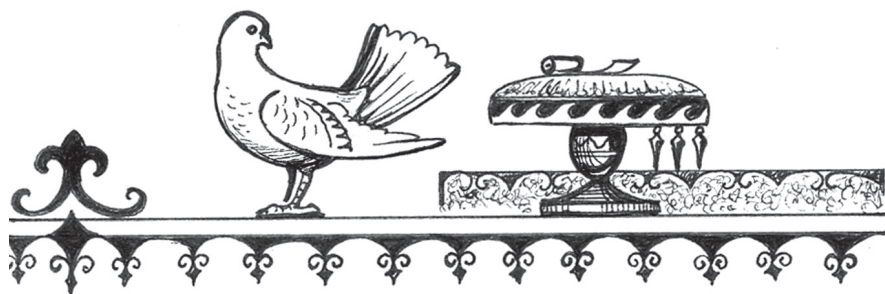
Allatagala soltana goragçy perişdäniň deregine Altynjan hatyny beripdir. Hatyn – ynsan, ynsanda bolsa perişdeden bir beýik artykmaçlyk bar. Perişdä diňe amal berlen bolsa, ynsana emel berlipdir. Amalda geljegiň, entek näbelli geljegiň ýeke-täk bir mümkinçiligi bar. Ynsan bolsa öz aklyly hem duýgusy bilen geljegiň mümkinçilik sanyny artdyrýar, şol mümkinçilikleriň birini öz duýgurlygyna, paýhasyna bil baglap, saýlap alýar. Özüne howply hem amatsyz mümkingadarlyklardan sowlup geçýär. Perişdäniňki amal, ynsanyňky emel bilen. Diýmek, birinji diňe bitirýär, öňden kesgitlenen zatlary amala aşyrýar, ikinji bolsa geljegi döredýär, emele getirýär diýmekdir. Şonuň üçinem bu durmuş ýolunda ýoldaşy, ýarany perişde däl-de, ynsan bolan adamlar has bagtlydyrlar, has howpsuzdyrlar.

Bu gezegem Altynjanyň gören düýşi oraşan çykdy. Asyl onuň tutuş ömri oraşandy. Bu bir kanunalaýyklykdyr, çünki Altynjanyň röwşen bolmagy tebigydyr. Haýp, Togrul soltan bu düýşe ähmiýet bermedi. Adam pahyr adama däl-de, perişdä ynanýar. Adam adamdan däl-de, perişdeden delalat gözleýär. Ol bary-ýogy özi ýaly adamdan üýtgeşik gudrata, tapylgysyz goldawa, kipaýata garaşmazak bolýar.

Togrul soltan Altynjanyň önünde Hökümdar boljak bolup näçe çalyssa, şonça-da onuň işi tersine bolupdy, şonça-da onuň geljeginiň hökümdarlygy Altynjanyň ygtyýaryna degişli bolýardy. Tersine, ol hatynyna Howandar boldugyça, ykbal hem oňa şonça-da howandarlyk edýärdi...

On altynjy hekaýat

MÜŇ DOSTDAN BIR DUŞMAN KÖP

I.

Altynjan soltan bilen gitjek baş sany jandaryna ýörite görkezmeler berdi. Ol baş jandara baş edip hem Kably belledi.

Togrul soltan baş müň atly bilen gitmekçidi, ýöne Amydyl-mülk wezir bilen Dürnazar ýörite nygtanlaryndan soň, ol on müň esger bilen ýola düşmegi makul tapdy.

Daşarda serasyma bolup duran Altynjanyň ýanyna umury beridde işleýän Haldan geldi. Onuň elinde akja kepleri bardy.

– Wiý, enaýýja kepleri! – diýip, Altynjan akja keplerini synlady.

– Eliňizde saklap göräýiň, han melikäm.

– Getir. – Altynjan keplerini döşüniň üstünde goýup sypady. – Diwany beridiňkimi?

– Hawa, han melikäm, diwany beridiňki. Men bu keplerini ýörite size görkezmek üçin alyp gaýtdym.

– Maňa näme üçin görkezýärsiň?

– Men siziň göwnüňiziň açylmagyny isleýärim. Bu kepleriňi görüp begendiňiz. Ýüzüňizde janperwerlik peýda boldy. Sizi başga bir zat bilen şeýdip begendirmek maňa başartmazdy.

Altynjan keplerini ýüzüne sylady, üç-dört bugdaý dänesini çokdurdy:

– Bu kepderi bilen hat ugradýarsyňyzmy?
– Hawa, hawa, umury beridiň hat gatnadýan kepderileriniň biri bu.

– Bu nirä hat gatnadýar?

– Hemedana.

– Hemedana diýdiňmi?

– Hawa, Hemedana. Wiý-weýla, siz ýene aladaly keşbe girdiňiz. Men siziň ýylgaý şadyýan bolmagyňzy isleýärim. Elimden gelse, siziň derdiňizem özüme aljak, siziň dert çekmegiňizi islämok men. Siziň şadyýan bolmagyňyz üçin men ölüme-de taýýar, han melikäm.

– Sen bu kepderide Hemedana habar ugratjak bolýarsyňmy?

– Ýok, ýok, han melikäm. Mende beýle pikir ýok. Habar ugratmak diňe Togrul soltanyň tabşyrygy bilen edilýär.

– Me, kepderiňi al, meni saklama. Meniň işim köp – diýip, Altynjan kepderini Haldana berdi.

– Bir ýere gitmelimi? «Hemedana gidilýär» diýip eşitdim men-ä.

– Dogry, Hemedana gidilýär.

Haldan Altynjanyň ýanyndan aýrylmady. Onuň göwnünden turmaga çalyşdy:

– Ýene gitmelimi? Han melikäm, men siziň soltan bilen dync almagyňzy isleýärim, gije-gündiz size hyzmat etmek isleýärim. Meniň üçin dünýäde iň datly lezzet – size hyzmat etmek, siziň ýumşuňzy bitirmek. Men biçak bagtly adam, han melikäm.

– Men hiç ýerik gidemok, Haldan. Diňe soltan gidýär.

– Onda biziň soltanlygymyzyň serhedi ýene giňär. Täze-täze şäherler bize tabyn bolar. Gyzyl deňzine çenli aralyk, enşa, biziňki bolar.

– Bu gezek soltan kapyrlary musulman etmek – jihat etmek üçin däl-de, dogany Ybraýym begiň ogluna edýän sünnet toýuna gatnaşmak üçin barýar.

– Hemedana diýdiňizmi? Ybraýym begiň toýuna barýarmy? Onuň toýuna gitmek, düşünişmek üçin munça goşun hökmanmy?

– Berlen habara görä, Ybraýymyň ýüz müň atly goşuny bar bolmaly.

– Ybraýym begde onça goşun neýlesin? Onda goşun uly däl-dir. Soltanymyzyň goşuny welin, görüň-ä, ýüz müň dagy bar.

– Seniň gözüňe köp bolup görünýändir. Aslynda welin, on müň. Göwnüme bolmasa, bu goşun az. Ýüz müň esger jemläp, göni Hemedana barmaly. Ybraýym bilen hem toýdan soň egri oturyp, dogry gürlleşmeli. Sebäbi onuň soňky günler päli azyppdyr: ol soltan bolmak isleýär.

Bu habara Haldan başyny ýaýkap gynandy:

– Oňa berk jeza bermeli. Wah, Bekdaş wepat etdi, ýogsam ol Ybraýymy müň saý atly haşary bilenem mugyra getirerdi. Ol meni gowy görýärdi, meni öz ýanyna kömekçi edip işe aljak bolup ýördi.

Altynjan geňirgenmesini daşyna çykardy:

– Ol seni gowy görýärdimi?

– Hawa, hawa, Bekdaş sahyp meni biçak gowy görýärdi. Ol maňa: «Ýene birki aýdan sen meniň ýanymda işlärsiň. Men bu hakda soltan bilen geňeşerin. Ol seniň meniň ýanymda işlemegiňe garşy çykyp durmaz» diýipdi. Arman, ömri gysga eken, onuň.

– Haldan, seniň umury istihbaratda işläsiň gelyärmi?

– Hawa, meniň bu gullukda işläsim gelyär. Soltan Bekdaş neressäniň wezipesini Dürnazara ynandy welin, ol bu wezipäni Bekdaşça oňarar öýdemok. Bekdaş dogabitdi jansyzdy, polady ýumşak adamdy. Aşa geçirimlidi. Ol adamyň ýüzüne seretdigi bes, onuň näjüre adamdygyny, näme maksadynyň bardygyny dessine bilýärdi. Dürnazar hem köp zat bilýär, ýöne ol her bir adamda duşman görýär. Ol ähli kişä şübheli seredýär. Hiç kime ynanmaýar. Özem rehimsiz. Oňa Dürnazar çarmyh¹ diýip ýöne ýere aýdanoklar. Onuň eline düşen özüň bolma. Hudaý saklasyn. Rehimsiz ol, çensiz-çaksyz pähimsiz. Bekdaş biraz geçirimlidi, käbir zatlara göz ýumardy. Dürnazar welin, öz babasy-na, öz enesine-de geçirimlilik etjek adam däl!

– Sahyplara baha kesmek saňa galmandyr! – diýip, Altynjan Haldana gaharly seredip, ýoluny dowam etdirdi.

Soltan bir menzil geçilenden soň atynyň jylawyny çekdi, özüni ugratmak üçin gelyän wezir-wekillerine, hatyny Altynjana ýüzlendi:

– Besdir, indi şu ýerden yzyňyza gaýdyň! Wezir, men saňa gaýtalap aýdýaryn – diýip, soltan Amydylmülke ýüzlendi: – Gaýagopuz ýokka, menden anyk görkezme bolmasa, goşun tutup, Hemedana barmaň. Düşnüklimi?

– Düşnükli, merhemetli soltanym!

Ähli wezir-wekiller soltana sag-salamatlykda dolanmagyny dileg etdiler:

– Sag-aman dolanyp geliň!

– Biz günümüzü sanap, siziň geleriňize garaşarys – diýip, Altynjan hatyn soltana mähir bilen bakdy.

Şol mahal, säher çagy Asman göm-gökdi, howa sergindi, ýaýylyp ýatan meýdanda iňlär siňek ýokdy.

Birden Asmanda akja kepderi göründi. Ol atlylary görüp, aşaklady. Megerem, atlylary tanamakçy bolandyr.

– Şadykynyň kepderisi bu. Bir ýerden habar getirýändir – diýip, Altynjan dillendi. Ol bu kepderini tanady: Haldanyň elinden alyp, oňa bugdaý dänesini çokdurypdy.

Akja kepderi ýokarda birki öwrüm edip, aşak indi.

– Haldan, bu hälki kepderi ýaly-la?!

Haldan gozgalaňa düşdi:

– Meniň kepderim däl, ýok, ýok, bu meniň kepderim däl. Zäherli bolaymasyn?! Kowuň ony! – diýip, ol ellerini galgadyp gazaplylyk bilen kepderini kowmaga çalyşdy. Kepderi Haldanyň haýbatyndan gorkdumy-nämemi, onuň däl-de, Altynjanyň egnine gondy.

– Aýagynda hat bar ýaly-la onuň?! – diýip, Togrul soltan gyzyklandy.

– Men bu kepderä ertir iým berdim. Şonuň üçinem bu meniň egnime gondy. – Altynjan kepderini eline alyp sypady. Onuň aýagynda daňylan haty alyp, emäý bilen gatyny açdy. Haty okan Altynjan boz-ýaz boldy:

«On müň goşun bilen ýola düşdi.
Içinde hatynyň inisi hem baş sany jansyzy bar».

– Haldan, bu näme? – diýip, Altynjan hatyn Haldana haty görkezip gazaplandy.

– Men-ä bilmedim... – diýip, Haldan sakawlady.

Altynjan haty Togrul soltana uzatdy.

Haty okan soltan bir Haldana, birem Altynjana seretdi:

– Altynjan, sen munuň Ybraýymyň aýýarydygyny² bilýärsiň-ä!

– Bilýärin...

– Onda näme üçin muny ýanyňda saklap ýörsüň? Men saňa «Ýagsylyk eden kişiňden äge bol!» «Ýagsylyk eden kişiňden gaçarak dur!» diýip telim ýola aýtdym ahryryn!

– Begim, onuň şuguly meni size gowşurdy. Onsoň men onuň günäsini geçmeli boldum.

– Ýok, ýok, seni maňa bu aýýaryň şuguly däl-de, Allatagala gowşurdy, seni ýazgyt gowşurdy.

Altynjan näme diýjegini bilmän dymdy:

– Eý, bidöwlet, gel ýanyma! – Soltan gazap bilen Haldana elini galgatdy. Soňam ýanyndaky haşymalaryna ýüzlendi: – Tutup, ýanyma getiriň ol pälazany!

Haldany atdan düşürüp, südenekledip soltanyň huzuryna getirdiler. Haldan gorkudan ýaňa göm-gök bolupdy. Titreyärdi. Ýetişibildiginden soltandan bir çemçe ganynyň geçilmegini sorayardy.

– Ýalan sözleseň, jezaň has çökder boljakdygyny bilýänsiň. Şu haty näme üçin ýazdyň?

– Ybraýym beg öňüňizden çykyp garşylamak isleýärmiş, soltanyň. Ybraýym begi begendirmek isledim, soltanyň...

– Soltandan bidin hiç hili habaryň ugradylmaly däldigini, eger ugradylsa, şol habary ugradan adamyň kellesiniň alynýandygyny bilýärmiň?

– Bilýärin, soltanyň, bilýärin.

– Şadyky seniň eden bu işiňden habarlymy?

– Habarly, soltanyň, habarly.

Soltan töweregine garanjaklady.

– Diwany beridiň sahyby Şadyky nirede?
– Men bärde – diýip, ala-mula atly³ sahyp seslendi.
– Bu kepderi saňa tanyşmy?
– Biziňki, soltany.
– Hatdan habarlymyň?
– Hatdan habarym ýok, soltany.
– Her kepderiniň berkden berk saklanylmalydygyndan sen, nä, habarsyzmy?

– Habarly, soltany.
– Onda näme üçin bu kepderini Hemedana ugratdyň?
– Haldan bu kepderini berid diwanyndan Altynjan melikäniň tabşyrygy boýunça aldy.

– Näme, näme? – Altynjan hatyn bu habara ör-gökden geldi.
– Belki, haty-da Altynjan hatyn ýazandyr? – diýip, Togrul sultan ýaňsly gürlledi.

– Dogry, dogry. Men Altynjan hatynyň tabşyrygyny ýerine ýetirdim – diýip, Haldan sakawlady.

– O nähili tabşyryk?

– Men Altynjan hatynyň ýaz diýen zatlaryny ýazdym. Men buýrugy ýerine ýetirdim. Mende günä ýok, soltany.

– Gapy! Şu pursatdan başlap men seniň soltanyň däldirin! Sen bir eden etmişini az görüp, ýalan sözläp, ikinji etmiş-de etdiň...

– Men ýalan sözlemeýärim. Men hakykaty aýdýaryn.

– Anuşirwan!..

– Lepbeý, soltany.

– Diwany berid saňa degişli. Bu pelide tohum-tiji bilen özün jeza ber. Ählisiniň kellesini diwany beridiň otagynda bir hepdeläp asyp goýuň. Goý, çaparlara, askudarlara, permanberlere göz bolsun. Şadykyny ýigrimi gamçy uruň! Goý, sapak bolsun! Goltugynda ýylan saklamasyn! Onsoňam walydaň göwnühoşlukda saklagyn. Her gün meýlis gura, awa çykyň!

– Barybir, siz gelýänçäňiz walydamda rahatlyk bolmaz – diýip, Anuşirwan misgin ýylgyrdy.

Soltan kepderiniň boýnuny sogrup, eliniň tersi bilen zyňyp goýberdi-de, Hemedana sary ýola rowana boldy.

Kabyl Altynjanyň ýeke-täk arkadaýanjydy: hem hajybydy, hem serkerdesidi, hem jandarlarynyň sahybydy, hem nedimidi. Häzir Kabylyň ýoklugy bildirýärdi. Sebäp Kabyl ýanyndaka Altynjan özüni gaty arkaýyn duýýardy. Möhüm mesele ýüze çyksa, onuň bilen pikir alyşýardy. Kabyl uýasyna teselli-göwünlik bermegi, onuň göwnüni götermegi başaryardy.

Altynjan soňky günler işdäden kesilipdi: uzynly gün hiç zat iýmeýärdi. Uzynly gije gözüne uky-da gelmeýärdi. Onuň aňyndan Muhammet Togrul soltan aýrylanokdy.

Anuşirwan şol günler Altynjanyň ýanyndan aýrylmady, ol käbesiniň göwnüni awlamak üçin gaty yhlas etdi. Her gün özüniň ykta ýerlerini, olaryň çäklerini howlukman gürrüň berdi, Merw kagyzyň ýüzüne çyzyp görkezdi.

Öwünmekde üýtgeşik bir lezzet bar. O lezzeti kim bilmede, Anuşirwan bilýärdi. Öwündigiçe galkyjaklaberýärdi. Ol ýygnan baýlyklary hakda gürlmekden ýadamaýardy. Bu hakda gürledigçe gürläsi gelyärdi.

Onuň öwünmelerinden mydama süýji lezzet alan Altynjan soňky günler şol lezzeti alyp bilenokdy. Onuň aňy Hemedana gidenlerdedi.

Gidenlerden şindem habar-hatyr ýokdy.

Altynjan uzynly gijäni ýere diň salyp geçirdi. Ol her menzilden on-on baş aty ätiýaçdan goýmagy tabsyrdy.

Dört günden soň Altynjan Kabylyň atynyň aýagynyň sesini eşitdi.

Dessine Anuşirwanyň, Kundurynyň, wezir-wekilleriň – soltanlygyň harby geňeşiniň agzalarynyň zyndan adam iberdi.

– Hemedandan möhüm habar geldi. Soltanyň kabulhanasynda harby geňeşiň gyssagly mejlisini geçirmeli!

Harby geňeşiň agzalary ýygnanyşdy.

Ähli geňeş agzalary içerde soltanyň karargähindedi, diňe Altynjan daşardady, ol Kabylyň gelerine garaşýardy.

Amydylmülk Altynjanyň ýanyna geldi:

– Altynjan melikäm, köşkde menden gizlin habar bolmaly däl. Nähili habar bolsa-da, ony, ilki bilen, maña aýt.

– Entek bilemok. Hemedandan näme habar getirilendigini meniňem bilesim gelyär, wezir. Şol isleg bilenem, ynha, şu ýerde durun!

– Siz biziň yzmyzdan çapar gönderip, hemmämizi şu ýerik jemlediniňiz. Indem: «Hiç zat bilemok» diýýärsiňizmi?

Altynjan hatyn alysdan gelen üç atla bakan ümledi:

– Habary şol gelyän atlylar aýdar.

Üç atlynyň biri Kabyldy, hana, ol sag-salamat geldi. Iň esasy zat, jany sag. Galan zatlaryň bir hasaby bolar. Ýöne olaryň bolup gelşi hoş habar bilen gelyäne-hä meňzänok. Juda wajyp habar bolmasa, atlary beýdip çapdyrmak zerurlygy ýok ahyrin! Olar Altynjanyň ähli zatdan beter heder edýän habaryny getirýäne meňzeyärler.

Kabyldy atdan towsup düşdi-de, duranlar bilen ýekän-ýekän salamlaşdy. Habaryny aýtmak üçin Kundurynyň ýanyna bardy, Kundury üm bilen Altynjany görkezdi. Şondan soň Kabyldy Altynjana ýüzlendi:

– Düşünýärim, düşüňärim, gorkma, soltanyň jany sag. Aňňdaky ýaramaz pikiriňi aýyr.

Bu habary eşiden Altynjan ýeňil dem aldy.

– Näme boldy?! – diýip, Kundury odandy.

Kabyldy bolan zatlary gysgaça gürrüň berdi.

Onuň habaryny diňläň Kundury depesinden agyr yük urlan dek ýegşerildi, naýynjar nazaryny Altynjana gönükdirdi:

– Hatyn, siziň çakyňyz dogry çykdy.

– Bize garaşyp durlar. Ýörüň, adamlaryň ýanyna baralyň – diýip, Altynjan lapykeç dillendi.

– Kábäm, biraz saklanyň! – diýip, wezir Anuşirwan alakjady. Altynjan hatynyň önüne geçdi. – Biz häzir adamlaryň ýanyna barmaga howlukmalyň. Men, Amydylmülk hem siz – üçimiz meseläni öz aramyzda çözeň, geňeşe anyk pikir bilen baralyň.

– Bize garaşyp otyrlar!..

– Kim?.. – Anuşirwan geň galyp sorady.

– Ähli wezir-wekiller, diwany wezaratyň adamlary.

– Garaşanlarynda näme, goý, garaşsynlar!
– Olary çagyryp, soňundan garaşdyrmak gelsiksiz bolar.
– Biz nirede garaş diýsek, olar şol ýerde-de garaşlar. Islesek, biz olary zyndanda-da garaşdyryp bileris. Oturybersinler, ilki üçimiz bir çukura tükürelin.

– Wezir Şerefeddin Anuşirwan (Halyf oňa ýakynda «Şerefeddin» diýen at beripdi) örän dürs aýdýar. Biz geňese anyk pikir bilen baralyň. Ol ýerde herimiz bir zat diýsek, akyl satjak köp bolar. Bize akyl gerek däl! – Amydylmülk öz egindeşiniň pikirini oňlady.

– Kábäm, siz Kabyl bilen biraz salym gürleşin. Oňa çenli biz Kundury bilen bir ýerik baryp geleli.

Altynjan Anuşirwanyň bolşuny geňledi. Sebäbi onuň bolşy diýseň geňdi, syrlydy, aljyraňnydy. Onuň bolşunda hiç hili gynanç alamaty ýokdy, gaýtam, ol toý aladalary bilen başagaý kişä meňzeyärdi. Ökjesi ýeňil gopýardy.

Kundury bilen Anuşirwan Altynjandan anyk jogabada garaşman tirkeşip wezirler diwanyna bakan gitdiler. Altynjan olaryň zyndan garap galdy. Olar: «Derrew geljek» diýip giden-de bolsalar, esli wagtlaý gara bermediler.

Olar iki bolup giden-de bolsalar, gelende diňe Anuşirwan geldi. Ol biçak galagopludy, aljyraňnydy.

– Hany, Kundury?

– Ol häzir geler... – diýip, Anuşirwan sowuk, başdansowma jogap berdi.

– Ol näme üçin gelenok?

– Kundury meniň siziň bilen ýekme-ýek düşünişmegimi isleyär.

– Nämäni düşünişmeli?

– Men häzir hemmesini düşündirjek, kábäm enem. Siz meni diňläň

– Näme?!

– Men açyk aýtmak isleyärim.

– Ikimiz şu güne çenli diňe açyk gürrüň etdik dälmi näme?

– Dogry, ikimiz şu güne çenli diňe açyk sözleşdik. Ýöne bu günki aýdysjak zadymyz hasam açyk bolmaly. Kundury meni

siziň dergähiňize ýörite gönderdi, ol ikimiziň bir pikire gelmegimizi isleýär.

– Togrul soltanyň häzirki zyndanda oturan pursadynda ony halas etmekden başga nähili möhüm gürrüňiň bolup biljekdigine meniň-ä akylym çatanok.

– Häzir düşündirsem, ähli zat ýerbe-ýer bolar.

– Aýt!

– Aýtsam, mähriban käbäm, adam bu gerdun panyda myhman. Bu pelege baky gelyän adam ýok. Soltan-da bolsaň, akyl-dar-da bolsaň, deňsiz-taýsyz peri-peýker-de bolsaň, bu gerdun pelekden gitmeli.

– Bu sözleriň meniň üçin täzelik däl, aýdyber, aýdyber.

– Aýtsam, mähriban käbäm, Muhammet Togrul soltan Haktagalanyň halan adamydy. Ol ýigrimi ýyldan gowrak wagt-lap patyşa boldy, soltan boldy. Bu ähli kişä miýesser edýän zat däl. Bu Haktagala ýalkanda şeýle bolýar.

– Näme, näme? Aýdýan zatlaryň näme seniň? Sen näme üçin: «Togrul soltan Haktagalanyň halan adamydy» diýýärsiň?

– Käbäm, baky adam ýok.

Altynjan daşarda ot ýakyp, daşyna egele bolup oturan serkerdeleriň ýanyna bakan ylgady. Baryp, oduň başyndakylaryň arasyndan Kabyly bir çete çekdi.

– Uýam, näme boldy?

– Togrul bege näme boldy? Ol şehit boldumy?

– Ýok, ýok.

– Sen menden gizleýän bolaýma?! Hernäçe aý-da bolsa, maňa hakykaty aýt.

– Men hakykaty aýtdym, isleseň, ýene gaýtalaýyn.

– Sen Anuşirwana başga zatlar aýdan bolaýma?

– Altynjan, men habarymy aýdanymda ýanymda üç adam bardy: Kundury, Anuşirwan hem sen! Meniň Anuşirwan bilen aýratyn gürrüň etmändigime sen gözli şaýat ahyryn!

Altynjan ýanyna gelen Anuşirwana şübheli garady:

– Men saňa düşüнемok, oglum.

– Men size ähli zady düşündirjek welin, siz meni diňläňzok.

– Hany, näme aýdasyň gelyän bolsa aýt.

– Ilki bilen, birki soragym bar, käbäm.

- Sora.
- Men bihal ýigitmi?
- Hudaýa şükür, sen bihal ýigit däl.
- Eger haýsy-da bolsa bir ýurda patyşalyk etmeli bolsam, oňararynmy?
- Elbetde, oňararsyň.
- Çagry begiň, onuň ogullary Kawurdyň, Alparslanyň maňa garaýşy nähili?
- Hudaýa şükür, seljuk begleri seni gowy görýärler.
- Olar maňa garşy gylç götererlermi?
- Juda bir çökder etmiş etmeseň, olar saňa garşy çykmasalar gerek.
- Dogry aýdýarsyňyz, kábäm. Meni Çagry beg biçak gowy görýär. Meni Gutulmuş beg-de gowy görýär. Alparslan bilen-ä men edil dogan ýaly.
- Soragyň gutardymy? Sen näme üçin Togrul begi azat etmek barada däl-de, başga-başga zatlar barada sorayarsyň?
- Meniň ýene bir sowalym bar.
- Sora.
- Siz maňa çagakam hossar çykdyňyz. Maňa baba ýerinde baba, ene ýerinde ene bolduňyz. Meni hiç bir zada myzahar etmediňiz. Gaýtam, meni bolçulygyň, bagtyýarlygyň içinde uçmahy ýaşatdyňyz. Maňa ömrüňizi bagyş etdiňiz. Meniň her bir üstünligime ýürekden guwandyňyz. Yhlas edip, maňa üç dil öwretdiňiz. Yhlas edip, maňa söweş tilsimlerini öwretdiňiz. Siz üstüme abanan bela-beterlerden, perişde bolup, meni goradyňyz... Men bu zatlary gaty gowy bilýärim.
- Altynjan geňirgenme bilen Anuşirwany boýdan-başa synlady:
- Göwnüme bolmasa, sen soltanyň tagtyna göz gyzdyrýarsyň.
- Tagtda kimdir biri oturmaly bolar ahyrın?!
- O näme üçin: «Kimdir biri» diýýärsiň? Tagt Togrul begiňki.
- Dawam ýok. Dogry aýdýarsyňyz, tagt Togrul begiňki, ýöne, hernäçe islesegem, hernäçe gynansagam, baky adam, baky patyşa ýok. Bu pelek – gerdun pelek. Munda durup bolanok. Gelen gitmeli pelek bu. Men size düşüňärim. Siz Togrul begiň garandygyny, onuň indi bu pelekden gitmelidigini boýun almak islemeyärsiňiz, ýöne gerdun pelek hiç kimden ýüz görenok.

– Men seniň matlabyňa düşündim: sen tagt isleýärsiň!

– Hawa, hawa, hawa, men tagt isleýärim. Men patyşa bolmak isleýärim. Men soltan bolmak isleýärim, çünki tagtdan başga ähli zat mende bar. Mende diňe tagt ýok. Eýsem meni şu küysege, şu derejä ýetiren siziň özüňiz dälmi? Eýsem meniň başarnyk babatda Togrul soltandan ökde bolmagym üçin yhlas eden siziň özüňiz dälmi? Eýsem meniň Togrul soltandan ähli babatda rüstem bolmagymy islän siziň özüňiz dälmi? Náme, men bu zatlara düşünen däldir öýtdüňizmi?

– Gepleme!

– Ýok, indi meni saklamaň, kábäm! Rast, başlanyma görä, ähli zady aýdaýyn. Men özümiň kimdigime gaty gowy düşüňärim. Men – Altynjan hatynyň ruhy. Men – Altynjan hatynyň Togrul soltana göz etmek üçin, gözüne basmak üçin döreden başarnygy. Men – Altynjan hatynyň içki dünýäsi. Men – men däl, men Altynjan hatynyň erkek kişi bolup, ikinji gaýtalanmasy...

– Buýurýaryn, gepleme! Sen meniň içki dünýäm, ikinji gaýtalanmam däl. Ýok, sen meniň ruhum däl. Sen meniň ruhumdan, içki dünýämden daşda, özem gaty daşda.

– Ýok, men daşda däl. Siz öz içki dünýäňizi, öz gaýtalanmagyňyzy ykrar etmäge gaýrat tapyp bileňzok. Mert boluň, walydam.

– Sen ýowuz!

– Ýowuzlyk – Altynjan hatyn!

– Anuşirwan, jigerim, beýdip örteme meni.

– Hakykaty boýun almaga sizde häzir gaýrat ýetenok. Meniň aýdýan sözlerimiň hakykatdygyny ýüregiňiz ykrar edýär, aňnyňyz welin, ykrar ederden ejiz gelyär!..

– Gepleme, «gepleme» diýýärim men saňa!

Altynjanyň sesi uzaklara ýaýrady. Şondan soň Anuşirwan gürlmedi.

* * *

Kundurynyň emir Ärdeşir Magmarany bilen nämedir bir zadyň gürrüňini edip durandygyny gören Altynjan hopukdy,

soltany halas etmegiň özüne kyn düşjekdigini aňdy. Ol ikisiniň näme hakda gürrüň edendigi Altynjana aýandy. Herhal, ol sesi ni çykarman geňeşiň başlanjak ýerine – Togrul soltanyň salamlygyndaky geňeş geçirilýän otaga – karargähe bardy. Ol ýere ýyg-nanan wezir-wekiller, serkerdeler irkiläşip otyrdylar. Geňeş sust başlandy. Kundury oturanlara ýüzlendi:

– Ybraýym ynal Togrul soltany, Süleýman mäligi hem Gutulmys begi ýesir alypdyr, ýanyndaky esgerlerini, haşaralaryny, haşymalaryny öldüripdir, goşundan diňe üç kişi – Altynjan hatynyň dogany Kabyl hem iki sany jandar diri galypdyr. Indi biz näme etmeli? – Kundury oturanlara nazar aýlady. Oturanlar üçin bu habar düýpden garaşlymadyk habardy.

– Ybraýym nädip het edip bildikä? Ol soltany toýa çagyrdy ahyryn?!

– Soltan oňa, gör, näçe ýagşylyklar etdi. Ýagşylyga – ýamanlyk! Öň garşysyna baş göterip, goşun sürende Togrul soltan ony öldürmedi. Gaýtam, özüne wezir belledi. Wizantiýa kaýsary ýesir alanda dünýäniň baýlygyny pidýe töläp, azat eýledi, ýogsam Wizantiýanyň yzgarly zyndanynda çüýräp galmalydy.

– Soltan ondan Jebel sebitini yzyna gaýdyp aldy welin, şoňa gahar eden bolýandyr ol.

– Jebel oňa bahana, onuň päli düzüw däl!

– Dogry, onuň yktasy köp-ä! Soltan oňa gaty köp ýerleri berdi. Hiç kimde onuňkyça köp mülk ýok.

– Soltana garşy çykmak – Hudaýa garşy çykmak!

– Baýlyk, hedýe-engam, mal-mülk berip adamy razy edip bolmajak eken. Ýogsam Togrul soltan Ybraýyma eçilmek eçildi. Kanagatda çäk ýok eken...

– Häzir anyk gürrüň edeliň – diýip, Mübärek han Ärdeşir Magmaranyň al-petinden aldy. – Anyk bir netijä geleliň.

– Mübärek hak aýdýar, har-hamyр gürrüňleri häzirlilikçe soňa goýalyň, boljak iş bolupdyr. Indi biziň öňümizde durýan wezipe näme? Hany, aýdyň, biz näme iş edeliň, sahyplar?! – Kundury gygyrybrak gürlledi. – Ýagdaýa dogry baha bermegimiz gerek. Soňky bir-iki ýyl bäri Ybraýymyň hamdy hem sahawaty artyk.

– Ybraýymda elli müň atly goşun bar bolsa, biz ýüz elli müň atly goşunam ýygnap bileris – diýip, Altynjan janykdy.

– Jemlänimizde näme?! Biz Ybraýymyň üstüne goşun çekip baryp bilmeris.

– Näme üçin?

– Altynjan hatyn, Ybraýym beg bilen Togrul soltan ikisi dogan. Biz olaryň dawalaryna goşulsak, zy erbet bolar. Biz bärden goşun sürüp barsak, gahar edip, Ybraýymyň Togrul soltany öldürmegi mümkin. Netijede, soltanyň öldürilmeginiň sebäpkärleri biz bolarys. Onsoň bu etmişň aşagyndan ömürboýy çykyp bilmeris. Men-ä bu jogapkärçiligi üstüme alyp biljek däl.

Anuşirwan Kundurynyň pikiriniň üstünü ýetirdi:

– Onsoňam bize soltanymyzdan hiç hili görkezme ýok. Görkezme bolmasa, biz Hemedana baryp bilmeris. Sebäbi bu barada soltan baş wezire açyk aýtdy. Onuň aýdan sözlerini ähliňiz eşitdiňiz.

– Soltanyň görkezme bermäge ýagdaýy ýok, sebäbi ol tusagda. «Soltandan görkezme ýok» diýmek – soltany halas etmezlige, hawa, soltany halas etmezlige bahana. Soltanyň düşen günü bizi haýdan-haý Hemedana ugramaga borçly edýär. Bahana agtarmalyň, adamlar! Kabylyň habary bize ýeterlik.

– Kabylyň gepine ynanyp, goşun sürüp barsak, soltanyň gahary geler, ählimiziň kellämizi ýatagandan geçirer! – Anuşirwan sesine bat berdi.

– Onda näme etmeli? – diýip, emir Ýagysýan töweregine garanjaklady.

– Ybraýym bilen darkaş gurjak bolmalyň. Ol juda rehimsiz adam. Onuň biziň ählimizi öldürmegem mümkin. Gerek bolsa, Ybraýym ynalyň hormatyna metjitlerimizde hutba okadalyň – diýip, Kundury geňesi jemlemäge çalyşdy.

– Merwden Çagry begi, Sistandan Togrul soltanyň ogullygy – Alparslany, Kermandan Gurdy, Anadoly serhedinden Ýakudy geňese çagyralyň, Çagry begiň uly ogly Gurdy özümize soltan saýlalyň. Sebäbi Gurt Çagry begiň uly ogly. Ata-baba resimi boýunça miras uly ogla düşýär.

– Onyň dogry, ýöne Gurdy tagta geçirmek gowy çykalga däl – diýip, Kundury Erdeme garşy çykdy.

– Näme üçin gowy çykalga däl?

– Gysgançdan ýabgu bolmaýar. Ol saçagyna hiç haçan guzy ýa çebiş getirilmegine rugsat bermeýär. «Guzy we çebiş bir

adamyň nahary, haçan-da bir ýaşasa, ondan ýigrimi adamyň nahary bolar, ony bakyp ulaltmak üçin artykmaç zähmet gerek däl, sebäp ol oty düzden iýip ulalýar»⁴ diýýär. Şonuň üçin gassaplary naharen we jeharen (açyk we gizlin) gassaphana baryp bilmeyär. Allatagala gysganja rysk bermeyär. Patyşa welin, ryskly adam bolmaly. Gurt patyşa bolsa ýurduň berekedi gaçar. Çünki Allatagala ýurduň ryskyny patyşa görä berýär.

– Näme üçin Gurdy soltan saýlamaly? Soltanymyz Çagry begiň ogly Süleýmany mirasdüşer şazada belledi, muny hemmämiz bilýäris. Togrul soltan Süleýman bege mydama uly umyt baglaýardy. Häzir Süleýman begi soltan diýip yglan etsek, Ybraýym pälinden gaýdar. Sebäp ol Çagry begiň garşysyna çykyp bilmez, onuň bilen döwi deň gelmez onuň – diýip, emir Ýagysýan ýumrugyny galgaty.

– Soltan Togrulyň başyna düşen kysmat şazada Süleýmanyň başyna-da düşdi. Ol hem häzir Hemedanda, Togrul beg bilen bilelikde Ybraýym begiň tussagy. Onuň ýagdaýynyň häzir nähilidigini biz takyk bilmeyäris. Şonuň üçin häzir şazada Süleýmanyň gürrüňini etmeliň. Rast Togrul soltanyň in gowy gören adamyny soltan göterjek bolsak, onda Kunduryny ýa Anuşirwan ibn Tümeni soltan götermeli – diýip, emir Ärdeşir Magmarany Altynjan hatynyň ýüzüne bakdy.

– Men bolmaýyn, goý, Anuşirwan bolsun! Anuşirwana Alparslanam, Çagry begem uly hormat goýýar. Gutulmuş beg hem Anuşirwany hormatlaýar – diýip, Kundury howlukmaç gürlledi.

– Kundury örän dogry aýtdy: Anuşirwan beýik wezir. Ol diýseň başarjaň! Biziň aman galmagymyz, ilkinji nobatda, Ybraýym bilen ylalaşygymyza bagly. Bizi aman alyp galyp biljek – Ybraýym bilen düşünişip, onuň dilini tapyp biljek ýeketäk adam bar. Ol adam – Anuşirwan ibn Tümen. Anuşirwan Ybraýym bilenem ylalaşyk gazanar. Ybraýym Anuşirwana mydama uly hormat goýýardy. Kundury bilen oňuşmadyk gezekleri bolýardy. Her gezek Ybraýymyň gahary gelende ony Anuşirwan köşeşdirýärdi. Şonuň üçin häzir wagtlaýynça Anuşirwany özümize soltan saýlalyň. Anuşirwan Ybraýym ynalyň ýanyna gitsin. Onuň bilen düşünişsin. Ybraýym bilen ylalaşanymyzdan soň bu meselä gaýdyp geleris – diýip, Ärdeşir Magmarany peträp duran gözlerini oturanlara aýlap çykdy.

Geleşiş agzalary üç topara bölündi. Birinji topar täzelik isleýärdi. Bu topar Togrul soltandan başga bir kişiniň tagtda oturmagyny isleýärdi. Sebäbi bu topara girýänleriň Togrul soltandan göwünleriniň galan ýerleri bardy.

Ikinji topar ikerjiňlenýän topardy. Bu topara girýänler ýalňyşmazlyga çalyşyrdylar, şonuň üçinem seslerini çykarman otyrdylar.

Üçünji topar Dogurga Merweziniň, Mübärek hanyň, Altynjanyň toparydy. Bu toparyň adamlary tagtda ýene Togrul begiň oturmagyny isleýärdiler.

Harby geleş agzalarynyň aglabasy – birinji hemem ikinji topar birleşdi, olar sähel salymda: «Wezir Anuşirwany wagtlaýynça soltan götermeli» diýen pikiri oňlady:

– Anuşirwan wezir soltan bolsun – diýip, Hapban Endikäni gyyrdy. Beýlekiler hem onuň sözüni gaýtaladylar:

– Anuşirwan wezir soltan bolsun!

– Anuşirwan wezir soltan bolsun!

– Anuşirwan wezir soltan bolsun!

Altynjan gazap bilen ýerinden turdy:

– Kimiň-kimdigi başa iş düşende belli bolýar eken. Siziň ähliňiz Muhammet Togrul soltanyň ýanynda özüňiziň wepadardygyňyz, oňa şirin janyňyzy rowa görmäge taýýardygyňyz barada ant içdiňiz, şeydibem soltanyň ynamyny awladyňyz. Niçik soltan apata uçrady welin, siz ony halas etmek barada hiç hili pikir etmezden öz janyňyzy Ybraýymdan aman alyp galmagyň kül-külüne düşdüňiz. Men siziň ähliňiziň sözüňizi mukyt diňledim. Siz soltany azat etmegiň ýoluny gözlejek bolmadyňyz! Haýp! Size soltanyň ynamy haýp! Size soltanyň beren duzy haýp! Size soltanyň beren baýlygy haýp! Size soltanyň ynanan beýik-beýik derejeleri haýp!

Dogurda Merwezi ýerinden turdy, oturanlara nazar aýlady:

– Men Anuşirwanyň gaýynatasy. Men onuň başarjaňlygyny, ökdedigini bilýärim. Onuň patyşa bolmagyny-da isleýärim. Ýöne Togrul soltanyň önündäki borjum, ähtim meniň bu islegime garşy çykýar. Şonuň üçin hem men Anuşirwanyň tagta geçmegini goldap biljek däl. Biz howlukmalyň. Togrul begi halas etjek bolalyň! Altynjan naýybyň janykmasy örän dogry...

Dogurga Merwezini hormatlaýardylar, ýöne bu mahal onuň sözüne köpler pisint etmedi.

Hapban Endikäni, Ärdeşir Magmaryny Anuşirwanyň tagta geçmegini isleýärdi.

Bu islege Kundury garşy däl di.

Kundurynyň pikiri – esasy pikirdi.

Çünki ol baş wezirdi.

Hapban Endikäni:

– Anuşirwan – biziň patyşamyz! – diýdi.

Ärdeşir Magmarany:

– Anuşirwan, tagta geç! – diýdi.

Kundury:

– Men garşy däl! – diýdi.

– Düşümlü bolsun!

– Anuşirwan, öz ýeriňe – patyşalyk tagtyňa geç!

– Anuşirwan, öz mynasyp ýeriňde otur.

Patyşa bolmak hiç wagtam aňsat bolan däldir. Mundan beýlägem aňsat bolmasyn gerek, ýöne häzirkä pursatda welin, Anuşirwan hiç bir päsgelçiliksiz, hiç bir kynçylyksyz, aňsatlyk bilen, öz-özünden patyşa göterildi oturyberdi. Boljak bolsa, şeýle aňsatlyk bilenem patyşa göterilip bolýan eken!

Eger Altynjan garşy çykmasa, onda Anuşirwan ibn Tümen ýedi yklymyň soltany bolmaly!

Geňşdäki wezir-wekiller, serkerdeler Anuşirwany patyşa saýlanmagy bilen mübärekleýär.

Onuň patyşalyk tagta geçmegini isleýärler!

Onuň başyna soltanlyk täjini geýdirmek isleýärler!

Anuşirwan eda bilen yerinden turup, keremara ýöräp ugrady. Onuň tagta tarap gönügendigini gören Altynjan gazap bilen yerinden turdy:

– Saklan! Otur ýeriňde!

Lalasyň gazaply nazaryna nazary düşen Anuşirwan saklandy, öňe ýöremäge aýgyt edip bilmedi: yzyna öwrüldi-de, yeri-ne geçip oturdy.

Kundury Altynjana ýüzlendi:

– Merhemetli Altynjan hatyn, siz näme üçin öz ogluňyza garşy çykýarsyňyz? Kyblaýy älemimiz bolan Togrul soltanyň gaýdyp gelmejekdigi, tagtynda oturmajakdygy ähli kişä aýan hakykat ahyryn!

– Muhammet Togrul soltan geler, hökman geler, tagtynda-da oturur.

– Togrul soltandan döwran geçdi. Biz oňa erbet soltandy diýmeýäris, ýöne hakykata ajy bolsa-da, göz ýetirip bilýän adamlar biz. Togrul soltan gowy soltandy, özem beýik soltandy.

Oturanlar emir Kunduryňyň sözünü unadylar:

– Togrul soltan beýik soltandy.

Kundury oturanlara ýüzlendi:

– Merhemetli wezirler diwanynyň mertebeli agzalary, geliň, ýeke-ýekeden her kim öz pikirini aýtsyn, pikiri diňlenilmedik adam galmasyn. Aýdyň, haýsyňyz haýsy pikirde? Emir Magmarany, ilkinji söz seniňki.

Ärdeşir Magmarany töweregindäkilere birlaý nazar aýlady:

– Belent mertebeli başlyklarbaşy Amydylmülk! Men seljuk soltanatynyň, has anygy, Togrul soltanyň sadyk guly. Soltan näme emir etse, men öz şahsy pikirime seretmesizden, tabşyrygy gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirerin. Togrul soltan Hemedana ugramakçy bolanda biziň ygtyýarymyzy baş wezir, başlyklarbaşy Kundura – size ynanyp gitdi. Şeýle bolansoň, Kundury maňa näme buýursa, men onuň buýrugyny gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirerin.

– Adamlar, Altynjan hanyň aýdysy ýaly, biz näme üçin Togrul soltany azat etmek barada pikir etmeýäris? – diýip, Mübärek han oturanlara nägilelik bildirdi. – Biz Togrul soltany azat etmek barada oýlanalyň. Çykalga gözläliň. Dürnazar, sen näme üçin dymýarsyň?

Emir Dodurga, siz aýdyň?

– Men pikirimi aýtdym, pikirimi hiç wagt üýtgetmerin.

– Uhjury han, siz aýdyň!

– Men Altynjan naýybyň pikirinde.

– Ysmaýyl han, siz aýdyň.

– Baş wezir näme buýursa, men onuň buýrugyny ýerine ýetirerin.

– Emir Bu-l Kasym! Siz hem aýdyň!

– Köplük näme diýse, men şol tarapda.

Dürnazar göwünli-göwünsiz ýerinden turdy:

– Byradarlar, men ýaşan ýaşymy halal ýaşadym. Nesip bolsa, Hudaýyň mundan buýanky berjek ömrüni-de halal ýaşaryn. Men Anuşirwany hatyralaýaryn, ýöne onuň olaryň tagt hakdaky

howlukmaçlygyny oňlamaýaryn. Men Togrul soltany doganymdan hem ýeg hasaplaýaryn. Altynjan, sen Togrul soltany azat etmek barada aýtdyň. Şu maksadyň amaly üçin men näme iş etmeli bolsa, şirin janymy bermeli-de bolsa taýýardyryn.

– Emir Ýagysyýan, sen nähili pikirde?

– Merhemetli başlyklarbaşy, siz näme diýseňiz, men şony ýerine ýetirerin.

– Erdem han, sen aýt!

– Ýagysyýan hanyň aýdysy ýaly, siz näme diýseňiz, men şonyda ederin. Meniň on müň ylgary esgerlerim söweşe taýýar.

Altynjan wezirleriň, sahyplaryň özüne duşmançylyklarynyň ýokdugyny, ýöne olaryň çykalga tapmaýandyklaryny – ýalňyşmajak bolup ýalňyşýandyklaryny aňdy. Olar soltanyň doganynyň üstüne çozuş etmekden hemem öz üstüne köp mukdardaky atly goşunyň gelyändigini görüp, gorkusyna soltany öldürmeginden galawut edýärdiler, doganlaryň dawalarynyň arasyna goşulman, biraz garaşmak isleýärdiler. Muhammet Togrul soltan: «Siz näme üçin meniň permanym ýokka Hemedana çozuş etdiňiz?» diýse, oňa wezirler näme jogap bersin? Soltanyň gaharyny getirmekden Hudaý saklasyn. Soltanyň gahary gelende onuň nämeleri edýändigini kim bilmese-de, wezirler hem hanlar bilýär.

Togrul soltan dogany Ybraýymyň ýanyna gidende wezirleriniň, serkerdeleriniň köpüsini goýup gitdi ahyryn. Ýogsam onuň bilen Anuşirwanam, Erdemem, Ýagysyýan hem, Kundury hem gitjekdi. Ol Dürnazary-da goýup gitdi. «Men gelyänçäm siz köşkde boluň!» diýip, ýörite tabsyryp gitdi. Ol köplenç emirlerini ýany bilen äkidýärdi. Ýöne bu sapa äkitmedi. Onsoň onuň izini ýokka Hemedana gidip bolmaz. Kabyly ugradan Togrul soltan däl. Soltan islese kömek sorap, nyşanyny – gyzyl peýkamyny bir adamdan Bagdada göndererdi. Ýeke adam hem Togrul soltanyň habaryny – nyşanyny Bagdada getirmedi. Diýmek, kömek gerek däl. Doganlar öz aralarynda ylalaşjakdyrlar.

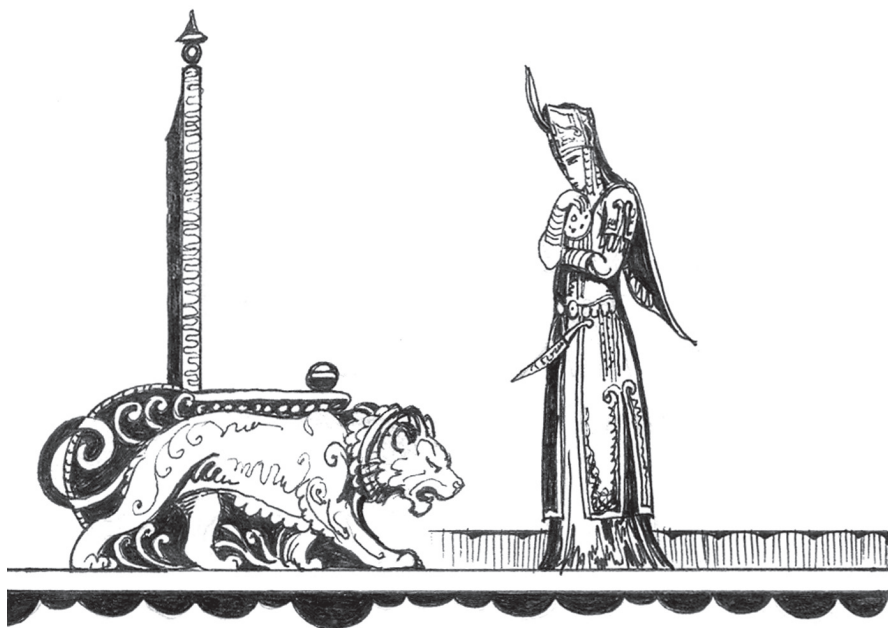
Altynjan ähli jogapkärçiligi öz boýnuna alsa, Kundury ähli zada razydy. Ýöne Altynjan hem ähli jogapkärçiligi boýun almaýardy. Ol ähli işi Kundurynyň üsti bilen etmek isleýärdi.

– Biz Togrul soltandan degişli perman gelyänçä garaşmakçy. Ine, biziň gelen netijämiz – diýip, Kundury geňesi jemledi:

– Mertebeli geňeş agzalary, şu ýerde men size özümiň bir syrymy açmaga mejbur boldum – diýip, Anuşirwan sözüne dyngy berdi. – Men soltan ýörişe ugramazyndan burun Dürnazaryň istihbarat umurysynda hasapda durýan jandary – aýyplaşmaň, olaryň sanyny men size aýtjak däl, onuň size zerurlygy-da ýok – diwanyma çagyryp açyk gürrüň etdim. Dürnazaryň ýanynda men olara şeýle tabşyryk berdim: «Eger bir erbetlik ýüze çykça, göni Bagdada gaýdyň. «Gullukdan gaçyp gitdi» diýip size azar berilmez, sizi özüm goraryn» diýip, men olaryň ählisine soltanatyň ygtyýarnama tagmasyny berdim. Şol ygtyýarnama tagmasyny görkezseler, olary ýoldaky sakçy toparlary saklamaz. Meniň tabşyrygym boýunça ystihbarat umurysynyň jandarlarynyň ikisi ertir daňdan gelmeli. «Agşamyň haýryndan, ertiriň şeri» diýip, oguz pähimi bar. Şu pähime eýerip, geliň, ertire çenli garaşalyň. Ertir jandarlaryň habaryny diňläris. Ana, şondan soň, biz gelen habara görä-de bolalyň. Şu pikiri niçik görýärsiňiz?

Bu pikiri geňeşiň agzalarynyň galabasy oňlady...

On ýedinji hekayat

NAMYS GABYRDAN GALDYRAR

Müň dostdan bir duşman köp, ylaýta-da ol duşman güýçli, täsirli bolsa! Onuň güýjünden eýmenýän, onuň täsirinden çykyp bilmeyän dost-u-dost däl adamlaryň galabasy seniň garsyňa geçip, duşmanyňa öwrülýärler. Şeýle pursatlarda seni ýekeje wepadaryň halas edip bilýär, eger ony saňa Allatagala beren bolsa!

Adatça-ha adamda, hatda ol beýik Hökümdar bolsa-da, dost hem, duşman hem az, haýran galmaly möçberde az, çakyňdan az bolýar. Köplenç hem duşman az bolýar. Mähelläniň galaba köplügi bolsa ne gaýkylyk, ne-de küýküklik – aralyk toplum. Bu toplum sen ejiz gelseň, duşmanyňa, güýçli çyksaň, dostuňa öwrülýär. Kyn gününde adama dost kömege ýetişýär. Hökümdaryň hakyky dosty onuň iň esasy artykmaçlygyna – häkimligine göz gyzdyрмаýan adam bolmaly! Bu bolsa durmuşda juda seýrek zat. Häkimlik etmek islegi adamyň iň güýçli küýsegi, ýşgy. Ol söýgi ýşgyndanam, baýlygyň, malyň ýşgyndanam, şöhratyň-adyň ýşgyndanam güýçli. Sebäbi onda bularyň üçüsi-de bar, birine ýetibilsen, galan üçüsi-de öz-özünden eliňe gelyär.

Emma häkimlik ysgynyň arzyllygy hem güýji ol üçüsiniň hatyrasyna-da däl. Ýok, onuň jadysy öz-özlüğünde. Özüni bileli bäri adamzadyň baş matlaby Biribaryň sypatlaryna ýakynlaşmak. Allatagalanyň häkimlik sypaty adamzadyň telwasynda esasy orny eýeleýär. Diňe bir ýaşayş ugrundaky göreş – diri galmak, öz-özünü goramak islegi däl, eýse häkimlik etmek islegi hem adamyň aňynda ýaşayar, diňe adamda däl, barça janly-jandarda hem häkimlik etmek islegi bar.

Häkimlik etmek mümkinçiligi adamda aýratyn üýtgeşik duýgyny – onuň ähli kişiden artykmaçdygy duýgusyny döredýär. Özgeleriň erkiniň seniň erkiňe baglydygyny, özgeleriň ýaşayşynyň seniň ýaşayşyňa baglydygyny aňlamak ysgyň üýtgeşik bir görnüşi. Adam bu gerdun pelekde hem çarkandakly durmuşda ähli zatlary edinenden soň, häkim bolmak islegi örboýuna galýar. Bu islegiň amala aşmagy üçin ol elde baryny edýär. Bu isleginiň amaly üçin köp-köp kötel töwekgelliklere ýüz urýar, köp-köp şatlara, pidalara döz gelýär. Häkim bolmak islegi, megerem, adamyň gorky duýgusy bilen baglanyşykly bolarly. Ynsan şol bir wagtda hem özgelerden gorkýar, hem özgeler üçin, özgeleriň aladasyny edip gorkýar. Şu gorkynyň ikisini-de aradan aýyrmagyň alajy hökmünde ol häkimlige dalaş edýär, häkimligi gorkulary ýok etmegiň ýoly hökmünde duýýar. Arman, bu juda seýrek adamlara başardýar.

Anuşirwana welin başartmady. Hökümdar bolmak küýse-giniň amaly üçin mähriban walydasynyň garsysyna durdy.

Daňdan Anuşirwanyň ýanyna ýörite çapar gelenmiş. Onuň habaryna görä, Ybraýym Seljukly Togrul begi öldürenmiş, onuň ýerine soltanyň weziri, ogullygy Anuşirwan ibn Tümen patyşa göteriljekmiş. Bu Togrul soltanyň iň soňky wesýetimiş. Şu mynasybetli şu gün dabara boljakdygy hakdaky myş-myş Bagdada doldy.

Şäheriň ilaty köçelere çykdy.

Myş-myşlar çyn bolup çykdy.

Köçeleriň gyralarynda haşamlar hatar bolup durdylar. Ýörite gullukçylar köçeleriň gyralarynyň owadan görünmegi üçin gyzyl-ýaşyl atlaz matalary bilen bezediler.

Köşgün önünde adam juda kändi.

Gün guşluk boluberende patyşanyň tagta geçiş dabarasy başlandy.

Iki ýüz sazanda saz çalyardy.

Gün hanyň neberesiniň reňkindäki – gara reňkli bedew atlary lagly-jowahyrlar bilen bezäp köşgüň önüne getirdiler.

Bu ata täze patyşa – Anuşirwan ibn Tümen münmeli.

Ol eýýäm patyşa eşigini geýipdir. Eline üç altyn peýkam bilen ýaýy, başy bürgüt şekilli hasasyny alypdyr.

Ol ýuwaşja ýöräp salamlykdan çykdy.

Bagdatlylar ony şatlykly garşyladylar.

Anuşirwan ibn Tümeni – täze patyşany Kundurynyň başda durmagynda bedew ata mündürdiler. Ol Togrul soltanyň oturyşy deýin bir elinde hasasyny, bir elinde üç okuny hem ýaýyny saklap otyrды.

Adamlara minnetdarlyk bilen baş atdy.

Patyşa tagtyna geçiş dabarasy başlandy.

Wezir-wekiller öňden ýöredi.

Täze patyşa olaryň zyzndan atly ýöredi.

Patyşanyň iki gapdalyndan, zyzndan gelýän adamlaryň-da zzy üzülenokdy.

Bagdadyň esasy üç köçesinden dabaraly ýöriş bilen geçdiler. Bu ýöriş uzaga çekdi. Herhal, ýöriş resimi hiç hili hadysasyz tamamlandy¹.

Köşge dolanyp gelen mähelle täze patyşany atdan dabara bilen düşürdi.

* * *

Altynjan Anuşirwanyň bu aýgydyny akylyna sygdyryp bilmedi, şeýlebir gaharlandy, şeýlebir gaharlandy, çiltlenlerinden galan dokuz janpenasynyň maslahatyna eýerip gazabyny içine saldy, dymdy.

Ol nädip öz haremine gelendigini bilenokdy. Akylyna, huşuna gelende düşegiň üstünde ýatyrды.

Hatyn öz naçarlygyny aglap ýeňýär. Altynjan aglap-da bilmedi. Asyl agysy tutanok. Ähli damarlary, megerem, daşa-demire dönen bolarly.

Ol petige seredip esli salym ýatdy. Hiç zat barada oýlanyp bilmedi, durmuşda nämä garaşsa-da, Anuşirwanyň öz garşysyna gitmegine garaşmandy.

Onuň göwnüne bolmasa, Anuşirwan nähilidir bir gizlin syry bilýän, şol syra hem arkaýynlanýan ýalydy.

Ýöne Altynjanyň berk ynanjy bardy: goý, nähili syr bolsa bolsun, Togrul soltan dirikä hiç kim onuň tagtyna geçjek bolmaly däl. Eger geçse, Altynjan onuň temmisini berer. Kim bolsa-da temmisini berer. Goý, ol öz mähriban Anuşirwany bolsun. Barybir, temmisini berer!

Ol birden ýerinden turdy: «Şeýle galagoply pursat ejizlik etmek, takdyra ten berip ýatmak saňa gelişmeyär, Altynjan! Eger öldüriljegiňi bilip-görüp duran-da bolsaň, maksadyňa ýetmek üçin göres! Ýogsam seniň bahaň bir hepbedir! Sen Altynjan! Sen hakyky Altynjan bol! Sen soltan Mahmyt Gaznalydan patalysyň! Sen Togrul bege mynasyp hatyn bol!»

Altynjan gaýrata galdy: Ol göni diwany beride bardy. Çaparlar Altynjanyň içeri girenini görüp, güsürdeşip ýerlerinden turdular.

Otagyň ortarasynda Haldanyň kellesi asylgy durdy.

– Sahyp ýanyma gelsin!

– Hatyn, buýruň! – Şilliň uzyn, gawunkelle Şadyky Altynjanyň huzuryňa geldi.

– Sistana – Alparslanyň ýanyna çapar göndermeli.

– Hatyn, näçe askudar göndereýin?

– Iki atly gitse bolar, ýöne çaparlar ýola – çöle belet çaparlar bolmaly.

Sahyp sähel salymda goňşy otagdan iki sany hortap kişini yzyna düşürüp geldi. Altynjan ol iki çapara Alparslanyň ýanyna baryp aýtmaly sözlerini birin-birin düşündirdi. Soň aýdan sözlerini olara gaýtalatdyrды. Olaryň habary ýatларыndan çykarmajakdyklaryna göz ýetirensoň, Altynjan: «Ugradyber» diýen terzde diwany beridiň sahybyna baş atdy.

Sahyp olara şalygyň resmilik nyşanyny – çakylyk ýüzüginini gowşuryp, ýola saldy.

– Sistana gatnaýan kepderiň barmy?

– Merhemetli naýyp, özüňiz gowy bilýärsiňiz. Bagdatda welaýat merkezleri bilen aragatnaşygy ýaňy ýola goýup ugradyk. Uzak aralyga kepderi uçurmak isleýän netijämizi berenok. Kepderi diňe ýakyn aralyklar üçin amatly.

– Şazadalar Gurda, Ýakuda habar ugratmaly.

– Hatyn, depelerde ot ýakyp Merwe habar ýetirmek mümkinçiligimizem bar.

– Oňa näçe wagt gerek bolar?

– Dört günde habar Merwe barar.

– Onuň ýaly bolsa, Merw tarapa gidýän depelerde ot ýakyň. Gurda, Ýakuda çapar ýollaň.

– Buýrugyňyzy häzir ýerine ýetirerin, hatyn.

Altynjan lapykeç halda haremhanasyna bardy. Ol ýerde oňa Uhjury han, Mübärek han, şeýle hem Kabyl bilen Ysmaýyl münbaşy garaşyp durdy.

Olary gören Altynjanyň ýüzi ýagtylyp gitdi:

– Kabyl, sen maňa çynyňy aýt! Soltan dirimi?

– Diri, Altynjan, soltan diri. Eger Ybraýymyň maksady soltany öldürmek bolan bolsa, onda ol dessine maksadyna ýeterdi. Ol beýtmedi. Soltana hiç kim el degrip bilmedi. Soltan aýratyn bir otagda göztussagy edilip saklanýar. Gözüm bilen gördüm. Soňundan näme bolandygyny welin bilemok.

– Dawalaşdylarmy?

– Dawalaşdylar. Ybraýym soltanyň ýanyndakylary – şazada Süleýmandan, Gutulmyşdan özgesini dessine öldürdi. Alty sany jandar soltana ýarag gezäp durdy.

– Merhemetli Altynjan hatyn! Biz siziň ýanyňyza ýörite geldik: näme buýursaňyz, hyzmatyňyza taýýardygymyzy, sadykatlyk bilen boýun sunjakdygymyzy aýtmaga geldik – diýip, Mübärek han sözüne nazym berip güledi.

– Biz siziň hyzmatyňyzda, Altynjan hatyn. Näme etmeli? – diýip, Ysmaýyl münbaşy Altynjana ýüzlendi:

– Etmeli zat belli: soltany halas etmeli.

– Soltany nädip halas edip bolar?

– Wa-weýla, nädipdigini anyk bilemok. Byradarlar, aklyly ýa-tagandyr gürzi tapar, goşun jemläliň.

– «Elbetde, Taňry ýagşy amal edijileriň azabyny zaýa etmeýär»². Taňry soltanymyzy musulman ymmatyna eden ýagşy amallary, ýagşy sogaplary üçin goldar. Bizi-de goldar. Men soltanymyzyň ýalkanjakdygyna, oňa, bize Allatagalanyň ýardam berjekdigine berk ynanýaryn. Ýöne häzir aljyraňnylyga gözümüzi gapdyryp, Allatagalanyň azat etmek üçin salgı berýän ýoluny

görüp bilemzok. – Altynjan emir Uhjury hana ýüzlendi. – Nädip halas edip bileris?

– Goşun gerek. Ol hem bizde bar, ýöne Kundurynyň garsysyna gitmek gowy däl.

– Kundurynyň gorkusyny nädip aýryp bolar?

– Düşündirjek bolmak – «Men güýçsüz» diýmek. Berer ýaly etmeli.

– Nädip?

– Nädibem bolsa, berer ýaly etmeli! – Perwerdigär üýtgeşik bir çykalga görkezäýjek ýaly, emir Uhjury zol-zol Asmana seretdi. – Gorkudaky adamy mugyra getirmek aňsat.

Altynjan birden ähli mesele çözülen, emir Uhjurynyň Asmandan gözlän çykalgasyny ähli kişiden owalan özi tapan, soltan halas edilen ýaly ýeňil dem aldy, ýylgyrjaklady:

– Dogry aýdýarsyň. Kunduryny nädibem bolsa, biz bilen ylalaşar ýaly etmeli. Çykalgany men tapdym. Siz meniň buýrugymy ýerine ýetiriň, şonda soltany azat ederis. Maňa Dürnazary tapyp beriň. Goý, ol derrew meniň ýanyma gelsin! – Altynjan soň Syddyhy ýanyna çagyrdy. – Eý, hansalar, derrew Kabyly naharla. Biz ugraýançak, goý, ol hem naharlansyn, hem biraz dynjyny alsyn. Kabylyň hatynyny-da çagy, goý, ol ärine hyzmat etsin, näme islese, hyzmatynda bolsun.

– Altynjan, ugraýarysmy? – diýip, Kabyl ýylgyrjaklady.

– Eýsem näme! Ugrarys! Hökman ugrarys. Soltany hökman halas ederis.

– Hany, ýañyja-da: «Çykalga tapamok» diýip durduň-a? – diýip, emir Uhjury geňirgendi.

– Çykalgany özüň salgy berdiň-ä: «Kunduryny nädibem bolsa razy etmeli» diýip. Häzir ony razy ederis.

– Onyňdan-a çykalga bolmaz. Ol: «Iki doganyň dawasyna goşulyp bilmerin» diýip, ýer depip dur, özüň gördüň-ä!

Altynjan ynamly jogap berdi:

– Indi ýer depmez.

Dürnazar gelip, Altynjan hatynyň önünde tagzym etdi:

– Men hyzmatyňyza taýýar, Altynjan hatyn!

– Meni Dürnazar bilen ikiçäk goýuň! – diýip, Altynjan hatyn ýanyndakylara ýüzlendi. Soňam Dürnazaryň ýüzünden many

okamakçy bolýan ýaly, oňa çişerilip seretdi: – Soltany halas etmeli. Nädip? Kunduryňyň sözüni eşitdiň. Ondan-a kömek ýok.

– Men näme etmeli bolsam, aýdyň, tabsyrygyňzy amal etmäge taýýar, Altynjan hatyn.

– Ikimiz açyk sözleşeli!

– Gözüm üstüne.

– Togrul soltany halas etmeli.

– Käşgä, ýöne Anuşirwandan rugsatsyz hiç iş edip bilmeris, çünki ol indi biziň patyşamyz.

– Ýok, ol entek biziň patyşamyz däl. Biziň patyşamyz – Togrul soltan.

Birpaýyz böwrüne diň salyp duran Dürnazar Altynjana şübheli seretdi:

– Meniň wezipäm näme?

– Goşun Hemedana ugraýança Anuşirwan bilen Kundury zyndanda oturmaly. Olary hiç kim tapmaly däl.

– Altynjan hatyn, ine, bu işi welin, men edip bilmerin. Bu işe goşulsam, onda men soltana garşy dildüwüşlige gatnaşan adam bolaryn.

– Soltanyň garşysyna däl, soltany halas etmek üçin edýäris biz bu işi.

– Nämäniň-nämedigini, seljuk doganlaryň nähili pikir geljekdiklerini sizem bilmeyärsiňiz, menem bilmeyärim, Anuşirwan bilen Kundury hem bilmeyär.

– Gep o zatlary bilip-bilmezlikde däl, gep soltany halas etmekde.

– Nädip?

– Ýeke-täk ýol bar, goşun bilen gidip, soltany halas etmeli.

– Men size halysan ýüregimi açayn. Size halysan goltgy bermek isleýärim, siziň mamladygyňzy-da bilýärim, ýöne Gurhanyň, soltanyň önünde içen antym meni töwekgellik etmekden saklaýar.

– Onda, gel, ikimiz şeýle ähtleşeli. Sen ähli günäni – eger günä bar bolsa – meniň boýnuma atýarsyň, ýöne meniň etmekçi bolýan işime garşy çykmaýarsyň, sebäbi sen hiç zat «göreňok». «Näme etse, Altynjan hatyn etdi – diýýärsiň. – Altynjan hatyn aýdanson, men ynandym» diýýärsiň. «Anuşirwan bilen Kunduryňy bolsa hiç ýerden tapmadym, olar gaçyp gidipdirler» diýýärsiň.

– Olar gaçyp gitdimi?
– Olar hiç ýerde görünmese, gürüm-jürüm bolsa, gaçyp gitdigi bolar ahryrn. Düşündiňmi?

– Ine, men muny başararyn, ýöne men: «Olar gaçyp gitdiler» diýmäýin. «Men olary hiç ýerden tapmadym» diýeýin.

– Bu-da bolýar, ýöne sen meniň ýakynymda bolarsyň. Ýolumdan öz adamlaryňy aýyr. Olar meniň edýän zadyma burunlaryny sokmasyňlar.

– Lepbeý, Altynjan naýybym, meniň adamlarym şu gün hem ker, hem lal, hem kör bolarlar.

– Ana, maňa geregi hem şol.

– Sahyp, Togrul soltan Hemedana giden pursadyndan bäri bir pikir menden aýrylanok... – diýip, Altynjan Dürnazarýň ýüzüne tiňkesini dikdi.

Dürnazar başyny ýaýkap, çala ýylgyrdy:

– Men ol pikirini näme hakdadygyny bilýärim, hatyn! Sebäbi sizi biynjalyk edýän şol pikir soltanatymyzyň päk ýürekli adamlarynyň tas ählisini diýen ýaly gozgalaňa salýar.

– Aýt!

– Ybraýym birinji gezek soltana garşy baş göterende ony goldanlar soltanyň ýanynda işläp ýören wezipeli adamlar bolup çykypdy. Siz menden: «Ikinji gezegem şol ahwalat gaýtalanýarmy?» diýip soramak islän bolsaňyz gerek.

– Dogry, dogry. Häzirki galagoply pursatda meniň saňa bu sowaly bermegim ýöne ýere däl.

– Men size düşünýärim.

– Men häzir kime ynanmalydygymy, kime ynanmaly dældigimi bilmän özümi gyldan inçe, gylyçdan inçe Syrat köprüsiniň üstünde ýaly duýýaryn.

– Häzir size abanýan anyk bir howpuň ýokdugyny men ynam bilen aýdyp biljek. Anuşirwan bilen Kundurynyň-da size ýamanlygy ýok. Iň esasy zat – Ybraýym bilen düşünişmek, ylalaşmak.

– Bekdaş Ybraýymyň enesiniň doganydy, ýegenidi. Öz ýegenini öldürdýän kişi herki zatdan hem gaýtmaz, ýöne oňa meçew berýän adamlara, ynan, Dürnazar, gaharym gelyär.

– Ybraýym ynalyň ýüreginde soltan bolmak küýsegi bar. Ol bu küýsegini aňyndan aýyrjak bolýar, ýöne aýryp bilenok. Ol

soňky ýyllarda diňe şu küýseg bilen ýaşaýar. Käbir kişiler onuň salyňyň gowşakdygyny görüp, meçew berýärler.

– Ybraýyma bu gezek meçew berenler kimler?

– Olaryň kimlerdigini häzir – iň gowusy – men size aýtmaýyn. Aýtsam, bu siziň etjek bolýan zatlaryňyza garalla bolar. Olar häzir siziň araňyzda ýok diýen ýaly. Diňe biri bar, onuňam size edip biljek ýamanlygy ýok. Ol häzir gorkuda.

– Şoňa-da şükür.

– Patyşa Anuşirwan ibn Tümen gelyär! – Bu habar Altynjan üçin-de, Dürnazar üçin-de garasylmadyk habar boldy.

Dürnazar töweregine garanjaklady.

– Saklaň! Men häzir onuň bilen duşuşmak, sözleşmek islemeýärin. Goý, ol meniň ýanyma gelmesin!

Altynjan hatynyň mufratlary Anuşirwan patyşany saklap bilmedi. «Aýrylyň alnymdan!», «Goýberin meni!» diýip gygyrýan Anuşirwanyň haýbatly sesi eşidildi. Sesiniň yzysüre onuň özi-de, kürsäp içerik girdi.

– Kábäm, meni seniň ýanyňa goýbermejek bolýarlar! Eşidýärsiňmi, enem! – diýip, Anuşirwan Altynjan hatynyň önünde dyza çökdi. – Kábäm, ikimiziň düşünişmegimiz gerek. Siz mydama meniň bagtly bolmagymy islediňiz, ýöne siziň bu günki bolşuňyz maňa juda düşnüksiz. Meniň patyşa bolmagym siziň baş maksadyňyzdy ahyryn. – Anuşirwanyň nazary birden Dürnazara düşdi, zähresi ýarylan dek haýykdy, onuň ýakynyna bardy. – Dürnazar, bu senmi? Sen bu ýerde näme iş edýärsiň?

Dürnazar hiç zat diýmedi.

Anuşirwan Altynjan hatyna ýüzlendi:

– Kábäm, bimahal çak «çarmyh» bu ýerde näme iş edýär? Bu nämäniň alamaty?

– Dürnazar bilen meniň möhüm gürrüňim bar.

– Meniň garşymamy? Eý, çarmyh, git şu ýerden!

– Men häzir geljek, siziň ikiňizem maňa garaşyň – diýip, Altynjan içerden çykyp gitdi. Ol Kabylyň naharlanyp oturan ýerine bardy.

– Kabyl, meniň aramgähimde Anuşirwan otyr. Sen ony haýyna-waýyna garaman, büweýh soltanynyň kiçi zyndany-

na okla. Soňundan Kunduryny-da çagyryp getireýin, ony-da Anuşirwanyň ýanyna okla. Zyndanyň garawullaryny hytaýly gulamlaryňdan goý.

– Náme üçin?

– Hytaýly gulamlar Anuşirwan bilen Kunduryny tananoklar. Olaryň gepine-de düşümezler. Anuşirwan bilen Kundury hem hytaýça bilenok, olar sözüni düşündirip bilmezler.

Kabyl zyndany «hormatly myhmanlaryň» gelerine taýýarlady. Olaryň içindäki iki sany tussagy azatlyga goýberdi.

Soňam Kabylyň jandarlary Anuşirwanyň eline-aýagyna zynjyr urup, zyndana atdylar³.

Wah, zyndana atylansoň, Anuşirwan akylyna aýlandy, ol enesiniň her bir tabşyrygyny gepsiz-gürrüňsiz ýerine ýetirjekdigini tekrarlady, ýöne eýýäm giçdi, çünki onuň sözüni diňläp durmaga Altynjanyň wagty ýokdy.

Kundurynyň zyndan iki sany permanber ýollady.

* * *

Altynjan howlugýardy, söweş geýimini geýmek üçin otagyňa girdi. Onuň sünnälik bilen tikilen baş-on sany kirewkesi⁴ bardy. Ýöne Altynjan ýigrimi baş ýyla golaý wagtdan soň ilkinji gezek nika gijesi adamsynyň beren geýimini geýdi. Aradan eňçe ýyl geçendigine garamazdan, eşikde Togrul soltanyň ysy bar ýaly duýuldy.

Ol Hemedanyň eteginde söweş eşigine girmek maksady bilen ýanyna ak kirewkesini aldy. Soltanyň sowgat beren asfury hanjaryny eňçe gezek nyşana urup türgenleşdi.

Kundurynyň zyndan giden permanberler dolanyp geldi:

– Kundury hiç ýerde ýok. Ol geňeşden çykyp goş-galamyny, çaga-çugalaryny alyp iki ýüz sany esger bilen uzak bir ýere gidipdir. Howlusynda on iki sany mirşepden başga hiç kim ýok. Kundurynyň nirededigini sorasak: «Hojaýyn uzak bir ýurda gitdi. Iki aýlyk iýip-içer ýaly harjymyzy berdi» diýdiler.

Kabyl Altynjana ýüzlendi:

– Hemedana soltany azat etmäge gidäýdimikä?!

– Beýle asylyly niýeti bolsa, aýtman gitmezdi.

– Gaçypdyr-ow onda?!
– Gaçypdyr.

Altynjan Kabylyň bu sözünü makul tapdy:

– Gaçypdyrlar diýsene. Diýmek, diňe Kundury däl, Anuşirwan-da «gaçypdyr».

Täzeden geňeş çagyryldy.

– Amydylmülk Kundury bilen Anuşirwan ibn Tümen gaçypdyr.

Geňeşe gatnaşan wezir-wekilleriň, serkerdeleriň, emirleriň ýekesi-de Altynjana garşy çykmady, olar oňa sadyklyk bilen boýun sundular.

Goşun jemläp, haýdan-haý Hemedana ugramaly, soltany Ybraýymyň penjesinden halas etmeli⁵.

* * *

Elli müňden gowrak atly goşun Hemedana sary ýöriş üçin taýýardy.

Ugrabermelidi.

Altynjan Mübärek handan:

– Taýýarmy? – diýip, sorady.

– Nobat çalynmagyna izin ber.

Altynjan Mübärek han bilen atly goşunyň öňünden birlay aýlanyp çykdy.

Dürnazar Altynjanyň ýanyna geldi:

– Altynjan, esgerler seniň sözüňe garaşýarlar. Sen olara birki agyz söz aýt! Ýogsam häzir goşunyň arasynda her dürli myşmyş bar.

– Dogry aýdýarsyň. Men gürlemesem boljak däl, çünki esgerleriň, serkerdeleriň ählisiniň gözlerinde sowal görýärin.

Mübärek han elindäki ýataganyny galgadyp, esgerlere ýüzlendi:

– Seljuklylar! Byradarlar! Diňläň! Diňläň! Diňläň! Häzir Togrul soltanyň naýyby Altynjan han söz aýdýar!

Altynjan gyr bedewini säpjedip, esgerleriň öňüne geldi. Mübärek hanyň edişi deýin, elindäki ýataganyny galgatdy:

– Mähriban byradarlar! Garyplygy çekip bolýar, ýöne mesligi, bolçulygy, hormat-sylagy her kes göterip bilmeyär. Ybraýym hem mesligi göterip bilmän, öz mertebesine – Togrul soltana hyýanat etmekçi bolýar. Beýle gadyrbilmeze geçirimlilik etmek bolmaz! Togrul soltana garşy çykan kişi, kimdigine seretmezden, biziň ganyň duşmanymyzdyr! Ybraýymy jezasyz galdyrmak bolmaz! Bizi Alla gorar. Bizi Alla goldar. Sebäbi biz Allanyň nazar salan soltanyňa azatlyk istäp barýarys. Sebäbi biz adalat istäp barýarys! Togrul soltan ömrüni adalatyň goragyna bagyş eden adam. Togrul soltan ömrüni külli musulmanyň bereketi üçin bagyş eden adam. Togrul soltan ömrüni külli musulmanyň har-zar bolmazlygyna bagyş eden adam. Biz bu gün beýik maksat bilen ýola düşýäris. Alla bilen ýola düşýäris. Alla bizlikdir! Işimiz rowaç bolar! Ýörüň, Ybraýymyň üstüne gideliň! Ony jezlandyralyň!

Esgerler Altynjan hany goldap, başly-barat gygyryşmaga başladylar:

- Ybraýyma nälet bolsun!
- Bize Togrul soltan gerek.
- Altynjan han, biz seniň bilen!
- Altynjan, biz saňa guwanýarys!
- Biz Altynjan bilen!

Altynjan Ärdeşir Magmarana ýöriş sazyna başlamaga ygtyýar berdi.

Ärdeşir Magmaranyň yşaraty bilen sazandalar ýöriş sazyna çalmaga başlady.

Goşun ýöräp ugrady.

Altynjan hatyn türgenleşikden soň, asfury hanjaryny hareminde galdyrandygyny bilip, hyzmatkärleriniň birini ony getirmek üçin ugratdy.

Hyzmatkär at gaýtarym aralyk ýol geçilensoň, goşunyň zyzndan ýetip, hanjary tapmandygyny aýtdy.

Altynjan yrymçyldy, yza dolanmagy halamaýardy, muny şowsuzlygyň alamaty hasaplaýardy. Ol yza dolanmak islemedi, ýöne asfury hanjary goýup gidip biljek hem däldi, ony goýup gitse, ýeňiş gazanjagyna kepili boljak däldi. Sebäbi asfury hanjar ýeňşiň kepilidi. Bu ençe gezek synagdan geçen hakykatdy. Asfury hanjary bilen ýörişe ugrap ýeňşiň gazanylmadyk gezegi

ýokdy. Nähili şowsuzlyk bolan bolsa, onda şol şowsuzlyk asfury hanjaryň ýoklugy sebäpli bolupdy. Asfury hanjaryny galdyryp gitmek, Altynjan hatynyň göwnüne, şowsuzlyga uçramak boljakdy. Şonuň üçin hem ol hernäçe agyr görse-de, yzyna dolanmaly boldy. Dolandy.

Hareminiň içini agdar-dünder edip çykdy, ýöne asfury hanjary tapylmady.

Altynjan ähli hyzmatkärlerini, çiltenlerini, gullaryny, kenizlerini aýaga galdyrdy, hernäçe agtarylsa-da soltanyň sowgat beren hanjary tapylmady.

Altynjan takdyra ten bermeli boldy: her hili ýagdaý bolanda-da Hemedana gitmeli, Togrul soltany Ybraýym nejisniň elinden halas etmeli.

Ikinji ýol ýok.

Altynjan lapykeç halda haremden çykdy.

Howludan çykylýan ýerde kiçeňräk bir külbe bardy, ol külbe sakçylaryňkydy.

Altynjan hatyn howlynyň derwezesiniň – külbäniň deňine ýetdi. Yanynda mydama goragy – mufratlary bolýardy, ýöne häzir welin, olar ýokdy, ýekedi. Sebäbi ol özüme kast ediler öýdüp asla güman hem edenokdy. Köşkde janyna kast etjek adam bardyr hem öýtmändi. Görüp otursa, bar eken.

Çiltenler ät galdy. Mufratlar ät galdy.

Kabyl hem ät galdy, ýogsam ol Altynjany aňsat-aňsat ýeke goýmaýardy, nirä barsa ýanyndan aýrylmaýardy.

Külbeden üstüne gara şal atynan bir kişi atylyp çykdy, megerem, ol Altynjanyň gelyändigini gapyny jyklap gören bolmaly.

Altynjan onuň hasanaklap gelsine o diýen üns bermedi, ony Taňry salamyny bermekçi ýa-da ýaranjaňlyk etmekçi bolýan biridir öýtdi.

Görüp otursa, gelyäniň niýeti gaty ýowuz eken!

Öldürmek eken!

Nätanyş üstüne atynan şalyny egninden aýryp, arlap ylgady. Özüni Altynjanyň üstüne oklady.

– Me, saňa! Me, saňa! Kasas kyýamata galýan dälidir! – diýip, nätanyş ýetişibildigidinden Altynjanyň çem gelen yerinden hanjar urdy.

Nätansyň howlukmasy ýöne ýere däl eken: sähel salymda iki mufrat ylgap gelip nätansyň kellesini kakdy.

Altynjan gara gana bulaşyp ýatyrdy.

Nätansyň kimdigi belli boldy: Batmanyň Sadyk atly ogludy. Ol öň hem Altynjanyň janyna kast etmäge synanysypdy.

Şol synanysykda Altynjan Tahyryň Kuýaş diýen ogluny öldüripdi, Sadyk şonda diri galyppy. Togrul beg ony köşkten uzaga – Balhan şäherine işe ýollapdy.

Sadyk Bagdada möhüm bir iş bilen gelipdi, Togrul soltanyň başyna düşen ahwalat, Anuşirwanyň patyşa göterilendigi hakda eşidip, ol: «Ar almak pursady geldi» diýip pikirlenipdi hemem aryny almagyň ugruna çykypdy, Altynjanyň her bir hereketini yzarlapdy.

Amatly pursat tapmady. Ol lapykeç halda howlynyň sakçysynyň külbesine – sakçylaryň wisakbaşysy onyň köne tanşydy, dostudy – biraz garbanmak üçin gelipdi, soňky niýeti ar almagy amatly pursadyň dörärine goýup, Balhan şäherine dolanmakçydy.

Ol entek oturyp-oturmanka sakça Altynjan hatynyň gelen-digini aýtdylar.

– Nämedir bir zadyny galdyrypdyr, şony almaga gelipdir – diýip, sakçy Sadyga düşündirdi.

Sadyk Altynjanyň hareme dolanyp gelmegini aryny almagy üçin Allatagalanyň özüne döredip beren mümkinçiligi diýip düşündi.

Onuň özüne teselli berýän ýeke bir zat bardy, ol hem türgenleşik geçilýän ýerden Altynjan hatynyň asfury hanjaryny tapandygydy. Niýeti şol hanjar bilen Altynjany öldürmekdi.

Sadyk Altynjany öldürensoň, özüne-de ölümiň garaşyandygyny, gaçyp gutulyp bilmejekdigini aňýardy, muňa kaýyldy, iň esasy zat aryny almakdy.

Kakaň aryny ýerine salmak – bu uly mertebe.

Aryňy alyp ölmek – mertebeli ölmek!

Onuň ýaşasy gelyärdi. Balhanda gül ýaly işi bardy, gül ýaly ýaşasý bardy. Eli uzadan ýerine yetýärdi. Öýünde segsen sany hyzmatkäri bardy. Şäherde abraýy, mertebesi uludy.

Ondan gorkýardylar.

Iki sany ýanaşyk duran howlusy, öýi bardy. Her öýünde bir hatyny bardy.

Birinji hatynyndan bir ogly – mirasdüşeri bardy. Ol häzir üç ýaşyndady. Işe gitjek bolanda: «Menem seniň bilen gitjek» diýip aglap galýardy.

Işden baranda ogly ylgap öňünden çykýardy: «Näme getirdiň?» diýip sorýardy. Kakasynyň ýanyndan aýrylmaýardy.

Sadyk baryp oturanda, hatynlary ylgaşlap hyzmata başlaýardylar. Birinji hatyny elini, aýagyny gyzgyn suwa ýuwardy, ikinji hatyny bolsa, suw akýdýardy.

Sadyk hatynlarynyň mähribanlygyndan, hyzmatyndan çäksiz lezzet alýardy, ol şeýlebir ýaşamak isleýärdi. Hut şonuň üçinem onuň guma bulaşyp ýatan gözleri açykdy, hanasyndan çykaýarly görünýärdi.

Bu mahal guma bulaşyp ýatan kellä üns berýän adam ýokdy. Ähli kişi Altynjan hatynyň daşyndady.

Hanjar dört ýerden urlupdy, olaryň üçüsi o diýen gorkuly däl, ýöne dördünjisi welin, gorkulydy.

Ol bagryň üstündendi.

* * *

Altynjany göterip, öz şebistanyna eltip ýatyrdylar. Esasy maksat onuň ganyny saklamakdy. Sebäbi şebistanyna getirilýän-çä hatyn gany köp akypdy.

Lukmanlar nämäniň-nämedigine göz ýetirip, birbada aljyradylar, Kabylyň haýbatly buýrugy olary herekete getirdi.

Sag eginden, sag bykyndan, bagryň üstünden urlan ýerleri ilki arassalap, soňundan howul-hara tiktiledi, saradylar.

Ganynyň köp akandygy üçin bolsun gerek, Altynjan melikäniň ýüzi duw akdy, ýarymjhan halda inläp ýatyrdy.

Ol özüni bilmän ýatyrdy:

Lukmanlaryň ellerinden gelýän üýtgeşik bir zat ýokdy.

Olar etmeli işlerini edip bir çete çekildiler.

Kabyl şol bir sowalyny ýene gaýtalady:

– Ýeri, nähili? Ýaşarmy?

– Aly makam, biz-ä elimizden gelenini etdik. Boljak iş bolupdyr – diýip, lukmanlaryň ekabyry, uzyn, hor kişi müýnli dillendi.

– Men: «Ýaşarmy?» diýip sorayaryn?!

– Aly makam, mert bol! Alladan gelen ajala hiç kimiň çäresi ýok.

– Men: «Ýaşarmy?» diýip sorayaryn.

Hortaw, uzynak lukman Altynjan hatynyň goşaryndan tutup, böwrüne diň saldy:

– Enteg-ä diri!

Kabyl sandyraýardy, çykalga gözleýärdi. Ol lukmanlaryň üstüne gygyrdy.

– Sizden lukman bolmaz! Siz nanýagy! Men ant içýän, Altynjan ölse, men, sizem uçdantutma öldürjek! Ýogsamam Altynjany derrew sagaldyň!

Altynjan özüne geldi, töweregine garanjaklady, soňam ysgynsyzja seslendi:

– Maňa näme boldy?

– Sadyk diýen kişi size kast etdi – diýip, hajyp jogap berdi.

– Batmanyň oglumy?

– Hawa, hawa, Batmanyň ogly.

– Doganym, mähriban doganjygym, saňa döneyin! – Kabyl Altynjanyň gapdalyndan ikidyz oturdy, onuň elinden sypady. – Sen mert ahryryn, Altynjan! Mert bol, çyda, gaýrat et! Bar zat geçer, nesip bolsa, bahym sagalar gidersiň. Ýaralaryň hem bitişer.

– Men çydaryn, men çydaryn, Kabyl!

– Sen çydamly ahryryn!

– Seniň ýaly doganym barka maňa hiç zat bolmaz! – Altynjan hatyn böwrüne diň salyp, biraz salym ýatanyndan soň Kabyla ýüzlendi: – Kabyl, Batmanyň ogluny öldürmän!..

– Ömri gysga eken görgüliniň.

– Şeýlemi, onda ony mertebeläp depin ediň!

– Sen onuň aladasyny etme. Öz aladaňy et!

– Maňa näme boldy? Anyk aýdyň, endam-janym zer-zaw-la?!

– Sag goltugyňdan, egniňden urlan urgular onçakly gorkuly däl, ýöne bagra düşen ýaranyň bitmegi üçin biraz wagt gerek bo-

lar. Onuň üçin gozganman ýatmaly – diýip, tebib sözledi. Ýöne onuň sözünü Altynjan eşitmedi, sebäbi ol özünden gidipdi.

Gün günorta golaýlaberende Altynjan özüne geldi, ýerinden turjak bolanda tebib ör-gökden gelip janykdy:

– Merhemetli hatyn, merhemetli melikäm, size turmak bolanok.

– Kim aýtdy ony?

– Siziň saglygyňyz.

– Meniň saglygyma näme bolupdyr? – Altynjan ýerinden turdy. Turmagyna garşylyk görkezen, ony ýatyrmakçy bolan tibibiň döşünden batly itdi: – Aýryl!

Tebib entirekläp honda düşdi, ol ýerinden turup ýene Altynjan hatynyň ýanyna geldi:

– Özüňize kast etmän! Hereket etseňiz, ganyňyz köp akar, heläk bolarsyňyz.

– Sen tikmediňmi näme?

– Tikdim, ýöne agyrýandyr-a?!

– Agyrýar, ýöne oňa çydaryn. – Altynjan saralan ýerlerini elleşdirip barlady.

Daş çykan Kabyl ylgap geldi:

– Altynjan, ine, tapman ýören hanjaryň. Sadyk saňa öz hanjaryň bilen kast edipdir.

Altynjan hanjary görüp begenmek begendi, bagryna basdy:

– Indi bize dowul ýok. Indi maksadymyza ýeteris.

– Altynjan, saňa turmak bolmaýar. Derrew ýat!

Altynjan Kabylyň bu sözüne ör-gökden geldi:

– Bize wagt ýitirmek bolmaýar. Biz goşunyň zyndan ýetmeli. Ýa ony sakladyňyzmy?

– Ýok, entek saklamok.

– Dogry edipsiň. Ony saklamak bolmaz. Biz häzir olaryň zyndan ýeteris.

– Näme, meniň gaharymy getirjek bolýarsyňmy?

– Sen meniň ýatmagymy isleýärsiňmi?

– Islämok, ýöne mende başga alaç ýok.

– O näme üçin alaç ýok? Alaç bar, häzir ugrarys.

– Ýok, ýok! Seniň ýagdaýyň agyr, juda agyr!

– Kabyl, sen meni şindem tanaňok. Men, heý, häzirki pursatda düşekde ýatyp bilerinmi? Äri zyndandaka, heý, Altynjan ýumşak düşekde ýatarmy? Sen dogry pikir edýärsiň, meniň ýagdaýym agyr. Men muny senden gizlemäýin, ýöne men muny esgerlerden welin, gizlemeli bolaryn. Goý, ähli serkerdeler, esgerler: «Altynjanyň jany sag» diýip pikir etsin. Türkmen hatynlary çydamlydyr. Türkmen hatynlary demriň, daşyň çydamadyk zadyna çydar. Türkmen hatynlary öz ärleri üçin şirin janlaryndan geçerler. Türkmen hatynlarynyň jany – ärlidir. Men ölsəm, ärim üçin at üstünde öljek. Darkaş gurap öljek. Ýöne: «Men – ýaradar» diýip düşekde ýatjak däl. Sen meni, belki öldürüp bilersiň, ýöne saklap bilmersiň. Sen meni saklajak hem bolma! Gaytam maňa göwünlik ber! Onsoňam men saňa iň esasy zady aýdamok.

– O nämäniň iň esasy zady?

– Her kim bir maksat bilen ýaşaýar. Meniň maksadym – Togrul soltanyň rowaçlygy! Eger Togrul soltana bir zat bolsa, onda meniň ömrümiň manysy gaçýar. Şonuň üçinem men onuň tagtda oturmagy, soltanlygynyň rowaçlygy, janynyň saglygy üçin düýrmegim bilen göreşerin.

Ähli kişi gözlerini petredip Altynjana seredýärdi. Ol bolsa hiç zat bolmadyk deýin, gaty arkaýyndy.

– Sargylarym görünmez ýaly, men egnime abamy ataýyn.

Hajyp derrew aba getirdi, ony melikesiniň egnine atdy.

– Indi gideliň!

– Altynjan, seniň ýagdaýyň agyr ahyrin!

– Wa-neylet-ä, ýagdaýymyň agyrdygyny özüm bilýärim, ýöne, agyr bolsa nädeýin? Bizde ikinji ýol ýok. Bize wagt garaşanok. Ýagdaýymyň agyrdygyny esgerler bilmeli däl! Men olary ruhandyrmaly, ýogsam biz maksadymyza ýetip bilmeris.

– Ýol uzak. Sen ýolda ölersiň.

– Ölsəm, Kabyl, meni Togrul begiň aýagujunda jaýla.

* * *

Her sapar bir bökende ata münýän Altynjan hatyn bu sapar tekgesiz münüp bilmedi. Oňa tekge berdiler.

Kabylyň bar aladasy Altynjanyň at üstünde özünden gitmezligidi, ýýkylmazlygydy.

Altynjan welin, özüne jebir-sütem edip atyň üstünde suluhman barýardy.

Ýol uzakdy.

Ikinji gün goşunyň yzyndan ýetildi.

Altynjanyň atyny säpjedip gelyändigini gören esgerler gygyrmak gygyrdy:

– Altynjan diri!..

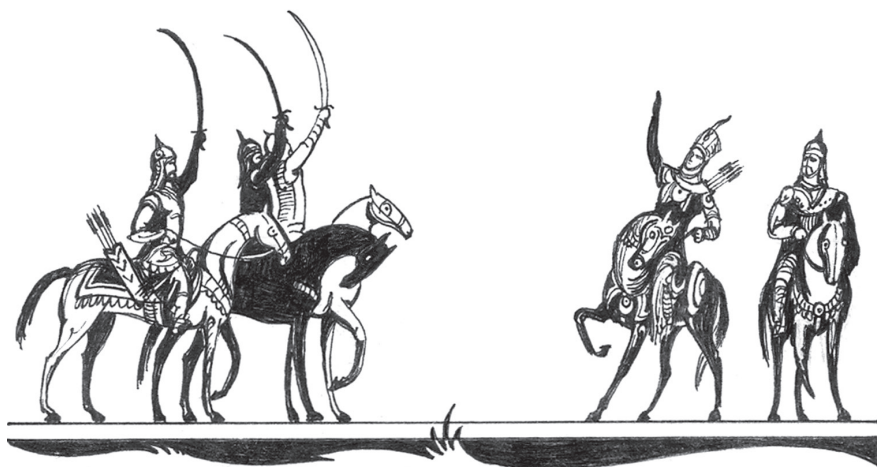
– Altynjana hiç zat bolmandyr!..

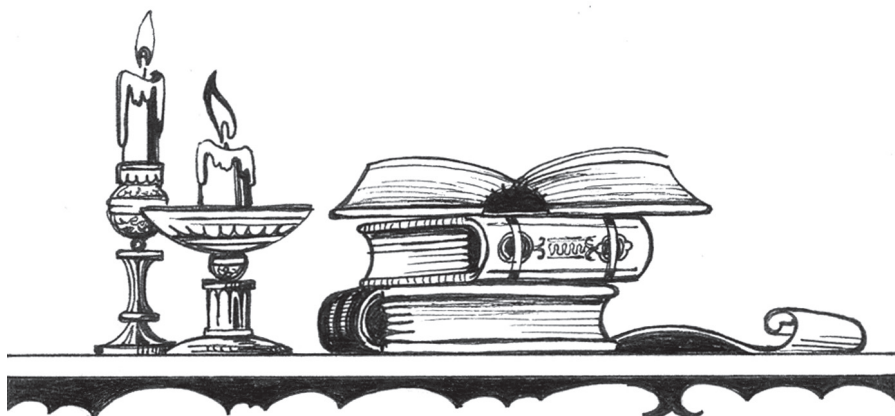
– Altynjan hatyn, biz seniň bilen!

– Altynjan hatyn, Togrul soltany hökman azat ederis!

Altynjan ýylgyrjaklap, esgerlere elini galgatdy.

– Biz saňa guwanýarys, Altynjan!

On sekizinji hekaýat

BÖRI GOÝUN BILEN SUW IÇMEZ

A Itynjan Hemedan şäheri, onda ýaşap geçen görnükli şahsyýetler, Bisütün ýazgylary hakda köp gürrüňleri eşidipdi, aýratyn hem Ibn Sina barada kân zat eşidipdi. Ol ulamanyň gadymky pelsepäniň ýörelgelerine eýermän, Aristusdan, täze eflatunçylardan, Farabydan öz halan, özüne makul görnen pikirleri saýlap alandygyny, ne täze eflatunçylaryň, ne meşa hikmetiniň, ne-de kalamçylaryň hiç birine-de uýmandygyny bilýärdi. Bir eden işi, kalam ylmyň birnäçe usulyňy öz pelsepesinde peýdalanyp, olary bir pikir uşlybyna düzüp, sopusçylyk usulynda, pelsepede täze ýörelgäni orta getirenligidi. Ol ruh bakylygyny goldap, tenasuhy¹ ret etdi. Ahyrýete ynansa-da, oňa takwalar deýin ynanmady, şerigat ýolunyň tersine: «Jisim gaýdyp baryşy (ahyrýeti) kabul etmeýär» diýen pikiri makul tapdy. Ibn Sina yrfany² öz meşayy³ pelsepesiniň usulyna girizmändi, şeýle hem olary inkär-de etmändi. Ulama Hemedanda wezir hem bolupdy, köp hupbatlary gördi, esgerleriň aýlyk haklarynyň wagtynda tölenmändigigi üçin öýi otlanypdy, janyna kast etmäge synanyşylypdy. Ana, şondan soň ulama wezirlik işini goýup, ömrüniň soňky on ýyldan gowrak wagtyňy Hemedanda basa oturyp, ylma bagyş etdi. Ençeme ajaýyp eserleri döretdi.

Altynjan Ibn Sinanyň kitaplaryny uly höwes bilen satyn alypdy. «Lukmançylyk ylmyňyň kanunlaryny» gaýtalap-gaýtalap okapdy. Ondan tebigçilik, lukmançylyk boýunça köp-köp peýdalaly maslahatlary öwrenipdi. Ulamanyň sygyrlary bilen pelsepe kitaplary welin, onuň razdaryna öwrülip bilmändi...

Ol, dogrusy, diňe bir Ibn Sinanyň däl, Farabynyň, Abu Aly ibn Meksuýanyň, Abu Süleýman Muhammet ibn Tahyr ibn Bährem Sejistanyň pelsepelerine-de onçakly imrinip bilmeyärdi. Çünki Gündogar pelsepeçileri Eflatunyň, Aristusyň pähimlerini tesfir etmek bilen çäklenýärdiler. Eýsem ol iki ýunanly pelsepeçiniň derejesine ýetmek aňry çäkmi?! Hany, musulman pähim-parasady?!

Altynjan Aristus hakynda-da okapdy, birnäçe rowaýat-da diňläpdi. Ýaşajyk Isgender Zülkarneýn: «Hany, at bol, men seni at edip münjek» diýende Aristusyň ony arkasyna mündürip aýlandygy, at bolup kişňändigini hakda eşidende biçak gyanypdy. «Aristus beýik akylly, ýöne beýik şahsyýet däl» diýen pikire gelipdi. Beýik şahsyýet ähli ýagdaýda-da özüniň beýiklik mertebesini saklar. Aristus gorkak, ol öz janyny aman saklamak üçin at bolmaga-da, başga bir jandar bolmaga-da taýýar. Ýöne Ibn Sina öz mertebesini saklan ulama. Ol öz garaýşynyň, maksadynyň hatyrasyna Kaku şalygyndaky hormatly wezirligini goýmagy, düýrmegi bilen özüni ylma bagyş eýlemegi başaran, soltan Mahmyt Gaznalynyň hödürlän köşk ýaşayşyny ret eden ulama. Herhal, Altynjan Ibn Sinanyň kitaplarynda nähilidir bir sowuklyk duýdy. Galyň-galyň kitaplary ony özüne çekmedi, özüne imrindirmedi. «Düşünýän dälidirin, belki?!» diýip, ol netijä geldi. Herhal, ol Ibn Sinanyň Taňry tarapyn dörän gudratdygyna welin, berk ynandy. Bu gudratly ulamanyň guburyňa tagzým etmek pikiri Altynjanyň aňyndan aýrylmady.

Ibn Sinanyň ömrüniň soňky on ýyldan gowrak wagtyny geçiren, soňam bakyýet öýüni edinen şäherinde Togrul soltan bu gün tussaglykda otyr.

Hemedana – Ibn Sinanyň guburyňa zyýarat etmek üçin gelmegi höwes edip ýören Altynjany bu gün ykbal nesibesi öz hökümdary soltan Togruly halas etmek üçin getirdi.

Altynjan hatyn Hemedanyň ýakynyndaky Wahan diýen obada saklandy. Hegmatan depesinde – köne Hemedanda bargähini dikdi. Bu depe Ärsak şanyň köp wagtyny geçiren, tomuslaryna dync alan ýeri.

Bu ýerden häzirki Hemedan şäheri gowy görünýär. Aşakda bolsa sap-sap goşun buýruga häzir bolup dur. Ol atyny säpjedip, sap-sap atly goşunyň önünden geçdi, goşunyň nyzamyny barlady.

Söweşe taýýarlygy barlap ýörkä, Altynjan ýowuz bir habary eşitmeli boldy.

Onuň ýanyna yktasynda – Wasyt da işleýän hyzmatkärleriniň on sanysy geldi.

Altynjan hatyn gelenleriň eşikleriniň sal-sallygyny görüp, olaryň hoş habar bilen gelmändiklerini dessine aňdy. Olary hy-masyna eltdi:

– Size kim zulum etdi?!

– Arslan Besasury Türkmen.

– Düşnükli!.. – diýip, Altynjan hatyn uludan demini aldy: – Olar näçe adam?

– Takyk aýdyp biljek däl, megerem, iki ýüz-üç ýüz atlydyr – diýip, Sadyllanyň gapydany aýtdy.

Altynjan Wasytdan gelen hyzmatkärlerini geň galdyrdy. Olar bu aýy habary hatyna nädip aýtjakdyklaryny bilmän kösenmek kösenipdiler. Olaryň pikirçe, Sadyllanyň öldürilendigini, Wasytyň weýran edilendigini eşidip, Altynjan hünübiriýan aglamalydy, ýöne olaryň çak edişleri ýaly bolmady. Gelenler aýy habary aýtjak, Altynjany köşeşdirjek bolubam kösenmediler.

Olar diňe berlen sowallara gysga jogap berdiler.

Altynjan doganynyň ölümi, yktasynyň weýran edilendigi baradaky aýy habary eşidip, birmeydan durdy.

Ol çydady.

Merdi-merdanalyk bilen çydady.

Eý, Hudaý, bu hatyn daşdanmydyr, polatdanmydyr?! Onuň keşp-keşmerinden çen tutup, içinde harasat gopýandyr, başyna kyýamat gopandyr, synasynda agyr dert göterip ýörendir, derdi azar berýändir öýder ýaly däl. Ol başyny dik tutup parahat durdy.

Altynjan hansalar Syddyha wasytlylary görkezip:

– Bular uzak ýoldan aryp geldiler. Bu kişileriň iýip-içmegi, ýatyp, dynçlaryny almaklary üçin ähli mümkinçilikleri dörediň!
– diýdi.

– Lepbeý, melikäm!

Wasytlylaryň habaryny eşiden Kabyl kellesini tutup elendi:

– Wa-daryg-a, wa-hasrat-a!..

– Salyňy goşsak tutma, Kabyl! Mert bol! – diýip, Altynjan gazaplandy.

– Sadyllany öldüripdirler-ä!

– Çyda! Sen erkek ahyryn!

– Arslan juda hetden aşdy! Onuň dişinde et galdyrypdyk...

Men onuň külünü göge sowraýyn. Men gideýin.

– Ýok, ýok, Togrul soltany halas etmän hiç ýerigem gitmek bolmaz.

Kabyl Altynjana geň galyp seretdi:

– Diýýäniň näme seniň? Biziň doganymyz uzak bir ülkede läş bolup ýatmalymy, onuň läşini hiç kim depin etmeli dälmi? Ony depin etmeli doganlary Hemedanda irikgä bolup durmalymy?

– Öleniň zynda ölüp bolmaz. Biziň üçin häzir in zerur zat Togrul soltany halas etmek! Düşnüklimi?

– Sen maňa mün sany atly ber. Seniň häzirki goşunyň ýanynda mün atly deňizden alnan bir damja ýaly. Men häzir gideýin, bu ýerde durmaýyn.

– Ýok! Hiç ýerik gitmersiň!

Kabyl sözüniň alynmandygyna gaharlanyp, içýakgýç sözledi:

– Sadyllany olar seniň üçin öldürendirler!..

Altynjan Kabyla çala nazar aýlap ýuwdundy:

– Mert bol!

Kabul beterinden beterine tutdy:

– Maňa beýle mertlik nämä gerek?

Sadyllanyň gapydany Kabylyň sözüni makullady:

– Arslan Besasury gelip: «Altynjan hatynyň dogany kim?» diýip sorady. Sadylla hem: «Men!» diýip, olaryň ýanyna bardy. Şondan soň ony öldürdiler.

– Men aýtdym-a, Arslanyň Sadyllany näme üçin öldürendi-gini! Men gitjek, Altynjan, sen Togrul begiň aşyny-suwuny berip bolanyňdan soň baryber.

– Bu näme diýdigiň?!

– Ybraýym atyny oka berjek adam däl. Ol hökman seniň maksadyňy bilen hemem seniň äriňi öldürer!

– Gapyň, güreleme!

– Gürlejek, eşidýärmiň, gürelejek! Ybraýym bilen Besasury ikisi bir adam. Ynha, göwersiň, olar birleşerler. Sen sebäpli indiki öldürilmeli adam men – Kabyl, Altynjan hatynyň dogany. Sen bolsa Ybraýymyň hatyny bolup, ýag iýip, ýüpek geýersiň... Eşidýärmiň, meniň sen sebäpli ölesim gelenok. Sen sebäpli babam öldi, sen sebäpli enem öldi, sen sebäpli doganym Habyň öldi! Sen sebäpli, gör, näçe adam öldi! Aklyňa aýlan! Men Sadyllanyň jesedini düýä ýükläp, Zamahşara äkitjek.

– Sen hiç ýerigem gitmersiň.

– Giderin! Sen indi meniň hem ölümimi isleýärsiňmi? Ybraýym bilen Arslan Besasuryň meni öldürjekdigine aklyň çatanokmy? Aklyň çatýar. Ýöne sen oýunda utulandygyň boýun almaga gaýrat tapanok. Men ölenimde-de sen häzirkiň ýaly perwaýsyz bolarsyň. Saňa dogan gerek däl, saňa diňe Togrul gerek! Är gerek! Hoş, sag bol!

– Hiç ýerik gitmersiň! Sen meniň ýanymda bolarsyň!

– Bolmaryň!

– Men gaýtalap aýdýaryn: sen hiç ýerik gitmeli däl, meniň ýanymda bolmaly!

– Men gidýärim!

Altynjan ýataganyny gynyndan sogrup aldy-da, gazaply gygyrdy:

– Rast, babam bilen enem, Habyň bilen Sadylla men sebäpli ölen bolsa, onda seniňem tohumlyk galmagyň hökman däl! Seni men hut öz elim bilen öldürerin. Erkek bolýan bolsaň, gapa tarap ýeke ädim ät, eger seni iki bölek etmesem, Abdylmälik hanyň gyzy bolmadygym! Hany, ýöre, nä dursuň! Görkez gaýratyňy! Äl, dogançyl bolduň meniň başyma!

Hymanyň içindäkiler Altynjan hatynyň beýle dergazap bolan pursadyny oň görmändiler. Olar gorkudan ýaňa saňnyldaşdylar.

Altynjanyň häsiýetini kim bilmese-de, Kabyl bilýär, onuň soňy hakda oýlanman, etjek diýen zadyny edýändigini-de bilýär. Ýeke ädim ätmegiň özi üçin juda hatarlydygyny-da bilýär.

Iň gowusy, Altynjan bilen deň bolmazlyk, onuň garşysyna gitmezlik, näme diýse, kaýyl gelmek.

Kabyl gapa bakan ädim ätjek bolmady. Depäňden ýataganyň injekdigi açyk görnüp durka, peýdasyz tekepbirligiň geregi ýok. Onsoňam erkek kişi hatyn bilen deň bolmaly däl-ä! Togrul soltan hem Altynjanyň aýdanyny edip ýör-ä! Aý, bolýan eken-dä!

– Näme etmeli?

– Hiç zat etmeli däl! Diňe butnaman durmaly!

– Geplemelem dälmi?

– Bu hakda hiç zat aýdylmady!

– Erkekligiňi bu betbagt akyma⁴ mälim eden ýagsy!

Kabyl şu maksat bilen sözledi:

– Ýygna ýataganyňy! Meniň gaharymy getirme! Hatyndygyňy unutma!

– Senem özüňiň Abdylmälik hanyň ýeke-täk mirasdüşeridigiňi unutma!

– Men ony unutsam bolmaz-a – diýip, Kabyl ýüzüniň derini boýnundan asylygy taýlesanynyň bir ujuna syldy. – Men ýola düşeyin, howanyň bu yssysynda jeset uzak durmaz.

– Haçan gitjegiňi özüm aýdaryn. Häzir ählimiziň pikirimiz, maksadymyz bir bolmaly.

Altynjan birden özünden gitdi. Tebipler ylgap gelip, melikäni düşekde ýatyrtdylar.

– Kabyl, eger dogan gerek bolsa, gaýdyp, Altynjanyň gaharyny getirme! Gör-ä, onuň bagrynyň üstünden edilen tikin söküpdir, gan börnöldäp akyp ýatyr. Gan içe-de köp giden bolmaly. Altynjanyň ýagdaýy agyr, juda agyr. Agsama çenli näme boljagy belli däl. Melikäni ýeke goýup hiç ýere gitme, ýogsam... – diýip, tebipleriň biri Kabyla duýdurdy.

Ikinji tebib howsala düşdi:

– Dem almasy galaýan ýaly-la?

– Näme, näme? Diýýäniňiz näme siziň? – diýip, Kabyl bir bökende Altynjanyň başujuna geldi. – Meniň doganym!..

– Kabyl, siz daşary çykyp duruň, goý, ol biraz köşessin – diýip, lukman Kabyla seretdi.

Kabyl ýerinden turdy, ýöne uzak durman ýene aşak oturdy:

– Ýok, ýok, Altynjanyň ýanyndan hiç ýerik gitjek däl. Siz derrew em ediň!

– Siz bize şeýdip päsgel berip dursaňyz, melikämize em etmek zerurlygam gerek bolmaz. Siz düşüniň, melikämiziň ýagdaýy agyr.

Kabyl titredi:

– Altynjan, ölme! Meni ýeke galdyrma! Meniň sensiz edip biljek zadym ýok. Men sensiz hiç kim! Men seniň baryňda adam! Men naçar! Galan ömrüme men seniň garşyňa gitmerin!

– Kabyl hymadaky üç tebibe ýüzlendi: – Doganlar, gaýrat ediň! Meniň mähriban doganymy halas ediň! Ol türkmeniň deňsiz-taýsyz zenany! Altynjan ölmeli däl! Ýalbarýaryn, doganlar. Men size ähli hatynanymy bereýin. Bütün ömrüme gapyňyzda guluňyz bolayın! Gaýrat ediň, mähribanlar!

Tebipler gaýrata galdylar: Altynjana em etmäge girişdiler. Hanjaryň sokulan ýerini täzedem tiktilediler.

Kabyl ruhdan düşüpdi, hünibirýan aglaýardy:

– Men näme üçin şu güne çenli seniň gadyryňy bilmedim?! Sen meniň günämi öt, Altynjan! Ölme! Meni ýeke galdyrma! – Kabyl bir tebibiň aýagyndan şapba gujaklady. – Gaýrat et, dogan! Gaýrat et, meniň doganymy ölümden halas ediň. Ýalbarýaryn, meniň doganymy halas ediň!

– Sen bize päsgel berme!

Kabyl kaýylyk bilen bir gapdala çekildi. Ol gözýaşyny saklap bilenokdy. Altynjana seredip möňňürüp aglaýardy.

Wagt geçip durdy.

Tebipler şindem Altynjanyň daşyndadylar. Olar bir gyra çekildiler welin, Kabyl ýerinden zöwwe galdy:

– Näme boldy? Öldümi? Aýdyň ahyryn! Näme boldy?

– Ýuwaş, goý, biraz dync alsyn!

– Dirimi?

– Diri!

– Wah, seniň: «Diri!» diýen dilleriňe döneyin men! Wah, saňa döneyin men! – diýip, Kabyl hortap tebibi garsa gujaklady.

Allatagala Altynjana synagy uludan tutan bolarly, ony ýowuzdan ýowuz güzaba saldy. «Alla ynsana diňe güýjüniň ýetjek möçberinde ýük ýüklär»⁵.

Allatagala oňa ýüki uludan urdy: Wasyt pajygasy bilen çäklenmedi. Oňa ýene bir ýowuz habar getirdiler!

Altynjan hymasyndan çykanda Bagdatdaky köşgüniň hajíby bilen işigagasyny gördi, olary boýdan-başa synlap, olaryň-da hoş habar bilen gelmändiklerini aňdy.

Eý-ho! Bu ne boldugy!

Urgy üstüne urgy!

Bu urgularyň soňy haçan geljek? Allatagala näme üçin beýle ýowuz daraşýar?!

Näme üçin?

Ýa Hudaý, diňe özüňden medet!

«Allatagala bu gün menden ar alýar. Ol Habylyň bir gözüni kör edenligim üçin ar alýar. Allatagala öz zamahşarly deňduşlaryma ýowuz daraşandygym, olaryň käbirine şikes ýetirendigim üçin ar alýar. Allatagala enemiň sözünü diňlemän, Şamälik ýerçekeniniň önünden ylgap çykandygym üçin ar alýar, «Zamahşar gijesi» üçin ar alýar. Ata-enemiň, Habylyň, Gülyüzliniň ölümüne sebäp bolandygym üçin ar alýar...» diýip, Altynjan içini geplettdi.

Ol gelenlere ýüzlendi:

– Şum habar bilen geldiňizmi?

– Biziň size ikiçäklikde aýtmaly nahan habarymyz bar, melikäm – diýip, hajyp titir-titir etdi.

– Giriň içerik!

Hajyp bilen işigagasy sandyrap çadyra girdi.

Altynjan olaryň hersine bir jam suw bermeklerini buýurdy.

Bir jam suwy içen hajyp bilen işigagasy söze başlabilmän biri-biriniň ýüzüne bakdy.

Altynjan hatyn olaryň aýdyp bilmän duran sözünü ýeňilleşdirdi:

– Arslan Besasurynyň işimi?!

– Hawa, hawa, melikäm. Arslan Besasury öýüňiziň ähli goşgolumyny weýran etdi, soňam otlady.

– Otlady?!

– Hawa, melikäm, Arslan Besasury öyüňizi otlady. Ol: «Indi zamana üýtgedi. Togrul beg tagtdan düşürildi. Indi seljuklylar soltanlygynyň soltany – Ybraýym soltan. Men Ybraýym soltanyň baş weziri. Men täze soltanyň tabşyrygyny ýerine ýetirýärim» diýýär.

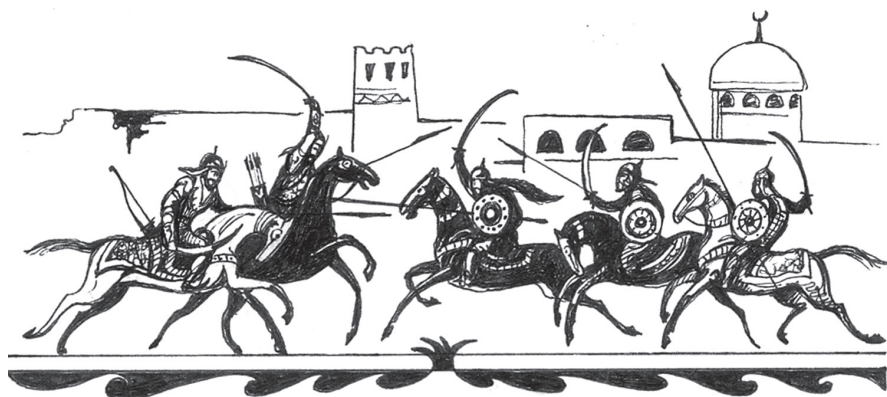
– Wepat bolan adam känmi?

– Kän. Besasury Bagdada gan çaykady. Iki ýüzden gowrak adamy öldürdi, köşgüňizdäki hyzmatkärleri hem uçdantutma öldürdi.

– Besdir. Maňa başga hiç zat aýtmaň. Sizden bir towakgam bar: maňa aýdan sözleriňizi häzirlilikçe hiç kime aýtmaň. Sizi häzir hansalaryň ýanyna elterler. Onuň ýanyna baryp, gowy naharlanyň, soň men sizi özüm idäp taparyn. Häzirki baş mak-sat Togrul soltany halas etmek! Men Togrul soltany hökman ha-las ederin! Hökman! Düşnüklimi?

– Düşnükli, melikäm. Biz ýowuz habar getirdik. Biziň bu ýowuz habarymyzy çekmäge Allatagala size polat erk, Eýýubyňky deýin sabyrlylyk, Jirjisiňki deýin çydamlylyk bersin hernä! Enşa, ähli zat geçer. Ähli zat düzeler! Gaýrat ediň, çydaň! Allatagala sizi öz penasynda aman saklasyn! İşleriňiz rowaç, Rüstem Zal güýji ýaranyňyz bolsun!

On dokuzynjy hekaýat

ÄRLIK ON BOLSA, DOKUZY HILEDIR

Arslan Besasury Togrul begiň goşuny Hemedan-da Ybraýymyň eline geçensoň Wasyty keletä saldy: weýran etdi, Sadyllany, köp-köp adamy öldürdi, boş aýynyň sekizine bolsa, Mustansyryň tuguny göterip Bagdada girdi. Onuň tugunyň ýüzünde «Bu Müsüriň häkimidir» diýen ýazgy bardy. Kerhlileriň ählisi rafyzydy (sünni mezhebini terk edip, şaýy mezhebini kabul edenlerdi). Bagdatda azan okalanda şaýylaryň: «Haýyr işleri etmäge howlугyň!» diýen jümlesi goşuldy.

Şäheriň sünni ilatyny rafyzy etmek üçin söweş başlandy. Dört güne çeken söweşde Arslan Besasury Bagdadyň köp ýerini eýeledi. Onuň adamlary köpri gurup, şäheriň gündogar tarapyna geçdiler. Halyf Kaýym Bemryllah öz howlusynda, şeýle hem Mualla derýasynyň töwereginde duşman geçmez ýaly hendek gazdyrды, ýöne hendek halyfy gorap bilmedi. Birtopar mähelle Mualla derýasyndan geçip, gazylan hendeklere seretmezden halyfy, onuň adamlaryny taladylar. Halyfyň adamlarynyň birnäçesi gara başyny halas etmek üçin Arslan Besasurynyň tarapyna geçdi.

Halyf ýalňyşdy: araplaryň emiri Kurayış ibn Bedrana çaparyň ýollap, ondan kömek sorady.

Kuraýyş ibn Bedranyň bar maksady halyfy ýok etmekdi. Ol pursatdan peýdalandy, kömek bermek bahanasy bilen gelip, halyfy ele saldy, tussag astyna aldy. Arslan Besasury hem halyfyň başlyklarbaşysy Abulkasym ibn Muslimäni tutdy. Ony masgaralamak maksady bilen kellesine demir şyrdak geýdirip, boýnuna monjuk dakyp, köçeme-köçe aýlady.

Garamaýak ilat halyfyň köşgüni talady.

Juma güni halyf metjidinde hemem Mansur metjidinde namaz okalmady.

«Abulharys Arslan Besasury Türkmen halyfyň köşgüne kazylary, mertebeli adamlary jemledi we olardan Mustansyr Ubeýdili üçin baýat (ähtnama) aldy. Köpleriň garşy bolmagyna garamazdan, zorluk bilen äht etdirildi».¹ Halyf Kaýym Bemryllah edilen äht boýunça halyflyk wezipesinden hemem özüniň ähli emläginden el çekýärdi we özüniň Mustansyryň tabynlygynda durýandygyny, onuň mezhebine uýýandygyny, ony goldaýandygyny, mundan beýlägem goldajakdygyny ykrar edýärdi.

Zor görse, ýüň gazyk ýere girýär. Halyf mejbury bolansoň, öz başlyklarbaşysy Arslan Türkmen näme diýse, kaýylyk bilen ýerine ýetirýärdi. Görgüli üç-dört gezek şolbir sözi gaýtalady:

– Arslan, men seni öz oglumdan, öz doganymdan zyýada görüp ezizledim. Sen näme üçin maňa beýle ýowuz daraýarsyň?

– Meniň saňa eden ýagsylygym azmy? Men seniň eden ýagsylygyňy on, ýok, ýigrimi, ýok, ýüz esse edip ýerine saldym. Ýa salmadymmy? Ýa eden ýagsylyklarymy, seniň emelsizlikleriňi ýeke-ýekeden sanap bereýinmi?

– Hökman däl.

– Hany, aýt, men saňa az hyzmat etdimmi? Men seniň mekirligiňe düşüňärim. Sen şu oturan kazylaryň, abraýly adamlaryň men hakda ýaramaz pikir etmegini isleýärsiň. «Arslan Türkmen gadyrbilmez eken» diýdirmekçi bolýarsyň. Aslynda bolsa, tersine, sen meniň eden ýagsylyklarymyň gadyryny bilmediň. Şonuň üçinem sen galan ömrüňi myzahyrlykda geçirmeli bolarsyň. Ähli zatlaryňy bize tabşyr!

Arap emiri Kuraýyş ibn Bedran bilen Arslan Besasury Türkmen maksatlaryna ýetdiler. Bagdatda apbasylara okalyan hutba ýatyrylyp, Mustansyryň hormatyna hutba okalmaga başlandy.

Beýle mertebe Mustansyryň ata-babalarynyň hiç birine-de miýesser etmändi.

Arslan Türkmen Togrul soltanyň hatyny bilen baglanysykyly adamlary, akgyzlary, hyzmatkärleri uçdantutma gyrdy.

* * *

Şäheriň Ezis derwezesi açyldy.

Ilçi Ybraýym ynala Altynjan hatynyň habaryny ýetirdi:

– Men ýüwürjim bilen darkaş gurmak islemeyärim. Goý, ol meniň ýanyma gorkusyz gelsin, ýagdaýy düşündirsin. Näme isleýän bolsa, çekinmän, göni aýtsyn. Goý, ol menden gorkmasyn.

Altynjan beýik depäniň üstünden bargäh guratdy. Onuň içinde Kabyl özüniň ýedi sany pählewan jandary bilen tabşyryga taýýar bolup durdy. Altynjan olaryň etmeli işlerini birin-birin düşündirdi.

Ybraýym ynal atlylary bilen şäheriň derwezesinden çykanda uzyn hatar bolup duran atlylar Altynjan hatynyň tabşyrygy boýunça gygyryşmaga başlady:

– Muhammet Togrul soltana hamdy-salawat bolsun!

– Ybraýym bege hamdy-salawat bolsun!

– Ybraýym bege hamdy-salawat bolsun!

Hataran duran atlylar şol bir sözi birsyhly gaýtalaýardylar.

Ybraýym ynala bu sözler hoş ýakdy.

Ol, bu sözlerden soň arkaýynlanan bolarly, yzyna ýigrimituz atlyny düşürüp, Altynjan hatynyň ýanyna ugrady.

Altynjan özüne bakan gelýän Ybraýym ynaly içgin synlady. Onuň garrandygyny, egbarlandygyny duýdy. Ybraýym ynal atyň üstünde ynamly otyrdy. Başynda Togrul soltanyň altyn jygasy lowurdaýardy. Bütin ömrüne üst-başyna, egin-eşigine pitäwa etmedik Ybraýym zerli don geýipdir. Ol, megerem, özüni soltan hasaplaýandyr, Altynjanyň ýanyna özüniň soltandygyny ykrar etdirmek, ähli seljuklylaryň, ähli musulmanlaryň özüni ýedi yklymyň soltany diýip ykrar etmegini gazanmak üçin gelýär, ýöne özüne gurlan duzagyň – gapanyň üstünden gelýändigini welin bilmeýär. Şu gün ömür tanapynyň üzüljekdigini-de bilmeýär.

Ybraýym özüniň bagtynyň ýatjak ýerine gelyär. Ol özüniň gara güýjüne bil baglap gelyär. Ol gara güýjüň ýagysynyň köpdüginini bilenok. Ol piliň syçandan gorkýandygyny, şirleriň garynjalardan ejizdigini bilenok. Ol ärlik on bolsa, onuň dokuzynyň hiledigini bilenok.

Ybraýym Togrul soltanyň: «Gara güýç bilen, başa-baş söweşip gazanylan ýeňişde lezzet ýok. Ýeňşiň lezzeti tilsimde. Her hili hile, tilsim ulanyp, akyl bilen gazanylan ýeňiş iň lezzetli ýeňiş» diýip, her bir söweşden öň gaýtalan sözlerini näme üçin ýatlamayarka? Häzirki söweşde-de özüne garşy hile ulanyljakdygyny näme üçin aňlamayarkan?! «Eh, Ybraýym, Ybraýym! Wah, Ybraýym, meniň saňa nebsim agyrýar. Sen öte geçdiň. Haktagalanyň maňlaýyňa ýazmadyk derejesine ýetjek bolduň. Bu hem seniň ömür tanapyňy üzer. Hetden aşdyň, hetdiňi bilmediň. Haktagalanyň ýazgydyna kaýyl gelmediň. Patyşa bolmak isleýänler kän. Patyşa bolmaga mynasypdar-da kän. Tagtda oturmaga mynasypdygyň – patyşa bolmalydygyňy aňlatmaýar. Patyşa bolmaga mynasyp kişileriň içinden Haktagala diňe öz ýalkan bendesini saýlap alýar, ezizleýär. Şony hem patyşa göterýär. Men bu gün Togrul soltanyň öz ezizleýän söweş tilsimini seniň garşyňa ulanmaly boldum, Ybraýym! Sen menden aýp etme! Men soltana mynasyp aýal bolmak isleýärim. Men söýülmek isleýärim. Men Togrul soltana mynasyp hatyn bolmak isleýärim. Men Togrul soltana mynasyp naýyp bolmak isleýärim. Men bu gün Togrul soltana derek söweş meýdanyna çykdy. Diýmek, meniň söweş tilsimim hem Togrul soltanyňky deýin bolmaly!

Ýa Biribar, özüňden medet!»

Ybraýym aňyrdan gelşine dabaraly seslendi:

– Altynjan hatyn, Ybraýym soltanyň dergähine hoş geldiň, sapa geldiň!

Altynjan hatyn içki howsalasyny daşyna çykardy:

– Ybraýym, sen maňa göni aýt. Soltan dirimi?

– Haýsy soltan?

– Muhammet Togrul soltan.

– Muhammet indi soltan däl. Indi men – Ybraýym Seljukly soltan!

– Sen soltany öldürdiňmi?

– Men ony näme üçin öldüreýin?! Men ony öldürmek islemeýärim. Ol meniň doganym ahyryn. Men: «Ybraýym öz doganyny öldürip soltan boldy» diýen gepe galmak islemeýärim.

– Onda näme isleýärsiň?

– Men soltan bolmak isledim, maksadyma-da ýetdim, sebäbi men bütin ömrüme Togrula gulluk etdim. Ony häzirki derejesine men ýetirdim. Men! Ony sen bilýärsiň-ä! Indi, goý, Togrul maňa gulluk etsin! Men, nä, ondan kemmi? Muhammedem, Dawudam, menem – üçimizem bir enäniň ogullary. Biziň üçimiziňem ganymyz bir. Men Ýusup Ynanç (ynal) Seljugyň ogly. Biz – Seljuk begiň agtyklary. Biziň üçümüzüň hukugymyz deň. Iň agyr söweşlere Togrul mydama meni ugratdy. Indi besdir, soltanlygy özüm dolandyryjak. Men ondan ýaş. Ol indi garady, halysan aňkasy aşypdyr onuň. Goý, ol soltan ýaly ýaşasyn, ýöne hiç zada goşulmasyn. Adyny tutan zadyny tapyp getirip berjek. Togrul, goý, galan ömrüni meniň göztussagym bolsun. Men onuň hiç bir zadyny kem etmerin. Geýjek diýen geýmini geýdirerin, iýjek diýen nygmatyny iýdirerin, senem onuň ýanynda ýaşaber. Ýöne indi köşk işine goşulmarsyň. Besdir, indi çydap bilemok men. Goý, Togrul islese, meniň baş wezirim bolsun, islese, nedimim bolsun. Siziň hemmäňiz maňa boýun sunuň. Eger boýun sunmasaňyz, onda men Togruly öldürmäge mejbur bolaryn. Togrulyň öldürilmegine sebäp bolmaň! Eger men ony öldürsem, günäsi siziň boýnuňyza bolar. Mende ikinji ýol ýok.

– Öňki Kaku şalygynyň, Rawwat şalygynyň ähli şäherlerine, ýerlerine emir bolup ýörsüň, bu saňa az bolýarmy?

– Elbetde, az. Men Togrulyň tabynlygyndaky ähli ýerlere şalyk etjek.

Altynjan özüni rahat alyp barmaga çalyşdy. Onuň bar pikiri özünden gitmezligidi, agyra çydamakdy. Ol özüne zor salyp dilendi:

– Adama bela özgeden däl, özünden gelýär.

– Hany Kundury? Hany, Anuşirwan? Goý, olar boýun sunýandyklaryny gelip aýtsynlar. Olar maňa tagzým etsinler, aýagyma ýykylysynlar! Altynjan hatyn, men senem myzahar etmerin. Togrul seniň gadyryňy bilmedi. Onuň soltan bolmagynda

seniň hyzmatlaryň hem az däl. Ol ölse, seni özüme hatyn edinmekçi men...

– Haý, Ybraýym, Ybraýym! Oňarmadyň! Gaty gitdiň.

– Hany, Anuşirwan wezir? Kundury nirede?

– Olar ýok.

– Nirede olar?

– Olaryň nirededigini özlerinden başga bilýän kişi ýok. –

Altynjan Anuşirwany bilen Kunduryny bile gaçan hökmünde ynandyrmaga çalyşdy: – Olar, iki doganyň dawasyna goşulmazlyk üçin, gaçdylar.

– Nirä?

– Haý, Ybraýym, men nireden bileýin olaryň nirä gaçandyklaryny? Meniň bir bilýän zadym – Anuşirwan bilen Kundury Bagdatdan günbatara gidipdir. Zymdan kowaýmasynlar, ýetäýmesinler diýip, şäheriň günbataryndaky şol uly köprini ýumrup gidipdirler². Men olaryň gaçanyna däl, köprini ýumrandyklaryna gynanmak gynandym.

– Men Anuşirwany gowy görýärim, ony özüme wezir edinjek, ýöne Kunduryny, nirä gaçsa-da, taparyn hem öldürerin. Ol mydama maňa garşy çykdy. Eger Kundury garşy çykmadyk bolsa, men birinji gezek baş göterenimde tagta geçýärdim. Kundury meni aldawa saldy. Meniň serkerdelerimi maňa garşy goýdy. İçimde duşman döretdi. Men ondan arymy alaryn, hökman alaryn! Men, Altynjan hatyn, saňa aýratyn sarpa goýýaryn.

– Bilýärim...

– Emir Ärdeşir Magmarany nirede?

– Ol hol depäniň üstünde beýleki wezir-wekiller bilen dur.

– Wezir-wekiller näme üçin meniň öňümden çykyp tagzým etmeýärler?

– Olaryň saňa tagzým etmekleri üçin, ilki ikimiz käbir zatlary özara ylaşmaly.

Ybraýym Altynjanyň sözüne pisint etmän sorag berdi:

– Depäniň üstündäki çaga-çugalar näme?

– Olarmy? Olar seniň goşunyňdaky serkerdeleriň çagalary.

– Olary nireden tapdyňyz, näme üçin getirdiňiz?

– Eger seniň serkerdeleriň maňa garşy söweşmekçi bolsa-lar, onda meniň ýeke ýşaratym bilen olaryň ählisiniň kellelerini

keserler. Sen: «Ogluma sünnet toý edýäriň» diýip, aldap, seljuk esgerlerini öldürdiň. Sen biziň bigünä esgerlerimizi öldürdiň, indi biz seniň wezir-wekillerini bigünä çagalarynyň kellelerini «sünnet» etjek. Aldawy sen başladyň. Indi gezek biziňki!

– Munyň namartlyk bolýar. Bu söweşe çagalary goşmalyň.

– Namartlygy her kim özüçe kesgitleýär. Biz hem seniň bolşuňy namartlyk hasaplaýarys.

– Meni gorkuzaryň öýdýärsiňmi?

– Biz hem gorkudan daşdaky adamlar.

– Sizi şu ýere gorky getirdi...

– Ýok, bizi bu ýere gahar-gazap getirdi.

– Bes! Bes et! Men seniň bilen sanaşyp durmak islemeýäriň.

Derrew dyza çöküň! Ähli wezir-wekiller derrew ýanyma gelsin! Ýogsam meniň ýeke ýaratym bilen Togrul beg öldürilýär.

– Togrul bege bir zat bolsa, onda, men saňa söz berýäriň – sen bu dünýäde aman ýaşamarsyň.

– «Gepleme!» diýýäriň men saňa!

Altynjan dymdy.

– Näme üçin wezir-wekiller gelip, meniň aýagyňa ýykylmaýarlar?!

– Onuň bir sebäbi bar.

– O nähili sebäp?

– Wezir-wekillerini seniň aýagyňa ýykylmagy – saňa tabyn bolmagy üçin başda ikimiziň ikiçäk gürleşmegimiz, käbir zadý lalalaşmagymyz gerek.

– Men gürleşmekçi däl!

– Onda wezir-wekiller gelmez, diňe uruşmaly bolarys. Çagalaryň agy seslerini eşidýärsiňmi? Şu ýagdaýda seniň adamlaryň bize garşy söweşmezler. Sen utularsyň, agyr ýagdaýda galarsyň.

Ybraýym uludan demini aldy:

– Näme aýtmakçy bolýarsyň? Aýdyber.

– Biziň käbir zatlary şaýatsyz maslahatlaşmagymyz, çözmegimiz gerek.

– Meniň öz adamlarymdan ýaşyryn zadym ýok, Altynjan hatyn.

– Dogrudyr, sende ýokdur, ýöne mende bar. Saňa pynhan aýtjak sözüm bar. Ol söz diňe ikimize degişli. Ony özgeler

eşitmesin, bilmesin. Şol sözümden soň goşunyň seniň tarapyňa geçmelidigi ýa geçmeli dældigi hemem çagalaryň kysmaty belli bolar.

– Nirede gürleşmeli?

– Hana, şol bargähde – diýip, Altynjan uzakda bolmadyk bargähe elini uzatdy.

– Ýok, meniň köşgüme gideli.

– Köşge? Köşk – uzak, bargäh – ýakyn.

– Bargähde kim bar?

– Hiç kim ýok. Ol ýerde diňe ikimiz bolarys.

– Biri bar bolaymasyn?!

– Ybraýym, gorkýarsyňmy? Biri bar bolsa, çykaryp kowarys!

– Eý, Altynjan hatyn, sen Ybraýymyň hiç zatdan hiç haçan gorkmandygyny bilmeýärsiňmi?

– Men seniň hiç bir zatdan gorkmaýandygyňy bilýärim. Ýöne meni özüňe duşman hasap etmegiň sebäbini welin bilmeýärim. Şu wagta çenli men saňa ýekeje-de ýamanlyk etmedim. Sen welin, maňa çökder ýamanlyk etdiň. Zalym-jeberut Arslan Besasury seniň buýrugyň bilen meniň doganym Sadyllany öldüripdir, mülkümi tozdurypdyr.

– Eýýäm eşidipsiň-ow?!

– Diňe ol däl, men seniň buýrugyň bilen Arslan Besasuryň Bagdatdaky köşgümizi kelete edendigini-de, iki ýüzden gowrak hadymymy, hyzmatkärimi öldürendigini-de bilýärim.

– Ýeri, onsoň, sen maňa bu zatlar üçin bargähiňe salyp jeza berjek bolýarsyňmy?

– Saňa jeza bermegi Allatagala tabsyrýaryn, ýöne näme üçin maňa sütem edýärsiň?!

– Wa-weýla, onuň sebäbini bileňokmy? Togrul köp zatlar babatda seniň sözüňden çykanok. Arslan Besasury ylalaşyk isläp baranda, soltany onuň garsysyna goýan kim? Sen! Kabyl-a seniň bilen Togrul hakda gürleşmekden gorkýar.

– Diýmek, ýene köşkde seniň öz jansyzlaryň bar-da?!

– Maňa gözün öwrenişipdir...

Altynjan atyndan düşdi-de, bargähe bakan ýöräp ugrady.

Ybraýym özüniň on sany jandary bilen Altynjan hatynyň yzyna düşdi. Altynjanyň: «Yzyňdakylaryň näme?» diýen terzde

seredip durandygyny görüp, zyndakylara «Siz galyň!» diýip buýurdy, ýeke özi bargähe bakan ýöredi:

– Seniň peýkeriňde peri gatanjyň bar bolaýmasyn, Altynjan hatyn? Sen birjigem garramansyň. Şol öňki tejelliňi saklaýarsyň. Seni hatyn edinmesem, ömrüm ömrem däl. Togruly öldürsem, nika maňa düşýär. Ýöne ony öldürmäge meniň elim baranok. Walla, çynym.

Altynjan bargähiň gapdalyna baryp saklandy, Ybraýymyň içerik girmegi üçin eli bilen mürähet etdi.

– Owallan sen gir!

– Bize seredip durlar! Men – hatyn. Eger senden öň girsem, seniň adamlaryň nähili pikir eder?

– Dogry aýdýarsyň! Ilki men gireýin, men soltan ahryyn.

– Birinji gezek soltan bolmak isläniňde saňa goltgy beren kişiler – Togrul soltanyň ýanynda işläp ýören wezir-wekiller eken. Bu gezegem saňa gylaw bereniň Togrul soltanyň ýanyndaky wezipeli adamlardygyny aňýaryn. Adamlar seni gowy görýärler. Sen bihal adam däl.

– Dogry aýdýarsyň. Men bihal adam däl. Sen maňa dogry baha berdiň. Men soltan bolmaga mynasyp adam.

– Meni bir zat geň galdyrýar. Togrul soltanyň duzuny iýip, Gurhandan wepadarlyk kasamyny içip, seniň bilen nahan dildüwşük geçiren, soltana dönüklük eden biž kişiler saňa wepa bererler öýdýärsiňmi?

– Maňa dönüklük etseler, damaklaryny çalaryn. Men olara, Togrul ýaly, geçirimlilik etmerin.

– Men olaryň kimlerdigini çak edýärim.

– Anyk bilýän dälsiň, ýöne men saňa açyk aýdaýyn. Ol – Ärdeşir Magmarany.

– Dönüğe güzeşt bolmaz! Hany, içeri gireli.

– Seniň bu sözüňden soň maňa içeri syrly görünýär.

Altynjan öz-özüne käýindi: «Aý, Altynjan, Altynjan! Bärden gaýdýan ýerleriň kân-ow seniň! Bu sözleri aýtmak nämä gerek boldy saňa?! İçeri giren bolsa, iş bitýärdi. Zenanlar mydama bilesigelijiligiňiň pidasy bolýarlar. Ynha, meniň bilesigelijiligim sebäpli bar zat bulaşdy».

– Ybraýym, men seni hiç bir zatdan gorkmaýan batyr gerçek hasaplap ýördüm. Belki, ilki men girerin?! Ä?!

– Altynjan hatyn, men saňa ynanýaryn. Ýöne seniň ýaňky sözleriňden soň bargähiň içi maňa hakykatdan hem şübheli, gorkuly görünýär. Sag egnimde oturan perişdäm maňa: «Ybraýym, içerik girme!» diýýär.

– Girmäge gorkýarsyňmy? Onda ýagdaýlar üýtgeýär. Başgaça çemeleşmeli bolýarys. Onda içerdäkiler daşaryk çykarmaly bolarlar – diýip, Altynjan içerdäkilere eşitdirmek maksady bilen oran turuzdy. – Kabyl daşary çykyp, maksadyna ýeter. Ol derrew daşary çykar. Seni zor bilen içeri salsyn!

– O nähili içerdäkiler? Sen: «Bargähiň içinde hiç kim ýok» diýdiň-ä? İçerde kim bar? Kim bar bolsa, goý, daşaryk çyksyn!

Altynjan hatyn baş atdy:

– Goý, seniň diýeniň bolsun! Goý, içerdäkiler daşary çykyp, seni içeri salsynlar. Kabyl howluksyn, ýagdaýlar üýtgedi!

– Nämе, nämе?! – Ybraýym towsaryldy, nämäniň-nämеdigine düşüniп, hyrra yzyna öwrüldi, gaçmaga welin ýetişmedi: Altynjan onuň üstüne topuldy. Ony ýüzin ýykyp, bogmaga başlady.

Bargähiň tutusy bat bilen serpildi. İçerden ýedi pählewan çykyp, «Ýa Hu!» diýip gygyryşyp, Altynjana kömege ýetişmek üçin ylgady. Ybraýymyň haýyna-waýyna bakman, sähel salymda ony bargähiň içine saldylar.

Altynjan sähelçe diňşirgendi. Bargähiň içinden bogulýan kişiniň aýylganç sesi duranlaryň depe saçlaryny syh-syh etdi. Şol galagoply pursatda Altynjan hatyn özünden gitdi: duran ýerinden arkan ýykylды.

– Kabyl, Altynjan hatyn ýykylды! – diýip, kimdir biri gygyrdy.

Kabyl ylgap geldi, uýasynyň başyny ýerden göterdi:

– Mähriban doganym!.. – diýip endiredi: – Altynjan!..

Altynjan uzak ýatmady, özüne geldi, gözlerini açdy:

– Kabyl, maňa nämе boldy?

– Sen özüňden gitdiň.

– Ybraýym nirede?

– Arkაýın bol, doganym, iş bitdi, ony ele salдыk.

– Taňry ýalkasyn, Kabyl, Taňry ýalkasyn! Ähliňize taňry-ýalkasyn!

– Ýeri, ýagdaýlaryň niçik?

– Men köp ýatdymmy?

– Ýok, ýok, köp däl!

– Doganym, maňa tekge ber, men ýerimden galaýyn.

Kabyl Altynjanyň gozganman ýatmalydygyny, çünki derdiniň agyrdygyny bilýärdi, ýöne häzirki pursatda onsuz hiç bir zat çözüljek däl, ol juda gerekdi, şonuň üçin hem iki jahan owarrasy halda Altynjanyň ýerinden turmagyna, ata atlanmagyna hemaýat berdi.

Altynjan Ybraýymly mesele beýle aňsat çözüler öýtmändi. Onuň göwnüne, ähli zat ýalan ýalydy.

Iki yüz elli ýyldan-da gowrak wagt mundan owal Harun ar-Raşidiň guran tilsimi, Altynjanyň durmuşynda gaýtalandy³!..

Harun ar-Raşidiň bu tilsimi Altynjanyň hoşuna gelipdi. Şonuň üçin ol bu tilsimi peýdalanmagy ýüregine düwdi. Maksadyny hiç kime aýtmady. Bu töwekgelligiň amal tapmagyny Bibrardan dileg etdi.

Altynjan bu tilsime aýratyn umyt baglady, ýöne diňe munuň bilen hem çäklenmedi. Ätiýaçdan ýene iki tilsimi goşmaça peýdalanmagy makul gördi.

Ol iki tilsimiň biri Ybraýym ynalyň egindeşleriniň maşgalalaryny, garyndaşlaryny girewde saklamakdy, ikinjisi, Ybraýymyň goşun serkerdelerini öz tarapyna çekmek üçin ogryn gepleşikler geçirmekdi.

Altynjan Ybraýym ynalyň inä ýakyn egindeşleriniň Reýde, Bagdatda ýaşayan maşgalalaryny alyp gelmegi Ýagysýan hana tabşyrdy.

Ybraýym ynalyň goşunynyň serkerdelerbaşysy Abul Muzapbar, garyndaşy Ärdaş, serkerdesi Mansur Azhary, arizi Hasan Söbügi, wezirleri Tahyr Ryza, Beşer ibn Hapyz Reýde ýaşayardylar. Ärdaşyň alty ogly bardy. Onuň alty oglunyň ikisi ýanyndady. Galanlary, ýaş bolansoň, öýlerindedi.

Emir Ýagysýan Ybraýymyň gullugundaky serkerdeleriň maşgalalaryndan on sany aýaly, otuzdan gowrak çagany Hemedana alyp geldi. Altynjan Abul Muzapbar, Tahyr Ryza, Ärdaş,

Mansur Azhary, Hasan Söbük, Beşer ibn Hapyz bilen nahanykda gürleşmek üçin emirler Hapban Endikänini we Bu-l-Kasymy gönderdi, olara eger Togrul soltana garşy söweşseler, onda olaryň çagalarynyň, tohum-tijiniň öldüriljekdigi habar berildi.

* * *

Mübärek han ellerini galgady bargähden çykdy. Onuň elinde Ybraýym ynalyň başyndaky Togrul soltanyň altyn jygasy bardy.

Ybraýym ynalyň ýany bilen gelen atlylar jabjynşdylar:

– Siziň edýäniňiz näme? Siz Ybraýymy öldürmäge, onuň mukaddes begzada ganyny dökmäge neneň het edip bildiňiz?! Ybraýym ynalyň gany dökülmeli gan däldir!

Bu kişiniň janykmasy ýöne ýere däldi. Soltan nesliniň gany mukaddes gan hasaplanýar. Soltan – Perwerdigäriň ýerdäki wekili. Onsoň soltanyň neberesiniň biriniň ganyny dökmek musulmançylykda iň gabahat günä hasaplanýardy, soltan ýa-da soltan neberesinden biri öldürilmeli bolsa, onda onuň ganyny çykarman öldürýärdiler. Köplenç ýaýyň kirşi bilen bogup öldürýärdiler ýa-da dardan asýardylar.

Bargähden çykanlaryň altyn jygany galgatkaklary Ybraýym ynalyň älemden gaýyp bolandygyny aňladýardy.

– Muhammet Togrul soltan!

– Muhammet Togrul soltana hamdy-salawat bolsun!

Bu alkysy birden elli müň esgerli goşun jem bolup gygyrды.

Ybraýym ynalyň yzyna düşüp gelen atlylar iki jahanowarasy bolup, näme etjeklerini bilmän, birek-bireginiň yüzüne seredişip, alakjaşyp durdylar. Ynanmaz ýaly däldi: bargähden çykan ýedi pählewanyň ellerindäki hanjarlary, egin-eşikleri gyrmyzy gandy! Aslynda welin, bu ynallylaryň gözlerini güýdüşdirmek hemem howlaryny basmak üçin Altynjanyň tapan çykalgasydy. Ybraýymy ýaýyň kirşine bogup öldürmek makul bilnipdi. Pählewanlaryň üst-başlaryna dört-baş jam dowar gany dökülipdi.

Altynjan hatyn Ybraýym bilen gelen atlylara garap gygyrды:

– Ybraýym pahyryň ýakyn adamy meniň ýanyma gelsin!

Atlylar öz aralarynda gürleşdiler, onsoň olaryň arasyndan gyr atly, pişge murtly, gaba telpekli kişi gorka-gorka geldi.

Altynjan bu serkerdäni gören badyna tanady. Ol bu serkerdäni öň hem görüpdü. Bu serkerdäniň ady Ärdaşdy, Ybraýymyň iň ýakyn adamydy.

Bu serkerde Altynjana kân-kân hunabalar görkezen Şamäligi tutup getirip beren serkerdedi.

Şamäligi tutup dyza çökeren serkerdäni, heý, Altynjan unudarmy? Onuň bu serkerdä goýýan hormaty uludy, ýöne ol Ärdaş tanamadykdan boldy:

– Adyň näme?

– Siz meni tanaýarsyňyz ahyryn!

– «Adyň näme?» diýip soraýaryn!

– Adym Ärdaş.

– Togrul soltanyň ýagdaýyny aýt maňa!

– Togrul beg, hatyn, el-Jeditde göztussagy bolup otyr. Ýagdaý gowy däl, ýöne jany sag.

– Meni diňle, Ärdaş! Şol depäniň üstünde duran çagalary görýärsiňmi?

– Görýän. Eşitdim, aýtdylar.

– Şol çagalaryň içinde seniň dört sany çagaň bar. Sähel gysyk hereket etsen, seniň şol dört çagaň kelleleri kesiljekdir. Düşnüklimi?

– Çagalarda näme günä bar?

– «Düşnüklimi?» diýýärim men saňa?

– Düşnükli...

– Men seni şu günden başlap Hemedan şäherine şihne belleýärim.

Ärdaş sakawlady:

– Ybraýym...

– Men aýatda diri adamlaryň gürrüňini edýärim. Düşnüklimi?

– Düşündim, Altynjan hatyn, düşündim.

– Seni näme üçin ýalkaýandygymyň sebäbini özüň aňýansyň.

– Aňýaryn, Altynjan hatyn, aňýaryn.

– Hâzir şu ýerik Sistandan Çagry soltanyň ogly Alparslan geler. Ol gelyänçä Muhammet Togrul soltanyň üstünden guş

uçup geçip bimaza etse-de, seni ýedi arka tohum-tijiň bilen ýedi gat ýeriň aşagyna sokaryn. Düşnüklimi?

– Düşnükli, hatyn, düşnükli!..

Altynjan öz-özüne geň galdy: «Düşnüklimi?» diýen sowaly köplenç Togrul soltan gaýtalaýardy. Bu gün, görüp otursa, Altynjanyň özem edil soltanyň gürleýiş äheňinde gürleýär.

Ärdaş ýere çöküp, ýeri togap edip, Altynjan hatyndan aman diledi:

– Çagalaryma aman beriň!

– Tur ýeriňden! Alparslan gelyänçä, soltanyň goragynda özüň dur. Hasabaty senden sorajakdyryn. Maňa häzir soltany görkezersiň.

– Lepbeý, hatyn!

Ärdaş bir böküşde atyna mündi.

Altynjan Ybraýym ynalyň atlylarynyň ýanyna bardy:

– Eşitdim-eşitmedim diýmän, Togrul soltanyň garşysyna gidenden kişi hut süýtdeş dogany bolsa-da ýok edilýändir. Siziň aman galmagyňyz wepaňyza bagly bolar. Men Ärdaşy Hemedanyň şihnesi belleýärim. Biziň goşunymyz şähere girende bitiniň burny ganaýsa, ähliňizi uçdantutma gyrjakdyryn. Soltanyň goragynda meniň ýüz haşymym bolar. Meniň haşymlarymyň her bir sözi siziň üçin kanun bolmalydyr! Düşnüklimi?

– Düşnükli!.. – diýip, ynallylar başly-barat gygyryşdylar.

Altynjan soltanyň ýagdaýyny görüp gaýtmak üçin üç ýüz atlysyny yzyňa tirkäp, şähere ugrady.

Mübärek han şähere ugran Altynjan hatynyň öňünden çykdy:

– Möhüm habarym bar.

Mübäregiň bu sözünden soň Altynjan hatynyň yzindaky atlylar biraz gapdala çekildiler.

Altynjan hatyn Mübäregiň galagoplulygyna geňirgendi:

– Mübärek han, näme boldy?

– Men siziň içki howsalaňyza düşünyärim, ýöne häzir siziň şähere girmegiňiz dürs däl. Azajyk sabyr ediň. Entek şäherdäkiler Ybraýymyň öldürilendigini eşidip ýetişenok. Olaryň ählisi Togrul soltana, size garşy çykмага het edip bilen adamlar. Olar sizi görseler, bagtlarynyň ýatandygyny aňsalar, gorkularyna, janhowullaryna herki wagşylygy etmekleri mümkin. Biraz taga-

pyl eýläň! Şäherdäkiler Ybraýymyň kysmatyny eşidip, mugyra gelsinler. Oňa çenli garaşyň! Töwekgellik etmäň, hatyn! Siz iň esasy işi etdiňiz. Indi siz rahatlanyň. Häzir şu ýere men Togrul soltany alyp geleyin.

– Eh, Mübärek han, sen meniň ýüregimi görmegi başaryan bolsadyň, onda sen bu sözleriňi aýtmazdyň. Häzir meni hiç hili güýç Togrul soltanyň diriligini görmek maksadyndan saklap bilmez. Edil şu pursat öljegimi görüp-bilip dursam hem men soltanyň ýanyna ylgaryn. Meni rahatlandyryp biljek ýeke-täk ýer – soltanyň ýany.

Mübärek han hyrçyny dişläp yza çekildi. Haýdan-haý Altynjanyň goragynda bolmaly jandarlaryň sanyny artdyrmaga girişdi, öz serkerdelerine anyk görkezmeler berdi. Altynjanyň barýan ugrunda öz esgerlerini goýdy. Altynjan hatynyň önündenem, yzndanam, sagydyr solundanam üç-dört hatar haşym-laryny ýöretdi.

Ärdaş Altynjan hatyna Togrul soltanyň göztussagy bolup oturan el-Jedit köşgündäki otagyny görkezdi.

Altynjan adamsynyň tirsekläp oturandygyny penjireden görüp, damagy doldy.

* * *

Birden garaşylmadyk ahwalat ýüze çykdy:

– Kim Ybraýymy öldürmäge het etdi? Şu heleými?

Altynjan ýeňsesinden çykan sesi tanady. Bu Ybraýymyň weziri, naýyby Tahyr Ryza bolmaly.

Somalak telpekli bu kişi Anuşirwanyň ýegre şepesi bolmaly. Anuşirwan Altynjana, Togrul bege ýalbar-ýakar edip, ony goşunyň ariziniň kömekçisi edip işe aldyrtty. Soňam Ybraýymyň uguny ýekeläp, ony oňa wezir belletdi.

«Men sizden bütin ömrüme razydyryn. Men siziň sadyk, we-paly guluňyz bolaryn» diýip ant içip, awy ýalan kezzap bu gün Altynjanyň üstüne sürnüp gelyär.

Altynjan hatyn özüniň goraljakdygyny bilýärdi, ýöne özüni goramagy jandarlaryna ýetirmedi: adamsynyň sowgat beren as-

fury hanjaryna elini ýetirdi, şeýlebir çaltlyk bilen yzyna öwrülip, hanjaryny Tahyr Ryzany nyşanalap atdy.

Hanjar ýigrimi-otuz esgeriň önüne düşüp gelyän Tahyr Ryzanyň çep döşüne çümdi.

Hiç kimse Altynjan hatyndan beýle çalasyň herekete garaşman eken. Ähli kişi doňan ýaly bolup, somalak telpegi çarhypelek deýin tigirlenip giden Tahyr Ryzanyň hokurdap ýykylyşyndan gözüni aýyrman durdy.

Altynjan dergazap bolup gygyrdy:

– Ýene kimiň ölesi gelyär?!

Megerem, ölesi gelyän başga ýok bolarly, hiç kimden ses-selem çykmady.

– Külli musulmanyň, ýedi yklymyň soltany birdir! Ol Muhammet Togrul soltandyr! Muhammet Togrul soltana garşy çykan her kesiň başy ölümlidir! Düşnüklimi? «Düşnüklimi?» diýýäriň men size?!

– Düşnükli! – diýip, ähli kişi seslendi.

Ýigriminji hekaýat

AT ÇAPMAZ, BAGT ÇAPAR

Betbagtlyk mydama garaşman durkaň gelýär.

Ýöne Altynjan Hemedanda betbagtlygyň gelmegine herdem garaşýardy. Şol garaşylan betbagtlyk hem Togrul soltanyň goragynda bir ýarym mün esger goýup, ýaňy ata atlanjak pursady bir näkesiň atan oky bolup çawup geldi.

Ok Altynjanyň ýaraly bagrynyň gapdalyndan çümdi.

Altynjan ses edip içine çümen peýkamy bat bilen sogurdy-da, zyňyp goýberdi. Okuň gelen tarapyna seretdi.

Ok atan adamy derhal tapdylar.

– Şony meniň ýanyma tutup getiriň! – diýip, Altynjan hiç zat bolmadyk deýin ýoluny dowam etdirdi.

Altynjanyň ýanyndakylar ondan gözüni aýyrman seredýärdiler. Çünki onuň bolsy geňdi, juda geňdi.

Altynjan hatynyň döşünden ikinji gezek ok çümdi ahyrın!

Ok atan kişini tutup getirdiler.

Altynjan başyny dik tutup merdi-merdana duran kişini görüp aňk boldy.

– Wa-weýla, asyl, bu sizmi?

– Elbetde, men!

– Siz atdyňyzmy?

– Elbetde, men atdym! Hudaý seni ýene gorady, ýogsam meniň atan okumdan aman galýan adam ýokdy.

Altynjan näkesi tutup duran esgerlere kesgin aýtdy:

– Goýberiş ony!

– Muny goýberip bolmaz! Muny kerçem-kerçem etmesem, içim sowamaz. Bu meniň daýymy öldüren ganhor ahyryn! – diýip, Kabyl gahardan ýaňa titir-titir etdi.

Altynjan sözüniň diňlenilmejekdigini aňyp, soň bu hakda hiç zat diýmedi.

Sähel salymyň içinde Janahyr halwaçyny dogram-dogram etdiler.

Altynjan Kabylyň tekgesi bilen atyna atlandy.

Yzdan gelýän Kabyl ýuwaşja seslendi:

– Altynjan, ýagdaýyň niçik?

– Gowy!

– Senden gan akýar. Atyň eýeri eýýäm garagan boldy. Häzir ganyňy saklamasak, ölersiň.

– Maňa hiç zadam bolmaz.

Hemedanlylar ýola çykydylar. Olar Altynjan hatyna buýsanç bilen seredýärdiler, ellerini galgadýardylar.

– Altynjan hatyn! Altynjan hatyn!

– Men gyzyma seniň adyňy dakdym, Altynjan!

Ýerli ilatyň Altynjan hatyna goýýan hormaty çäksiz uludy.

– Altynjan, dur, ganyňy saklaly, ýogsam soň giç bolar.

– Diýýäniň näme seniň, Kabyl?! Görýärmiň, ilat meni nähili hatyralaýar?! Şularyň önünde men ýaramy daňaýynmy?

– Hatyra jandan ileri dälidir!

– Gepleme!

– Altynjan, sen meni bütin ömrüme haýran galdyrdyň. Sen bedeniň etden-ä bolmaly däl. Sen demirdensiň, belki, ondanda berk zatdan ýasalansyň!

Altynjan jogap bermedi.

Kabyl tebib tapyp getirmekleri üçin üç-dört sany jandaryny gönderdi.

Ybraýym ynalyň gullugyndaky wezirdir-serkerdeleriň dogan-garyndaşlarynyň arasynda bir tebib aýal bardy. «Derrew şol tebib aýaly Altynjanyň bargähine alyp gelmeli!» diýip, Kabyl tabşyryk berdi.

Altynjan hatyn şäherden çykyp, öz Wahan obasyndaky bargähine barýança atyny gorgunyna sürüp, ýoluň iki gyrasyndaky adamlara ellerini galgady, kä ýerde durup, adamlar bilen halahwal sorasyp gitdi.

Altynjan hatynyň gany halys azalan bolarly, bargähiň deňinde ol özünden gidip, atdan ýykyldy, Kabyl ony saklamaga yetişmedi.

* * *

Onuň özüne gelmegi aňsat düşmedi: ganyny duruzdylar, em etdiler. Ol daňdana çenli özüni bilmän, aram-aram tisginip ýatdy. Özüne gelip, Kabylyň üstüne gygyrdy:

– Kabyl, sen näme üçin bu ýerde dursuň?

– Eýsem men nirede durmaly?

– Soltanyň ýanynda bolmaly, soltanyň! Ol açdyr. Meniň hansalarym Syddyhy derrew tap. Goý, ol iň gowy tagamlary, nazy-nygmatlary äkidip, – sen ýanynda dur! – soltany naharlasyn!

– Soltanyň ýagdaýy gowy. Sen öz aladaňy et, Altynjan!

– Men, näme, başga biriniň aladasyny edýärimmi häzir?! Men öz aladamy edýärim. Soltan – meniň aladam!

– Soltan aç galmaz, gaty arkaýyn bol!

– Etjek dälmi? Onda «Etjek däl!» diýip, göni aýt. Maňa seniň aklyň gerek däl! Sen etmek islemeseň, özüm ederin – diýip, Altynjan ýerinden turmakçy boldy. Göwresini göterip bilmän, entirekläp gitdi. Derrew ýanyndaky hyzmatkärler oňa tekge berdiler. Ony düşegine geçirip ýatyrdylar: – Heý, janymy ynanar ýaly adam ýokmy şu töwerekde? – diýip, Altynjan ýatan ýerinden gygyrdy.

– Ynansaňyz, men bar – diýip, Mübärek han seslendi.

– Men saňa ynanýaryn, Mübärek. Derrew meniň hansalarym Syddyhy tap. Goý, ol meniň üçin taýýarlan naharyny eltip soltana iýdirsin. Soltan naharlanyp bolýança başga hiç bir zada üns berme. Bar ünsüň soltanda bolsun...

– Altynjan hatyn, men hansalaryň ýanyna barýaryn. Men häzir Syddyhy taparyn. Ähli zady aýdysyň ýaly ederin – diýip, Kabyl seslendi.

Haýran galaýmaly, şu sözleri aýdyp, Kabylyň hansalaryň zyndan gitjekdigini eşidenden soň Altynjan hatyn ýene özünden gitdi. Ol üç gün özüni bilmän ýatdy. Dördünji gün özüne geldi, akgyzlaryň hemaýaty bilen oturdy, ýene adamsy barada sorady:

– Togrul begiň hal-ahwaly niçik?

– Gowy, ähli zatlar gowy, siz hiç bir zadyň aladasyny etmän – diýip, akgyzlar Altynjan hatynyň daşyna üýşdüler. – Ybraýymyň adamlary toba geldiler.

– Alparslandan näme habar bar?

– Şu gün, giç galsa ertir geler.

Naharlanmagy üçin gowy görýän tagamyny – tutmaç bilen gowrulan togdary etini getirip berdiler. Altynjan gowrulan togdary döşüniň birini agzyna ýetirdi. Şol pursat nämedir bir zat ýadyna düşen dek doňdy galdy. Gözlerini süzüp, nämedir bir zady ýatlamakçy boldy. Megerem, ýadyna salyp, bilmedi, ol howlukmaç seslendi:

– Kaby! Kaby! sen nirede?

Kaby! derrew Altynjanyň dergähine geldi:

– Kaby! Anuşirwany wagtly-wagtynda naharlap durmak barada tabşyryk beripmidiň?

– Tabşyryk bermek nämä gerek, özlerem bilýändirler.

– Wah, doganym, janymy ýakma meniň, kim ol özünden bilip etjek?! Tabşyryk bereniňde etselerem, razy bolaýmaly ahryryn adamlardan. Eger hiç kime görkezme bermedik bolsaň, onda serkerdeleriň birini şu pille ugrat. Goý, ony gowy naharlasynlar. – Altynjan öňündäki gowrulan togdary etini saçağa dolap, Kaby la berdi. – Hajyp Abdurahman Agajyny ugrat. Anuşirwan gowrulan togdary etini gowy görýär, şulary iýsin.

– Goý, ol aç otursyn!

– Ýok, ýok, beýle diýme. Derrew ugrat. Tabşyryk ber, ony wagtly-wagtynda naharlasynlar.

– Sen öz ryskyňy iý, Anuşirwana başga taparyn.

Kaby! çykyp gidenden soň, Altynjan gapydanyna ýüzlendi:.

– Kermandan Gurt geldimi?

– Şu gün, giç galsa, ertir geler.

– Ýakut geldimi?

– Şu gün, giç galsa, ertir geler.

Altynjan hatyn Alparslanyň gelerine, Togrul soltany halas ederine garaşyardy. Onuň bu islegi ýöne ýerden dälidi. Soltanyň Alparslandan göwnüniň galan ýeri bardy, ol bu hakda açyk aýtmayardy. Şeýle-de bolsa, muny Altynjan aňýardy.

Altynjan hatyn Alparslany biçak gowy görýärdi, onuň üstünliginde öz yhlasynyň miwesini görýärdi. Alparslanyň durşuna gujur, durşuna pähimdigi barada eşidende galkyjaklaberýärdi. Ol Alparslanyň lalasy bilen aralarynda hiç hili düşünişmezligiň bolmazlygyny isleýärdi. Ýöne, hany, isläniň mydama bolup durmýa näme!

Alparslan ýaşlyk edip, ynak Ýusup Bazyrganynyň ýanynda ýüregini açypdy. Ana, şol hem ony lalasyň ýanynda dili gysga edipdi. Altynjan Alparslanyň Ýusup Bazyrganynyň ýanynda näme diýenini, hernäçe çalyssa-da bilip bilmändi. Alparslan soň ol hakda ejesine-de hiç zat diýmändi. Onuň ýeke-täk bir diýen sözi Altynjanyň ýadynda galdy: «Walydam, köşkde öz mertebäni saklap gezmek Alynyň ala meýdanynda darkaş gurmakdan on esse agyr hem çylşyrymly. Köşkde adam adamyň, gep gepiň zynda».

Togrul soltan: «Alparslan gaty köp zat isleýär. Ony görsem, meniň myrryhym atlanýar. Goý, ol, iň gowusy, Horasanda Çagry begiň ýanynda bolsun!» diýipdi.

Alparslanyň Fesa şäherine nahanlykda çapawulçylyk etmegi Togrul soltanyň köne nägileliginiň üstüne urna bolupdy. Şondan soň ol Alparslany wasp etmesini goýupdy, asyl onuň adynyň tutulmagyny islemeyärdi.

Çagry begiň başga bir ogluny – Süleýmany mirasdüşer billemek bilen, Togrul beg Alparslandan göwnüniň galandygyny ýaşyrjak bolup durmandy.

Süleýman on ýedi-on sekiz ýaşlaryndaky goç ýigitdi. Ol eýýäm iki ogluň atasydy. Onuň batyrlygyna, adamkärçiligine, serkerdeligine Togrul begiň syny oturýardy.

– Soltanlygymy men diňe Süleýmana ynanyp biljek – diýip, Togrul beg aýdýardy. – Nesip bolsa, Süleýman Seljuk soltan-

lygynyň çäginä has giňelder, ýedi yklymyň soltany bolup, dünýäni musulman soltanlygyna öwürer.

Süleýman yhlaslydy: Togrul begiň ýanyndan aýrylmaýardy, hyzmatyny etmekden ýadamaýardy. Ol edeplidi, sowatlydy, arap, pars dillerini bilýärdi. Ol terkidünýädi. Bar wagtyny kitap okap geçirmegi gowy görýärdi.

Altynjan hatyn Süleýmany hem gowy görýärdi, ýöne Alparslan onuň üçin has ezizdi.

Häzirki döwürde Alparslan Sistanyň köp ýerini teshyr kyllpdy. «Şanamanyň» watanyny¹ öz tabynlygyna geçirmek üçin Merwden gaýdypdy.

Togrul soltan Süleýmany özüne wezir belläpdi. Nirä gitse, ony ýanyndan aýyрмаýardy. Altynjanyň göwnüne, şu gün soltany Alparslan gelip halas etse, başky mähirli gatnaşyk ýene öňki akaba düşäýjek ýalydy. Altynjan soltanyň Alparslany: «Oglum!» diýip, ýene öňki ýaly ezizlemegini yzyny üzmän Allatagaladan dileg edýärdi.

Onuň saklanmagynyň ikinji bir sebäbi hem bardy.

Özüni Ybraýymyň zulumyndan aýal maşgala – hatyny halas etse, Togrul soltanyň muny özüne namys biljekdigi gutulgysyzdy. Meger, soltan adamlaryň ýüzüne seretmäge namys eder? «Soltanyň başaryp bilmedik zadyny hatyn başaryr. Diýmek, soltan hatynça ýok eken» diýip, haýsydyr bir agzyýelli ýelemýüwlediň aýtmagy-da mümkin. Ýogsam Mübärek han-da, Hapban Endikäni-de, emir Uhjury han-da, Ysmaýyl-da, Kabyl-da soltany azat etmäge gaty dyzmaçdy. Dogrusy, Altynjanyň bütin ömrüne eden arzuwy-da soltana özüniň bihal hatyn dældigini görkezmekdi, ýöne bu gün bütin ömrüne eden pikirinden el çekdi. «Äriňden rüstem boljak bolma. Är är ýerinde, hatyn hatyn ýerinde bolanda ýaşayş has gözeldir. Ärden rüstem bolmak agzalalykdan nyşan. Men soltany diňe bir soltan hökmünde däl, eýsem ärim hökmünde-de hormatlamaga borçly».

«Soltan göztussagy bolup ýeke dem salymlyk hem oturmasyn. Soltany çykaraly!» diýip, Kabyl iki gezek Altynjanyň ýanyna geldi.

«Garaş! Alparslan gelsin!» diýip, Altynjan jogap berdi.

«Altynjan, men-ä saña düşünyän däldirin, walla. Şeýle şanly pursady näme üçin Alparslana bermekçi bolýarsyň? Entek ol ýaş. Onuň ýeňişleri öňde!»

Altynjan hatyn özüne Kabylyň düşünmeýändigine, düşündirmäge bolsa rowgatynyň ýokdugyna gynandy.

* * *

– Emir Alparslan gelyär!

Ýañja-da ýerinden galmaga mejaly bolmadyk hatyna nirendir bir ýerden tükeniksiz kuwwat-gaýrat geldi. Ol zöwwe ýerinden galdy:

– Eşidýärsiňizmi, Alparslan gelyär! – diýip, töweregindäkilere seretdi.

– Hatyn, siz turmaly дәl. Ýaraňyz birden beterleşäýmesin.

– Diýýäniň näme seniň?! Meniň düşekde ýatanymy görse, Alparslanyň ýuregi ýarylmazmy? Meni derrew geýindir. Özem Alparslan maňa ok atylandygyny bilmeli дәldir. Düşnükli?

– Düşnükli, hatyn, düşnükli – diýip, Mübärek han Altynjan hatynyň önünde tagzym etdi.

Altynjan hatyny isleýşi ýaly geýindirdiler. Şondan soň ol Alparslany garşylamak üçin daşaryk çykdy.

Alparslan altmyş müň atly bilen geldi.

Ol walydasynyň ýanyna gelip, ýekedyz oturyp, oňa tagzym etdi.

– Geldiňmi, oglum?! – diýip, Altynjan Alparslanyň başyny sypady: – Sen-ä är ýigit çykypsyň.

– Walydam, walydym nirede?

– Walydyň saña garaşyp otыр.

– Ony näme üçin özüňiz çykarmadyňyz?

– Soltany özüň halas et, Alparslan! Bar, balam, bar, lalaňy alyp gel! Onuň içi gysýandyr. Seni göresi gelýändir. Men size şu ýerde galaşaryn.

Alparslan yzyna garaý-garaý gitdi.

Altynjan beýik Hegmatan depäniň üstünde bargähiniň ýanynda durup, dem sanap soltanyň gelerine garaşdy. Onuň bar ünsi Hemedanyň günbatar derwezesindedi.

Altynjanyň nazary birden al-asmanda gaýyp ýören bürgütde saklandy.

Bürgüt ganatlaryny käte bir ýaýallyk bilen gymyldadyp, Asmanda gaýyp ýördi.

Ýok, ýok, täsin, hakyt aşak bakyp dur ol!

Ol Altynjana seredýän bolsun gerek.

Altynjan Tümen daýysyny ýatlady. Daýysy: «Beýik Allada bihasap zat ýok. Siz meni gowy görýärsiňiz, men size gerek, rast, Alla sizden meni aýryp alýan bolsa, onda ol size menden has gowy, menden has peýdaly birini berjekdir. Ýitirmän, tapyp bolýan däl. Meni ýitirip, meniň ýerime tapjagyňyz menden has gowy bolar... Meniň şu sözlerimi ýene on-ýigrimi ýyldan soň hakydaňda aýlarsyň. Ana, şonda: «Daýym hak aýdan eken» diýärsiň» diýipdi. Soňam: «Men bu panyda oglum Anuşirwana bürgüt bolup ýol görkezerin, bagt görkezerin» diýipdi.

Altynjan birden batly gygyrды:

– Eý, bürgüt, ber gut! Ber gut! Maňa bagt ber! Togrul soltana rowaçlyk ber! Goý, Togrul soltan derrew gelsin!

Altynjan hatynyň bu sözlerini goşun goldady. Ähli seljuk goşuny başly-barat bürgütde gut-bagt – Togrul soltanyň sagraman gelmegini dilemäge başlady:

– Eý, bürgüt! Togrul soltana rowaçlyk ber!

– Togrul soltana salawatlyk ber!

– Ber gut! Ber gut!

– Togrul soltan – yslymyň din gyljy! Togrul soltana hamdy-salawat bolsun! – diýip, goşun birsyhly gaýtalamaga başlady.

Diňe bir şäheriň daşynda däl, içinde-de gowur artyp ugrady.

Altynjan Hemedanyň içinde ýaňlanýan seslerden Muhammet Togrul soltanyň ýola düşendigini, onuň ýene sähel salymdan öz ýanyna geljekdigini aňdy.

– Togrul begim gelyär! Togrul soltanyň gelyär! Musulmanyň guwanjy gelyär! Serediň! – diýip, Altynjan özbaşyna pysyrdady. Onuň bu pysyrdysyny eşiden ýaly, goşun:

– Soltan gelyär! Togrul soltan gelyär! – diýip gygyrdy.

Birtopar atly görümdi. Iň öňden gelyän Togrul soltandy. Onuň zyzndan Gutulmuş beg bilen Süleýman mälik gelyärdi.

Togrul soltan atyny debsiläp, Altynjan hatynyň duran Hegmatan depesine çykdy. Adamsyny synlap duran Altynjan hatyn begenjine gözünden boýur-boýur ýaş dökdü.

Togrul soltan Altynjan hatynyň ýanyna gelip atdan düşdi.

Begençden ýaña aglap duran hatynyny ilkinji ýola görýän deýin, boýdan-başa synlady. Onuň bolup durşy öz minnetdarlygyny nädip beýan etjegini bilmeyän ýalydy. Ol hatynynyň sag elinden tutup, mähir bilen dillendi:

– «Hatyn» diýsem, hatyndan, «dogan» diýsem, doganymdan zyýadam sen meniň! Seniň bu gaýduwsyzlygyňy senden özge hiç kimse başaryp bilmez! Seniň bu hyzmatyňa minnetdarlyk bildirmäge häzir men söz tapmaýaryn, ýöne meniň saňa bolan buýsanjymyň, guwanjymyň çaksizdigini bil. Şu mahal seni bagryma basasym gelyär. Seni depäme täç edip goşunyň önünden geçesim gelyär. Men seniň önünde dik başymy egýärin, Altynjan! Saňa baş egýärin!

Togrul soltan hatynyny garsa gujaklady:

– Ýeri, ýaraň azar bermän durmy?!

– Wiý, siz ol barada-da eşitdiňizmi?

– Bilýärin, Altynjan, bilýärin.

Altynjan hatyn Alparslana: «Näme üçin aýtdyň?» diýen terzde seretdi.

Alparslan ýylgyrdy:

– Soltan ähli zady bilmese bolmaz-a!

Altynjan asfury hanjary elinde birki gezek saldarlady-da, Togrul soltana ýüzlendi:

– Begim, eger oňlasaňyz, siziň sowgat beren şu hanjaryňyzy men bu gün Alparslana goşurmak isleyärin. Goý, Alparslan mydama biziň ýeňşimiz bolsun!

– Saňa makul zat – maňa-de makul, Altynjan! – diýip, Togrul beg hatynyna mähir-muhabbet bilen bakdy.

Alparslan Altynjan hatynyň öňünde ýekedyz oturyp, asfury hanjary kabul etdi:

– Senden umydymyz ulydyr, oglum!

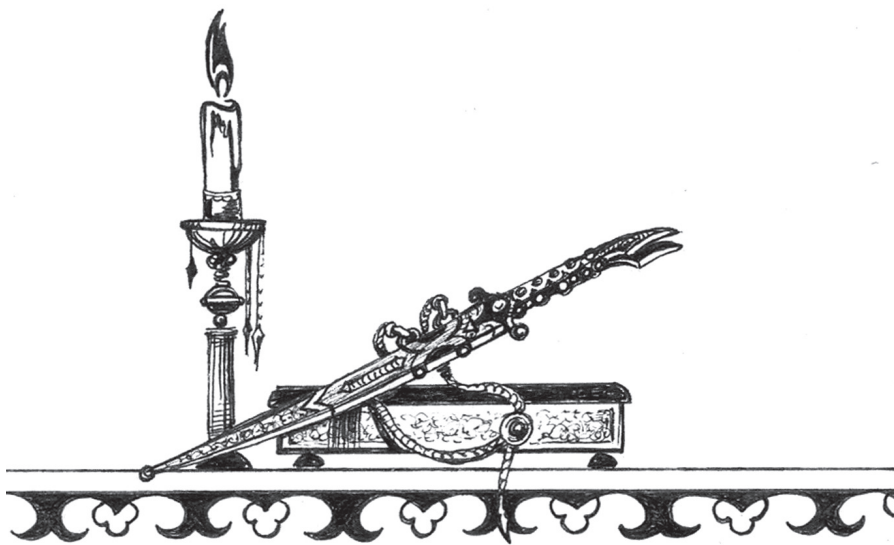
– Men sizi ýüňsakgal etmerin, walydam!

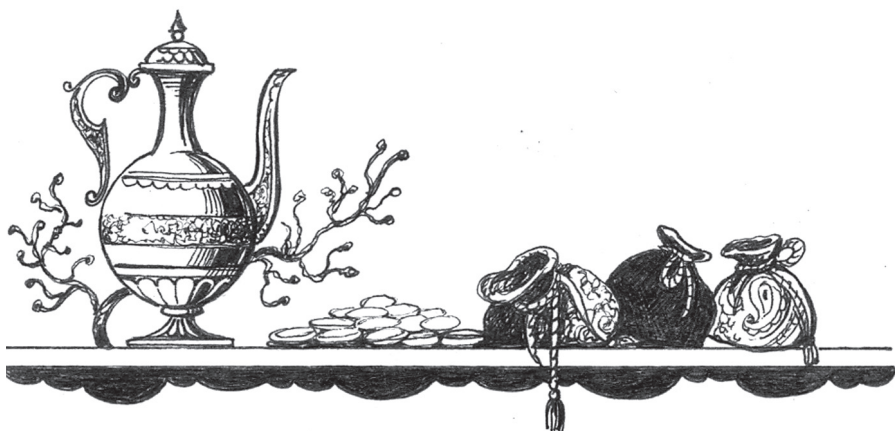
– Sen külli musulmanyň halallygy, sogaby bol.

– Naýýp! – Soltan Altynjana ýüzlendi: – Bu zatlardan soň Hemedanda uly toý tutmasak, gelşiksiz bolar.

– Toýdan bolsun, begim! Şeýlebir toý tutarys! Bu toý halkyň uzak-uzak wagtlap ýadyndan çykmaz, enşa.

– Goý, şeýle bolsun!

Ýigrimi birinji hekayat

ÝAKYNYŇ ÝOLAN SAKGALY BITMEZ

Ýigrimi bir günden soň ýedi sany lukman Togrul soltanyň dergähine gelip, habarlaryny mälim etdiler:

– Kyblaýy älemimiz, gözüňiz aýdyň! Ýanýoldaşyňyzdan Ezraýyl elini çekdi – diýip, bagdatly lukman söze başlady, ýöne onuň zynda duran yspyhanly lukman kärdeşiniň sözünü haýal gördümi ýa makul görmedimi-nämemi, iki ädim öňe saýlanyp, sözledi:

– Aly makam, tabşyrygyňyzy ýerine ýetirdik. Alla bize ýardamçy boldy. Biz häzir siziň dergähiňize hatynyňyza abanan ölüm howpunyň aýrylandygyny, nesip bolsa, Altynjan melikäňiziň saglygyny dikeltmäge güýjümüziziň doly ýetjekdini size habar bermäge geldik.

Yzda duran lukmanlaryň birisi yspyhanly lukmanyň synyndan çekdi, şondan soň bagdatly lukman başky sözünü dowam etdirdi:

– Kyblaýy älemimiz, gözüňiz aýdyň! Ýigrimi bir güne çeken yhlasymyz ýerine düşdi. Altynjan hatyna abanan howp aradan aýryldy. Biz size bu begenjimizi ýetirmäge geldik.

Bu habary eşiden soltan tagtyndan düşüp, lukmanlaryň ýeke-ýekeden elini gysyp, minnetdarlygyny bildirdi:

– Ýedi baş lukmana iki münden, galan ýigrimi baş lukmana bir münden dinar hedýe bermeli – diýip, soltan Süleýman mäli-ge görkezme berdi.

Beýtilmal diwanynyň sahyby Bu-l-Kasym dessine lukmanlara içi dinarly haltajyklary paýlap çykdy.

Soltan hatynynyň halyny soramak üçin bärghähinden çykdy.

Soltanyň hem Altynjan hatynyň bargähleri şindem Hemedan şäheriniň gapdalyndaky Hegmatan depesiniň üstündedi. Soltan ýolda Altynjanyň kösenmeginden ätiýaç edip, şu depäni özüne düşleg edinipdi. Özünüň bargähini-de hatynynyň bargähiniň gapdalyndan dikipdi.

– Altynjan hatyn aýak üstüne galýança biz şu ýerde bolarys – diýip, soltan kesgitli aýdypdy. Şondan bäri soltanyň özi-de hiç ýerik gidenokdy.

Togrul beg Alparslandyr Süleýman bilen Altynjan hatynyň ýanyna ugrady.

* * *

Altynjan hatyn on-on baş gat ýazylan ýumjak ýogranyň üstünde töweregine geňirgenme bilen seredip otyrды.

Ol ýigrimi bir günläp agyr ýagdaýda ýatypdy, ine, bu gün bolsa özüne gelipdi. Horlanypdy, görnetin horlanypdy. Şonda gözelligini ýitirmändi.

Togrul beg hatynynyň ýüzüne buýsanç bilen bakdy, onuň önünde aşak oturdy.

Altynjan soltan bilen içeri giren Alparslandyr Süleýmana, birtopar nätanys lukmana, bargähiň günbatar tarapynda çugutdyryp oturan Kabyla geň galyp seretdi. Soňam Alparslana ýüzlendi:

– Men uzak ýatdymmy? Bu nätanys kişiler bu ýerde näme iş edýärler?

Alparslan näme jogap berjegini bilmän, delalat isläp Togrul bege bakdy.

Soltan kömege ýetişdi:

– Altynjan, Hudaýa şükür, indi bäri bakdyň.

Altynjan tekepbirlik etdi:

- Men näçe günläp özümi bilmän ýatdym.
- Birki gün...
- Toýuň şagalaňynyň sesi eşidilenok-la?
- Haýsy toýuň?
- Siziň başyňyzdan inen Ybraýym apatynyň sag-amanlyk bilen sowlandygynyň hatyrasyna...
- Toýy aýak üstüne galanyňdan soň, uludan ederis.
- Men sebäpli toýy soňa goýmaly däl ekeniňiz.
- Aýdyşyň ýaly etdik, Altyn gyz!

Altynjan soltanyň bu sözünden özünden haýsydyr bir zadyň ýaşyrylýandygyny aňdy, ýöne ony biljek bolup tekepbirlik etmedi.

– Bu nätanys kişiler kimler? Derhal daşary çyksynlar? Çykyň daşaryk! Näsag halda hiç kime görünmek islämok men...

* * *

Içeri giren gapydan Togrul soltanyň gapdalynda aşak çökdi, gulagyna çawuş çakmakçy boldy.

– Näme habaryň bolsa göni aýdyber.

Gapydan aýdyljak habary Altynjan hatynyň eşitmegini islemeyän bolarly, ol bir Altynjanyň, birem soltanyň ýüzüne seretdi.

– Aýdyber, aýdyber kim gelyär?

Biraz diňşirgenip oturan Altynjan:

– Atyň üstünde oturmaga ram etmedik bir nalajedeýin kişi gelyär – diýdi.

– Ony nädip bilýärsiň, lalam? – diýip, Alparslan gyzyklandy.

– Siziň lalaňzyň bilýän zatlary kän – diýip, Togrul beg Altynjana buýsançly bakdy.

– Kimkä ol nalajedeýin kişi? – diýip, Süleýman gyzyklandy.

– Merhemetli hökümdarym, gelyän halyf Kaýym Bemrylahyň Seyidde atly gyzy, ol ýetip gelyär.

– Lalam, siziň «Atyň üstünde oturmaga ram etmedik nalajedeýin» diýen sözüňiz dogry çykdy. Halyfyň gyzy, dogrudanam, atyň üstünde oturmaga ram eden dälidir – diýip, Alparslan Altynjan hatyny göz astyndan nahan synlady.

– Ol bu ýere näme üçin gelyärkä?

– Kimdir biri oňa Altynjan hatynyň ýaradardygyny, düşege baglanandygyny aýdypdyr. Ol bu habary eşidip, Hamedana aýak ýalaň, baş açyk göni gaýdarman bolupdyr. Halyf ony saklajak bolupdyr. Seyidde öz janyna kast etmäge synanyşypdyr. «Men ýa Altynjan hatynyň ýanyna gidip, onuň derdine derman boljak, gerek bolsa, synamy kesip berjek, tä aýak üstüne galýança başujunda hyzmatynda durjak ýa-da özümi öldürjek» diýip, ol halyfa açyk aýdypdyr. Halyf alaçsyz halda gyzyna gitmäge rugsat beripdir. Çaparyň aýtmagyna görä, halyfnyň gyzy ýolboýy: «Altynjan hatyn! Altynjan hatyn!» diýip aglap gelyärmiş.

– Aglap-eňröp Altynjany biynjalyk edäýmesin?! – diýip, Kabył gorsaň-gozgalaň tapdy. – Belki, ony içeri goýbermeris?!

– Halyfnyň saklap bilmedik gyzyny bizem saklap bilmeris. Goý, gelsin. Ýagdaýa görä bolarys.

Soltanyň bu sözünden soň gapydan baş atyp çykyp gitdi.

Dogudanam, halyfnyň gyzy Seyiddäni hiç kim saklamady, ony hiç kim saklap biljek hem dälidi. Ol Hegmatan depesiniň ýanyna geldi-de, pyýadalap depä dyrmaşmaga başlady.

Göni Altynjan hatynyň bargähine bakan ugrady. Ol hiç kimden salgy almady, hiç kimden hiç zat hem soramady. Onuň bolup gelşi Altynjan hatynyň bargähine belet, öň bu ýere telim ýola gelen ýalydy. Aslynda bolsa ol bu ýere birinji gezek gelyärdi.

Göni gaýtdy.

Ony – geň – sakçylaryň ýekesem saklamady.

Başy açyk, aýagy ýalaňaç bolsa-da, onuň bihal gyz dälidigi dogumly ädiminden, keşmerinden, egnindäki eşiginden bildirýärdi. Arap gyzlary bu gyz ýaly saçyny ýaýyp köçä çykmaýardy.

Seyidde başynda tuwagynyň yokdugyna ünsem berenokdy.

Ol aglajak agysyny ýolda aglan bolarly, bargähe agysyz, sessiz geldi, içeri hem sessiz girdi.

Içeri kürsöp girdi-de, içşikde biraz säginip, içerä nazar aýlady, Altynjan hatyny agtardy.

Altynjan hatyny gören Seyidde bütün durky bilen titredidi.

Ol hatyna şeýlebir seretdi. Bu seredişde: «Ýagdaýyňyz nähili?» diýen sowal-da; «Men siziň ýagdaýyňyz hakda eşidip, gynandym, halyňyzdan habar alayyn, derdiňize derman bolmaga çalşayyn diýip geldim» diýen duýgydaşlyk-da, örtenmek-de bardy.

Gyz hatynyň önünde ikidyz oturdy. Kemiş-kemiş etdi. Gözüni hatyndan aýyrman ýöne titräp durdy. Hamsykdy, sojap-sojap aglamaga başlady.

Altynjan hatyn ony köşeşdirmek maksady bilen başyny sypady.

... Şol günden başlap, Seyidde Altynjan hatynyň ýanynda galdy. Doly sagalýança ýanynda boljakdygyny hatyna ençe gezek aýtdy.

* * *

Altynjan hatynyň ýanyna barmaga ygtyýarly adamlar sanalgyjady. Togrul beg Alparslana, Süleýmana, Kabyla rugsat beripdi. Başga kişilere içeri girmek, hatynyň halyndan habar almak gadagandy. Altynjan hatyn welin ýanyna hiç kimiň gelmegini islemeyärdi. Soltana-da görünmek islänokdy, ýöne alajy ýokdy. Düşekde ýatan näsag halda görünmegi namys bilýärdi. Näsag ýatandygyna, turup bilmeyändigine jany ýanyp aglaýardy. Näsag halda adamlara görnenden ölenini müň paý gowy görýärdi. Togrul beg hatynynyň örtenmelerini aňlaýardy, şonuň üçinem ony biyjalyk etmezlige çalyşýardy.

Iki aýdan soň Altynjanyň ýagdaýy ganymatlaşdy.

Togrul soltan lukmanlar bilen maslahatlaşyp, Bagdada ugramak barada görkezme berdi.

Altynjan hatyn üçin ýörite sypa taýýarladylar. Onuň üstüne gat-gat düşek ýazyp, hatynyň kenizleri bilen ýazylyp-ýaýrap gitmegi üçin ähli şertleri döretdiler.

Sypany iki ýüz otuz esger göterýärdi. Her bir milden soň esgerleri çalyşýardylar. Soltanyň ýüz müň esgerli goşuny Altynjan hatynyň sypasyny äwmän-telesmän göterip barýardy. Bu sypany götermäge gatnaşmak goşunyň esgerleriniň arasynda uly mer-tebedi, uly derejedi. Çünki Altynjan hatyny esgerler juda hormatlaýardylar.

* * *

Bagdada gelip, Togrul beg şindem zyndanda ýatan weziri Anişirwany boşatdy.

Anuşirwan ötünç sorap, soltanyň aýagyna ýykyldy.

– Men seniň günäni geçýärim, Anuşirwan. Sen häzir eneň ýanyna bar, ondan ötünç sora!

Bu sözden soň Anuşirwan käbesiniň ýanyna ok bolup atyldy, ýöne Altynjan hatynyň agta gapydany ony içeri goýbermedi:

– Hatyn dynç alýar, rahatlygyny bozmaň!

Anuşirwan aljyrady, näme etjegini bilmedi:

– Enem janyň ýagdaýy nähili?!

– Ýagdaýy ganymatlaşýar öz-ä!..

Anuşirwan uludan demini aldy, gapa naýynjar nazar aýlady. Agta gapydan Anuşirwana ýüzlendi:

– Siz häzir gaýdyň, soň geläýiň.

– Men nirä gaýdaýyn? Meniň barara ýeke-täk gapym bar, ol hem şu gapy! Senem meni bu gapydan içeri goýbereňok. Men bar zady – enemiň ýagdaýynyň agyr bolandygyny bilýärim, zyndanda gije-gündiz eneme saglyk diledim.

Seýidde gapydan jyklady:

– Ýuwaş boluň!

Anuşirwan Seýiddä çişerilip-çişerilip seretdi, ýöne ýagşydan-ýamandan hiç zat diýmän, gapynyň sag tarapynda aýbogdaşyny gurap oturdy. Garaşmaga başlady:

– Eý, agta, sen meniň walydama: «Daşışikde ogluň Anuşirwan dergähiňe gelmek üçin garaşyp otyr» diýip aýt! – Anuşirwan walydysynyň ýanyna derhal girmäge, özüniň ýalňysandygyny boýun almaga, ötünç soramaga howlugaýardy. «Günämi geçmese näderkäm?» diýen howsala oňa güzap berýärdi. Walydasynyň keşbi göz atuwyndan aýrylmaýardy. Onuň zyndana düşmezinden öňki ahwallar, özüniň şa täjini geýşi, walydasynyň gazaply garaşy göz atuwyndan aýrylmaýardy. Herhal, günäsiniň geçilmegine sähelçede bolsa umydy bardy. Sebäbi öňler hernähili ýowuz etmişleri etse-de, walydasy onuň günäsini geçýärdi. Bu gezegem geçer. Onuň Anuşirwandan başga ezizleýän ýakyny ýog-a! Kabyl-a öwünjeň. Sözüne hä berip otursaň, ol on gije-gündizem öwünse gerek.

Ähli zat gülala-güllükdir. Sebäbi Togrul beg Anuşirwanyň günäsini geçip, ony öňki wezirliginde galdyrdy. Bu gowulygyň alamaty. «Soltan günämi geçip durka walydam geçmese bolmaz ahyryn!»

Agta gapydan esli garaşdyryp daşaryk çykdy. Anuşirwan:

– Giribereýinmi? – diýip ýerinden turup, gapa gönükdü.

Gapydan Anuşirwana nebsagyryjylyk bilen nazar aýlady, çalaja başyny ýaýkady:

– Rugsat bermedi...

– O nähili: «Rugsat bermedi?» Sen düşündirip aýdan dälşiň. Sen meni tanaýarsyňmy?

– Men sizi gaty gowy tanaýaryn. Siz bary-ýogy bir gün patyşa bolan Anuşirwan ibn Tümen. Siz Togrul beg bilen Altynjan hatynyň ogullygy. Siz mesligi göterip bilmedik nekgende. Ýagsylyga ýamanlyk bilen jogap bermegi başaryan adam siz...

– Gapy! – Anuşirwan gapydanyň iki elinden tutdy-da, batly silterledi, soňam ýüzekessir suňsurdy.

Ol ýüzüni tutup aşak oturdy.

Esli wagtdan soň onuň ýanyna Kabyl geldi.

Kabyly gören Anuşirwan onuň ellerinden tutup ýalbarmaga başlady:

– Kabyl, näme üçin enem meni dergähine goýbermeyär? Ýalbarýan, ýalbarýan, kömek et! Enem meni näletlemesin! Kabyl, gaýrat et, kömek et, enem meni näletlemesin! Men goýberen ýalňysyňa düşüňärim. Galan ömrüme guluň bolup ýaşayn. Enem meniň günämi geçmese, men adamlaryň ýüzüne nädip seredeýin?! Eger enem günämi geçmese, onda ähli kişiniň meni nätlejekdigini bilýärim men. Meniň ömrüm kábäme bagly. Men üç aýa golaý wagtda zyndanda ýatyp, köp zada akyl ýetirdim. Kabyl, gaýrat et!

– Men näme edeyin?

– Goý, enem meni kabul etsin. Men oňa ähli zady düşündirerin.

– Meni seniň ýanyňa Altynjan ugratdy, Anuşirwan. Meni diňle! Sen häzir bu ýerden git. Altynjany tolgundyrma. Onuň ýarawlygy ýok. Ýagdaýy biraz gowulaşandan soň, ol seni hökman kabul eder. Goý, ol häzir rahat dynç alsyn! Ynan, ol ýarawsyz halda hiç kime görünmek islänok, soltana-da görünmek islänok. Özünüň kesel ýatandygyny namys bilýär.

– Özi şeýle diýip aýtdymy?

– Hawa, özi şeýle diýdi.

Anuşirwan baş atyp, bargähden arany açdy.

* * *

Bir hepde garaşan Anuşirwan ýene walydasynyň dergähine geldi.

Altynjan hatyn ony ýene kabul etmedi.

Kabyl:

– Anuşirwan, sen oňa beled-ä! Rast, ol: «Kabul etjek däl» diýdimi, gutardy, näçe töwellaçy iberseňem, onuň pikirini üýtgedip bilmersiň.

– Sen oňa töwella etmediňmi? Sen maňa söz berdiň-ä?!

– Töwella etdim.

– Näme diýýär?!

– «Göwün gözgim döwüldi» diýýär.

– Indi näme etmeli?

– Senden etjek töwella – bargähiň öňünde durma.

– Başga aýtjak zadyň ýokmy?

– Ýok... Meniň elimden gelyän başga zat ýok.

Anuşirwan göwünli-göwünsiz gitdi. Öňünden Alparslan bilen Süleýman çykdy.

– Wezir, ýüzüň salyk görünýär-le? – diýip, Alparslan onuň egnine kakdy.

Anuşirwan ýagdaýyny aýtdy.

– Sen bargähiň ýanynda garaş, ol seni kabul eder. Men onuň bilen gürlleşýin, men onyrazy ederin. Seni janyndan ezip görýär ahyryn ol – diýip, Alparslan göçgünli sözledi.

Alparslan bu gün Sistana ugrayardy. Hoşlaşmak üçin Altynjan hatynyň ýanyna gelipdi.

* * *

Altynjan hatyn Alparslanyň gitjekdigine gynandy, sagalýança hiç ýere gitmän hatyralandygy üçin minnetdarlyk bildirdi, uly-uly ýeňişler gazanmagyny arzuw etdi:

– Walydam, siz maňa seljuk nesebiniň ýeňiş hanjaryny berdiňiz. Ol hanjar elimdekä ýeňiş gazanmasam bolmaz ahyryn – diýip, Alparslan bilindäki asfury hanjaryny alyp, maňlaýyna togap etdi.

– Alparslan, hany, menem pederlerimize ýeňiş getiren hanjary elime alyp göreýin-le?! – diýip, Süleýman elini uzatdy.

Alparslan asfury hanjary inisine uzatdy, birdenem yzyna aldy:

– Ýok, ýok, berjek däl! – diýip, ol hanjary biline gysdyrdy.

Kabyl dillendi:

– Ber, goý, görsün.

Altynjan hatyn hem bu pikiri goldady:

– Goý, görsin!

Alparslan başdansowma jogap berdi:

– Soň görkezerin!

Hanjaryň Süleýmana soň görkezilmejekdigine içerdäkileriň ählisi düşündi.

Süleýman öýkeledi, ýöne onuň öýkesine Alparslan pitiwa edip durmady. Ol walydasyna ýüzlendi:

– Lalam, daşarda Anuşirwan dur. Siz ony gowy görýärdiňiz ahyryn. Onuň günäsini geçmegiňizi towakga edýärin. Walydym hem onuň günäsini geçdi, öňki wezirlik wezipesinde işlemegine izin berdi.

Altynjan hatyn çuň gussa batdy:

– Men onuň günäsini geçmek isleýärin, ýöne... başaramok...

Alparslan Altynjan hatynyň agyr gussa batandygyny görüp, tiz gutulmagyny – ýakyn günlerde aýak üstüne galmagyny dileg edip, bargähden çykmak bilen boldy.

Daşarda Anuşirwan serasyma bolup durdy. Alparslan oňa göwünlik berdi:

– Wagt – lukman. Bary geçer gider. Walydam öýkesini unudar. Sen işiň bilen meşgul bol! Gowy-gowy işleri bitir. Walydaň seniň bitiren gowy-gowy işleriňi görüp, goý, ýene öňki gezekdäkileri ýaly begensin.

– Wa-daryg-a, hiç zada elim baranok.

* * *

Anuşirwan soňky gezek ýüregine daş baglap Altynjan hatynyň dergähine bardy.

Agta gapydan oňa şol öňki sözlerini gaýtalady:

– Size içeri girmek bolmaýar.

Anuşirwan gapydanyň üstüne gygyrdy:

– O näme üçin bolmaýar? Saňa bolan zat maňa bolanokmy?

Indi senem menden artykmy, eý, agta!

– Melike sizi görmek islänok.

– Näme, görmek islänokmy? Meniň mähriban kábäm meni görmek islänokmy? – Anuşirwanyň kemligi tutdy, gözüne ýaş aýlandy: – Öldüriň meni, öldüriň! Bu sözleri eşidenimden, iň gowusy, öleyin. Men kábäme gerek däl! Kábäm meni görmek islänok. Ýöne meniň ony göresim gelyär-ä! Meniň kábämi göresim gelyär! Men kábämsiz ýaşap biljek däl! Ýaşap biljek däl! Men bu pelekde ýeke galdym. Kábä-äm! Kábä-äm ja-an! Nirede sen?! Meni ýeke goýma, kábäm! Men çydap bilemok. Seni göresim gelyär-ow. Seni göresim gelyär-ow, kábäm! Goýberiň meni kábämiň ýanyna! Sen nirede, ene?

Bu mahal lukmanlar Altynjan hatynyň ýaralaryna däri-derman çalyşdurdylar.

Altynjan hatyn bu halda hiç kime görünmek islemeýärdi. Ýöne häzir Anuşirwany saklar ýaly dälidi:

– Ene jan, sen nirede? – diýip, Anuşirwan agy gatysykly gygyrýardy. Ol öňünden çykan kenizleriň, lukmanlaryň döşlerinden itip Altynjan hatynyň ýatan ýerine geldi. Onuň ýüzüne maňlaýyny degrip togap etdi: – Wa-daryg-a, wa-neýlet-a, bu tyg yzларыny görüň-ä? Nädip dözdükäler?! Wa-daryg-a, dünýäm gapysdy. Siziň şu güne düşmegiňize men sebäp boldum. Siziň ýaradar bolup, kesel ýatmagyňyza men günäkär. Men hudaýgargan ogul boldum! Alla näme üçin meniň janymy babamyňky bilen bile almadyka? Wa-daryg-a, men nädäýdim-ä, ene jan?! Meni ýanyňyzdan kowmaň! Meniň sizden başga hiç kimim ýog-a!..

* * *

Togrul soltan ikindinara Altynjan hatyny daşary gezime alyp çykdy.

Altynjan hatynyň şindem ysgyn-deramaty ýokdy. Gözüniň öňündäki uçgunjyklar gaýmalaşmagyny dowam edýärdiler.

Aşyr aýynyň ortalarydy. Howa sergindi. Demirgazyk tarapdan öwüsýän hoştap şemal janperwerdi.

Bagdat şäheri parahatdy. Şäheriň oganlary alagykylyk edip gizlenpeçek oýnuny oýnaýardylar.

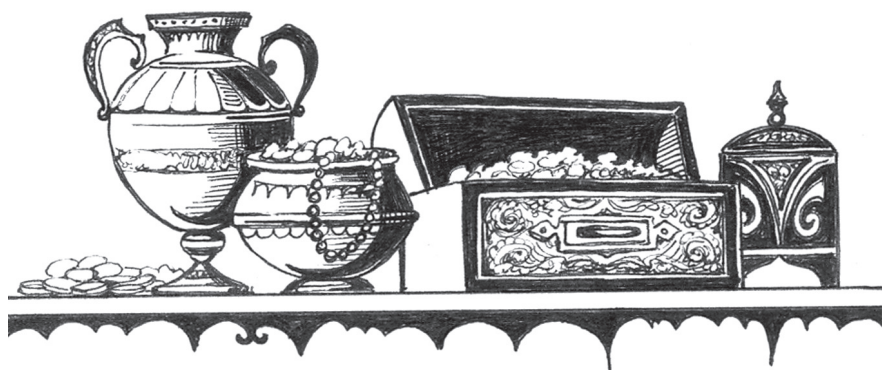
Soltan bilen hatyn dähedem-dessem ýöräp barýardy, köpden bäri bile gezim etmändiler. Dogrusy, uzaga çeken keselçilikden soň, Altynjan hatynyň birinji gezek soltan bilen gezelenje çykysydy. Şeýle bolansoň, soltan gezimiň uzaga çekmeginden howatrylanyp, hatynyny öňden taýýarlanylan düşege alyp bardy.

Altynjan hatyn alaşowhun edip gizlenpeçek oýnaýan oganlara seretdi, ýaşlygyny ýatlady. Ol:

– Begim, serediň, arap çagalary biziň birmahalky oýnan gizlenpeçek oýnumyzy oýnaýarlar – diýip, geňirgenmesini daşyna çykardy.

– Eýsem näme! – diýip, soltan biraz oýlanyp jogap berdi: – Adamyň bütin ömri – tapmak. Alla dünýäni gizlenpeçekgörnüşinde ýaradypdyr. Biri gizlenýär, beýlekisi tapýar. Dünýäniň bar lezzeti tapmakda. Durmuş gizlenpeçeginden men seni tapdym...

Ýigrimi ikinji hekaýat

TALAŇ SAÇAGY

Zyýapat uludan başlandy.

Saçak uludan ýazyldy. Onuň daşyna bäs müň adam ýerleşdi. Saçagyň üstünde adyny tutan zadyň bardy.

Üstaduddaryň hem emir çasnigiriň adamlary ýetişibildiklerinden saçaga tagam çekýärdiler.

Herdürli tagamlaryň ysytöwerek-daşa burk urýardy. Saçagyň başyna çökenler toý eýesiniň gelerine – nahara başlamaga izin bererine sabyrсыzlyk bilen garaşýardylar.

Toý eýesi – soltan oturanlary uzak garaşdyrmady. Hajyp soltanyň gelyändigini yglan etdi.

Buýsançly sesler Asmana galdy:

– Togrul soltana sahawat bolsun!

– Togrul soltana salawat bolsun!

– Togrul soltana salamat bolsun!

Togrul soltan myhmanlar bilen salamlaşmaga durdy.

Myhmanlar hatara durup, soltanyň elini maňlaýlaryna sylp, salam berip, geçip durdylar, kâbir kişi bolsa, soltanyň aýagyna, donunyň synyna maňlaýyny degrip tagzym edýärdi, alkışly sözlerini aýdýardy.

Soltanyň jansyzlary tertip-düzgüne gözegçilik edýärdi.

Biraz wagtdan soň hajyp Abdyrahman Agajy Altynjan hatynyň gelyändigini mälim etdi:

– Muhammet Togrul soltanyň hatyny hem naýyby Altynjan hatyn gelyär!

Myhmanlar ýene jem bolup gygyryşdylar:

– Altynjan hatyna salawat bolsun!

Bu sözler hemem Togrul soltana dilenilýän üç dileg birsyhly gaýtalandy.

Togrul soltan hatyny bilen özleri üçin niýetlenilen sypa tarap ugrady. Adamlar jaýlaşykly ornaşansoň, tagamyň hormatyna Amydylmülk (baş wezir) Gurhan okady.

– Adamlar, bu gün – Nowruz! Bu gün – Täge ýyl! Perwerdigär bize geçen ýyly synag ýyly etdi. Soltanlygymyza agzybirligiň saklanmagy, dildüwşükleriň bolmazlygy üçin bar başarnygyny sarp edip, gije diýmän-gündiz diýmän işlän umury istihbaradymyzyň sahyby Bekdaş Rudbarynyň janyna kast edildi. Onuň ýatan ýeri ýagty, jaýy jennet bolsun! Ol biçäk hüşgär, aladaçyl adamdy. Ol köp-köp adamlaryň pyssy-pyjurlyklarynyň üstüni açan sahypdy. Ol biziň soltanlygymyzy köp-köp hyýanatçylykly pällerden halas eýledi. Ýöne janyna kast edildi. Soň, görüp otursak, ol wagşylygy etdiren kişi öz adamymyz – Ybraýym eken. Meniň doganym Ybraýym – goý, onuň ýatan ýeri jennet bolsun! – parahat dünýämize zorlugy, sütemi girizjek boldy. Parahat günümize gan çaykap, rafyzy mezhebine¹ öwürmäge çalyşdy. Ol biziň arkamyzda Perwerdigäriň durandygyny unudty. Perwerdigär bize Arslan Besasury Türkmeni eden ýowuz işleri üçin jezalandyrmaga, arap emiri Kuraýyş ibn Bedrany akylyna aýlamaga, mömünler emiri Kaýym Bemryllahy öz tagtynda gaýtadan oturtmaga güýç-kuwwat berdi. Perwerdigäriň bu asyly işi bize ynanandygy üçin buýsanjymyzyň çägi ýokdur. Çawymyz ýedi yklyma² doldy. Men galan ömrümi-de ähli musulman raýatlarymyň rahatlygy, bolçulykda ýaşamagy üçin sarp ederin. Allatagala maňa kapyrlary musulman etmek parzyny ynanady. Sizi parahat ýaşatmak – meniň borjum.

Myhmanlar ýene gygyryşmaga başlady:

– Togrul soltana salamat bolsun.

– Togrul soltana salawat bolsun!

– Togrul soltana sahawat bolsun!

Tagama bissimylla edildi.

Daşdan seredeniňde desterhanyň üstünde goýlan nygmatlary, tagamlary iýip-tükedip bolar ýaly däldi. Ýöne bu pikir nädogry eken. Ýhlas bilen ýapysylanda gutarmajak zat ýok eken. Soltanyň desterhanyndaky zatlar gutarmasa-da gutaraňkyrlady.

Desterhana getirilýän kakmaçlaryň, çişlikleriň, gowrulan etleriň zyy üzülenokdy. Ýogsam soltanyň saçagyndaky nygmatlary, tagamlary iýip tükedip bolýandygyny oturan myhmanlar görene göz etjekdiler.

Iň kyn – garyn doýsa-da gözüň doýmaýanlygy.

Oturanlaryň galabasy garynlary doýansoňam gözlerini doýurmak üçin bir adamlyk iýdiler.

– Altyn gyz, ýagdaýyň niçik? – diýip, soltan hatynyndan ýuwaşja sorady.

Altynjan adamsynyň sözünü makullap baş atdy:

– Gowy, begim, gowy.

* * *

Göçgünli saz çalynýardy.

Saçakdaky zatlardan iýlip-içilip bolnandan soň, aýat-töwir edildi, Gurhan okaldy.

Şondan soň myhmanlar aýdym diňlemäge, iki adamboýy beýiklikden asylan ýüpüň üstünde ýöräp, herhili oýunlar görkezýän darbazlara tomaşa etmäge, rakys oýnamaga girişdiler.

Altynjan oturan ýerinden Kabyly agtardy. Soltanyň yerinden turup, baş wezir bilen nämendir bir zadyň gürrüňini edip durandygyndan peýdalanyp, Kabylyň ýanyna bardy:

– Hatynyň gelmedimi?

– Hatynym seniň bir otagyňa hiç kimsäni eltmän, daňdandan bäri içinde otyr. Başda niýeti iki otagyňy eýelemekdi, ýöne bolmady: seniň akgyzlaryň, wezir-wekilleriniň hatynlary eýýäm köp zatlaryňy öz aralarynda paýlaşdylar. Olar zatlaryň towsa göterilmegi üçin soltanyň izinine garaşyp irikgä bolup otyrlar.

Altynjan Kabylyň bu sözüne ör-gökden boldy:

– Öňünden paýlaşylsa, onda bu deňlik bolanog-a?!

– O nämäniň «deňligi»?!

– Talaň saçagy toýunda ähli kişi talaň öýe deň gadam urmaly. Öňünden paýlaşmak resime laýyk gelenok.

– Wa-weýla, gör-ä munuň tapýan sözünü! – Kabylyň keýpi gaçdy. – Wa-wayla, meniň dilimi kesmeli.

* * *

Jandarlar derrew Altynjan hatynyň emrini ýerine ýetirdiler: onuň haremhanasyndaky hatynlary zor bilen daşaryk çykardylar, talaň saçağynyň başyna getirdiler.

Kabylyň hatyny: «Bu näme etdigiň boldy seniň? Şumy indi seniň biziň aladamyzy etdigiň?» diýen terzde Altynjana bakdy. Altynjan ol haýbatly garaýşy görmedikden boldy.

Altynjan hatyn Kabyl dagynyň öýkesini ýazjakdygyna ynanýardy, şonuň üçin onçakly gynanybam duranokdy. In esasy zat, talaň saçagy toýuny resime görä geçirmekdi.

Geçen ýyl nowruzdaky talaň saçagy toýunda Altynjan hatyn Reýdäki in gowy görýän jüpbe-jygalaryny, gymmatbahaly şaý-sepleriniň käbirini Bagdatdaky, Wasytdaky köşgüne ugradyp gizläpdi.

Megerem, Beýik Perwerdigär Altynjanyň bu ogryn eden işini halamady. Şonuň üçinem onuň şol gizlän zatlaryny Abulharys Arslan Besasury Türkmenе talatdy. Indi talaň saçağyndan alnyp galynan zatlaryň birem ýok. Ol baýlyklar seljuklylaryň duşmanlaryna siňdi. Altynjan bolsa ol zatlaryň öz in ýakyn adamlaryna siňmegini, olaryň begenmegini isleýär.

Rowaçlyk üçin halallygy saklamaly!

Nowruz günü täze durmuşa başlamaly. Täze durmuşy päklik, halallyk bilen başlamaly.

Nowruz – täze gün.

Nowruz – täze ýaşayş.

Nowruz – Altynjan hatyn üçin hem täze gün, hem täze ýaşayş.

Soltan biraz dymşlykdan soň hatynyna ýüzlendi:

– Altynjan, sen taýýarmy?

Eý, Hudaý, bu ýylky berjek berekediň, ykbalyň nähilikän seniň?!

Her ýyl umytda, özem süýjüden süýji umytlarda goýup, şu güne, şu ýaşa ýetirdiň. Goý, mundan beýlägem amanda hem abraýda sakla, eý, Perwerdigär!

Altynjan öýüne, haremine ýene bir ýola göz aýlap:

– Men taýýar, begim! – diýdi.

– Onda myhmanlarymyza izin bereli – diýip, soltan myhmanlara göz aýlady.

Myhmanlar soltanyň aýtjak sözüne sabyrсыzlyk bilen garaşyp durdylar.

– Eý, meniň eziz byradarlarym! – diýip, soltan sözüne birpaýyz dyngy berdi: – Geçen saparky talaň saçagyndan – nowruzdan bäri alhamdulilla³, Perwerdigär bize eçilmek eçildi. Perwerdigär maňa berdi. Men – Perwerdigäriň ýerdäki wekili. Ol öz beren zatlaryny iň ýakyn adamlaryma paýlamagymy, sizi hoş etmegimi, sizi şerefdarlykda, sahatlykda ýaşatmagymy isleýär. Hany, siz maňa aýdyň, Perwerdigär bir ýylyň içinde beren baýlyklaryny bermänem bilerdimi?

Adamlar jem bolup gygyrdylar:

– Bilerdi!

– Bermedimi?

– Berdi!

– Alla bizi ýalkadymy?

– Alla bizi ýalkady!

– Besasury ýaly näkesleri ýagy edip, taladyp bilerdimi?

– Bilerdi!

– Alla üstümize ýagy sürüp talatdymy?

– Ýok, talatmady! Alla bizi ýalkady!

– Ýer godukladyp, ählije baýlygymyzy ýeriň aşagyna düýnedip bilerdimi?

– Bilerdi!

– Ýer godukladyp, ýeriň aşagyna düýnetdimi?

– Ýok, düýnetmedi! Alla bizi ýalkady!

– Sil-harasat inderip, weýrana salyp bilerdimi?

– Bilerdi!

– Weýrana saldymy?

– Ýok, weýrana salmady! Alla bizi ýalkady!

– Näkeslere ogurladyp bilerdimi?

– Bilerdi!

– Ogurlatdymy?

– Ýok, ogurlatmady! Alla bizi ýalkady!

– Ýangyn döredip, ähli zadymyzy ýakyp-ýandyryp bilerdimi?

– Bilerdi!

– Başymyza ýangyn belasy geldimi?

– Ýok, gelmedi! Alla bizi ýalkady!

– Alla bizi ýalkadymy?

– Alla bizi ýalkady!

– Sebäp – biz şeýtanyň alyna gitmedik. Sebäp – biz diňe Allatagalaga hoş geljek işleri etdik. Soltanlygymyzyň ýylsaýyn baýamagy, siziň bereketde, bolçulykda ýaşamagyňyz – Allanyň Ýerdäki wekiline sygynýanlygyňyzdadyr! Biziň ryskymyz agzybir-ligimizdedir! Soltana goýýan hormatyňyzdadyr!

– Togrul soltana salawat bolsun!

– Kadyr bizi ýalkady. Bize gülüp bakdy, ol bizi tebigy be-la-beterlerdenem, duşman zulmundanam gorap saklady. Duşmanlardan goranmaga ägirt uly güýç-kuwwat berdi.

Adamlar: «Togrul soltan!», «Togrul soltan» diýip gaýtaladylar.

– Bu gün – Nowruz! Bu gün – Täge ýylymyzyň başlanan günü. Täge ýylymyzy Haktagala berekete, sahawata doldursyn!

– Omyň!

– Beýik Muhammet Togrul soltana salamat bolsun!

– Beýik Muhammet Togrul soltana salawat bolsun!

– Beýik Muhammet Togrul soltana sahawat bolsun!

Baş müň kişi bu sözleri yzly-yzyna gygyryp gaýtalady.

– Meniň eziz byradarlarym! Hatynym Altynjan bilen Hak-tagalanyň eçilen baýlyklaryny, öýümizi size tabşyrýarys. Goý, soltan maşgalasynyň emläkleri size, siziň maşgalaňyza ýoksun, rowaçlyk, şowlulyk, bolçulyk getirsin! Uzak-uzak ýyllar häzir-ki ýaly sahawatlykda, salawatlykda, salamatlykda talaň saçagy toýuny geçirmek nesip etsin! Byradarlar, öýümiziň ähli gapy-lary, sandyklarymyz siziň üçin açykdyr. Ähli zadymyz siziňki bol-sun, byradarlar! Biz häzir köşgümüzden çykyp gidýäris. Gelyän-çäk siz özüňize ýaramly hasaplan zatlaryňyzy alyberiiň! Bizden size rugsatdyr!

Togrul soltan Altynjan hatyna elini uzatdy. Altynjan hatyn soltana elini berdi.

Olar öýlerinden çykdylar.

Bu mahal olaryň ýanlarynda haşymlyry-da ýokdy, çünki sol-tan olara-da talaň saçagyna gatnaşmaga izin beripdi.

Togrul soltan bilen Altynjan hatyn karargähe bardylar. Öz ýerlerine geçip ornaşdylar.

– Dürnazar, sen näme üçin talaň saçagyna barmadyň? – diýip, soltan sahybyna ýüzlendi.

– Siziň jan saglygyňyz meniň üçin, meniň adamlarym üçin iň uly baýlyk, aly makam! – diýip, sahyb Dürnazar jogap berdi.

Jogap soltanyň hoşuna geldi. Ol sahyba nämedir bir zat sowgat bermek isledi. Arman, ýanynda hiç zat bolmansoň (indi öýünde-de hiç zat galan däldir!), ahmyrly hyrçyny dişledi.

* * *

Gije bir çene bardy.

Howa salkyndy.

Talaň saçagynyň gutarandygyny, myhmanlaryň gidendigini eşidenlerinden soň, Togrul soltan bilen Altynjan hatyn öýlerine ugrady.

Altynjan hatyn soltandan bir-iki ädim yzdan ýöräp barýardy. Soltan oňa durup garaşýardy. Onuň keypi çag-çagdy. Eden işinden aka hoşnutdy.

Ol hiç wagt baýlyga kowalaşmandy. «Gysgançdan ýabgu bolmaz» diýen pähime düýrmegi bilen ynanýardy. Onuň göwnüni galkyndyryýan zat baýlyk däldi, hökümdarlykdy. Baýlyk hökümdarlygyny saklamagy, giňeltmegi üçin serişdedi. Ol öýüniň boşap galmasyna birjik-de gyýylmaýardy. Çünki öýüni islendik pursady islendik zadyndan dolduryp biljekdigini bilýärdi.

Öýüň derwezesiniň önünde olary Amydylmülk garşylady:

– Ýataryňyz ýaly düşek-de ýok, hiç zat-da!

– Bir alajyny taparys.

– Men öýümden ýorgan-düşek getiräýeýin, hökümdarym?!

– Ýarygije biynjalyk bolma. Derrew daň atar. Onsoň Kadyr bir çykalga tapyp berer. Ýogsa-da, gyzjagazyňa sowgat almaga yetişdiňmi?

– Aý, zeleli ýok... – diýip, baş wezir müýnli ýylgyrdy.

Soltan Altynjana seretdi. Hatyn düşündi, gulagyndaky gulakhalkasyny, boýnundaky pöwrize hem ýakut monjugyny alyp, adamsyna uzatdy:

– Alyň!

Soltan hatynyna nebsagyryjylykly seretdi. Onuň bu aýgydy-
na welin, çyn ýürekden buýsandy. Ol hatynynyň gulakhalkasy
bilen ýakut monjugyny (Bu monjugy birmahal Altynjana Mäne
baba sowgat beripdi.) Nasyr Kundura berdi:

– Amydylmülk! Ine, bu gulakhalkany hatynyňa, bu monjuk-
lary bolsa gyzyňa ber. Özem aýt: «Togrul soltanyň hatyny Altyn-
jan hatyn özüniň iň gowy görýän, dakynyp ýören zatlaryny maňa
berdi. «Hatynyňy hem gyzyňy begendir!» diýdi» diý.

– Ömrüm size sadaga bolsun, hökümdarym!

Olar hareme girdiler.

Içeri öňki içeri däldi.

Adamlar ýanyp duran şemlere çenli alyp gidipdirler.

– Nädip ýatarkak?! – diýip, Altynjan pşyrdady.

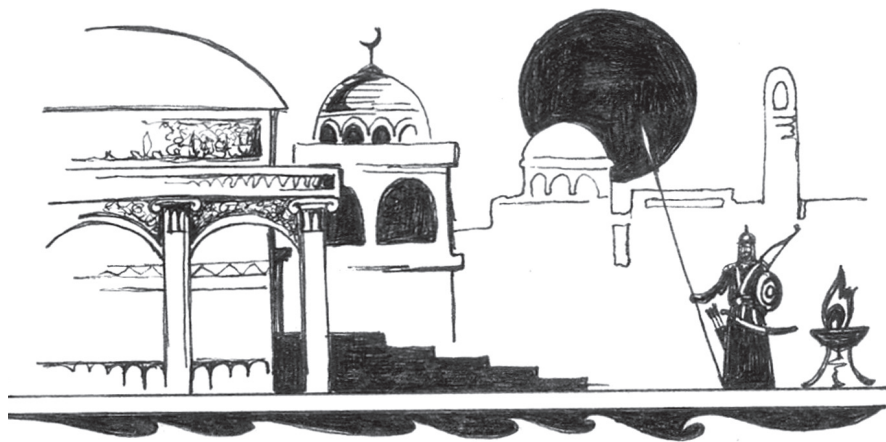
– Birinji gezek däl ahyrn – diýip, soltan egnindäki abasyny
ýere ýazyp: – Muhammet aleýhyssalamyň bir abasynyň aşagyna
baş bolup ýerleşenlerinde⁴ biz iki bolup ýerleşmerismi? – diýdi.

– Siz ýatyň, men oturybereýin.

– Ýok, ýok, ikimizem gözümüziziň awusyny alaly.

Är-aýal bir abanyň üstüne ýerleşdi. Uzynly günüň ýa-
dawlygyndan soň, olar süýji uka batdylar.

Maksadyňa ýetip alan ukyň süýji bolýar.

Ýigrimi üçünji hekaýat

ZENAN ÖMRI – GARAŞMAK

Togrul soltan Abu-l-Aswar Şawur Birinjiniň¹ sowgat iberen senjap² possunyny Altynjana geýdirdi.

– Sparetranyň³ gahrymançylygy hakda uly gürrüň edýärler, ýöne onuňky seniň gahrymançylyklaryň ýanynda hiç zatdyr. Seniň Hyratda, Nyşapurda, Amulda, Darganda, Dehistanda, Etekde bolan söweşleriň hersinde görkezen gaýduwsyzlygyň Rüstem Zal deýin men-men diýen ärleriň bütin ömürlerine görkezen gahrymançylyklaryna gaýry dur diýýär. Meni seniň janyň sag dældigini, derdiň agyrdygyny aňýaryn, ýöne sen özüňe zor salyp, mydama aýak üstünde. Sen maňa özüňi kesel halda görkezmek islemeýärsiň. Munyň nädogry, Altynjan. Kesellemegi, garramagy Alla tapypdyr. Men geçen günlerime ser salýaryn welin, indi, görüp otursam, sen ýeke gezegem keselläp düşekde ýatmansyň. Meni Ybraýymyň elinden halas edeniňden soňam sen özüňi oňly bejertmediň. Bejermek, ýaraňa seretmek üçin gelen tebipleri, lukmanlary kowup goýberdiň: «Mende hiç hili dert ýok» diýip. Men kän oýlandym hem seniň Zenjanda – Kabylyň yktasynda birki aýlyk dync almagyňy makul hasapladym. Sen arkaýyn ýatyp dync al.

Men Ysphyhana gidip geljek. Iki aýdan dolanaryn – diýip, Togrul beg hatynynyň gülgün ýüzünden sypady.

Soňam, Kabyła görkezme berdi:

– Men gelyänçäm Altynjany saňa ynanyryn. Goý, ol seniň Zenjandaky yktaňda bolsun.

Kabyl baş atdy.

Soltan aladaly gürlledi:

– Ysphyhandan gelyänçäm sen Zenjanda Kabylyň myhmany bol. Men göni şo ýere bararyn.

Gyş güni bolansoň, Altynjan soltanyň uzak ýola öz tebibini bilen gitmegini isledi, ýöne soltan tebibe, rast, Altynjanyň ýa-nynda gözegçilikde bolmaly diýdimi, gürrüň gutardy, üýtgetjek zadyň bolmaz, tebip diýlen zady eder. Naýyp-hatyn sözüniň ýer almajakdygyna gynanmak gynandy, herhal, boýun sundy, adamsyny esli aralyga çenli ugratdy.

Altynjan hoşlaşyk pursady Togrul begiň özüne nähilidir bir möhüm habar aýtmakçy bolýandygyny aňyp, oňa soragly bakdy:

– Altynjan, sen dünýä deýin giň. Sen meni mydama öz giňligiň, merdi-merdanalygyň bilen haýrana goýýarsyň. Sen meniň üçin Anuşirwany zynjyrlap, zyndana taşlamaga erk tapan merdana, dogrusy, häzir «hatyn» sözüni ulanmak islämok. Çünki sen hatyndan has ýokardaky adam. Has dogrusy, sen beýik adam! Anuşirwan – seniň ogluň. Ol meniň hem oglum. Onuň edep-ekramyna, edim-gylymyna, söweşlerdäki batyrlygyna, harby hem serkerdelik tilsimlere ökdeligine synym oturýar. Ol özüniň wezirlilik işini aňryýany bilen oňarýar.

Togrul soltanyň bu sözlerini diňlände Anuşirwanyň boluşlary, ýüzüne durşy Altynjanyň göz önünde janlandy. Şol galagoply pursatlary ýatlamak oňa juda agyrdy: her gezek gözüne ýaş aýlanýardy, agyr gama batýardy. Ýene şeýle boldy: kemligi tutdy, sojap-sojap aglady.

Altynjanyň agladygyça aglasy gelyärdi.

Ony köşeşdirip bolmajakdygyna belet soltan hoşlaşyp, ýola düşdi.

Altynjan soltanyň yzyndan garap durşuna Anuşirwanyň elewreýşini ýatlap uzak durdy. «Wa-weýleta, men Anuşirwanyň günäsini geçjek, ýöne muny men başaryp bilemok, onuň günäsini geçip bilemok. «Ine, meniň betbagtlygym...» diýip, ol pysyrdady, möňňürip aglady.

– Altynjan, gideli. – Kabyl atyny çapdyryp geldi, uýasynyň aglaýandygyny görüp, geňirgendi: – Eý, seniň bolşuň nähili? Her gezek soltany ýörişe ugradyp, soňundan aglamaň näme seniň?

Altynjan Kabyla jogap berjek bolmady. Sebäbi – ol näme jogap berjegini bilmedi. Onuň özem her gezek soltany uzak ýola ugradanda gözyaşyny saklap bilmeyändiginiň hikmetine doly düşünmeýärdi. Ýogsam ol her gezek soltany ýörişe ugratmakçy bolanda özüne erk etmegi, gözyaş dökmezligi berkdenberk tabşyryrdy. Ol özüne söz berýärdi, ýöne sözünde durup bilenokdy, niçik, soltan adaty ýylgyryşy bilen hoşlaşanda damagy «hykk» edip dolýardy, onsoň ol daşlaşdygyça içki harasaty köwsar alyp başlaýardy. Näçe çytraşsa-da, gözyaşyna, teý, erk edip bilmeyärdi. Ýogsam ol soltanyň sag-salamatlykda, ýeňiş bilen dolanjagyny bilýärdem. Barybir, Altynjan hatyn soltany ýörişe ugratmaga öwrenişip bilmeyärdi. Rast, şu güne çenli öwrenişip bilmedimi, indi galan ömrüne-de öwrenişip bilmeşe gerek.

Adam bagta-da, betbagtçylyga-da öwrenişýär eken.

Adam kynçylyklara-da werziş bolýar eken. Altynjan hatyn geçen ömründe kân-kân zatlara öwrenişdi. Agyr günlere-de, sagadatly günlere-de öwrenişdi. Soltany alys ýörişe, söweşe ugratmaga welin, öwrenişip bilmedi. Diňe bu däl, Altynjan hatyn garaşmaga-da öwrenişip bilmedi. Ýogsam onuň ömrüniň galaba bölegi garaşmak bilen geçdi. Şeýle bolansoň, Altynjan garaşmaga ram edäýjek ýaly welin, ýok, beýle bolmady, garaşmak onuň kalbynda mydama terligini saklady.

Garaşmak Altynjan hatyny her gün elendirdi. Onuň göwnüne, birden gapy açylyp, içerik soltan giräýjek ýaly bolup dur. Özem bu duýgy onuň aňyndan gije-gündiz aýrylmady. Ol

gijelerine tisginip telim ýola oýandy. Özem özüni soltan yralap oýarjak bolýan, oýaryp bilmän örtenýän ýaly duýýardy. Onsoň ol alabasgy bolup oýanyrdy. Soltanyň ýokdugyny görübem başyny täzeden ýere goýýardy.

Altynjan hatyn ýeke-kä köplenç ýassykda ýatmaýardy. Asyl, ol düşekde-de ýatmaýardy. Ol gyz-gelinleriň telwas edýän düşeginiň gapdalynda – yzgarly ýerde ýatýardy. Her gije ýer diňläp ýatýardy. Ol muny soltanyň gelenini bilmän ät galmazlyk üçin şeýle edýärdi. Ýok, diňe bir soltanyň gelyändigini bilmek üçinem däl. Soltan ýörişe gidensoň, döwlethana onuň garamatynda galýar ahyryn! Şeýle bolansoň, köşge bakan kimiň gelyändigini öňünden bilmek onuň üçin juda zerurdy!

Her bir döwletiň öz duşmany bolýar. Muhammet Togrul soltanyň döwletini öz döwletine öwürmek isleýän soltanlar, hanlar, begler hem az däl. Onsoň Muhammet Togrul soltanyň haýsydyr bir ýere söweşe gidendiginden peýdalanyp, köşge çozuş etmek isleýän Arslan Besasury pisintler, az hem bolsa, bar. Şeýle pälli ýagylaryň gelyändigini köşkde özünden başga öňünden anyklap biljek ikinji bir adam ýok. Hut şu zatlar üçin hem Altynjan, islese-islemese, yzgarly topraga başyny goýmaly, soltanlygyň rahatlygynyň aladasyny etmeli bolýar. Ýogsam onuň hem asylzada kişiler kimin ýumşajyk düşekde dünýäni unudyp, agnap ýatasy gelyär. Kişmiş iýseň çöpi bar: soltanyň hatyny bolsaň, käbir zada, özem gerekmejek zada döz gelmeli bolýarsyň. Altynjanyň bu edähedini akgyzlar, ferraşlar, jamedarlar tekepbirlik diýip düşünyärler. Umury istihbaratyň sahyby sähel zat ýüze çyksa, köşge kimdir biri ýakynlaşsa öňünden habar berjekdigini hetjykläp-hetjykläp nygtaýar. Sebäp, bu onuň işi. Şu zatlar üçin çar ýanda onuň adamlary ýörite sak durlar. Ýöne Altynjan sahyba ynansa-da, jandurmazlyk edýär. Onsoňam bu möhüm zady Altynjan, hernäçe islese-de, özgä ynanyp bilenokdy. Ýogsam ol käteler özüne gaýa-gopuz ýok ýerden dowla düşmezligi, parahat ýaşamagy, Allatagalanyň eçilen eşretlerinden peýdalanmagy, ýumşajyk düşekde gözünüň özi açylança hezil edip ýatmagy

sargyt edýardi. Bu pikire gulluk etmegi unayardam, ýöne biraz wagtdan soň ýumşajyk düşeginden sypyrylyp düşüp, yzgarly ýere başyny goýanyny özem duýman galýardy.

Altynjan hatyn garaşýardy.

Ol ençeme atyň dükürdisiniň içinden Muhammet Togrul soltanyň atynyň dükürdisini parhlandyrmagy başaryardy. Özem ol at aýagynyň dükürdisinden soltanyň içki ahwalatyny – gaharlydygyny ýa-da göwnühoşdugyny anyklaýardy.

Soltan her gezek ýorişden gelende Altynjana bir hoşamaý sözüni hökman aýdardy. Özem ol aýtjak sözüniň Altynjana nähili täsir etjegini bilýän bolmaly. Bilibem aýdýan bolmaly.

Zenanlaryň ganaty – hoş söz.

Zenanlaryň gysyny ýaz edýän mähribanlary bar.

Altynjan hatyn gysyň ýatagan deýin sarsar ýiti sowugynda-da buz ýaly ýere bagryny berip, hoşamaý söz aýdyp ganat bekletjek mähriban soltanynyň gelerine garaşýar.

Ýaş könelişiberse, tejerrut bolmak agyr düşjek eken: adam özüne nedim küýsär eken.

Är hatyna, hatyn äre gerek, ýaş bir çene baransoň has zerur gerek eken.

Ýekelik – güzap.

Ezraýyl kä çala garasyny görkezip, kä depeden aňyrdan jyklap, sesi bilen özüniň bardygyny duýduryp ugrandan soň-a ýekelik hasam güzap eken.

«Öljek däl!» diýip gykylyklap oturan kişi ýokdur. Çünki Ezraýyl her kişiniň dilini tapyp, razy edip, onuň amadyny sessizje alýar. Ol amadady almaga ýagy ýaly bolup gelse-de, mylaýymlyk bilen, ýagdan gyl sogran ýaly edip, gygyrtman-bagyrtman alýar.

* * *

Altynjan soňky döwür darkaşlara köp gatnaşýardy, özem gözsüzbatyrlyk bilen özüni ýagynyň jümmüşine urýardy. Her gezekki darkaşdan soň serkerdeler Altynjan hatynyň nähili gaplylyk bilen söweşendigini wasp edýärdiler.

Elbetde, soltan üçin hatynynyň söweşde görkezen gahrymançylyklary hakda eşitmek ýakymlydy. Onuň görkezen harby tilsimleri, öldüren kapyrlarynyň sany hakda eşitmek hem ýakymlydy. Soltan serkerdeleriň taryply sözlerini diňläp otyrka birden oňa wehim aralaşyrdy: «Birden tötänlikde Altynjany öldüräýmesinler?» Söweşde, nämeler bolmaýar?

Altynjanyň söweşe girmegi hökmanmy?

Seljuk soltanlygy, seljuk goşuny Altynjanyň güýjüne, he-maýatyna mätäçmi?

Ýok, mätäç däl!

Togrul soltan içki pikirini açyk aýtmakdan saklandy, ýöne bu barada wezirleriniň, serkerdeleriniň käbirine Altynjan söweşe gitmekçi bolanda her hili bahanalar bilen onuň gitmeginiň önüni almagy tabsyrdy.

Hak aýdylypdyr: «Temeni haltada gizläp bolanok!» Her ge-zek ýorişe ugrajak bolanda wezirlerdir serkerdeleriň elewreme-lerinden özünden haýsydyr bir syryň saklanylýandygyny Altynjan aňdy, ol syryň nämediginiň anygyna-da ýetdi. Soltanyň tabsyrygy hakda eşiden Altynjanyň tas ýüregi ýarylypdy. Ol soltandan öýke-lemek öýkeledi.

Soltan bilen hakyt ýigrimi üç günläp gürleşmedi. Togrul beg onuň öýkesini ýazjak bolup herhili hoşamaý sözleri aýtdy, herhili gymmatbaha sowgatlary berdi. Barybir, öýkesi aýrylmady.

Soltan ahryy:

– Bolýar, men sözümi gaýdyp aldym. Islän darkaşaňa gatnaş, ýöne yüregiň hernäçe ürüksese-de, gözsüzbatyrlyk etme. Özüni gora, sen maňa gereklişiň. Hergiz şuny unutma! Maňa seniň darkaşda ýeňiş gazananyňdan haremhanada gül-gül açylyp, bähre birle oturanyň has zerur – diýdi.

Darkaşlara gatnaşyp ugranyndan soň Altynjanyň ýüzi açyldy.

Soltan Mübärek hana:

– Altynjan darkaşa girende ony on-ýigrimi haşar bilen iki tarapyndan bahabar boluň, goraň – diýdi.

Togrul soltanyň göwnüne bolmasa, Altynjan hatyn özüni görtetin ajalyň üstüne oklaýan ýalydy. Soltanda bu pikiriň

döremegi yöne ýerden dälđi. Altynjan hatynda nähilidir bir howlukmaçlyk bardy. Onuň käbir sözleri soltan bilen hoşlaşyk sözüne meňzeýärdi. Togrul soltan: «Altynjan näme üçin özüni ajalyň üstüne oklaýarka?» diýip oýlanýardy, hernäçe oýlansa-da, hatynyndaky bu bedellige teý anyk jogap tapyp bilenokdy. Hut şonuň üçinem ol özüni iba kylýardy...

Ýigrimi dördünji hekayat

ÝAŞLYGYŇ ÝARANY – ARZUW, GARRYLYGYŇKY – ÝATLAMA

Garyň ýagmasyna Muhammet Togrul soltanyň mydama-da göhi gelyärdi. Onuň ynanjyna görä, gar – Allatagalanyň aklygydy. Aklykda derdiň galmaly däl. Muhammet Togrul soltanyň göwnüne bolmasa, gar Altynjanyň ähli derdini dep etmek üçin ýagýan ýalydy. Soltan hatynyny daşaryk alyp çykmagy ýüregine düwdi.

Ol Altynjany galyň geýindirdi-de, gujagyna alyp daşaryk çykardy.

Esli günläp daşary çykman ýatan Altynjanyň garyň aklygyna gözi gamaşdy.

Soltan Altynjany emgenmän göterip barýardy. Asyl, garrylyk duýlanokdy onda. Altynjan horlanan-da bolsa, agramy dört batmandan agyr däl onuň.

Muhammet Togrul soltan Altynjanyň egnindäki possuny az görýän ýaly, öz egnindäki jüpbesini-de onuň egnine atdy.

Haşym galyň possuny garyň üstüne düşedi. Soltan Altynjany şol possunyň üstünde oturtdy. Özem onuň gapdalynda oturdy. Soltanyň keýpi kökdi. Ol garyň üstünde uzyn süýnüp ýatdy. Kellesini Altynjanyň uzyn salyp oturan aýaklarynyň üstünde goýdy:

– Altynjan, ýadyňa düşýärm, Horezminden Horasana gaýdanymyzda çölde garyň üstünde şeydip oturypdyk.

– Begim, men garyň üstünde şýdip oturan pursadymyzy tas her gün diýen ýaly ýatlandyryn.

– Ol sende-de gowy täsir galdyrypdyr-da onda?! Menem ol pursady köplenç ýatlaýaryn. Ondan bäri bir ömür geçäýipdir.

– Şonda begim maňa bütin ömrüme many-ganat beren bir hoş söz aýdypdy. Men, ana, şol hoş sözi ömrüme ganat edinip ýaşadym.

– Şol gezek näme diýenim seniň ýadyňda bolsa-da, meniň ýadymda ýok, ýöne şonda aýdan sözüm, rast, ömrüňe ganat beren bolsa, onda ol söz gowy sözdür. Altynjan, men näme üçindigini takyk bilmeýärim, ýöne, näme üçindir, soňky wagt-larda geçen günlerim, ömrüm hakda köp oýlanýaryn. Men seni aýamda götermändigime bu gün biçak ökünýärim. Jahangirlik bilen aşa başagaý bolup, men seni az ezizläpdirin, Altynjan. Wah, şu ömrümi täzedan başlamaly bolsa, onda men ömrümi saňa bagyş ederdim. Men öňki aýdan sözlerimi bu gün gaýtalamak bilen, pikirimi, maksadymy üýtgetmändigimi nygtamakçy bolýaryn. Alla: «Aýallaryňyz – zyýaratgähiňizdir»² diýýär. Beýik Perwerdigär bu sözi hut meniň üçin aýdypdyr. Hakykatdan hem sen meniň zyýaratgähimsiň, Altynjan. Saňa näçe zyýarat etsem hem azdyr.

– Eý, begim, soltanyň hatynyny gowy görýändigini aýtma-gy hökman däl. Aýtmasaňyz hem men nähili garaýandygyňyzy duýýaryn. Siziň maňa oňyn garaýyşyňyz külli kynyk begleriniň hatynlarynyň hem hormat-gadyrlarynyň ýokary bolmagyna ýar-dam berdi. Çünki ähli kişi soltandan nemuna alýar. Soltan hatynyna nähili garaýyşda bolsa, onuň egindeşlerem öz hatynlary-na şonuň ýaly garaýyşda bolýarlar. Her bir halkyň batyny³ – şol halkyň hatynlaryna bolan garaýyşlarynda jemlener eken. Ze-nanlar – halkyň iman mizany eken, batyn mizany eken... Türk-menler beýleki musulman halklardan aýal-gyzlaryna garaýyşlary boýunça görnetin parhly: ýüzlerine hyjap örtmeýärler. Meniň hem hyjapsyz gezmegim, siziň bilen agaýana sözleşmegim din kada-kanunyňa sygmaýar.

Soltan gapdalyndan bir penje gar aldy-da, ýüzüne sürtdi, soňam hatynynyň sag elini döşüniň üstünde goýdy:

– Senden gizlemäyin, men saňa bir zat bolar öydüp gorkýaryn. Ynansaň, men bu ýat pelekde sensiz galmakdan gorkýaryn.

– Ezizlenýän hatynlar ölmez, begim. Siz meni ezizleýärsiňiz. Onsoň men ölmerin. Arkaýyn boluň, ýok, ýok, ölmerin!

– Meniň bu pelekdeki ýüregime iň ýakyn pettanym⁴ sensiň. Birmahallar pelek özümiňkidi. Ähli wezir-wekiller, ähli baýlar, bezirgenler, esgerler özümiňkidi. Dosty-ýarlarym, ata-enem özümiňkidi, ýöne wagt bu garaşsmy çepbesine çöwürdi. Özümiňki hasap eden atam-enem özümiňki däl eken. Olar meni mähirlerinde-nem doly gandyрман gitdiler.

Özümiňki hasap eden babam hem özümiňki däl eken.

Özümiňki hasaplan ýaýlam özümiňki däl eken.

Özümiňki hasaplan doganym Ybraýym özümiňki däl eken, ol meniň kastyma çykdy. Men bolsa ony özümiňki hasaplap gezdim.

Özümiňki hasaplan Çagrym hem özümiňki däl eken. Onuň öz pelegi, öz aladasy, öz ogullary bar. Men onuň ýanynda bolanymda onuň özümiňki dældigini syzýaryn, özümi artykmaç duýýaryn.

Indem özümiňki hasaplan ýaşan pelegimden özümiň göç eýlemelidigimi, bu pelegiň özümiňki dældigini, özümiň bu pelekde gaty bir kiçijik mahlukdygymy, ähli zatlarymyň özgelelere galjakdygyny syzýaryn. Onsoň bu pelek juda bimährew görünýär, juda rehimsiz duýulýar. Şu zatlar hakda oýlananymda bütin ömrüme meniň rowaçlygym üçin yhlas eden ýeke-täk bir adam hakydamda ör-boýuna sarsman dur. Meni eziz saýyp, meniň ähli sütemime, geleňsizligime göz ýumup, ýamanymy ilden ýaşyryp, ýagsymy ile ýaýan, maňa gije-gündiz Allatagaladan rowaçlyk, saglyk, hökümdarlyk dileg eden, gije-gündiz maňa yhlasly hyzmat eden, maňa ömrüni bagyş eden bir ýakynym bar, ol – sen, Altynjan. Meniň üçin bu sowuk pelekdeki ýeke-täk yssy mähir hem dilsitan – sen. Sen meni mydama şat etmegiň ugrunda bolduň. Özüme ýakyn saýýan kişilerimiň tas ählisi diýen ýaly meniň häkimligime ýa göz gyzdyrdy ýa bahyllyk etdi. Maňa hem-metaraplaýyn rowaçlyk istän kişi – sen!

Altynjan adamsynyň gar sürtülen ýüzüni emay bilen sypalady, gar bölejiklerini aýyrdy:

– Garyň üstünde ýatyrşyňyz welin, üşärsiňiz, begim.

– Seniň ýanyňdakam sarsar hem maňa nesim⁵. Onsoňam, ýadyňdamy, meni öz mähriňe çöýmek, meni üšetmezlik saňa şert ahyrin.

Altynjan Togrul begiň nämäni ýatlaýandygyna düşündi. Bu hakdaky gürrüň Garagum çölünde bolupdy. Şol gün hem çar ýan gardy. Şol gün edil häzirkileri ýaly bolup garyň üstünde ýatypdylar.

– Ýadyňyzda eken-ä!

– Elbetde, ýadymda. Şonda burnumdan gan akandygy-da ýadyňdamy?

– Ýadymda. – Altynjan adamsynyň sag elini eline aldy: – Ilkinji nika gijesi maňa baş sany talabyňyzy aýdypdyňyz. Ýöne şol baş talabyň dördünjisini aýtmandyňyz. Men dördünji talabyň nämedigini, dogrymy aýdýaryn, häzir hem anyk bilmeyärim.

– Nämedir öýdärsiň?

– Anyk bir pikirim ýok.

– Dördüsi ýadyňdamy?

– Ýadymda, isleseňiz aýdyp bereýin.

– Aýt.

– «Birinji, hiç wagt edenime däl diýme! Ikinji, hiç wagt akyl beriji bolma! Üçünji, hiç wagt bir aýdanymy ikinji gezek gaýtalatma! Dördünji, ... Bäşinji, hiç wagt hiç zat sorama! Şu baş talabymy bozsaň, günäni geçmerin. Şol dem öldürerin».

Togrul beg çala ýylgyrdy:

– Dördünji talaby saňa aýtmagymyň zerurlygy hem ýokdy.

– Ol näme hakyndady?

– Dördünji talap zenanyň äre wepadarlygy hakyndady. Bu hakda nika gijesi aýdasym gelmändi. Şony aýtman dogry edipdirin. Sen meniň üçin yönekeý hatyn dälsiň. Sen meniň üçin ähli zatsyň. Biler bolsaň, Altynjan, men seni ilkinji gezek görenimde aňymda şeýlebir üýtgeşiklik gopdy. Men seni görüp, synlap, şol wagta çenli tapyp bilmän ýören sowalyma jogap tapdym.

– Ýadymda, siz şonda: «Eý, Altyn gyz, sen meniň şu güne çenli: «Bu pelekde nämäniň hatyrasy üçin ýaşamaly; nämäniň hatyrasy üçin söweşmeli; nämäniň hatyrasy üçin ölmeli» diýen sowallaryma tapyp bilmän ýören jogabymy tapyp berdiň» diýipdiňiz, ýöne ol jogabyň nämedigini aýtmandyňyz. Ýalňyşmaýan bolsam, şol jogaby häzir aýtdyňyz.

– Sen meniň her bir sözümi ýadyňda saklapyň-a?!

– Ähli zady ýatda saklap bolmaz, ýöne ömrüň manysyny düzýän pursatlar welin, adamyň ýadyndan çykmaýar.

Togrul soltan garysyna galyp, Altynjana ýüzlendi:

– Dogryňy aýt, menden göwnüň galan ýeri juda köp boldumy?

– Meniň sizden hiç wagt göwnüm galmady, begim.

– Ine, bu sözüňe ynanyň biljek däl.

– Meniň sizden göwnümiň galmandygynyň sebäbi bar...

– Haýsy sebäp ol?

– Men başda soltana düşünişip bilmän, dogrudanam, juda kösendim. Soň sizde iki perişdäniň bardygyna göz ýetirip, olaryň her biri bilen aýratyn gürleşmelidigimi anykladym. Şondan soň, düşünişmek hem ylalaşyklykda ýaşamak maňa aňsat düşdi.

– Kinaýatsyz aýt!

– Meniň begimde iki perişde ýaşaýar. Men ol perişdeleriň birini Hökümdar diýip, ikinjisini bolsa Howandar diýip atlandyrdym.

– Açyl seýdip.

– Birinji perişde hakyky Hökümdar, Togrul soltan köplenç Hökümdaryň emri bilen ýaşaýar. Oňa aňsat-aňsat garşy gitmeýär, soltan Hökümdarka Altynjany unudýar. Hawa, hawa, Altynjan ünsden düşýär. Baş orunda jahangirlik durýar. Soltan Hökümdary gowy görýär. Çünki Hökümdar soltany ýedi yklyma soltan eýledi.

– Howandar näme iş bitirdi?

– Häzirki meniň ýanymda duran Howandar raýatlaryny, hatynyny ýagşy hulky bilen özüne kökerdi. Adamlara giňlik, dilnowazlyk berdi.

Örän seýrek gülyän, seýrek ýylgyryan Togrul soltan hezil edip güldi.

Togrul soltan köp wagtyny Altynjanyň ýanynda hemaýyn razdarlykda geçirýärdi.

– Galan ömrümde seniň bilen hebent boljak. Bir günem senden aýry boljak däl. Hudaýa hudawende, hökümdarlygymyz äleme ýaýrady. Baý, kuwwatly soltanlygym bar. Halyf ýedi don geýdirdi⁶, Soltan adyny berdi. Indi bu zatlaryň lezzetini bilip ýaşajak. Soltanlygy Süleýmana berjek.

– Begim, ýadyňzdamy, biz Nyşapurda hem Reýde «gara gün» üçin diýip köp mukdarda altyn-kümüş gömüp gizledik. Anuşirwanyň babasy Tümen daýym hem maňa gizläp saklamak üçin kyrk halta tylla beripdi. Men ol tyllalary-da ellemedim.

– Nirede olar?!

– Zamaňşarda. Adamlaryň güman-çak etmejek ýerinde gömüp goýduk. Ol baýlyklary biz haçan peýdalanarys, begim?

– Biziň ol gömülgi tyllalara galan günümüz ýog-a.

– Hudaýa şükür! Olary birine bermelimi?

– Näme, birine ýamanlyk etmek isleýärsiňmi?

– Ýok, ýagsylyk etmek, begendirmek isleýärin.

– Adamlary halta-halta tylla berip bagtly edip bilmersiň, betbagt welin, edip bilersiň. Sebäbi artyk baýlyk – adama artyk dert, artyk betbagtlyk getirýär. Artyk baýlyk adamyň parahat ýaşayşyny bozýar. Onda köp-köp hyýalary döredýär. Ol hyýalaryň soňam hökman betbagtlyk bilen gutarýar.

– Nyşapurdaky gömülgi tyllalardan Mäne galasynda Abul Haýyra aramgäh bilen metjit gurlup berilmegini isleýärin. Zamaňşardaky tyllalara bolsa galanyň daşynyň diwarlaryny täzelemäge harçlasak gowy boljak.

– Eger şu sözi menden ejaza sormak üçin aýdan bolsaň, Altyn gyz, men garşy däl, unaýaryn. Onsoňam sen ol altynlary şu güne çenli kimdir birine bermek hakda pikir etmediň. Indem birden gömülgi ýatan altynlaryňy kimem bolsa birine bermäge howlugýarsyň? Biz öljek bolup durusmy? Entekler ýaşarys. Ol altynlaryňam öz gerek ýeri tapylar – diýip, soltan Altynjana soragly bakdy.

Altynjan bu sowala ýagşydan-ýamandan hiç hili jogap bermedi.

* * *

Adam nämeden gorksa, şol hem başyna geler eken...

Altynjan soltanyň näme üçin öz ýanyna gelyändigini aňýardy. Onuň pikirçe, soltan ömrüniň soňuny gören bolmaly. Adam ýaşlykdan geljegini ynam sütünine öwrüp ýaşayar. Gelejekde özüne ymsyndyryjy jady bar. Adama öňe okdurylmak mahsus. Ýaşyň könelensoň welin, sen gelejekde diňe öz ölümiňi görýärsiň. Onsoň seniň gelejek hakda oýlanasyň gelmeýär. Ýaşamak üçin welin, adama haýsydyr bir ynanç sütüni gerek. Şol ynanç sütünini ýaşy könelen adam indi gelejekden däl-de, geçen günlerinden agtarmaly bolýar. Ýaşlykda gelejek ýakymlylyk, ömrüň manysy, mertebe bolup görnen bolsa, ýaşy könelen adama geçen ýaşlygy ýakymlylyk, ömrüň manysy lezzet bolup görünýär.

Gelejekde Ezraýyl dur. Özem örän ýakynda dur. Soltany ölüm, Ezraýyl hakdaky duýgularдан halas edip biljek güýç gerek. Ony bu babatda halas edip biljek diňe bir adam bar. Ol hem Altynjan hatyn. Başga hiç bir adamyň ýanynda Togrul soltan ýüregini açyp bilmeyär. Ol diňe Altynjanyň ýanynda açylýar. Onuň bilen geçen günleri ýatlaşara, ölümi unudara mertebeli pursatlar az bolmady. Jahangirlik bilen ber-başagaý bolup, şol geçen günler hakda-da oýlanmandyr, ýadyndan çykaryp goýberipdir. Ýöne geçen günler Altynjanyň ýadynda durandyr. Soltanyň hatynynyň ýanyna köp gatnamasy ýöne ýerden däldi. Ol ölüm hakdaky oýlanmalardan halas bolmak isläpdi. Altynjan her gezek onuň ýüregine dürs düşünişdi, oňa hoş ýakjak ýatlamalara çümüpdü, gürrüň beripdi. Soltan Altynjanyň ol söhbetlerinden taýsyz lezzet alypdy, gaýratlanypdy. Altynjan hatyn mydama soltanyň gowy taraplaryny gürrüň berýärdi. Olaryň arasynda diňe geçen günler hakda gürrüň bolýardy. Olar köplenç Nur-Buharadadylar, Ürgençdediler.

Togrul beg soltan Mahmydy ýatlamagy, ol hakda bilýän zatlaryny gürrüň bermegi gowy görýärdi.

Ol birmahal soltan Mahmyda aýratyn sarpa goýup, onuň ýanyna, gör, näçe gezek ogryn adam gönderipdi. Onuň köşkde özüni alyp barsyny öwrenipdi, oňa meňzemäge çalyşdy. Ýöne ol soltan Mahmyt hakda köpsanly masgaralaýjy rowaýatlaryň döredilmegine, ile ýaýradylmagyna rugsat beripdi. Ol maksadyna ýetipdi. Meňzemek islän adamyna meňzäpdi. Ondan artygragam bolupdy. Ýöne Mahmyt soltan ölende welin, Togrul beg gama batypdy. Ony hatyralap sadaka beripdiler, Gurhan çykypdylar. Soltan Mahmytdan soň guwanara, mertebeläre kim bar?! Soltanyň ogly Masutmy? Ýok, Togrul begiň oňa pisindi oturanokdy. Togrul beg soltan Mahmydyň ölüminden soň özüni jahangirlikde mynasyp bassaşsyz duýupdy.

* * *

Togrul beg-de, Altynjan hatyn-da aňsamlaryna baş wezir Amydylmülki diňlemegi gowy görýärdiler. Ýüzi nurana, mähirli bu kişi durşy bilen aklydy. Ol köp dessanlary, şygyrlary owazly okap berýärdi. Özüniň hem pelsepesi bardy. Bu pelsepe bilen soňky ýyllar Altynjan hatyn ylalaşmaýardy.

Kundury öz pelsepesini delillendirýärdi:

– Men düynki gününň aladasy bilen gümra bolmagy manysyzlyk, boş güýmenje hasaplaýaryn. Çünki düynki gün ýok. Ol geçip gitdi. Onuň bilen meşgullanmakdan hiç kime peýda gelmeýär. Ertirki gün barada aladalanmagy hem men manysyzlyk hasaplaýaryn. Çünki ertirki gün entek ýok. Onyň nähili geljegi belli däl. Ertirki günde seniň boljagyň-bolmajagyň, meniň boljagym-bolmajagym hem belli däl. Onuň nähili boljakdygy diňe Perwerdigäre bagly. Ertirki gün biziňki däl, ol Perwerdigäriňki. Gelejek hakda aladalanyp wagt ýitirmegiň hajaty ýok. Geçen – görünmez. Şonuň üçin geljegi gelmiş hasaplamaly. Allatagalanyň bize eçilen peşgeşi – şu gün – heminzaman. Biz şu günümüz – Allatagalanyň eçilen peşgeşi bilen ýaşamaly⁷.

– Men seniň bu pikiriňi unamok, Amydylmülk. Sen entek ýaş, ýaşyňa görä-de pikirlenýärsiň. Meniň ýaşyma baranyňda bu edýän pikirleriň nädogrudygyna düşünersiň – diýip, Togrul soltan parahat gürlledi. Ol adam ömrüniň üçe: geçen günlere, heminzamana, geljege bölünýändigini; geljegiň – ýaşlykdygy; heminzamanyň – orta ýaşdygy; geçen günleriň – garrylykdygy hakda janygyp sözledi.

Bu sözleri eşiden Altynjan gulaklaryna ynanmady. Nädip ynansyn, soltan mydama geljek bilen ýaşayardy ahyryn!

Wagt, döwür – hökmürowan, ol adamy özüne görä oýlandyryan eken!

* * *

Soltan keýpi çaglykda ýaşlyk ýatlamlaryna berlipdi. Ol atasy Seljuk begiň yşky başdan geçirmelerini gürrüň berýärdi:

– Seljuk beg Beýgu patyşanyň subaşysy (goşunbaşysy) eken. Patyşanyň hatyny Karkara hatyn Seljuk subaşynyň öýlenen hatynyny halamaýan eken. Ol subaşydan hatynyny kowmagyny, öz uýasyna öýlenmegini talap edipdir. Seljuk beg onuň bu islegini bitirmändi, rum gözeline öýlendi, muny Beýgu patyşanyň hatyny Karkara biçak ýokuş gördi, patyşany äsgermezlik hasap lady, şonuň üçin Seljuk subaşydan ar almagyň ugruna çykdy.

Üç sany pidaýyny subaşyny öldürtmek üçin taýýarlaýar. Pidaýylaryň ýarygije geljekdigini Seljuk bege habar beripdirler. Subaşy öz ýerinde Karkara hatynyň daýysyny dürli bahanalar bilen aldap ýatyrýar.

Karkara hatynyň ýakyn adamy – daýysy öldürilenden soň Seljuk bege Ýaňkentden Jende gitmekden başga alaç galmaýar.

Bir-ä düýeler, ikinjem ýylanlar, üçünjem hatynlar gaty arçyl bolýarlar. Olaryň bir göwni galsa, tä ölyänçäler ýatlaryndan çykarmaýarlar, amatly pursat tapsalar, hökman arlaryny alýarlar. Karkara hatyn ölyänçä ar alyp gezdi, barybir, az göründi, ölüm ýassygynda ýatyrka, ogly Şamälige sargyt edipdi: «Seljuk neberesini gören ýeriňde öldürgin» diýip. Şamälik enesine beren sözüne wepaly bolup, köp seljuklyny öldürdi, özi hem seljuklylaryň

elinden öldi. Seljuk begiň başyndan inen towky tas meniň-de başymdan inipdi.

Altynjan soltanyň bir habar aýtmakçy bolýandygyny aňdy. Ýalňyşman eken:

– Ähli kişi gowy zada hyrydar. Altynjan, seniňem-ä hyrydaryň köp boldy. Ýazyr şalygyna göçüp gitjek bolup durkak, Harys Altynbaş ýörite çapar gönderip, bizi Horezmine çagyrdy. Mal-larymyz üçin öri meýdanyny, özlerimiziň ýaşamagymyz üçin ekeran ýer berdi. Indi, görüp otursam, Allatagala meni saňa gowşurmak üçin Horezmine göçürüp getiren eken. Indi görüp otursam, sen hakda ýüregime gozgalan salmak üçin, Gökhuny meniň ýanyma ýörite gönderen eken. Indi, görüp otursam, seniň ýigitlere şert goýup, meniň kastyma ugratmagyň, gelenlerden rüstem çykmagym Allanyň ýazgydy eken. Sen özüň hakda köp zatlary bilmeýärsiň, Altynjan. Seniň üçin iki aznawur⁸ başyny goýdy.

Altynjan bu hakda Gökhündan eşidipdi, ýöne hiç zat bilmeýänden boldy.

– Seniň o zatlary bilmeýändigini aňýardym. Biler bolsaň, Altynjan, seniň şol sözüňden soň, men ýarym ýylyň içinde baş sany aznawur bilen ýekme-ýek darkaşa çykmaly boldum. Olaryň ikisi küşdüniň asgynlygyny bilip, söwessiz gitdi. Üç ýigit welin, Oguz hanyň ýa sen, ýa men diýin «gylyç ýa kepen» däbine eýerip, meniň bilen garpyşdy. Olar gowşak ýigitler däl-di, güýçlüdiler, batyrdylar, mertdiler. Ýöne, hemişe güýçli ýeňýär diýen pikir nädogry. Çözgüt Allatagalanyňky. Darkaşlarda Hudaý meni goldady. Döşümde iki sany tyg yzy bar. Ol tyg yzlarynyň birini seniň özüň goýduň, beýlekisini bolsa seniň üçin Gawşfinj şäheriniň häkiminiň ogly Gökhun galdyrdy. Şol ýigit hem maňa seni salgy berdi. Onuň salgysyndan soň Altynjan atly gyzyň meniň üçin dünýä inendigi hakdaky pikir aňymdan aýrylmady.

* * *

Altynjan Kalbynany soltanyň aşhanasyna işe ýerleşdiripdi. Olara ýörite öý satyn alyp beripdi. Käteler ýüzüni garaňka tutup,

Kalbynanyň öýüne baryp gaýdýardy, Kalbyna bilen ýaşlygyny ýatlaýardy. Olaryň ýaşayan öýüne Togrul soltanyň özem baryp görüpdü. Onuň Gökhunüň öýüne baryp görmegi Altynjanyň islegi bilen däl, ýok, Altynjan hatynyň kä gijeler bir öýe gidip tä daňdana çenli güýmenýändigini ýörişden gelen Togrul soltana sahyp Dürnazar habar beripdi.

Soltan göni şol salgy berlen öýe barypdy. Gapyny Kalbyna açypdy:

«Kim sen?»

«Kalbyna men».

«Haçandan bäri bu ýerde ýaşaýarsyň?»

«Bir ýyldan bäri».

«Aslyň nireden?!»

«Aslym Zamahşar galasyndan».

«Nireden diýdiň?»

«Zamahşar galasyndan. Meniň babama Ýusup bezirgen diýerdiler. Onuň asly ýunanly bolmaly. Bezirgenlik bilen Basra şäherine baranda, ony tutup alyp gaýdypdyrlar. Babam üç-dört kişä satylypdyr. Onsoň ol ahyr Zamahşarda döwlet tapdy. Abdylmälik hanyň öndürýän halwalaryny, nişallalaryny, keýmir peýkamlaryny satmak işi bilen meşgullanyp, gurplandy».

«Sizi bu ýere Altynjan hatyn ýerleşdirdimi?»

«Altynjanyň ömri zyýada, jany sag bolsun! Dünýä inip, özümi duýup ugranymdan bäri ol maňa çyn howandar. Ol meni ýylgaý goldap, ýylgaý göwnümi göterip geldi. Men oňa ömürbaky minnetdardyr».

«Gökhun niredede?»

«Ol mundan alty aý öň ýurduny täzeledi. Men indi tenha ýeke galdym. Käteler bir razdarym gelyärdi. Indi ol hem gelenok. Ýarawlygy ýokmuş diýip eşitdim».

«Näme üçin sen onuň ýanyna barmaýarsyň?»

«Barasym gelyär, ýöne onuň ýaly beýik ýerlere gadam basmaga men mynasyp däl».

«Altynjan seni ýanyna çagyranokmy?»

«Ol meni ýanyna çagyrmak isleyär, ýöne men ony soltanyň ýanynda çykgysyz güne goýmazlyga çalyşýaryn».

«Iýip-içer ýaly zadyň barmy?»

«Alтынjan meni hiç zada myzahar edenok, sag bolsun».

Şol duşuşyk hakda Kalbyna Altynjana hiç zat aýtmandy, sebäbi ol özüniň ýanyna kimiň gelendigini anyk bilenokdy, ýöne bu hakda Altynjana soltan aýtdy:

– Ýanyňa Kalbynany çagyry, onuň bilen geçeni ýatlaşarsyňyz.

– Begim, siz Kalbynany nireden tanaýarsyňyz?

– Men Gökhun barada habar eşitjek bolup birki gezek synanyşdym. Görüp otursam, olar biziň şäherimizde ýaşayan ekenler. Sen olary menden nahan saklapsyň. Men olaryň öýüne baryp gördüm. Özüň ýedi yklymyň soltanynyň hatyny, nedimi, naýyby bolsaňam, çagalyk razdaryňy çetde saklapsyň. Oňarmansyň, Altynjan. Ony köşge getirmegiň gerek. Men Gökhuna minnetdarlyk bildirmek isledim. Şu maksat bilenem ony ýigrimi ýyllap agtardym. Gökhun aýtmadyk-da bolsa, belki, men seni tapardym. Ýöne ol meniň işimi ýeňilleşdiripdi. Men oňa minnetdarlygymy bildirmäge ýetişmändigime gynandym. Ynan, onuň sen hakdaky aýdan sözleri dek ýaňy aýdylan ýaly hakydamda dur.

* * *

– Altynjan, men Diýarbakire baryp gaýdaýsam niçik bolar?! Altynjan hatyn soltanyň isleyän sözlerini aýtdy:

– Çoh gözel bolar!

– Bilýärmiň näme, indi ençe ýyl bäre men şazada Ýakudy Anadoluda saklaýaryn. Ol maňa duşuşmak isleyändigini, Diýarbakirde garaşjakdygy barada çapar iberipdir. Ol goşunyny goýup meniň ýanyma gelip bilenok. Şazada Anadoluda çäksiz köp ýeňişleri gazandy. Meniň oňa minnetdarlyk bildirmegim, käbir ýerleri, islese, Bagyn bilen Tulhumy, islese, Ergany ykta bermegim, ony ol ýerlere häkim belläp, höweslendirmegim gerek. Derwezata şalygyny döretmek meniň babamyň, Arslan ýabgunyň hemem Ýusup ýabgunyň öňündäki parzym ahyryn. Kaýsar Konstantin Onunjy Dukas⁹ general Merwewe we Urfanyň häkimi Tawdanosa Ýakudy her edip-hesip edip mugyra getirmek barada görkezme beripdir. Kaýsar Ýakudy öldüren adama ýigrimi baş müň dinar baýrak goýupdyr. Bu zatlar Ýakudy howsala salýar. Men baryp,

onuň goragyny güýclendirmesem, göwnüni götermesem, onda meniň ençe ýýllap eden yhlasym köýer. Şonuň üçin men Diýar-bekire baryp gaýdaýyn. Gyssagym özümde bolar. Uzak eglenmän gelerin. Saňa bu ýerde pugta gözegçilik ederler. Men tabsyryk bererin.

– Dogry aýdýarsyňyz, begim – diýip, Altynjan rahat gürlledi.

– Meniň ýagdaým gowy indi. Siz meni alada edinmäh!

– Göwnüme bolmasa, sen meniň ýörişe çykmagymy isleyärsiň.

– Onuň sebäbi siz köşkde özüňizi kapasada ýaly duýýarsyňyz. Ýörişlerde siz ähli ownuk-döwnük kesellerden saplanýarsyňyz, gujurlanýarsyňyz. Men siziň mydama sagadat, önjemli bolmagyňyzy isleyärim.

– Meniň göwnüme başga zat gelyär. Men uzak bir ýörişe gitsem, bu pisat pelek seni kösär diýen teşwiş-endişäm bar. Ylaýym, bu ýalançy teşwiş-endise bolsun!

– Bu pikir – gizlemäýin – meniňem aňyma geldi. Siz örän dogry aýtdyňyz: perrendeler, derrendeler öljek bolanlarynda ýanynda hiç bir janly-jandaryň bolmazlygyny isleyärler, görer gözden çekilýärler. Adamlar bolsa, öljek pursady iň ýakyn adamlarynyň başujunda oturmagyny isleyärler. Adamyň öljekdigi bilinse, iň ýakyn adamlary jemlenýär, hoşlaşýarlar. Sähel gorkusy bar bolan kişi iň ýakyn adamlarynyň uzak ýola gitmegini islemeýär. Siz menden arkaýyn boluň, begim!

– Altynjan, men gelyänçäm daşary çykma, birden sowuklaýma. Özüňem hiç bir zadyň aladasyny etme. Anuşirwany-da, Kunduryny-da goýup gitjek. Näme gerek bolsa, olara aýt. Men gelyänçäm olar seniň daşigiňden aýrylmazlar, durarlar. Seniň maňa aýtjak sözüň barmy?!

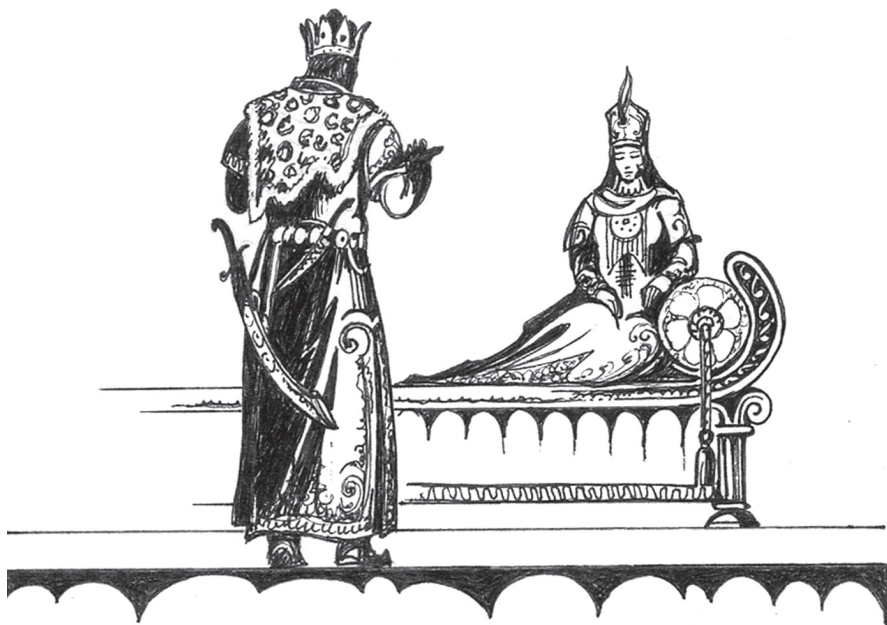
– Bir sargydym bar, begim!

– Aýt, aýt. Sen näme sargyt etsen, men seniň şol sargydyňy bitirerin.

– Begim, halyfyň gyzy Seyidde maňzly-maýaly gyz. Şol gyz siziň ömrüňize ömri-derazlyk, sagadatlygyňyza göwünhoşluk goşup biljek ýegana, özem janperwerlikde, dilrubalykda, hoş-

terlikde, akylylykda özge gelin-gyzlardan görnetin parhlanýan ýeke-täk gyz. Menden soň, siz şol gyza öýlenseňiz, men hem bu dünýä, hem o dünýä sizden razy-rahat bolaryn. Siz şol gyza öýlenseňiz, siziň bu dünýäňizem, o dünýäňizem abat bolar, rahat-röwşen bolar¹⁰, begim. Ine, meniň sizden etmek islän iň soňky sargydym şü...

SÖZSOŇY

Namazşam çagynda Diýarbakire Komnen kaýsarlygyndan¹ bir kerwen geldi. Kerwen ýigrimi düýeden ybaratdy. Otuz töweregi atly bardy, olar kerweni gorýan esgerler bolmaly. Ýöne ol esgerleriň tas ýarysy diýen ýaly aýal maşgalady. Özem olar biçak bezemen geýnendi. Bu kerwen Yspyhana barýan eken. Togrul soltanyň Diýarbakirdedigini eşidip, bu ýere gelipdirler.

Togrul soltan rumlularyň daşarda özi bilen duşuşmak isleýändiglerini eşidip, daşaryk çykdy.

Üç-dört kişi soltanyň önünde tagzym etdi. Olar özleriniň Wizantiýa kaýsarlygyndan ýörite ugradylandygyny aýtdylar.

Togrul soltan ýunança gürleýän ilçileri, zenanlary görüp, Altynjan hatyny ýatlady. «Wah, häzir ýanymda Altynjan ýok-da, ýogsam ol bu gelenleriň sözlerini terjime ederdi. Bular bilen hezil edip ýunança gürleşerdi».

Ine, Togrul soltanyň gaşynda iki sany orta ýaşlaryndaky çypar erkek kişi bilen ýaşy durugyşan bir aýal maşgala dur. Gelenleriň ählisiniň gözleriniň göklügi soltana Gutulmyşy ýatlatdy. Çünki onuň-da gözi gökdi.

– Eý, Gündogaryň beýik hökümdary, yslamyň din gyljy Muhammet Togrul soltan ibn Mykaýyl! – diýip, üç çyparyň sag tarapda durany türkmençe çalgyrt gürläp ugrady. – Biz size Beýik Wizantiýanyň kaýsary Konstantin Dukas Onunjydan köp-köp

dogayı salam getirdik. Biziň beýik kaýsarymyz, şeýle hem gözəl Ýewdokiýa² Size we Siziň hatynyňyz, belent mertebeli Altynjan bint Abdylmälige Allatagalanyň ýalkawynda uzak ýaş, berk jan saglyk, rowaçlyk dileg edýärler. Biz siziň mübärek gadamlaryňyza, yslam dininiň päkligi, durnuklylygy ugrunda alyp barýan işleriňize tüýs ýürekden guwanýarys. Biziň bu ýere gelmegimize eşiden şum habarymyz sebäp boldy...

– Şum habar? O nähili şum habar? – diýip, soltan geňirgendi.

– Meniň günämi ötüň, merhemetli soltan. Men öz pikirimi türkmençe nädogry beýan eden bolmagym mümkin...

– Sen türkmenmi?

– Ýok, men wizantiýaly. Nasybinde doguldym, dört ýaşymda bir türkmeniň ýesiri boldum. Töwrizde on bäş ýyl türkmen söwdagäriniň gapysynda gul bolup ýaşadym. Soň bagtym göterlip, garyndaşym Ewdokiýanyň gullugyna bardym. Ine, häzirem Ýewdokiýa melikämiziň hemem kaýsar Konstantin Dukas Onunjynyň tabsyrygy bilen siziň ýanyňyza geldim. Melikämiz Ýewdokiýa siziň hatynyňyz Altynjan melikäni aýratyn hatyralaýar. Ony diňe biziň melikämiz däl, ähli wizantiýalylar hatyralaýar. Onuň edermenlikleri hakda il arasynda köp-köp rowaýatlar bar.

– Rowaýatlar?!

– Hawa, hawa, rowaýatlar – diýip, wizantiýaly has janykdy. – Biz Altynjan melikäniň deňsiz-taýsyz söweşijidigi, gylyçlaşmakda öňüne çykyp biljek söweşijiniň ýokdugy, uçup barýan bürgüdiň gözünden urýandygy, söweş hem harby tilsimlerde çäksiz ökdedigini hakda örän köp rowaýatlary eşitdik. Onuň siziň sowgat beren asfury hanjaryňyz, şol hanjaryňyzda nyşana urmaktaky ussatlygy hakda-ha rowaýatlar hasam köp. Hemedanda öz üstüne okdurylan weziri ýigrimi zirag çemesi aralykdan siziň sowgat beren asfury hanjaryňyzy zyňyp öldürişi hakda-da, şol gezek hanjaryny zyňanda iň bärkisi wezire tarap seretmändigini hakda hem eşitdik. Ýöne Altynjan hatyn Bagdatda hem Hemedanda bagryndan iki gezek agyr ýaralanypdyr. Ondan bäri bir ýyl geçen-de bolsa, ýara bitmändir, gaýtam, uly howpa öwrülipdir

diýip eşidtik. Biziň Ýewdokiýa melikämiz bu habary eşidip biçak gynandy. Onsoň kaýsar Konstantin Dukas Onunjy bilen melike Ýewdokiýa bizi ýanyna çagyrdy, ýurduň iň ökde aýal tebiplerini ýygnamagy tabşyrdy. Bir aýyň dowamynda Gündogar Wizantiýamyzdaky iň ökde tebipleri jemledik, iň ýaramly däri-dermanlary, şeýle hem Altynjan melikäniň hoşuna geljek gymmatbaha harytlary, egin-eşikleri, nygmatlary ýygnadyk. Ýigrimi düýä urlan ýükler hatyraly Altynjan melikäniň sagalmagyna, göwnüni şat etmegine niýetlenilen zatlar.

Wizantiýalynyň uzyn nutugy soltany ýadadan bolarly, ol töweregine garanjaklady.

– Hatynlaryň dünýäsi erkek kişileriňkiden parhly bolýar, merhemetli soltan. Olaryň dünýäsinde serhet ýok... – diýip, gözi gemrewli ikinji wizantiýaly dillendi.

– Maksadyňyz näme?

– Rugsat berseňiz, Altynjan melikäniň dergähine bar-mak, oňa ýagşydan-ýagşy emleri etmek. Hemem Ýewdokiýa melikämiziň ýazan hatyny gowşurmak – diýip, gözi germewli wizantiýaly gorky bilen soltana seretdi. Yzda duran wizantiýalylaryň birisi içi hatly altyn gutujygy uzatdy.

Soltan uzadylan gutujygy almady.

– Näsag ýatan adama sähel zadam uly derman. Ýewdokiýa melikämiziň yhlasy-da Altynjan melikä medet berer diýip pikir edýäris. Hatynlaryň üýtgeşik dünýäsi bar, kyblaýy älem... – diýip, gözi gemrewli wizantiýaly şelaýyn ýylgyrdy.

Togrul soltan onuň sözüni halamady, yzyna öwrüldi-de, bargähine bakan ugrady.

Wizantiýalylar çykgynsyz ýagdaýa düşdüler.

Indi näme etmeli?

Soltanyň nedimi, hajyby Abdyrahman Agajy geldi-de, olary Altynjan melikäniň ýanyna – Ysphyhana däl-de, Zenjana ýola saldy. Ýüz sany atlyny ýolbeledi hem gorag hökmünde kerweniň ýany-na goşdy.

Şol gije Togrul soltanyň gözüne uky gelmedi, demi gysdy. Bu gün onuň üçin agyr gün boldy. Ol Hafajyny Kufäniň häkimliginden düşürdi hemem ony dört müň dinar jerime tölemäge borçly etdi. Hafajynyň: «Dört müň dinarym ýok» diýip gözýaş döküşi, öýüniň döküljekdigi aýdylanda bolsa, ýer ogşap sähel salymyň içinde dört müň dinar getirip gidishi³, üznüksiz alkys okaýşy Togrul soltanyň göz önünden aýrylmady.

Wizantiýalylar gidensoň soltan ýene Hafajyny ýatlady, ýöne bu sapa işden aýrylan häkimiň arkasynda Altynjan janlandy.

Soltan Altynjan bilen baglanyşykly wakalary hezil edip ýatlady. Ol wakalary ýatladygyça ýatlasý geldi. Altynjany ilkinji gezek gören pursadyny, şonda onuň özüne gazap bilen bakysyny göz önünden geçirdi.

Togrul soltan Altynjany göterip, soňundan ýere zyňysyny ýatlady, ençe ýyl geçenden soň şondaky gödek darasmasyna puşman etdi. Hyrçyny dişledi.

Altynjan gamçynyň awusyny merdi-merdanalyk bilen çekipdi şonda. Bolgusyz zat üçin – näme üçindigi soltanyň ýadyna düşmedi, rast, ýadyna düşenok, diýmek, bolgusyz bir zat bolmaly ol – urup, dünýä inmeli bigünä çagany öli düşüripdi. Togrul begiň bir zat welin ýadyndan çykanokdy: Ybraýym oňa birki gezek Altynjany ýamanlapdy, soňky gezek bolsa Togrul begi gazap atyna atlandyrypdy. Ybraýymyň aýdan zatlary ýalan bolup çykypdy. Soň munuň üçin Ybraýym Togrul begden telim ýola ötünç hem sorapdy, ýöne boljak iş bolupdy. Şonda Ybraýymyň aýdan, Togrul begi dälilik hetdine ýetiren töhmediň nämedigini gizlin saklapdylar. Ony Altynjan hem bilenokdy. Ol adamsyny gazap atyna atlandyran şyltagy Ybraýym atandyr öydüp güman hem etmändi. Onuň Peýkamdan göwni garalypdy. Ýok, ol ynanypdy: «Peýkam nejis adam. Ol maňa şyltak atyp, Togrul begiň meni urmagyna, çagamyň düşmegine sebäp boldy». Altynjan bu pikirine berk ynanyrdy. Bu hakda Ybraýyma-da telim ýola

aýdypdy. Şonda Ybraýym mönsüräp, hiç zatdan habarsyz kişi bolupdy. İçinden welin heşelle kakypdy.

Togrul beg Ybraýymyň bilgeşleyin şyltak atandygyny bilenden soň ony ýazgarypdy. Şondan soň onuň ýanynda ýüregini açmandy, aralaryna sowuklyk düşüpdi. Şol sowuklyk hem Ybraýymyň ölümi bilen soňlanypdy.

Soltan soňky günler ömrüniň paýawlandygy, wagt, Altynjan hakda köp oýlanýardy. Ömrüniň şeýle tiz geçendigine, muny duýmandygyna oturyp-oturyp haýran galýardy.

Wagt hemişe az ýaly, ýöne ol gutaranok, peýany ýok, ömür hemişe uzak ýaly, ýöne ol tiz gutarýar, özem ol, köplenç, ät galdyryp, garaşman durkaň, deşbi-dähil gutarýar. Adam gyzgyn-gyzgyn mähir siňdirip, özüniňki saýp ýören mähriban-janperwer dünýäsinden gaýa-gopuz ýokka, esassyz rehimsizlige, hötjetlige garaşanok. Adam, herhal, düşünişmek, düşünmek isleýär, entek onuň etmeli köp-köp işleri garaşyp dur. Ömrüň bereketli güýzi ýaňy başlandy ahyrın.

Togrul beg sop-sommagy bilen berlip sarsmaz şadöwlet döretdi. Indi bitirilen işleriň hözirini görüp, najyrap ýaşamaly döwür geldi.

„Haý, wagtyň edibersini! Ol pyşdyl ýörişi bilen geçmeýänden bolup görünýär. Asyl ol laçyn uçuşly eken-ä. „Yylp“ edip geçip gidipdir-ä. Geçenini duýman galypdyryn. Ynha, indi aňýaryn.

Ertir Ýusuba duşup, şol ýerden göni Altynjanyň ýanyna gideýin. Galanja ömrümi onuň bilen jukguldaşyp geçireýin. Ol maňa ömrüni bagyşlady, işlerimiň rowaç, at-abraýymyň artyk bolmagy üçin öjemel jan çekdi. Men uly zyýapat gurnap soltanaty Süleýmana tabsyraýyn, galan ömrümi Altynjana bagyşlajakdygymy ähli kişä açyk aýdaýyn.

Goý, ähli millet türkmenleriň hatynyny nähili sarpalaýandygyny göz edinsin.

Allatagala meni ýalkady: şu beýik derejä ýetirmek üçin maňa Altynjany bagyş eýledi. Dünýäde Altynjan deýin ýekeje-de beýik hatyn ýokdur. Akyl-paýhas, hatynaklyk, janymaklyk, öje-

mellik, okunlyk, geçirimlilik, merdi-merdanalyk, owadanlyk babatda oňa taý geljek zenan tapylmaz. Hakykatdanam, men jahangirlişe giriftar bolup, Altynjana az hyzmat etdim. Men oňa hökman hyzmat etmeli, süňk döwýän hoşamaý-hošamaý sözleri aýdyp, göwnüni awlamaly. Oňa näçe hyzmat etsemem azdyr, men ony aýamda götermeli. Hut şeýle hem ederin. Wagt meni indi ät galdyryp bilmez...”

Ýatlamalara çümüp oturan Togrul soltana birden älem gapyşan ýaly boldy. Ol «Altynjan! Altynjan!» diýip pýsyrdady.

Soltan giň içerä sygman, atylyp daşaryk çykdy.

Onuň daşaryk çykandygyny gören Agajy bilen emir Uhjury ylgap geldi:

– Kyblaýy älemim, bir zat gerekmi?!

– Uklap bilemok. Ýüregim titreyär, ýüregim agzymdan çykaýjak bolýar.

Emir Uhjury misgin ýylgyrdy:

– Melikämizi gözleýärsiňizmi, çagyraýynmy?

– Kimi, kimi?

– Altynjan hatyny...

– Goýsana, emir. Özüň bilýärsiň-ä, Altynjan Zenjanda.

– Bizem şeýle pikirdedik. Şonuň üçin wizantiýalylary-da Zenjana ugratdyk. Dogrusy, melikämiziň haçan içerik girenini görmän galypdyrys. Mirşeplerem melikäniň siziň bargähiňize haçan girendigini bilenoklar.

– Diýýäniň näme seniň, emir?! Altynjan Zenjanda.

Uhjury ýene ýylgyrjaklady:

– Bolýar, bolýar, kyblaýy älemim. Men hiç zat göremok, hiç zat bilemok.

– Näme gördüň?

– Altynjan melike siziň ýanyňyzda eken-ä. Näme hyzmat etmeli bolsa, biz taýýar, kyblaýy älemim.

– «Altynjan şu ýerde» diýip, saňa kim aýtdy?

– Hiç kim aýdanok.

– Onda näme üçin «Altynjan şu ýerde» diýýärsiň?

– Men ony, ine, hut şu iki çöňňe gözlerim bilen gördüm.

Ony diňe men däl, hajyp Abdurahman Agajy hem gördi.

– Emir dogry aýdýar. Hatyny ýap-ýaňyja menem gördüm – diýip, hajyp Abdyrahman Agajy emir Uhjyrynyň sözlerini tassyklady.

– «Gördüm» diýýärsiňizmi?

– Hawa, gördük, merhemetli kyblaýy älemim.

– Haçan?

– Sizden sähelçe salym öň daşaryk çykdy ol. Ony diňe emir ikimiz däl, şu duran mirşeplerem gördi – diýip, Abdyrahman Agajy gapdalynda doňan ýaly bolup duran uzyn murtly mirşepe ýüzlendi: – Ýaňy Altynjan hatyn bargähden çykdy gerek?!

– Ýaňyja gapdalyndan geçip gitdi, merhemetli soltany – diýip, mirşep aňyş-maňyş bolup durşuna aýtdy.

– Men Altynjan melikämiziň şu ýerdedigini bilmändirin – diýip, Abdyrahman Agajy gara çyny bilen janykdy.

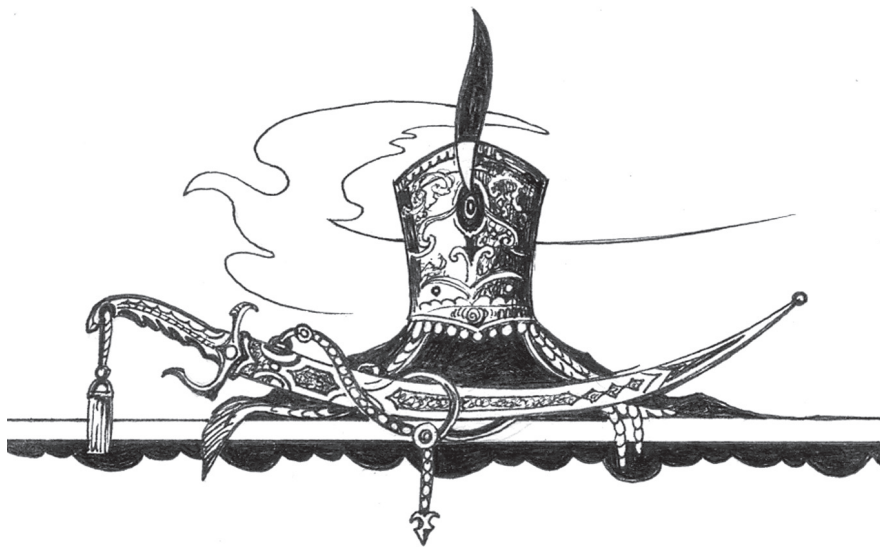
– Hany ol?!

– Ine, şu hyma girdi – diýip, emir Uhjury soltanyň bargähiniň sol tarapyndaky hymany görkezdi. – Men melikämize salam berdim. Ol meniň bilen mylakatly salamlaşdy, hal-ahwal soraşdy. Men Allatagalanyň gudratyna haýran galýaryn: Altynjan hatyny göreniňde oňa orta ýaşan hatyndyr öýder ýaly däl. Ol hakyt ulugyza meňzeýär. Gara çynym, ol hakyt perizat. Ol size mynasyp hatyn. Men ony başda görenimde: «Bä, bu owadan gyz bu ýerde näme iş edýärkä?» diýip pikir etdim. Görsem bolsa, ol hakyt Altynjan melikämiz eken. Mundan ýigrimi ýyl öňki owadanlygyny birjik-de kemmändir. «Nädip garraman saklanýarka?!» diýip oýlandym men. Altynjan hatyn: «Eý, emir, soltanymyzy gözüňiziň göreji ýaly goraň. Soltanymyzyň jany sag bolsa, ähli zat gowulyk, abadanlyk bolar» diýdi. Men nähili ýumuş bar bolsa, şol ýumşy bitirmäge özümüň taýýardygymy aýtdym. Hatyn: «Hökümdaryň hiç zady kem bolmasyn. Ony goraň, mertebeläň. Meniň sizden başga towakgam ýok» diýdi.

Emir Uhjurydan bu sözleri eşiden Togrul soltanyň ýüzi oda tutulan ýaly gara-çowlam boldy, ol zähreteleklik birle ellerini ýokary uzatdy, soň aşak çökdi, ýere maňlaýyny urup, aýylganc bir ses edip gygyrdy.

- Altynjan!.. Altynjan!..
- Size näme boldy, merhemetli soltanyň?!
- Altynjan öldi, Altynjan!..
- Ol häh-häzirem bardy. Ol, ine, şol bargähe girdi. Egninde ap-ak atlaz çenberi bardy. Uçjak guw ýalydy ol.
- Gepleme, gepleme!.. – diýip, soltan gul-gula turuzdy.
- ...Altynjan hatynyň Diýarbekirde soltanyň bargähinden çykyp gidendigine köpler ynanmady, ýöne onuň bargähden çykan pursady Zenjanda wepat edendigi welin hakykatdy...
- Wallahy aglam bissewap – dogrusyny Alla bilýär.

DÜŞÜNDİRİŞLER

Birinji hekaýat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

2. Ibn Esir özüniň «Kämil taryh» atly kitabynda Gutulmyşyň ýyldyz ylmyny (ýyldyzlara seredip boljak zatlary öňünden bilmek ylmy) hem-de millet ylmyny (etnografiýa) bilendigini, onuň neberesiniň hem bu könedan gelýän ylymlary öwrenmegi taşlamandyklaryny we başgaly-da özlerine çekendigini ýazýar.

3. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretül ahwar (Habarlaryň mejlisi).

4. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

5. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. A. 1999 ý. Liparitiň öz pidýesi görkezilen möçberdäki baýlygy hödürländigi ibn Esiriň, Taňryberdi Atabegiň we beýleki awtorlaryň kitaplarynda gaýtalanýar.

6. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

7. Faruk Sümer. Oguzlar – türkmenler. A. 1999.

8. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

9. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretül ahwar. (Habarlaryň mejlisi).

10. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

11. Kawkaz gadym döwürlerde daşary yurt basybalyjylaryna garaslydy. Bu ajaýyp tebigatly ölkäni başda pars şalarynyň oturdan marzibanlary, soň Wizantiýanyň kuropatlary, arap halyflarynyň ostikanlary dolandyrdy. Bu ölkede köp sanly halkyýetler we halklar ýaşaýar.

Ermeniler miladydan öňki XV – XIV asyrlarda muşklar diýlip atlandyrylýardy. Olar Balkan ýarym adalaryndan Kiçi Aziýa göçüp gelipdiler. Miladydan öňki VII asyrdan midiyalalaryň we skiferiň

Urartu şalygyny kül-peýekun etmegi bilen bolsa muşklar – ermeniler Zakawkaziýäni ýurt tutundylar we bu ýeriniň tebigatyna, durmuşyna tiz uýgunlaşdylar.

Ikinji hekaýat

1. **Abu Kalyjar** – Abu Kalyjar Garşap I (1041 – 1048 ý. oktýabr aýy) – Kaku şalygynyň soltany.

2. **Kaku hanedanlygy** (Kaku – deýlem şiwesinde «daýy» diýmegi aňladýar) – 1008 – 1051-nji ýyllar aralygynda dowam edýär. Bu döwleti Togrul beg öz tabynlygyna geçirýär. Bu döwlet häzirki döwürde Merkezi we Günbatar Eýranyň çäklerinde ýerleşipdi.

3. **Buid (Büweýh) şalygy** – (932 – 1062 ý.) Eýrany, Huzistany, Kermany, Jibaly, Reýi, Yragy elde saklaýardy. Külli musulmanlaryň merkezi, paýtagty Bagdatdy. Abbasy halyfy hem Bagdatdady.

4. **Şams ad-Daula** (997 – 1021 ý.) – büweýh soltany.

5. **Öwez** – Alparslan. Togrul beg agasy Çagry begiň ogly Alparslany ogullyk alýar, onuň Alparslany «Öwez» diýip atlandyrmagy ýogalan çagasynyň öwezine gelen hasaplamagydyr.

6. **Hatyn** – seljuk soltanlarynyň aýallary, adatça, «hatyn» çinini dakynypdyrlar. Olar köşk durmuşynda aýgytly orunlary eýeläpdirler we döwleti dolandyrmak işlerine-de gatnaşypdyrlar. Hatyn çinini alanlaryň öz mülkleri, köşkleri, diwanhanalary, wezirleri we emeldarlary bolupdyr.

Dördünji hekaýat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

2. **Abu Muslim** – Idris ibn Idrisiň Isa we Makil diýen ogullarynyň guly bolupdyr. Ol on sekiz ýaşynda (743 – 744 ý) Merw şäherine Apbasy wagyzçylarynyň başlygy wezipesine ugradylýar. Ol Merwde emewi hanedanlygyny agdaryp, Apbasy halypalygynyň döremeginde iň esasy hyzmat görkezen serkerdedir. Ilki Horasany, soň Yragy öz tabynlygyna girizýär. Ilkinji

Apbasy halyfy as Saffaryň (749 – 754 ý.), ikinji halyf Abu Jaafar al-Mansuryň (754 – 775 ý.) hökümdarlyklarynyň giň gerim almagynda Abu Muslimiň hyzmaty uly bolýar.

Halkyň arasynda abraýy biçak uly bolansoň, ikinji halyf Mansur 755-nji ýylda Abu Muslimi Mekgä haja barýarka köşgüne çagyryp, wagşylyk bilen öldürýär. Çünki Abu Muslim indi Apbasy halypalygy üçin gerek däldi, ol halyflyk üçin öz etmeli işini ýerine ýetiripdi.

Barmakylar – Apbasy halyflynynyň döremeginde, berkemeginde, uly iş bitiren neberedir. Barmakylar apbasy halyflary as-Saffahyň, al-Mansuryň, Harun ar-Raşidiň wezirleri bolupdyrlar. Ýahýa Halyt Barmakynyň Pazl, Japar, Muhammet, Musa atly dört ogly bolupdyr. Balhda doglan, asly pars bolan Barmakynyň ogullaryndan Pazl bilen Japar kakasynyň ýoluny alyp barýardylar, olar atly-abraýly wezirdiler, Muhammet bilen Musa bolsa emirdiler, olaryň hersiniň häkimlik edýän welaýatlary bardy.

Olaryň at-abraýy musulman älemine dolupdy, hiç bir nebere Barmaky neberesiniňki deýin şan-şöhrata eýe bolmandyr.

Harun ar-Raşit Japar weziriniň önünde täsin şert goýýar. Halyf oňa öz uýasyny durmuşa çykarýar: är-aýal ýaly bir öýde ýaşamaly, ýöne jynsy gatnaşygy etmeli däl. Japar bu şerti islemese-de, kabul etmeli bolýar. Ýöne ýyly ýorganyň aşagynda, ýyly gujakda, ýyly dem ýüzüne çabrap durka halyfyň gazaby-da gözüne görünmez eken. Japaryňky-da şeýle bolýar. Netijede, perzent dünýä inýär. Ekin ekseň, gögerýär ahryryn! Bu hakykaty Harun ar-Raşit eşidýär.

Hijriniň 180-nji, miladynyň 797-nji ýylynda Harun ar-Raşit haja ugrayar. Ýolda ol Barmaky neberesini, özünüň ýaşajyk ýegenini öldürdýär. Herki zadyň soňy bar, herki zadyň öz jezasy bar. Aşa yhlas hem hatarly. Barmakylaryň bar «günäsi» aşa yhlasy, hyzmaty. Ybraýym ynal hem özüni Abu Muslim, Barmakylar bilen deňeýär.

3. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

4. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

5. **Tekhir** – önünden äge etmek, nesihat bermek, möminleri «ýaramaz» hereketlerden saklaýan wagyz-nesihatynyň bir görnüşi.

Ýedinji hekayat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

2. **Dejle** – Tigr derýasy. Günbatar Aziýadaky iň uly derýa. Uzynlygy 2 müň kilometr. Türkiýäniň günbatarynda ýerleşýän Wan kölüniň töweregindäki daglardan başlanýar. Diýarbakir, Mosul, Bagdat şäherlerinden geçip, Ýewfrat derýasy bilen birleşýär.

3. **Amydylmülk** (Umadylmülk) – şalyk mülküniň diregi. Bu lakam Togrul begiň weziri Abu Nasyr Muhammet bin Abu Salyh bin Mansur bin Muhammet Kundury Jerraha degişlidir. Kundury öz döwrüniň iň sahy, geçirimli, uly at-owazaly, edebiyatçy şahsyýetleriň biri hasaplanýar. Ol 1068-nji ýylda Alparslan tarapyndan öldürilýär. Alparslan ilki ony gabanyp, işinden çetleşdirýär, soň Nyzamylmülküň üznüksiz ýamanlamagy netijesinde öldürýär.

4. **Uweýs Karani** (Weýsel Gara, Weýis baba) – Bedr guýusyň ýanynda bolan söweş wagtynda Muhammet aleyhissalamyň bir dişi gaçýar. Muhammet pygambere düýrmegi bilen uýýan ýemenli sopy Uweýs Karani pygambere duýgudaşlyk bildirmek maksady bilen özüniň ähli dişini ýeke-ýekeden goparypdyr. Uweýs Karaniniň otuz iki dişi bilen Muhammet pygamberiň bir dişi musulman tesbisini emele getiripdir. Onuň ikinji bölegi «tahmit» diýlip atlandyrylýar. Üçünji böleginiň ady bolsa «takbir» bolmaly.

5. **Al-ydrarat** – pensiýa. «Türkmen şalyklarynda şeýle bir edehät bardy, olar özünden ozalky şalaryň, hanlaryň bellän ydraratlaryny, hamana, özleri bellän ýaly tölärdiler, hatda basyp alan ýurtlarynda duşman şanyň bellän ydraratlarynam wagtynda tölärdiler. Olar şonuň ýaly, ozaldan tölenip ýören zatlary ýatyrmagy ýaramaz alamat bilerdiler, soltan Mahmyt ibn Söbüktegininiň tölemeli eden adamlaryna hem wagtly-wagtyndajyk hakyny bererdiler. Söbüktegininden soň seljuk şalary Söbüktegininiň bellän ydraratlaryny tölediler, özlerem ydraratlary bellediler. Horezmşalary bolsa seljuk şalarynyň bu asylyly döbini gylyny gymyldatman durmuşa geçirýärdiler». (Muhammet Nesewi. Soltan Jeleddin Meňburnuň ömür beýany. 2001 ý.).

Sekizinji hekaýat

1. **Abu Tammam at Tay** – görnükli orta asyr arap şahyry (788 – 845 ý.).

Abu Hafs aş-Şadranjy – IX asyrdaky ýaşap öten görnükli türkmen şahyry, edebiýatçysy, küştçüsi.

2. **Abu Nuwas** – 762 – 813-nji ýyllarda ýaşan görnükli arap şahyry. Ol öz döwründe meý hakdaky şygrylary bilen has meşhurlyk gazanypdyr.

Dokuzynjy hekaýat

1. Abu Aly ibn Sina. Lukmançylyk ylmynyň kanunlary. 1-nji jilt. A., 2004.

2. **Timýan** – efir ýagy alynýan, maýda gülli, ýakymly ysly gyrymsy ösümlik (Abu Aly ibn Sina. Lukmançylyk ylmynyň kanunlary, 1-nji jilt, 714 sah. A. 2004).

3. **Ritl** – 500 grama deň bolan agyrylyk ölçegi.

4. Abu Aly ibn Sina. Lukmançylyk ylmynyň kanunlary. 1-nji jilt. A., 2004.

Onunjy hekaýat

1. **Üstaduddar** – hazynanyň girdejisinden we salgytlardan belli bir mukdaryny alyp, ol pullary aşhanalaryň, köşk emeldarlarynyň üpjünçiligine harç edýän adam; **salahdar** – ýarag ýasaýjylara we soltanyň ýaraghanasyna ýolbaşçylyk edýän adam; **emiri alam** – soltanyň baýdagyny göterýänlere ýolbaşçylyk edýän adam; **taştdar** – hökümdar elini ýuwanda kündügiň suwunyň mylaýym taýýarlanmagyna serediji, şeýle hem soltanyň iýjek naharynyň tagamyny barlaýjy; **emiri çasnigir** – hökümdaryň naharynyň taýýarlanmagyny üpjün ediji; **emiri şikar** – soltanyň aw gurallaryna gözegçilik edýän, şeýle hem soltan awdaka onuň ýanynda bolýan adam. Aw – goşunyň söweş türgenleşigidir. Awy gurnamak we awuň haýsy ýerde edilse gowy boljakdygyny salgy bermek emiri şikaryň borjy; **emiri ahyr** – soltanyň atbakary, attutary; **döwetdar** – soltanyň ýazgy ýazyýan esbaplaryna

serediji; **kyssadar** – arzalary kabul ediji. Her çarşenbe agşamy kyssadar gelen arzalar hakda, olarda aýdylýan zatlar hakda soltana habar berýär; **jamedar** – soltanyň geým-gejimlerine jogap berýär.

2. **Diwany-has** – seljuklylar zamanyn da baş şamülki edarasy. Ol şol bir wagtyň özünde soltanyň şahsy diwany hem bolupdyr. Onuň garamagyna gozgalýan we gozgalmaýan emläkleriň hemmesi, şonuň ýaly-da dolandyryan neberäniň hazyna jaýy degişli bolupdyr. Bu diwan soltanyň emlägini, ýerlerini dolandyrypdyr.

3. **Nobat** – hökümdarlyk köşgüniň ýa-da çadyrynyň gapysynyň önünde belli wagtlarda, esasan-da namaz wagtalarynda saz çalyan topara berlen at. Saz çalyjylar owsun atyp duran birmeňzeş ak ýüpek geýimleri geýýärler. Olaryň egin-eşikleri, saz gurallary gymmatbaha daşlar bilen bezelen, özüne çekiji bolýar. Nobatda her günde namaz wagtyny habar bermek üçin, esasan, dowul saz guralyny peýdalanýarlar. Käbir alymlar «nobat» sözüniň sözköküni sazlaryň nobatma-nobat çalynýandygy esasynda dörän diýip hasap edýär.

4. **Saz** – gadymy saz guraly.

5. **Hansalar** – soltanyň aşhanasynyň ýolbaşçysy, emiri.

6. **Şamäligiň gaçyşy** – baş ýüz kilometr ýol geçendigi hakdaky maglumatlar Ibn Esiriň, Baýhakynyň, Faruk Sümeriň kitaplaryndaky maglumatlar esasynda alyndy.

7. **Gara ölüm** – ölümiň üç hili görnüşi bolýar: ak ölüm, gara ölüm, gyzyl ölüm. Ak ölüm – öz ajalyňa; gara ölüm – bogulyp; gyzyl ölüm sütem görüp ölmekdir.

On birinji hekaýat

1. **It gary** – gysyň birinji gary. It gary topbak tutmaýar, ol seker deýin seçelenýär.

2. **Köwüşberdar** – soltanyň köwüşüni göterýän we köwüşlerine serenjam berýän hyzmatkär.

3. **Pürec** – ýeňi uzyn, ýelbegeý atynmak üçin niýetlenilen galyň don.

On ikinji hekaýat

1. **Hutba** – juma namazyndan öň, baýram namazyndan soň metjitde münbere çykylyp edilyän öwüt-üñdew. Hutba okaýan din hadymyna hatyp diýilýär.

2. **Kunýa** – ady. Ibn – ogly diýmegi aňladýar. Şol döwürde adamlaryň atlary, familiýalary şeýle tutulypdyr.

3. **Nehrewan şäheri** – Bagdat şäheri bilen Wasyt şäheriniň arasynda Dejele derýasynyň gündogar kenarynda ýerleşýän şäher.

4. **Annap** – serhoş ediji içgileri ýasamak, satmak bilen meşgullanýan adam.

On dördünji hekaýat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

2. **Pidaýy** – adam öldürmek üçin ýörite taýýarlanylan ganhor.

On altynjy hekaýat

1. **Çarmyh** – bu Dürnazaryň lakamy. Elbetde, çarmyh onuň ýok ýerinde aýdylýardy, hiç kim onuň ýüzüne «Garmyh» diýip bilenokdy. Dürnazara bu lakamyň galmagynyň sebäbi adamlary çarmyh usuly bilen jezalandyrmaga ýygyn edýänligi üçindi. Çarmyh etmek – jezalandyryş usulynyň bir görnüşi. Bu usul boýunça jeza berlende jeza berilýäniň iki elini we iki aýagyyny dört myha berk baglaýarlar. Çar tarapyndan myha daňlan adam hiç hili hereket edip bilmeyär. Soň çarmyhdaky adamdan eşitmek isleýän habaryny almak üçin her hili jeza berip, urup ugraýarlar. Çarmyhdaky adam bolsa goranyp bilmeyär. Dürnazar çarmyhda köp adama jeza berip, gynap, ölümüne sebäp bolupdy. Şeýle bolansoň, ony juda rehimsiz hasaplaýardylar.

2. **Aýýar** – aňtawçy, içaly.

3. **Ala-mula at** – ilçiler, aragatnaşyk bilen meşgullanýan as-kudardlar ýörite ala-mula reňkli atlary münüpdirlir.

4. Gurduň (Kawurdyň) tygşytly şa bolandygy Kirmanda otuz dört ýyllap şa bolan döwründe «onuň pul baýlygynyň bir

zerre-de artmandygy ýa-da azalmandygy» hakda Muhammet ibn Ybraýymyň «Seljuklar we oguzlar Kirmanda» (Kirmanyň taryhy) atly kitabynda giňişleýin maglumat berilýär.

On ýedinji hekaýat

1. Ibn Kesir. Başlangyçdan ahyra çenli. Stambul, 1954.
2. Gurhan. 9-njy süre, 120-nji aýat.
3. Kerimeddin Mahmyt Aksaraýly. Musameretül ahbar (Habarlaryň mejlisi). Ankara, 1983.
4. **Kirewke** – söweş geýimi.
5. Ibn Kesir. Başlangyçdan ahyra çenli. Stambul, 1954.

On sekizinji hekaýat

1. **Tenasuh** – ölen adamyň ruhunyň täze dogan organizme geçmegi baradaky dini-mistiki taglymat.
2. **Yrfan** – sopuslyk.
3. **Meşayý** – sözme-söz manysy «ýol ýöreyän, ýol geçýän». Aristoteliň pelsepesine meşa hikmeti diýilýär. Çünki ol öz ynanç-garaýýşlaryny ýöreyän, hereket edýän ýagdaýynda beýan edipdir.
4. **Akym** – 1. Çagasy bolmaýan, dogurmaýan (aýal), dogurtmaýan (erkek). 2. Netijesi we miwesi bolmaýan. 3. Güýçli uruş.
4. Peýdasyz ýel.
5. Gurhanyň 2-nji süresiniň 386-njy aýaty.

On dokuzynjy hekaýat

1. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
2. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.
3. Harun ar-Raşit halyflyk eden döwründe Aly Isa Mahan Merwde oturyp Horasany dolandyrdy. Halyf ondan närazydy: halk bir aýal sebäpli turan topalaña goşulypdy. Halyf halky köşeşdirmek, Aly Isany wezipesinden aýyrmak üçin bir tilsim ulanmagy makul bildi. Ol öz belli serkerdesi Herseme Agýany

ýanyňa çagyryp, oňa anyk görkezme beripdir: «Seni möhüm tabsyryk bilen Merwe ugradýaryn. Bu tabsyrygy ýerine ýetirmek üçin sen ätiýaçlyk şertini, hüşgärlik inçeligini berjaý etmelisiň. Öz goşunyňa: «Möminleriň emiri meni Aly Isa bilen bilelikde Rafygyň garsysyna söweşer ýaly, onuň mededine iberýär» diýersiň. Aly Isanyň özüne bolsa: «Men saňa ýardam, goldaw bermek üçin gelyärim» diýip aýdarsyň. Onsoň haçan-da ol ýanyňda ýeke bolan çagy ony tussag edersiň hemem ony meniň ýanyma iberersiň» diýýär.

Halyf Hersemä ýigrimi müň atly berdi. Herseme leşgeri bilen Hemedana ýeteninde Aly Isaga habar gönderdi, özüniň goldaw bermek üçin ugradylandygyny aýtdy.

Aly Isa özüne «kömek» bermek üçin gelyän Hersemi garşylady, ikisi hem biri-birini hormatlady. Tä bir depäniň ýanyna ýetýänçäler uýan deňläp ýörediler. Şol ýerde Aly Isa uýanyňy çekip, Hemsemä aýtdy: «Öňden ýöre!» Hemseme oňa: «Emir men däl, sen! Meni saňa kömek etmek üçin iberdiler. Şonuň üçinem sen öňden ýöre!» diýdi.

Aly Isa bu sözden ýüregi gylawlandy. Onsoň Merwe gitdiler. Herseme Aly Isanyň köşgünde düşledi, amatly pursat dörände ony tussag etdi, oňa halyfyň işden boşadyş permanyny görkezdi. Soňra juma metjidine baryp, özüniň emir bellendigi baradaky permany köpçülige okap berdi.

Ýigriminji hekaýat

1. «**Şanamanyň**» **watany** – Sistan ülkesi. Sistan – sak sözkökündendir. Bu ülke saklaryň – türkmenleriň ýaşan ülkesidir. (Raýewskiý).

Ýigrimi ikinji hekaýat

1. **Rafyzy mezhebi** – sünni mezhebinden çykyp, şaýý mezhebini kabul eden musulman.

2. **Ýedi yklym** – gadymy döwürde ýer ýüzüniň ýurtlaryny ýedi bölege – yklyma bölüpdirler. 1. Hiduwan; 2. Arap we

Hebeşistan; 3. Müsür we Şam; 4. Eýranşähr; 5. Saklab (slawýan), Rum; 6. Türk we Ýajuç; 7. Çyn we Maçyn.

3. **Alhamdulilla** – Hudaýa şükür.

Ýigrimi üçünji hekaýat

1. **Abu-l-Aswar Şawur I** (1022/1049 – 1067) – Şatdat şalygynyň Genje emirliginiň emiri.

2. **Senjap** – tilkiden kiçiräk bolan ýyrtyjy haýwan.

3. **Sparetra** – Merwli sak patyşasy Amorganyň aýaly. Miladydan öň 539-njy ýylda Kir patyşa Amorgany ýesir alýar. Şonda Amorganyň hatyny Sparetra goşuna baş bolup, Kiriň üstüne hüjüm edýär. Gazaply söweşde Sparetra Kiri ýeňýär we adamsy sak şasy Amorgany halas edýär.

Ýigrimi dördünji hekaýat

1. **Batman** – ýigrimi kilogram töweregindäki agyrylyk ölçegi.

2. Gurhan. Ikinji süräniň 223-nji aýaty.

3. **Batyn** – içki ruhy dünýä.

4. **Pettan** – göwni özüne çekiji, ýakymly.

5. **Sarsar** – elhenç sesli güýçli ýel; **nesim** – bahar pasly säher bilen öwüsýän janperwer şemal.

6. **Halyfyň ýedi don geýdirmegi** – bu halyfyň: «Sen ýedi yklymyň soltany bolduň» diýen ykraryýetini alamatlandyrýar.

7. Kundurynyň bu pelsepesi hakda Abu Sagyt Abdylkerim Samgany Merweziniň on iki jiltiden ybarat bolan «Şejere kitabynda» maglumat berilýär.

8. **Aznawur** – 1. Begzada. 2. Ot ýaly, daýaw.

9. **Konstantin X Dukas** (1059 – 1067 ý.) – Wizantiýanyň kaýsary.

10. Ibn Esir. Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A., 2005.

Sözsoňy

1. **Kommenler** – Wizantiýa imperatorlygynyň nesilşalygy (1057 – 1204 ý.) Köne edebi çeşmelerde Wizantiýa sözüne derek

Rumustan, Rum sözləri ulanylýar. Munuň özi ýalňyşdyr. Sebäbi 395-nji ýylda Rim (Rum) imperiýasy synyp, Günbatar we Gündogar böleklere bölünýär. Gündogar Rim (Rum) imperiýasy – bu Wizantiýa imperiýasydyr. Bu at imperiýanyň paýtagtynyň ady bilen baglanyşyklydyr. Gündogar Rim imperiýasynyň paýtagty Wizantiýa şäheridir. Şäheriň ady soň üýtgedilip, Konstantinopol diýlip atlandyrylýar. Bu şäher häzirki Stambul şäheridir. Bu ýurtda hanedanlyk dildüwüşükler, başga bir güýçli toparyň döremegi sebäpli uzak şalyk etmeýär, üýtgäp durýar.

Biziň söhbedini edýän döwrümüzde Wizantiýada Makedonlylar nesilşalygy (867 – 1028 ý.) Konstantin VIII-iň wepaty bilen gutarýar. Sebäbi onuň ogul perzendi bolmaýar. Şondan soňky imperatorlar Roman III Argir (1028 – 1034 ý.), Mihail IV Paflaton (1003 – 1041 ý.), Mihail V Kalafat (1041 – 1042 ý.), şeýle hem Konstantin IX – dördüsem Konstantin VIII-iň gyzy Zoýanyň ärleridir.

Şa gyzynyň durmuşa çykan ärleri uzak ýaşaman, dürli sebäplere görä wepat edýär. Syçew Nikolaý. *Kniga dinastiý. (Istoricheskaýa biblioteka). Wostok – Zapad*». M. 2005.

2. **Ýewdokiýa** – Wizantiýanyň 1058-nji ýylyň noýabr aýynda tagta çykan imperatory Konstantin Dukas X-nyň hatyny. 1067-nji ýylda adamsy aradan çykansoň, tagta geçýär. Ýöne bu jogapkärli wezipäni başaryp bilmeýär. Ýurtda bulagaýlyklar artyp ugraýar. Şonuň üçin ol görnükli serkerdebaşy Roman Diogene (1068 – 1071 ý.) durmuşa çykyp, ýurdy dolandyrmagy oňa tabsyrýar. Ýurdy parahat saklamak Roman Diogene-de başartmaýar. 1071-nji ýylda Malazgirt söweşinde ol Çagry begiň ogy Alparslana ýesir düşýär.

3. Ibn Esir. *Kämil taryh. TMMMM. 1-nji jilt. A.*, 2005.

SENELER

920 – 960-njy ýyllar – seljuklylar yslamy kabul edýärler.

991-nji ýyl. Dawut Çagry beg dünýä indi.

993-nji ýyl. Muhammet Togrul beg dünýä indi.

998-nji ýyl. Soltan Mahmyt Gaznaly tagta geçýär.

1011-nji milady – 403-nji hijri ýyly. Seljuk beg 107 ýaşda aradan çykýar. Ibn Kesir Seljuk begiň wepat bolan ýylyny 401-nji hijri ýyly – (miladynyň 1010-njy ýyly) diýip görkezýär.

1016 – 1021-nji ýyllar. Çagry beg baş mün adamly goşun bilen Rum serhetlerinde bolýar.

1017 (407)-nji ýyl. Soltan Mahmyt Gaznaly Köneürgenji basyp alýar we ölkäni özüne tabyn edýär, ölkä öz hajyby Altyndash hökümdar belleýär. Şeýle hem soltan Mahmyt Gaznaly şol ýörişinde uly säherler Samarkandy we Buharany özüne birleşdirýär.

1017-nji ýyl. Altynjan dünýä inýär.

1025-nji ýyl. Soltan Mahmyt Mawerannahra – Samarkanda gelyär. Şonda seljuk ýabgusy Ysraýyl Arslan hany görme-görşe çagyryar we ony tussag edýär, Hindistandaky Kelejar diýen gala ugradýar.

– Mahmyt Gaznaly Arslan ýabguny ogly Gutulmyş we ýüz elli ýigidi bilen bilelikde Hindistanyň Kelejar diýen galasynda agöýli saklaýar.

1025 – 1028-nji ýyllar. Seljuk begiň ogly Ýusup Ynanç (ynal) Seljuk jemagatyna ýabgulyk edýär.

1028 – 1032-nji ýyllar. Seljuk begiň ogly Musa Kelan Ýabgu Seljuk jemagatyna ýabgulyk edýär.

1029-njy milady – 420-nji hijri ýyly. Alparslan dünýä inýär.

1032-nji ýyl. Ysraýyl ýabgu aradan çykýar.

1034-nji ýyl. Jendiň emiri Şamälik Horezminde gije gapylykda Togrul begiň sekiz müňe golaý esgerini öldürýär.

– Togrul beg Altynjana öýlenýär.

1035-nji ýylyň aprel aýy – soltan Masudyň Begdogdynyň salarlygyndaky goşuny Nusayda seljuklylaryň üç müňlük atly goşunyndan masgara bolup ýeňilýär.

1035-nji ýylyň iýun aýy. Nusayda seljuk-gaznaly söweşi bolýar. Onda seljuklylar uly ýeňiş gazanýarlar.

1037-nji ýylyň 22-nji apreli – Seljuklylar Merwi eýeleýärler.

1038-nji ýyl. Seljuklylar Sarahsyň ýakynynda gaznalylyary ýeňýärler. Şol ýeňişden soň, öz hökümdarlygyny yglan edýärler. Bu ýyl seljuk döwletiniň düýbünüň tutulan ýyly hasap edilýär. Sarahs söweşinde «gylyç ýa kepen» däbine eýerilýär.

1039-njy ýyl. Alyabat söweşi.

– Sarahs söweşi.

1040-njy ýylyň 23-nji maýy. Seljuklylar Daňdanakan söweşinde soltan Masut Gaznalyny ýeňýärler. Seljuklylar 23–24-nji maýda gurultaý geçirip, seljuk döwletiniň dörändigini jar edýärler. Gurultaýda Togrul beg Horasanyň emiri diýlip yglan edilýär. Şondan köp wagt geçmänkä Togrul beg şa diýlip atlandyrylýar. Çagry bege gurultaýda mäliklik tituly berilýär.

Şalygyň paýtagty 1043-nji ýylda Nyşapurdan Reý şäherine, 1050-nji ýylda Reýden Ysphyhan şäherine geçirilýär.

1044-nji ýyl. Alparslan Balhda Gaznaly soltan Mewdudy ýeňýär, bu ýeňiş seljuk serhediniň has giňemegine esas bolýar.

1049-njy ýyl. Ybraýym ynal Togrul bege garşy baş göterýär. Togrul beg ony ýeňýär, günäsini geçýär.

1055-nji ýylyň 17-nji ýanwary. Togrul beg Büweýh döwletini syndyrýar, Bagdady eýeleýär.

1057-nji ýyl. Ybraýym ynal ikinji gezek Togrul bege garşy baş göterýär, Togrul begi Hemedanda ýesir alýar. Altynjan goşun jemläp, Hemedana barýar we Togrul soltany halas edýär. Bu söweşde Ybraýym ynal öldürilýär.

1058-nji ýyl. Apbasy halyfy Kaýym Bemryllah Togrul bege: «Gündogaryň we Günbataryň soltany» diýen beýik at berdi.

1060-njy ýyl. Çagry beg Sarahsda aradan çykýar, Merwde jaýlanýar. Altynjan Zenjanda aradan çykýar. Reýde jaýlanýar. Togrul beg aradan çykanda özüni hatyny Altynjanyň ýanında jaýlamaklaryny wesýet edýär.

1063-nji ýyl. Muhammet Togrul beg aradan çykýar.

Seljuk şalygy 1038 – 1157-nji ýyllar aralygynda dowam edýär. «Beýik» diýen ada mynasyp bolýar.

MAZMUNY

IKINJI KITABYŇ DOWAMY. HEMINZAMAN

Sekizinji hekaýat. Balygy suwuň ýüzüne çykarmagyň täri	3
Dokuzynjy hekaýat. Uly däl-de, kiçi daşa büdrelýär	28
Onunjy hekaýat. Adam diňe baýlygyny däl, öz asgyn taraplaryny-da ilden gizlin saklaýar	58
On birinji hekaýat. Ömrüň içindäki ömür	79
On ikinji hekaýat. Bürgüt hujumi	87
On üçünji hekaýat. Rahatlykda rahatlyk ýok	102
On dördünji hekaýat. Töwekgeliň aty ýyndam	122
On bäşinji hekaýat. Her kim öz maksadyna daňlan.....	137
On altynjy hekaýat. Talaň saçagy	160
Düşündirişler	176

ÜÇÜNJI KITAP. GEÇMIŞ

Birinji hekaýat. Diňe islegde çäk ýok.....	187
Ikinji hekaýat. Ýalan dost bar hem bolsa, ýalan duşman ýok	202
Üçünji hekaýat. Gül solsa, bahasy bir pul.....	221
Dördünji hekaýat. Közi gorjasaň – ýanar.....	223
Bäşinji hekaýat. O dünýäniň dowzaham, jennetem adamyň içinde	247
Altynjy hekaýat. Är garrar, ar garramaz.....	254
Ýedinji hekaýat. Göz – terezi, köňül – kazy.....	261
Sekizinji hekaýat. Goýun semredigiçe, ýuwaş bolar	269
Dokuzynjy hekaýat. Jan golaýyny kesel biler	274
Onunjy hekaýat. Köz külde saklanar.....	278
On birinji hekaýat. Üç duşuşyk.....	282
On ikinji hekaýat. Ýatlama – garrylyk alamaty	301
On üçünji hekaýat. Sabyr kylan göge ýol tapar.....	317
On dördünji hekaýat. Geçen görünmez.....	329
On bäşinji hekaýat. Göz – hakykat, söz – güman	336
On altynjy hekaýat. Müň dostdan bir duşman köp.....	347
O ýedinji hekaýat. Namys gabyrdan galdyrar	368
On sekizinji hekaýat. Böri goýun bilen suw içmez	388
On dokuzynjy hekaýat. Ärlik on bolsa, dokuzy hiledir.....	397
Ýigrimi hekaýat. At çapmaz, bagt çapar	414
Ýigrimi biri hekaýat. Ýakynyň ýolan sakgaly bitmez	425
Ýigrimi ikinji hekaýat. Talaň saçagy.....	436
Ýigrimi üçünji hekaýat. Zenan ömri – garaşmak.....	444
Ýigrimi dördünji hekaýat. Ýaşlygyň ýarany – arzuw, garrylygyňky – ýatlama.....	452
Sözsoňy.....	466
Düşündirişler	475
Seneler	486

